

Mediaevalia archaeologica
Praha – Wrocław

Redakce: MARTIN JEŽEK
JAN KLÁPŠTĚ

Grafická úprava: MARCELA HLADÍKOVÁ
KATEŘINA MACKOVÁ

MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA lze objednat na adrese:

Archeologický ústav AV ČR
Letenská 4
118 01 Praha 1

fax: 02-539361
E-mail: jezek@arup.cas.cz

© 1999 Archeologický ústav AV ČR Praha
Tisk: PBtisk Příbram
ISBN: 80-86124-21-5

MEDIAEVALIA
ARCHAEOLOGICA

1

PRAHA 1999

U názvů jednotlivých příspěvků jsou použity
dřevořezy z knihy J. A. Komenského
Orbis sensualium pictus quadrilinguis (...),
vydané v Levoči roku 1685.

- s. 9: Přizwánü
- s. 13: Pokog k Učenü
- s. 21: Rozmeřowanü Zeme
- s. 43: Nastroge k dwihanü Terchy
- s. 51: Domu Czasty
- s. 57: Tesañ
- s. 89: Sswéc
- s. 101: Kuchárstwü
- s. 125: Hrnčar
- s. 137: Hostina (Bankét)
- s. 141: Delánü Medu
- s. 151: Pohřeb
- s. 157: Oprawa Rolnü
- s. 169: Studnice. (hluboka)
- s. 193: Panstwü (Hospodárstwü)
- s. 209: Kowáč
- s. 235: Králowstwü a Kragina
- s. 269: Žüžalý Lütawé
- s. 305: Powráznic a Rémenař
- s. 313: Zawürka

Na přední straně obálky výřez z vyobrazení
k heslu *Wnütřnosti Mesta* z knihy
Orbis sensualium pictus quadrilinguis (...)
J. A. Komenského (Levoča 1685).

Na zadní straně obálky použito stejné
vyobrazení a jeho český popis.

OBSAH

Mediaevalia archaeologica 1 JAN KLÁPSTĚ – MARTIN JEŽEK	7–8
Przedmowa MARTA MĘYNARSKA–KALETYNOWA	9–11
Středověké město a jeho region: východiska archeologického projektu <i>The medieval town and its region: sources of an archaeological project</i> JAN KLÁPSTĚ	13–20
Transformace měst středověké střední Evropy. Prostorová struktura <i>Transformation of medieval towns of Central European interior. Spacial structure</i> JERZY PIEKALSKI	21–42
Zmiany w ukształtowaniu terenu przedlokacyjnego i lokacyjnego Wrocławia <i>Changes in configuration of terrain of pre-foundation and foundation Wrocław</i> CEZARY BUŚKO	43–50
Zmiany w strukturze przestrzennej lokacyjnego Wrocławia <i>Changes of spacial structure of foundation Wrocław</i> JERZY NIEGODA	51–55
Późnośredniowieczne budownictwo drewniane we Wrocławiu <i>Spätmittelalterlicher Holzbau in Breslau</i> KRZYSZTOF JAWORSKI	57–87
Produkcja rogownicza na wrocławskim rynku w 2 poł. XIII i w XIV wieku <i>Hornverarbeitung auf dem Breslauer Ring in der 2. Hälfte des 13. und im 14. Jahrhundert</i> ANDRZEJ JASTRZĘBSKI	89–99
Naczynia i drobne przedmioty drewniane z wrocławskiego rynku <i>Vessels and tiny wooden objects from the Market Square in Wrocław</i> IRENA WYSOCKA	101–124
Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wrocławiu <i>Local and over-regional transformations reflected in the results of investigations of the thirteenth-century pottery from Wrocław</i> PAWEŁ RZEŹNIK	125–136
Rzemiosło szklarskie na Śląsku <i>Mittelalterliche Glasherstellung in Schlesien</i> JADWIGA BISZKONT	137–140
Zaplecze wczesnośredniowiecznego miasta na przykładzie Wrocławia <i>Das Umfeld der frühmittelalterlichen Stadt am Beispiel Breslaus</i> JUSTYNA KOLENDA	141–149
Zázemí Prahy na sklonku raného středověku – příklad vypovídací schopnosti pramenů <i>Das Hinterland von Prag am Ende des Frühmittelalters – eine Fallstudie zur Aussagekraft der Quellen</i> ZDENĚK NEUSTUPNÝ	151–156

Čáslav und das Čáslaver Land MARTIN TOMÁŠEK – JIRÍ STARÝ	157–168
K hmotné kultuře Vysokého Mýta ve středověku <i>Zur materiellen Kultur im mittelalterlichen Vysoké Mýto</i> LADISLAV ŠMEJDA	169–192
Zpráva o archeologickém výzkumu ve Žďáře nad Sázavou, trať Staré Město, v letech 1996–1999 <i>Bericht über die archäologische Ausgrabung in Žďár nad Sázavou, Lage Staré Město, 1996–1999</i> RICHARD ZATLOUKAL	193–207
Vítkovci a těžba drahých kovů na Českokrumlovsku. Příspěvek k dějinám středověké metalurgie v Čechách <i>Die Witigonen und die Edelmetallgewinnung im Umgebung von Český Krumlov (Böhmisch Krummau). Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Metallurgie in Böhmen</i> MICHAL ERNÉE – JIRÍ MILITKÝ – KAREL NOVÁČEK	209–233
Archeologický výzkum v Benešově nad Černou, okr. Český Krumlov <i>Die Ausgrabung in Benešov nad Černou, Bez. Český Krumlov</i> PETR HRUBÝ	235–268
Sídelní pás u středověkého Zbečna <i>Der Besiedlungsstreifen bei dem mittelalterlichen Zbečno</i> MARTIN JEŽEK	269–296
Rostlinné makrozbytky ze středověkého sídliště v Bratronicích (okr. Kladno) <i>Pflanzliche Makroreste aus der mittelalterlichen Siedlung in Bratronice (Bz. Kladno)</i> VĚRA ČULÍKOVÁ	296–299
Nálezy zvířecích kostí z Bratronic, okr. Kladno <i>Tierknochenfunde in Bratronice, Bez. Kladno</i> JITKA PETŘÍČKOVÁ	299–304
Polský koncept studia sociální topografie středověkého města <i>Das polnische Konzept der Sozialtopographie der mittelalterlichen Stadt</i> MARTIN NODL	305–311
Kolokwium archeologiczne Praga – Wrocław 1998 – próba podsumowania <i>Archaeological colloquium Prague – Wrocław 1998. A summary essay</i> LECH LECIEJEWICZ	313–318

VÝPRAVA Z PRAHY DO SLEZSKA NA JAŘE 1999.

MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA 1

Vznik předkládaného svazku souvisel s přesvědčením o užitečnosti tématicky zaměřených sborníků archeologie středověku. Dnešní rozsáhlá publikační činnost naší specializace se totiž rozbíhá nejrůznějšími směry a jen obtížně nachází koncentraci nezbytnou k soustavnějšímu řešení naléhavých témat. Příprava sborníku MARB 1993 ověřila, že samotný záměr vydat tématicky specializovaný sborník může znamenat přitažlivou nabídku směřující právě k určitému soustředění naší činnosti. Pro uvažovaný druh sborníků jsme ale dosud hledali pevné místo ve skladbě archeologických publikací. MARB 1993 se díky vydavatelské přízni stal druhým svazkem supplementa Památek archeologických. Sdílíme ovšem názor, že supplementa PA by měla patřit hlavně archeologickým monografiím. MAR budeme vydávat samostatně, s volnou periodicitou, závislou na našich odborných i finančních možnostech.

Hlavní téma MAR 1 a 2 se nazývá *Středověké město a jeho region* a odpovídá tím zároveň projektu řešenému od roku 1998 v několika českých a moravských institucích. V době příprav projektu zněl pro nás důraz na spojitost městského a vesnického prostředí nově, v krátké době se ale velmi podobné pojetí objevilo na několika místech Evropy. Tato nezávislá souhra asi nejlépe svědčí o aktuálnosti tématu. Od počátků jsme kladli důraz na srovnávací přístupy, směřující mj. k běžnému srovnávacímu studiu českého, moravského a slezského prostředí. Jedním z kroků tímto směrem se stalo kolokvium Praha – Wrocław uspořádané v roce 1998 v pražském Archeologickém ústavu AV ČR. MAR navazuje z podstatné části právě na toto kolokvium. Přináší jednak texty vzniklé přímo pro toto setkání, jednak příspěvky rozvinuté do důkladněji založených článků či studií.

JAN KLÁPŠTĚ – MARTIN JEŽEK

Sborník MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA 1 vychází jako součást projektu Středověké město a jeho zázemí, podporovaného Grantovou agenturou České republiky (404/98/0968).

The birth of this issue has been spurred by our conviction that medieval archaeology would benefit a good deal from having its own subject-oriented periodic volumes. Over the years research published in this specialisation has expanded and diversified to an extent where it becomes hard to follow all the topics while paying special attention to those which call for a more consistent and in-depth coverage. The work on the MARB (Mediaevalia archaeologica Bohemica) 1993 volume has shown that a specific publication goal can be an effective stimulus to concentrate and co-ordinate research and publication activity in a particular field. Looking for a niche among the established range of archaeological publications, we accepted the publisher's offer and saw the MARB 1993 appear as an issue of a second Supplementa series of *Památky archeologické*. Sharing the view that the PA Supplementa series should be devoted in the first place to archaeological monographs, we have eventually decided to publish further MAR issues as volumes of an independent periodical to appear at varying intervals depending on our research needs and financial situation.

The principal subject of the MAR 1 and 2 is *the Medieval town and its region* and it thus responds to the project that has been pursued at several Czech and Moravian research centres since 1998. At the time the project was started, the idea of the urban and rural environments being interrelated and therefore studied simultaneously sounded

fairly novel, but within a short time similar concepts have sprung up at quite a few places in Europe. This coincidence is perhaps the best proof of how topical the research into this area has become. From the very beginning emphasis has been placed on comparative approach to be adopted for the study of the Czech, Moravian and Silesian medieval environments. Another step forward in this direction was the Praha – Wrocław Colloquium held in the Institute of Archaeology in Prague in 1998. Featuring the papers written directly for this event, the larger part of the MAR issue follows up this Colloquium while the rest of the volume brings more in-depth papers and other articles concerned with the topic.

JAN KLÁPŠTĚ – MARTIN JEŽEK

The MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA 1 issue has been published as part of the „Medieval town and its environs“ project subsidised by the Grant Agency of the Czech Republic (404/98/0968).

PRZEDMOWA

MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

Zbiór studiów i artykułów opublikowany w niniejszym tomie stanowi plon poświęconego tematyce miejskiej kolokwium archeologicznego Praga – Wrocław, które odbyło się w dniach 26 i 27 października 1998 r. w Pradze. Organizatorami sesji byli ze strony gospodarzy Archeologický ústav AV ČR oraz Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FF UK, zaś ze strony polskiej Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział we Wrocławiu i Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Uczestniczyli w niej archeologowie z Pragi, Brna i Wrocławia, zarówno doświadczeni badacze, jak i młodzi adepci oraz studenci tej dyscypliny, wśród referentów i dyskutantów nie brakło też historyków – mediewistów.

Celem tego spotkania była prezentacja osiągnięć i wymiana doświadczeń w dziedzinie badań nad miastem średniowiecznym i jego zapleczem, ukazanie tych zjawisk i procesów, które w toku wieloletnich prac archeologicznych zostały lepiej poznane, a także wskazanie na te kwestie, które wymagają dalszych dociekań i studiów.

Do kręgu spraw stosunkowo dobrze oświetlonych źródłowo, stanowiących przedmiot obrad, należą problemy dotyczące rozwoju aglomeracji wczesnomiejskich oraz ich przemian dokonujących się w związku z postępującymi w ciągu XIII w. procesami lokacyjnymi. Ważnym źródłem dla odtwarzania etapów kształtowania się miast w średniowieczu są, jak pokazują nowsze badania, dane archeologiczne. Wyniki analiz historycznych w tej dziedzinie, wobec stosunkowo szczupłego zasobu przekazów pisanych, ich dość jednostronnej wymowy, stanowić mogą jedynie cenne uzupełnienie, służące niejednokrotnie pomocą przy interpretowaniu obserwacji prowadzonych w toku badań archeologicznych.

Zagadnienie przemian przestrzennych miast średniowiecznych w Europie środkowej zarysowane w studium pióra J. Piekalskiego stanowi tło dla szczegółowych rozważań na ten temat. Kwestie związane z kształtowaniem się ośrodków miejskich w średniowieczu przedstawione zostały na przykładzie dwóch ówczesnych dużych miast w tej strefie Europy: Pragi – stolicy Czech, oraz Wrocławia – naczelnego grodu prowincji śląskiej w państwie piastowskim, a także średniego miasta: Brna – jednego z głównych ośrodków osadniczych i administracyjno-politycznych na Morawach w średniowieczu.

Rozwój prac ratowniczo-konserwatorskich nasilających się w związku ze wzmożonym ruchem budowlanym – na terenie Pragi od sześćdziesiątych lat, we Wrocławiu zaś bezpośrednio po zakończeniu ostatniej wojny, a szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach, w tym samym czasie także w obrębie innych czeskich, morawskich i polskich miast średniowiecznych, przyniósł i wciąż przynosi nowe materiały archeologiczne. Stanowią one cenną podstawę źródłową dla odtwarzania rozmieszczenia osadnictwa wczesnomiejskiego oraz dla rekonstrukcji układu przestrzennego aglomeracji lokacyjnych. Tak też stało się w przypadku Brna; wyniki akcji ratowniczych podej-

mowanych na terenie miasta średniowiecznego posłużyły badaczom do nakreślenia obrazu dokonujących się w ciągu XI/XII–XIII w. przemian ośrodka miejskiego (zob. artykuł R. Procházky). Nowsze odkrycia archeologiczne w lewobrzeżnym Wrocławiu dostarczyły natomiast m. in. przesłanek, które zdaniem autora artykułu J. Niegody pozwalają na podbudowanie hipotezy o umiejscowieniu pierwszego, założonego w dwudziestych lub trzydziestych latach XIII w. osiedla lokacyjnego; znajdować się ono miało na obszarze wcześniej już zasiedlonym, między przeprawą odrzańską a kościołem św. Wojciecha.

Na szczególną uwagę zasługują wyniki obserwacji terenowych dokonywanych w Pradze – na obszarze Starego Miasta przez *L. Hrdličkę* (1996) oraz na Małej Stranie przez *J. Čihákovą* (zob. MAR 3). Doprowadziły one do rozpoznania stratygrafii śladów osadnictwa wczesnomiejskiego z X–XII w. oraz XIII–wiecznego, związanego z lokacyjną aglomeracją średniowieczną w prawobrzeżnej i lewobrzeżnej Pradze. Pozwoliły one mianowicie na określenie chronologii i charakteru kulturowego nawarstwień osadniczych z tego czasu, odkrywanych po obu brzegach Wełtawy, dzięki czemu możliwe było wyznaczenie terenu użytkowego poszczególnych faz rozwojowych średniowiecznej aglomeracji praskiej. Badania te, co trzeba podkreślić, mają dla problematyki miejskiej także istotne znaczenie metodyczne, ukazują one bowiem tkwiące w materiale archeologicznym możliwości poznawcze, które zostały ujawnione dzięki zastosowaniu właściwych analiz źródłoznawczych (zob. też artykuł *V. Čulíkovéj, J. Zavřela*, MAR 3).

Podobne studia podjęte stosunkowo niedawno dla Wrocławia, w pierwszym swym etapie przedstawione w artykule *C. Buško*, mające na celu rekonstrukcję pierwotnego ukształtowania obszaru wczesnomiejskiej i lokacyjnej aglomeracji, w dalszej perspektywie mogą przyczynić się do lepszego objaśnienia procesów dokonujących się w XI/XII–XIII w. w lewobrzeżnym mieście.

Bogate źródła archeologiczne, uzyskiwane podczas prac ratowniczo–konserwatorskich prowadzonych w obrębie średniowiecznej przestrzeni miejskiej omawianych ośrodków, dostarczają także danych do poznania warunków bytu mieszkańców ówczesnych miast, dają możliwość uchwycenia zachodzących w ciągu XII–XIII w. przeobrażeń w poziomie kultury materialnej. Niektóre zjawiska w procesie tych transformacji zostały ukazane na przykładzie Wrocławia. Analizując budownictwo drewniane we wczesnomiejskim zespole osadniczym i w mieście lokacyjnym, *K. Jaworski* zwrócił uwagę na zachodzące w ciągu XIII w. zmiany w charakterze tej zabudowy. Zaznaczyły się one przede wszystkim w konstrukcji wznoszonych domów mieszkalnych, upowszechnianiu się techniki fachwerku, a co za tym idzie pojawieniu się w mieście lokacyjnym na wzór kamienic murowanych, obszernych, wielokondygnacyjnych budynków drewnianych.

Na podstawie uzyskanych materiałów archeologicznych z terenu Rynku i jego najbliższej okolicy zostały omówione przez grupę studentów wrocławskich, różne gałęzie wytwórczości rozwinięte w mieście lokacyjnym (zob. artykuły *J. Biskont, A. Jastrzębskiego i I. Wysockiej*). Szerzej problematykę miejskiej produkcji rzemieślniczej potraktował *P. Rzeźnik* w swym studium poświęconym przemianom dokonującym się w garncarstwie wrocławskim pierwszej połowy XIII. w. Autor wskazuje na przejściowy charakter tej produkcji – na obecny jeszcze w tym czasie nurt tradycyjny miejscowej wytwórczości, pojawiające się w materiale ceramicznym z tego czasu elementy nowe, także obce zarówno pod względem formy jak i technologii wykonania. Akcentuje przy tym, nawiązując do badań *J. Klápštěgo* nad miejską ceramiką średniowieczną w Czechach, że poczynione obserwacje dotyczące kształtowania się wrocławskiej, XIII–wiecznej produkcji garncarskiej stanowią wykładnię zmian w tej dziedzinie o większym, regionalnym zasięgu.

Drugim kręgiem zagadnień poruszanych na kolokwium w Pradze była kwestia wzajemnych zależności miasta średniowiecznego i jego zaplecza w świetle badań ar-

cheologicznych. Temat ten zainicjowany w siedemdziesiątych latach studiami nad zapleczem Pragi (*Klápště 1984; Klápště – Smetánka – Dragoun 1983*), został ostatnio podjęty przez archeologów czeskich w znacznie szerszej perspektywie problemowej. W omówieniu podsumowującym stan czeskich badań w tej dziedzinie, J. Klápště podkreślił, że materiały archeologiczne nie stanowią dość wystarczającej podstawy do odtwarzania kulturowych, ekonomicznych i innych relacji między miastem średniowiecznym a jego zapleczem. Wydaje się jednak, że niezbędnym warunkiem prowadzenia dalszych studiów nad tym problemem byłoby wzbogacenie kwestionariusza pytań badawczych, poprzez doskonalenie warsztatu archeologicznego i włączenie w tok dociekań źródeł innych dyscyplin pokrewnych. Przedstawiona na wybranych przykładach analiza osadnictwa wiejskiego rozwijającego się na zapleczu ośrodków miejskich o różnej wielkości i znaczeniu – Čáslavia, małego miasta w środkowych Czechach, wspomnianego już Brna, a także dużej metropolii jaką był Wrocław (zob. artykuły M. Tomáška, J. Kolendo, R. Procházki i J. Doležela – zob. MAR 2) – ukazuje potrzebę kontynuowania tego kierunku w badaniach nad lepszym poznaniem wzajemnych zależności miasta i jego zaplecza w średniowieczu.

Zebrane w tym tomie studia i materiały zawierają duży ładunek informacyjny dotyczący nowszych osiągnięć w dziedzinie badań miejskich. Wskazują jednocześnie na te dyskusyjne i nie dość jeszcze poznane kwestie związane z rozwojem miast średniowiecznych w Europie Środkowej i kształtowaniem się kultury ich mieszkańców, które powinno się badać i rozwiązywać przy współpracy różnych europejskich środowisk naukowych, w gronie mediewistów – archeologów i historyków.

LITERATURA

- Hrdlička, L. 1996:* O kształtowaniu się terenu Starego Miasta w Pradze, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 44, 13–18.
- Klápště, J. 1984:* Archeologie a zázemí středověké Prahy, *Archaeologica Pragensia* 5, 289–294.
- Klápště, J. – Smetánka, Z. – Dragoun, Z. 1983:* Příspěvek ke studiu zemědělského zázemí středověké Prahy, *Archeologické rozhledy* 35, 387–426.

STŘEDOVĚKÉ MĚSTO A JEHO REGION: VÝCHODISKA ARCHEOLOGICKÉHO PROJEKTU

JAN KLÁPŠTĚ

1. STAV VÝZKUMU

Obdobně jako v řadě evropských zemí se i v Čechách a na Moravě během 70. let výrazně zvýšil archeologický zájem o dějiny osídlení. Soustředil se na studium celkového vývoje sídelní oikumeny a důraz zároveň položil na poznávání změn sídelní makrostruktury, tj. změn vztahů mezi jednotlivými sídly (či sídelními areály). Jedním z vůdčích témat se tak stalo *studium strukturálních změn středověkého osídlení*. Poznávací rámec pro příslušný sídelně archeologický výzkum poskytly zpravidla lineárně ohraničené regiony o několika desítkách km², v nichž se během různě dlouhé řady let uskutečnila inventarizace stávajících nálezových fondů, probíhala soustředěná záchranná činnost a podle možností se rozvinul povrchový průzkum. Srovnáváme-li stav archeologického výzkumu v českých zemích a v Polsku, musíme hned úvodem zdůraznit, že v Čechách a na Moravě nikdy neproběhla celoplošná akce srovnatelná s projektem *Archeologiczne Zdjęcie Polski*. Právě proto zjištěním z jednotlivých regionů připadl tak zásadní význam v archeologickém poznávání středověkého osídlení českých zemí.

Během 90. let se podstatnou část regionálních projektů podařilo uzavřít a publikačně zhodnotit (zmiňme alespoň Chrudimsko a Mostecko, *Frolík – Sigl 1995*; *Klápště 1994a*). Ve výsledcích opakovaně zdůrazňujeme dvě položky. *Za první* – v Čechách z archeologického hlediska nemůže být pochyb o dlouhodobém postupu středověkého osídlování, tento proces spojil dobu mezi 6. až 13./14. stol. *Za druhé* – stejně tak nemůže být pochyb o zásadním významu a obecné platnosti strukturálních změn osídlení. Tyto změny se soustředily do 13. stol. a přinesly různě radikální předěl mezi starší a mladší středověkou situací. Ani tady nechyběla (a chybět prostě nemohla) spojitost kontinuity a diskontinuity kulturních jevů; především právě archeologie však ukazuje principiální rozdíly mezi „starší“ a „mladší“ středověkou vesnicí. Klíčový krok spatřujeme ve změnách prostorového chování. Teprve od 13. stol. známe v Čechách vesnice s relativně pevnou osnovou jádra i zázemí, vytyčenou „pro trvání“ a v řadě případů skutečně umožňující další dlouhodobý vývoj. Souhrn archeologických poznatků vedl k zásadnímu posunu v chápání středověké kolonizace. Kolonizaci českých zemí nelze spojovat *jen* s 12. a 13. stol., patřila k jevům „dlouhého trvání“. Předěl soustředěný u nás do 13. stol. tvořil zároveň jednu z mnoha kapitol evropské transformace (*Klápště 1994b*).

Bilance dnešního stavu archeologického výzkumu potvrzuje, že zájem o regionální studium středověkého osídlení sice nezmizel, ale oproti 70. a 80. letům nápadně klesl. Naplňování dlouhodobých projektů se po roce 1989 ve všech archeologických institucích dostalo do složitějších podmínek, ani obvykle jen tříletý cyklus zavedený

v grantových agenturách není pro úkoly tohoto druhu příhodný. Zdá se, že citelný vliv mají i změny v tématickém zaměření diplomových a postgraduálních prací. Tak či onak se v Čechách (a zřejmě i na Moravě) uzavírá jedna etapa sídelně archeologického výzkumu a formulace obecných východisek etapy další se stává nanejvýš aktuálním úkolem.

Pokus o naši odpověď bezprostředně vychází z předchozí etapy sídelně archeologického výzkumu a tuto poznávací oblast spojuje s archeologií středověkých měst. Snažíme se tedy nerespektovat vžitý předěl mezi „městskou“ a „vesnickou“ archeologií, který sice vyplývá ze specializačních nároků, jehož strnulost se však při spojitě povaze středověké skutečnosti stala málo produktivní. Ještě mnohem více umělá hranice však dělí českou a moravskou archeologii, výčet srovnávacích studií, které se při různosti a zároveň spjatosti českých zemí nabízejí, by byl překvapivě kratičký. Nárok, který z tohoto stavu vyplývá, je zřejmý.

Snaha o souhrnné pojetí, vedená otázkou *modelového fungování různých regionů jako celků*, není ale v rámci mediévistiky nijak nová, podobně zaměřené studie se ve středoevropské i české historiografii začaly objevovat už od počátku 70. let. Výčet zahraničních příkladů by byl nadbytečný, v domácím ohledu však zdůrazněme, že v tehdejších publikacích J. Bakaly, R. Nového a J. Tomase najdeme podněty, které dosud v mnohém odpovídají středoevropské mediévistické špičce (např. *Bakala 1975; Nový 1971; Tomas 1979a*, cf. již *Mezník 1960; 1965*). Při ocenění této skutečnosti si už našťástí sotva vybavíme informační uzavřenost českých zemí, vystupňovanou právě v 70. letech. Méně běžný aspekt toho přístupu, o nějž usilujeme, spočívá v důrazu na komparaci, na systematické srovnávání městských regionů. Jestliže totiž každá z oblastí vykazuje specifické znaky, je právě specifická povaha těchto znaků poznatelná až v komparativním přístupu, který se tím stává cenným zdrojem dalších poznatků. Srovnávací přístup proto směřujeme jak ke komparaci vybraných českých a moravských městských regionů, tak k jejich zasazení do širších nadregionálních souvislostí.

Prvotním předpokladem obratu k zájmu o vztahy města a městského regionu se tak či onak stalo opuštění stereotypu města jako uzavřeného ostrova vloženého do cizího světa a docenění samozřejmé funkční spojitosti dvou oddělených *a právě tím a právě proto* nezbytně spojených prostředí. V povaze nově zdůrazňované sítě vztahů mezi městem a venkovem se navíc brzy začala rýsovat jedna z určujících stránek charakteristiky evropských měst mladšího středověku, měst jejichž povahu spoluurčil „lokační přelom“ (např. *Klápště 1995; 1996*).

2. PRINCIPY PROSTOROVÉHO VYMEZENÍ

Stanovíme-li si městský region jako poznávací téma, stojíme před otázkou jeho prostorového vymezení. Zvolené řešení musí nadto vyhovět nárokům srovnávacího studia, chceme totiž, aby se stalo *společným jmenovatelem* pro komparaci různých městských regionů. Prvý, kdo vzal kružítka, aby kolem českých měst črtal kružnice o poloměru 11 km, byl zřejmě *J. Tomas (1979b)*. Učinil tak více než před 20 lety, ale otázka, která tehdy budila úsměvy mediévistů, platí dodnes: *K čemu je tahle naprosto zjevná abstrakce dobrá?* Nabízíme následující odpověď: Ano, jde o poznávací abstrakci, při níž s délkou 1 české míle (odhadovanou na 11 km) zacházíme úplně jinak než středověký svět. Poloměr 11 km opisujeme jako vzdušnou čáru a ohraničujeme tak 380 km². Středověk jednu míli (když se její vytyčení stalo sporné) hledal na zemi, v klikaté osnově stávajících cest. *V našem pohledu* ale kružnice o poloměru 11 km zahrnuje území, v němž byl příslušný městský trh snadno a efektivně během jednoho dne dostupný. Zároveň právě tento zcela mechanický krok přináší tak potřebného společného jmenovatele, bez něhož se srovnávací studium různých městských regionů neobejde.

OBR. 1. MOST A LITOMĚŘICE, PŘÍKLAD JEDNOHO KROKU VE SROVNÁNÍ KAPACITNÍCH MOŽNOSTÍ MĚSTSKÝCH REGIONŮ POSUZOVANÝCH V OKRUHU 11 KM. PODLE BONITNÍCH TŘÍD TEREZIÁNSKÉHO KATASTRU ČESKÉHO (CHALUPA ET AL. EDD. 1964-1970) VYZNAČENY OBĚ EXTREMITY, KATASTRÁLNÍ ÚZEMÍ ZARAŽENÁ DO DVOU MIMORÁDNĚ ÚRODNÝCH TŘÍD (ŠEDÝ PODTISK) A DO DVOU TŘÍD KRAJNĚ NEÚRODNÝCH (ŠRAFURA). SROVNÁNÍ PŘIBLIŽUJE POVAHU ZEMĚDĚLSKÝCH PŘEDPOKLADŮ VE DVOU MĚSTSKÝCH REGIONECH V SEVEROZÁPADNÍCH ČECHÁCH.

Uvedený princip vymezení vztahujeme k těm českým a moravským městům, která řadíme do „střední“ velikostní kategorie. Rozbor prostorových vztahů mezi těmito městy zároveň ověřuje přijatelnost uvažovaného řešení. Šíře souvislostí větších měst vyžaduje odlišný postup (cf. *Nový 1971*), nově je tato otázka rozebírána u Brna, které patří rovněž do našeho prvotního výběru. Konkrétní poznatky ukazují, že mechanicky stanovený obvod skýtá dobré východisko k poznávání skutečného středověkého rozsahu toho kterého městského regionu. Rektifikaci představy o rozsahu litoměřického středověkého městského regionu už před řadou let předložil *J. Tomas (1979a)*, doplnit můžeme příkladem Mostu (*Klápště 1997*). Opory k těmto úpravám však vyplývají jen a jen z písemných pramenů, dostupná archeologická výpověď se s povahou stanovené otázky naprosto míjí.

3. KAPACITNÍ MOŽNOSTI MĚSTSKÝCH REGIONŮ

Jestliže při studiu městských regionů připadá důležitá úloha vztahům mezi městským centrem a jeho zázemím, potřebujeme alespoň orientační představu o kapacitních možnostech toho kterého regionu. V našich podmínkách tuto otázku dělíme do tří položek: prvá část otázky se soustřeďuje na posouzení přírodních předpokladů zemědělské výroby, druhá na bilanci případných surovinových zdrojů pro výrobu nezemědělskou, třetí část otázky se snaží odhadnout stupeň regionálního zalidnění.

Nesnáze rekonstrukce středověkých přírodních podmínek jsou známé až příliš dobře, v rozhodujících ukazatelích nám totiž nezbývá, než čerpat z novodobých podkladů, jejichž výpověď zcela jistě nelze přímočaře promítnout do středověku. Postup, který volíme, proto rezignuje na snahu o rovnoměrné a celistvě detailní *přímé* poznání středověké situace. Důraz klademe na nástin základní zonace přírodních podmínek. V rámci jednoho regionu se takové pojetí může jevit málo výmluvné, jeho přínos však zřetelně stoupá při srovnávání různých regionů.

Abychom načrtnutý postup přiblížili, zastavme se alespoň u jednoho z příkladů. Řada českých archeologických studií zachází s Tereziánským katastrem českým, s daňovým soupisem ze 2. poloviny 18. století, který mj. evidoval úrodnost polí (*Chalupa et al. 1964–1970*). V jeho hodnocení posloužila klasifikace do 8 bonitních tříd, stanovených podle sklizňového zmnožení vysetého zrna a vyjádřených obvykle pro souhrn polností určité vesnice. Nejúrodnější (prvou) třídu charakterizovalo šestinásobné zmnožení výsevku, pro nejhudší (osmou) třídu zbyval koeficient 2,5. Potíž spočívá v samotné povaze tereziánského katastru, který vznikl systémem daňových příznání a následných vizitací a revizitací. Nebezpečí, které se rýsuje, je zjevné, snadno můžeme přesně hodnotit nepřesná čísla. Řešení, k němuž jsme se uchýlili, se přednostně soustředilo na obě extremity. Usuzujeme totiž, že právě zařazení do krajních hodnotových tříd daňového soupisu má největší váhu, asi nejcitlivěji se vyrovnávalo s objektivní skutečností. Jak může toto jednoduché rozlišení dvou extremít posloužit při komparaci městských regionů, ukazuje příklad Litoměřicka a Mostecka (*obr. 1*).

V regionu Litoměřic vyplňují nápadně velkou část vesnice zařazené do chudé 7 a 8 třídy. Sem spadá podstatná část Českého středohoří zvedajícího se hned nad Litoměřicemi, sem ale patří i několik vsí při soutoku Labe a Ohře. Příznivý protipól, třídy 1 a 2, zastupují na Litoměřicku jen tři vesnice. Mostecko v tomto srovnání vystupuje jako podstatně vyrovnanější region. Krajně neúrodné třídy spojují odlehlou patu Krušných hor a několik málo vsí skrytých v Českém středohoří. Nejpříhodnější prvá třída byla v širším mosteckém zázemí prisouzena jen jedinkrát, druhá třída tu chybí. Tereziánský katastr použitý jako jedna z položek charakteristiky kapacitních možností ukazuje historické Mostecko jako vyrovnaný a zemědělsky relativně příhodný region. Litoměřicko protíná ostrý kontrast, uzavírající „zahradu Čech“ do takřka poloviny regionu. Jestliže u Litoměřicka zdůrazníme význam této „zahrady Čech“ a oceníme jedinečnou

pozici oblasti v komunikační síti, vystoupí znovu i úloha litoměřických kontaktů za jižní a jihozápadní obvod vlastního městského okruhu. Sem, do úrodné krajiny, v níž našlo své místo několik menších „satelitních“ středověkých měst, směřovaly zájmy litoměřických měšťanů, kteří právě toto „mezikruží“ dokázali svázat se svým městským trhem (cf. *Tomas 1979*).

Jen okrajově se můžeme dotknout zbývajících dvou otázek zmíněných úvodem této kapitoly. Jeden z modelů zacházení se surovinami nezemědělské výroby se rýsuje v berounském regionu zásobeném železnou rudou (*Ježek 1997*). Písemné a archeologické prameny ze 14. stol. sice na Berounsku zachycují intenzivní prospektorskou činnost, samo město ale do sféry těžby a výroby železa aktivně nevstoupilo. Tato činnost zůstala vyhrazena příslušným pozemkovým vlastníkům. Cesta železa z berounských lesů k nadregionálnímu odbytu však sotva mohla mít regionální městské centrum. Příslušné písemné či archeologické prameny ale mlčí, postavení Berouna v obchodu se železem odkrývá až psané svědectví ze 16. stol. Ale ani pro tyto pozdní doklady neznáme adekvátní archeologický protějšek.

Domníváme se, že současná bilance odhadů středověkých demografických poměrů v českém prostředí v první řadě svědčí o tom, jak málo víme, a ještě hůře, jak nedostačné jsou opory, které se pokoušíme využít. Ve stávajícím hodnocení proto zůstáváme u schématického vymezení těch katastrálních území, na něž osídlení vstoupilo do počátku 13. stol. a odlišení krajinných částí čekajících na mladší sídelní postup.

4. CENTRÁLNÍ MÍSTA A ARCHEOLOGIE CENTRALITY

I v českých zemích se v archeologii středověku začaly objevovat první odkazy na geografickou teorii centrality, ať již odvozovanou z německé tradice přímo návazně na disertační práci *W. Christallera* z r. 1933 (dále zejm. *Fehn 1970*; *Gringmuth–Dallmer 1989*), nebo z pozdějších anglosaských adaptací principiálně téhož přístupu (např. *Johnson 1972*; *Smith 1976*; *Moździoch 1994*). Pro středoevropskou úplnost můžeme připomenout, že prvotní východisko těm i oněm dal Johann Heinrich von Thünen knihou *Der isolierte Staat*, vydanou poprvé v r. 1826 ve Vídni. Problém „centrality“ také tvoří závažnou položku našeho projektu, každé z měst plnilo střediskové funkce, význam každého z měst přesahoval vlastní městský areál a uplatňoval se v přílehlém městském regionu. V aplikaci teorie centrality ostatně spočíval jeden ze zdrojů současného zájmu o středověké městské regiony.

K přínosům teorie centrality zároveň patří důraz na poznávání *celkové hierarchizace* sídelní struktury, tj. na postižení centrálních míst nižších řádů. Tato otázka je samozřejmě důležitá jak při posuzování předpokladů vzniku městského regionu, tak v modelové rekonstrukci jeho vlastního provozu. Jeden z přístupů, který se nám v tomto ohledu nabízí, hledá jakýsi přímý archeologický protějšek ke geografické aplikaci teorie centrality. V archeologickém svědectví by měly být identifikovány determinanty prokazující jistou míru střediskového postavení některých míst (cf. *Gringmuth–Dallmer 1989*). Ve směrodatném výčtu se ocitají váhy a závaží, části výzbroje a výstroje, zámky a klíče, různé projevy kontaktní vztahů, např. i zlomky keramických nádob pocházejících ze vzdálenějších výrobních okruhů atd. Váha vypočtených ukazatelů je zřetelně nestejná, víme ale, že teprve širší síť a větší četnost posuzovaných jevů má zaručit hodnověrnost výsledků.

Skládací vážky nesou profesně vyhraněnou informaci, v českém prostředí však patří mezi vzácné nálezy a v diskusi o centralitě sotva překročí rámec sice pronikavého, ale zároveň velmi úzkého a tudíž spíše ilustrativního svědectví. Častá přítomnost mocenských složek (a tím i archeologických dokladů jejich výzbroje a výstroje) ve střediskových místech je nepochybná, zároveň však všechna místa, v nichž se stopy těchto velice rozrůzněných složek objevují, rozhodně neplnila podstatnější středisko-

vé funkce. Přímochary determinální význam dalších položek (zámků a klíčů, keramiky) pokládáme v souvislostech dnešních poznatků za obtížně průkazný. V dnešní české archeologii vzbuzuje zvýšenou pozornost ta keramika, která se do archeologických situací dostala ve větším prostorovém odstupu od oblasti své výroby. Nabízí se tu jedno z témat kontaktního studia, zacházíme-li stále ještě s „datovací konvencí“, můžeme právě tímto prostřednictvím postoupit k synchronizaci různých oblastí. Explicitní či u nás dosud spíše implicitní uvažování o centralitě ale hledá něco jiného. Importovaná keramika by měla dokreslovat střediskové postavení některých míst (např. *Frolík – Sigl 1997*, 181). Potíž ale spočívá v povaze poznávané historické skutečnosti. Je-li předmětem zájmu česká společnost 11. až počátku 13. stol., zabýváme se zcela jednoznačně prostředím prostoupeným mechanismy směny. Pulzace těchto mechanismů měla svou hierarchii, která se ale rozhodně nevázala jen na lokality s centrálním významem. Právě v této skutečnosti spočívala jedna ze základních determinant evropského raného středověku. Pro toto tvrzení bychom mohli snést několik dokladů, bezpečně např. víme, že keramické nádoby užívané ve větším odstupu od vlastního produkčního území nesloužily jen v místech s důležitými centrálními funkcemi (např. *Klápště 1994*, obr. 53: 25; 55: 7, 13; 60: 36, 37). Neplatí-li prostý vztah prezence/absence, mohli bychom diskutovat o složitějších trendech, tuto možnost však alespoň zatím nedokážeme průkazně uchopit.

Hledáme-li při studiu středověkých městských regionů pevné opory pro archeologickou identifikaci míst s nižšími střediskovými funkcemi, nezbyvá, než obecný pohled inspirovaný teorií centrality spojit s rozbořením těch lokalit, jejichž jistou střediskovou roli osvětlují písemné prameny. Odraz této úlohy můžeme následně hledat v archeologických pramenech a teprve potom se pokoušet o postižení obecněji platných determinálních ukazatelů. Jinak se vystavujeme nebezpečí účelového výběru kritérií, jejichž zhodnocení jen potvrdí předem očekávaný výsledek. Přistupujeme-li dnes se značnou skepsí k dosud hledané indikační hodnotě movitých památek, zdá se zároveň, že poměrně pevné opory mohou vyplývat ze svědectví památek nemovitých. Výrazný příklad této kategorie nabízí krajinný celek s dvojicí románských kostelů a s komunikačním systémem dochovaný v sousedství městečka Ronova nad Doubravou (*Smetánka – Škabrada 1977*).

5. ZÁVĚREČNÁ POZNÁMKA

Při výkladu vlastního utváření městských regionů se pokoušíme adaptovat klasickou otázku *wie es eigentlich gewesen ist*. Snažíme se postihnout relevantní historické jevy a rekonstruovat jejich časovou následnost, která může přibližovat i následnost příčinnou. Sled zmíněných jevů byl zatím úplněji nastíněn na Mostecku (*Klápště 1997; 1998*). Tento nástin zároveň chápeme jako jeden z modelových příkladů, určený ke srovnání s dalšími studovanými regiony.

Projekt *Středověké město a jeho region* vzešel z přesvědčení, že pohyb dnešní archeologie více a více závisí na promyšleně kladených otázkách, zdůrazňujících širší srovnávací přístupy. Archeologie středověku, která se během času ocitla ve věku dospělosti, prostě nemůže záviset na očekávání nových převratných objevů.

LITERATURA

- Bakala, J. 1975*: Venkovské majetky měst a měšťanů na severní Moravě v předhusitské době, Časopis Slezského muzea B 24, 106–119.
- Fehn, K. 1970*: Die zentralörtliche Funktion früher Zentren in Altbayern. Raumbildende Umlandbeziehungen in bayrisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatènezeit bis zum Ende des Hochmittelalters. Wiesbaden.

- Frolík, J. – Sigl, J. 1995:* Chrudimsko v raném středověku. Vývoj osídlení a jeho proměny. Hradec Králové.
- *1997:* Die Chrudimer Siedlung beim Hl. Kreuz und Bedeutung für die Anfänge der Stadt, in: *Život v archeologii středověku*. Praha, 176–184.
- Gringmuth–Dallmer, E. 1989:* Vorformen der Stadtentwicklung im östlichen Mecklenburg und in der Uckermark, *Zeitschrift für Archäologie* 23, 61–77.
- Chalupa, A. et al. (edd.) 1964–1970:* Tereziánský katastr český. Praha.
- Christaller, W. 1933:* Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena.
- Ježek, M. 1997:* Hospodářský region středověkého města, in: *Život v archeologii středověku*. Praha, 309–320.
- Johnson, G. A. 1972:* A test of the utility of Central Place Theory in archaeology, in: *Man, settlement and urbanism*, P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby (edd.), *Gloucester Crescent*, 769–785.
- Klápště, J. 1994a:* Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most.
- *1994b:* Změna – středověká transformace a její předpoklady, *Mediaevalia archaeologica Bohemica* 1993, *Památky archeologické – Supplementum* 2, 9–59.
- *1995:* Stadt und Umland. Vom Wandel einer Landschaft im Zuge der Urbanisierung, in: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von H. Brachmann. Berlin, 207–211.
- *1996:* Urbanizace střední Evropy jako archeologický problém, in: *Slowianszczyzna w Europie średniowiecznej* 2. Wrocław, 23–30.
- *1997:* Das mittelalterliche Most und das Moster Land: Die Stadt und ihre Region, in: *Život v archeologii středověku*. Praha, 327–341.
- *1998:* Proměna Čech ve 13. století jako předmět archeologického výzkumu, in: *Kultura středniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja“ XIII wieku*. Wrocław, 11–16.
- Klápště, J. – Smetánka, Z. – Dragoun, Zv. 1983:* Příspěvek ke studiu zemědělského zázemí středověké Prahy, *Archeologické rozhledy* 35, 387–426.
- Mezník, J. 1960:* Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století, *Sborník Matice moravské* 79, 129–147.
- *1965:* Venkovské statky pražských měšťanů v době předhusitské a husitské, *Rozpravy ČSAV, SV*, 75/2.
- Moździoch, S. 1994:* The origins of the medieval Polish towns, *Archaeologia Polona* 32, 129–153.
- Nový, R. 1971:* Hospodářský region Prahy na přelomu 14. a 15. století, *Československý časopis historický* 19, 397–418.
- Smetánka, Z. – Škabrada, J. 1977:* K počátkům městečka Ronova nad Doubravou, in: *Středověká archeologie a studium počátků měst*. Praha, 105–112.
- Smith, C. A. 1976:* Regional Economic Systems: Linking Geographical Models and Socioeconomic Problems, in: C. A. Smith (ed.): *Regional Analysis I. Economic Systems*. New York – San Francisco – London, 3–63.
- Tomas, J. 1979a:* Litoměřický městský region ve středověku, *Ústecký sborník historický*, 61–82.
- *1979b:* Města v severozápadních Čechách ve 13. století, *Hospodářské dějiny* 4, 69–132.

THE MEDIEVAL TOWN AND ITS REGION: SOURCES OF AN ARCHAEOLOGICAL PROJECT

The following study presents a project which investigates model functioning of several medieval urban regions in both Bohemia and Moravia. It explains the problems involved in spatial definition of an urban region: a circle with a radius of 11 km (derived from the medieval Bohemian unit of length); this approach, on the other hand, makes detailed study of such an area possible (including changes in size throughout history), while at the same time providing common ground on which to base comparative study of different urban regions. Discussion on how to approach the issue of regional resource capacity focuses on the assessment of natural resources suitable for agriculture. Special emphasis is placed on careful zoning given by the physical conditions, the significance of which, though heavily dependant on modern sources, increases when different regions are compared.

Another section deals with the theory of centrality which has fairly frequently been applied to tackle research problems also in central European settlement archaeology. However, attempts at recognizing archaeological evidence indicative of a degree of centrality of some sites are viewed with a fairly skeptical eye. The list of indicators to be considered would include such items as weights and balances, arms, weapons and their accessories, locks and keys, and various evidence of contact such

as for example ceramic fragments of vessels imported from remote workshops. Problems that arise are inherent in the nature of the historical reality reflected by this evidence. When studying Czech society of the 11th to early 13th century, we are faced with an environment steeped in mechanisms of exchange. Operating within a certain hierarchy, these mechanisms would certainly not have been restricted to centrally positioned sites. The main concern of the project is to take in a broader view and try to capture the relationships between the 13th century urban and rural environments, i.e. study the development of the two areas concurrently.

TRANSFORMACE MĚST STŘEDOVĚKÉ STŘEDNÍ EVROPY. PROSTOROVÁ STRUKTURA

JERZY PIEKALSKI

Prostorové řešení města se v průběhu staletí přizpůsobovalo aktuálním potřebám, přírodním podmínkám, hospodářskému potenciálu, vlivu kulturních vzorců a politicko-právní situace. Ze svébytného vývoje a podmíněnosti těchto faktorů vyplývá pestrý obraz měst. Společné rysy uvedených činitelů však zároveň vedly k obdobné prostorové struktuře některých center. Podobnosti a rozdíly ve vnitřní topografii historických měst umožňují jejich členění do více či méně uzavřených skupin. Mezi nimi vystupují přístavní střediska, jejichž struktura vyplývá z potřeb námořního obchodu, a města vzniklá při politických nebo církevních centrech. Vydělují se formy protoměstské, vytvořené v důsledku dlouhodobého vývoje, i struktury zakládané *ab novo*, města s živelně utvářeným půdorysem i města pravidelně rozplánovaná.¹ Předkládaný text je pokusem o charakteristiku strukturální proměny specifické skupiny středověkých měst – těch, která povstala v důsledku vícefázového rozvoje, zahájeného před vlnou intenzivní urbanizace střední Evropy ve 12.–13. století. Uzavírá jej pokus o popis sídlištních komplexů označovaných jako časná města, o sledování jejich proměny v sídliště typická pro mladší středověk a o charakterizování zbývajících městských struktur.*

Tomuto cíli je podřízen pracovní postup. Neopírá se o body na časové ose, nýbrž o souběh diachronicky chápaných jevů.² Necharakterizujeme města v striktně uzavřených časových úsecích, nýbrž v období vymezeném jejich proměnami, které je stěží možné přesně datovat. Neostrá zůstává hlavně dolní hranice, vyznačující počátek sídlištních komplexů časně městského charakteru. Jejich vývoj z méně komplikovaných středisek byl obvykle pozvolný a nejčasnější etapy jejich utváření, označované někdy jako zárodečné období měst, zůstávají slabě osvětlené.³ Abychom získali jasnější obraz, soustředíme pozornost na střediska výrazněji rozvinutá, jejichž čitelnější obrysy dovolují podrobnější rozbor. Proces, při kterém se sídlištní komplexy utvářely, probíhal v časném a ve vrcholném středověku – dříve při někdejší hranici římského impéria a v přímořských oblastech, později ve středoevropském vnitrozemí. Pokusy o přesnější chronologii nepatří v tomto případě tolik k východiskům, jako spíše k výsledkům rozboru. Podobně plynulá je horní časová hranice. Naším záměrem tu bude charakterizovat strukturu komunálních měst v době, kdy se formovala a získávala podobu

* Pozn. vyd.: Pro zachování původního smyslu překládáme autorův termín „wczesne miasto“ jako *časné město*. Pojem komunální město je rovnocenný termínu *právní město*.

¹ *Benevolo 1990*, s. 325–541.

² Širší zdůvodnění takového pojetí historických jevů a jejich chronologického vztahu předložil *Klápště 1994*, s. 12.

³ Zárodky měst byly sledovány především ve středovýchodní Evropě. Kritéria pro jejich vydělení však nebyla vymezena, viz *Hensel 1963; 1970*, s. 47–53; *Brachmann 1991*.

vlastní městům mladšího středověku. Tento jev nadešel dříve v západní části střední Evropy, později v Čechách, na Moravě a v Polsku, a nepřekročil 14. století.

Celkovým cílem je sledování vývoje měst v západní a východní části vnitrozemí střední Evropy, tedy v různých kulturních, etnických a politických oblastech. Hranice mezi východní a západní částí probíhala ve starším středověku přibližně podél Labe a Sály a tvořila spíše přechodovou zónu než linii.⁴ Ve vrcholném středověku ztratila tato hranice politický význam, zůstala však platná pro některé aspekty urbanizace.⁵ Ponecháváme stranou rozbor měst přímořské oblasti i polycentrických sídlištních komplexů Velké Moravy, pokládáme je za specifické jevy v dějinách urbanizace Evropy.⁶

O poloze měst vzniklých dlouhodobým vývojem, nikoliv jednorázovou lokací, obvykle rozhodovaly faktory geografické, strategické, politické, hospodářské a ideologické. Působily různou silou i v odlišných konstelacích. Města se rozvíjela především v návaznosti na již existující struktury, hlavně v místech antických středisek, při centrálních hradech a při kultovních místech. Rozložení mladších částí časných měst záviselo na možnostech využití geomorfologických podmínek k realizaci nejdůležitějších aktuálních funkcí.

Pro středoevropská města navazující na antická centra byla charakteristická zástavba, využívající terasy velkých řek, s dobrou dostupností břehu. Tento model se opakoval také v střediscích bez římské minulosti – vhodným příkladem je Duisburg. Způsoby využití terénu ve městech ležících na terasách velkých řek často vycházely z dědictví po předcích, ale též ze způsobu realizace konkrétních cílů politických, ideologických a především hospodářských.

Nejvíce časných center městského charakteru ve střední Evropě se formovalo při administrativně významném hradu, ale též při biskupském sídle. Rozhodující roli při volbě polohy hradu, který v těchto případech představoval nejstarší element časně městské struktury, hrála potřeba kontroly politicky nebo strategicky důležité oblasti, neurgických bodů obchodu a komunikace nebo jinak hospodářsky významných míst. Střediska světské a církevní vlády se zpravidla vytvářela v oblastech s koncentrací venkovského osídlení. K hospodářským a politickým záměrům se obvykle pojilo misijní působení. V takových oblastech byla vybírána strategicky výhodná místa. Tento jev lze sledovat v širokém rámci střední Evropy a zdá se, že regionální rozdíly v poloze hradů vyplývají hlavně z geomorfologických odlišností a do jisté míry též ze způsobů boje a vojenské techniky užívané v jednotlivých zemích. V členitější nebo hornaté jižní části střední Evropy se časná města rozvíjela hlavně při hradech umístěných na elevaci nad řekou. V nížinných oblastech střední Evropy, především slovanských, byl pro výstavbu hradů s oblibou volen terén obklopený vodou nebo bažinami, nezdělkou též říční ostrovy. Okolí takových hradů neposkytovalo vhodné podmínky pro rozvoj městské zástavby. Města vznikala při politickém nebo církevním centru často zaujala nevýhodnou nebo dokonce povodněmi ohrožovanou polohu. Území vhodná pro zástavbu, ploché nebo nevýrazně zvlněné písčité oblasti s nízkou hladinou spodní vody a se stabilním podložím, se zřídka překrývají s místy nejčasnějšího osídlení. Zvláště nepříznivé byly z tohoto hlediska ostrovy a nejnižší partie říčních údolí. V takových místech se drželo chladné počasí a značná vlhkost. Výše položené terasy a svahy byly pro osídlení vhodnější. Jejich širší využití bylo možné teprve po zániku střediskové funkce hradů položených v nejnižších partiích údolí. Přenesení těžiště osídlení do vyšší polohy bylo důsledkem souhry několika faktorů, z nichž jmenujeme potřebu pro-

⁴ *Brachmann 1991a; Kempke 1998*. Problémy s určením etnického složení ukázal *Brather 1996*, s. 180–196. Metodicky sporný je pokus o vypočtení procentuálního podílu slovanské a německé složky v lokačních městech na základě „slovanské“ a „německé“ keramiky, viz *Gringmuth–Dallmer 1996*.

⁵ Viz *Schlesinger 1957*, s. 15–42; *Roślanowski 1979*. Tato hranice se v literatuře uvádí jako počátek východní kolonizace, viz *Benevolo 1990*, s. 341, obr. 554.

⁶ S ohledem na vymezený rámec práce pomíjíme dějiny bádání o topografické struktuře středověkých měst. Mezi jinými se jí zabývali *Hall 1978; Engel 1993; Brachmann 1995; d'Aujourd'hui 1995*.

storu pro rozplánování města, nedostatek místa při strategicky umístěných hradech a též proměnu klimatických a hydrografických podmínek. Ve 13. století se zvedla hladina vody v řekách a zvýšila se hrozba povodní.⁷ Tyto poznatky se podařilo potvrdit výzkumem měst ležících při řekách ve východní části střední Evropy: Prahy, Vratislavi, Hlohova a Poznaň. Obydlené partie města se rozložily na výše položených terasách. Za nimi se nejednou přenesla také sídla knížat. Nebezpečí povodní vzrůstalo v průběhu mladšího středověku. Přispělo k tomu přehrazování vodních toků za účelem výstavby hospodářských zařízení a zavlažování.⁸

Nedostatek místa při výšinných hradech bránil rozvoji obytných a hospodářských částí měst. Městské osídlení se vesměs soustředilo na níže položených územích, na suchých říčních terasách, někdy na břehu protilehlém vůči hradu. S nedostatkem prostoru vhodného pro zástavbu se nepotýkala města rozvinutá v návaznosti na obchodní a výrobní činnost při kláštorech. Velká opatství neležela v nepřístupném terénu a byla vybavena skromnější fortifikací. Osídlení, které se kolem nich seskupilo, mělo mnohem širší možnosti k výběru místa pro hospodářskou činnost i pro zástavbu.

Poloha měst na obchodních cestách poskytovala lepší příležitosti pro hospodářský rozvoj. Byla zásadní pro dálkový obchod. Střediska ležící mimo důležité cesty nedosahovala statutu velkých měst ani když plnila centrální politické nebo náboženské funkce. Lze ovšem sledovat i opačný jev, tj. přenášení důležitých tras k prosperujícím městům.

Podle H. Steuera je otázka o kontinuitě porýnských antických měst do středověku zavádějící. V počátcích středověku totiž ve střední Evropě neexistovaly společenské ani hospodářské podmínky, který by zavdávaly podnět k budování měst.⁹ Ruiny antických *civitas* a *castra* však hrály důležitou roli při formování některých polycentrických, vícefunkčních sídlištních komplexů, rozvíjejících se na území někdejšího Barbarika do 12.–13. století. Pozdně antický model města, vytyčeného na základě římského měřičského umění, které vyšlo z urbanistických a architektonických poznatků Blízkého Východu a Řecka, fungoval v podmínkách kulturně, majetkově, hospodářsky i právně odlišných od pravidel společnosti raně středověké střední Evropy. S pádem římské nobility a s odchodem provinciální složky obyvatelstva se tyto podmínky zcela změnily. Noví obyvatelé opuštěných nebo dobytých měst a vojenských táborů dávali přednost jinému modelu sídliště, vyhovujícímu vlastní tradici a hospodářským potřebám. Převzetí kulturně odlišných struktur osídlení nebylo cílem, nýbrž spíše doprovodným jevem expanze barbarských národů. Rezignace na antický model města vyplývala z toho, že v nových podmínkách neplnil své původní funkce a současně neodpovídal novým potřebám, diktovaným odlišným schematem společenské struktury, jiným pojetím vlastnictví a agrárním hospodářstvím. O poměru germánského obyvatelstva k antické urbanistické struktuře na počátku středověku svědčí hiát v osídlení v 5. století a pravděpodobně i po část následujícího věku, společný takřka všem městům při někdejším limitu.

Rezignace na antický model města nevyklučovala využití antických monumentálních budov. Reprezentativní a důkladně zbudované objekty byly v 6. a 7. století užívány představiteli společenské elity. Kolem těchto budov, plnicích rezidenční nebo kulturní funkce, se soustředila sídliště, ze kterých se zrodila nová, polycentrická struktura raně středověkých měst. Značnou aktivitu v tom projevíly zvláště církevní špičky. Skupiny osad, obklopující kostely různého statutu, biskupské dvory a také hroby svatých mučedníků, získaly v průběhu raného středověku značný význam a nejčastěji tvořily základ dalšího vývoje města v mladším středověku. Polycentrickou strukturu měst doplňovaly kláštery ležící na jejich území i na periferii, kolem nichž se soustředila zástavba.

⁷ Dunin-Wąsowicz 1974, s. 96; Wąsowicz 1977; Bartkowski 1977, s. 22.

⁸ Bartkowski 1977; Hrdlička 1996a, s. 14.

⁹ Steuer 1995, s. 92–93.

V literatuře zůstala nedoceněna role světské elity při utváření časných německých měst.¹⁰ Její význam, zvláště do 10. století, spočíval v obklopování vlastních sídel sídlištními útvary, ve kterých se seskupovali příslušníci dvora, fiskálního aparátu a vojenské složky. V karolínském období vznikl díky fundacím nobility značný počet biskupských a klášterních kostelů. V důsledku změn administrativy ztrácela světská střediska ve městech na významu nebo byla přenechána biskupstvím.

Zástavba větších měst se obvykle skládala z mnoha prvků. Malá střediska bývala tvořena dvěma až třemi elementy. Ani velká ani malá města nerespektovala hranice vytyčené hradbami předchozích *civitates* a *castra*. Nejdůležitější body nově vznikající městské struktury mohly být umístěny mimo obvod uzavřený hradební zdí.

Výzkum raně středověkých center ležících při někdejší limitě nepřinesl doklady významnější role hospodářských faktorů pro strukturu města. Zdá se, že hospodářské okrsky se soustředily při okraji osad obklopujících sídla elity a kláštery. Trhy organizované bez kontroly světských nebo církevních hodnostářů, např. při říčních přechodech, bývaly zrušeny nebo přeneseny. Hospodářský rozvoj centrálních zón, zvláště církevních, podporovaly velké investice do zástavby. Pouze pracoviště a specializované dílny, které svým provozem ohrožovaly své okolí, ležely mimo sídliště. Jak jsme uvedli úvodem, vzhledem ke specifickým raně středověkému modelu města nelze ostře oddělit městská střediska od centrálních středisek jiného charakteru. Odpověď na otázku, ve kterém okamžiku se ve městech opuštěných Římany obnovil městský život, závisí na výběru kritérií platných pro pojetí města a též na výkladu těchto kritérií v konkrétních případech. Nedokážeme říci, zda byl Kolín n. R. městem již v 8. nebo až v 10. století ani jaký je přesný počet měst vyrostlých v místech někdejších *civitas* a *castra*. Můžeme konstatovat, že města se utvářela dříve a intenzivěji v Porýní, v poměrně stabilním karolínském státě, a později v Podunají, kde politické podmínky urbanizaci nepřály. Při úvahách nad typologickým řazením je třeba zdůraznit, že antická struktura byla zničena a nedošlo k její obnově. Města, která se vytvářela na nových základech, rozvíjela vlastní polycentrický model struktury, odpovídající změněným kulturním, právním, hospodářským a demografickým podmínkám. Struktura tohoto modelu byla ovlivněna rozmístěním raně křesťanských kultovních míst a monumentálních reprezentativních budov. Ty představovaly nejstarší, často neměnné ústřední body v plánu vznikajících měst. Raně středověké sídlištní komplexy navazující na římská města a tábory na Rýnu i na Dunaji nepřispívají k poznání geneze časných měst nebo protoměstských struktur ve střední Evropě. Neposloužily jim ani jako vzor. Můžeme dokonce říci, že jsou okrajovým jevem procesu urbanizace. Centra jako Kolín či Řezno představují výrazné příklady časných měst především proto, že ve středověku souvisely více se středoevropským horizontem než s antikou.

Společným rysem časných měst vzniklých mezi Rýnem na jedné straně a Vislou a Bugem na straně druhé byla existence hradu, který plnil politicko-administrativní a vojenské funkce. Hradní zdi chránily rovněž církevní střediska – katedrály, v menších městech kapituly. Tyto hrady někdy byly vícedílné, zvláště ve středovýchodní Evropě, a okrsky světské a církevní elity byly odděleny vnitřní fortifikací. Ostatní součásti aglomerace se soustředily kolem hradu. Teze o centrální poloze hradů v rámci časně městských komplexů by však byla přílišným zjednodušením. O takovém jevu je možno hovořit pouze u těch center, u nichž byla ústřední pozice určena geomorfologickými podmínkami. Nejvýrazněji je to patrné u vestfálských měst ležících v nížině – Münsteru a Paderbornu, ale též u durynského Halberstadtu. Rozmístění církevních fundací a osad různé funkce kolem hradu vytvořilo osnovu pro rozvoj půdorysů těchto měst, čitelných ještě mnohem později. U některých center v nížinné části střední Evropy vyplývala ústřední pozice hradu z jeho specifické polohy na říční síti. Jedná se hlavně o hrady ležící na ostrovech v zamokřených nížinách – Brunšvik, Vrati-

¹⁰ Junghanns 1959; Stoob 1979.

slav, Poznaň, Kališ, Brandenburg v jeho slovanském období, ale také Krušvice, vystupující nad jezerem. Tomuto pravidlu odporuje poloha hradu v Hlohově, umístěného sice na ostrově řeky Odry, ale excentricky vůči okolním osadám. Za zcela nebo téměř centrální je možné označit polohu českých kastelánských hradů, i zde je však třeba vyvarovat se schematizace.

S více či méně centrálně situovaným hradem se často setkáváme v rámci sídlištního komplexu ležícího na břehu řeky. Centrální pozici hradu v takovém smyslu nalézáme v Duisburgu a Magdeburku, ale též v Sandoměři a pravděpodobně i v Plocku.

Téměř stejně často ale naopak ústřední funkci hradu doprovázela jeho periferní poloha vůči komplexu časného města. Příčinou takové okrajové nebo izolované polohy byl rozvoj řemeslnicko–trhových částí města v prostoru výhodnějším pro zástavbu, lépe zásobovaným vodou a spojeným s dálkovými cestami. Tak se ustanovil vztah hradu k součástem osídlení v Krakově, Olomouci či též v Erfurtu. Někdy, jako v Lipsku nebo v případě opevněného opatství v Corvey, sehrála klíčovou roli poloha přechodu přes řeku. Konkrétní faktory také způsobily, že ve Würzburgu se zástavba rozvinula na břehu řeky protilehlém vůči hradu. Jeho okrajovou pozici vyvolalo přenesení biskupova sídla do řemeslnicko–trhové osady. V Praze, kde dva hrady strážily protilehlé břehy Vltavy, bylo řemeslnicko–trhové osídlení rozloženo mezi nimi v údolí řeky. Intenzivní využití výhodné pravobřežní terasy položilo základ pro podobu města, ve kterém byly královský hrad a měšťanské centrum odděleny řekou.

Samotné hrady bez okolního polyfunkčního sídlištního komplexu nemohou být pokládány za časná města nebo za jejich zárodky. Takový přístup je samozřejmě třeba odmítnout.¹¹ Pouze kolem některých hradů se rozvinuly sídlištní struktury, které je možné označit za časná města nebo za protoměstská střediska.¹² Tento jev není omezen na vnitrozemí střední Evropy, ale vyskytuje se na rozsáhlém území kontinentu severně od Alp.¹³

Vztah řemeslnicko–trhové osady k hradu byl svébytným rysem jednotlivých časně městských center, který někdy rozhodoval o dalším rozvoji jejich struktury. Jak jsme se již zmínili, funkce hradů a neagrárních osad vedly k volbě poloh s odlišnými geomorfologickými podmínkami. Obranné potřeby hradů stály v ostré kolizi s potřebou otevřenosti a dostupnosti vůči komunikační síti, nezbytných pro rozvoj obchodu a řemesel. Nejen poloha, ale i půdorys řemeslnicko–trhových osad časných měst byly výsledkem kompromisu mezi možnostmi kontroly, kterou vyžadovala místní elita, požadavkem bezpečnosti a potřebami obyvatel osady. Proto byly obvykle osady odděleny od hradů a od jiných částí časných měst. Někdy byla taková hranice určena výškovým předělem terénu, stupněm říční terasy, údolím potoka nebo korytem řeky. Hranice osad se vytvářely v závislosti na přírodních podmínkách a na hospodářských či demografických potřebách. Proto mívalo sídliště obvykle nepravidelný půdorys, oválný či prodloužený podél cesty nebo vodoteče.

Řemeslnicko–trhové osady zpravidla měly svůj kostel s protofarní nebo farní funkcí. Umístění kostela bylo různé. Okolní zástavba jej mohla obklopovat, stejně často ale stál na okraji osady.

Poloha tržiště je známa jen v nečetných případech, kdy o ní jasně svědčí písemné prameny nebo dobře dochovaná kulturní souvrství a zbytky nadzemních konstrukcí.

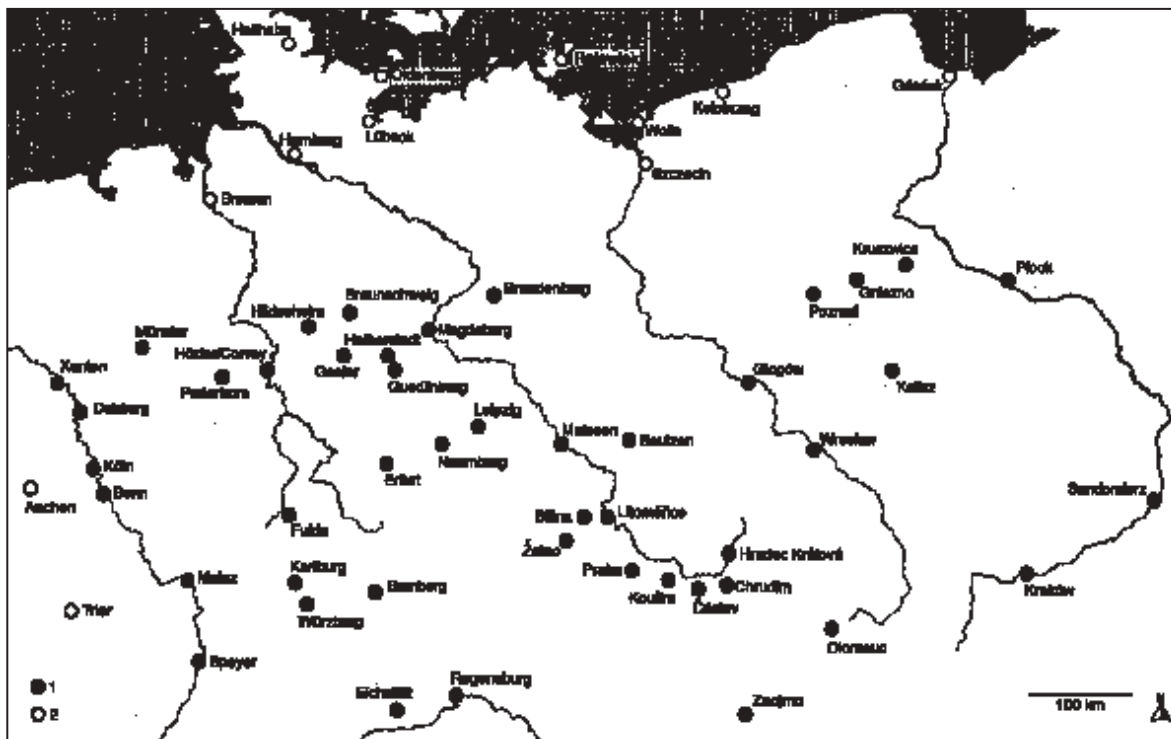
Polycentrická časně městská střediska měla jednu, dvě nebo více osad s neagrární funkcí. Příčinou funkční odlišnosti takových osad byla jejich úloha ve službě různým sídlům elity (hrad, klášter), zvláštní účel nebo etnické složení.

Výrazným pravidlem je, že řemeslnicko–trhové osady byly vůči opevněným sídlům světské či církevní elity druhotným elementem. Tyto osady vesměs vznikly poz-

¹¹ Viz např. *Ennen* 1987, s. 58; *Engel* 1995, s. 18.

¹² *Brachmann* 1995.

¹³ Viz např. *Goehrke* 1980; *Verhulst* 1986/1996, s. 375.

OBR. VÝZNAMNÁ ČASNÁ MĚSTA STŘEDNÍ EVROPY. 1 – ZMÍNĚNÁ V TEXTU, 2 – JINÁ.

ději než hrady. Chronologické rozdíly mohou být nevelké a z potíží při jejich postižení může vyplývat zdání současného vzniku obou prvků. Časový odstup však může být výrazný, dokonce i dvou staletí. Intenzifikace rozvoje osad doložených k 8.–9. století často nastoupila teprve v 11.–12. století. V nečetných případech, kdy stáří osady přesahuje stáří hradu, není její neagrární charakter jednoznačný.

Dvory aristokracie se v obvodu časných měst vyskytovaly často, nebyly však jejich zákonitou součástí. Vznikaly jen v některých centrech a vystupují mezi nimi objekty svázané s nejvýznamnějšími státními hodnotami, jakými byli Gero v Magdeburku, Sítěch v Krakově a v Plocku či Petr Vlostovič ve Vratislavi. Anonymní pro nás zůstávají obyvatelé pražských dvorů. Význam dvorů v časných městech zvyšovalo sousedství kláštera nebo kostela, založeného příslušným aristokratem, a také blízkost trhu nebo obchodních zařízení. Dvory povětšinou neměly obranný charakter. Postrádáme ovšem prameny, které by přiblížily funkci obranných věží Duisburgu či též Olomouce 11.–12. století.

Kláštery se svatyněmi, obytnou a hospodářskou zástavbou a se služebními osadami byly, až na výjimky, nedílnou součástí časných měst. Jejich umístění v rámci těchto komplexů vyplývalo z plněných funkcí. Poloha klášterů, které dodávaly lesku katedrálám i střediskům vlády, měla svůj vzor v topografickém poměru hradů a biskupství. Konventy regulárních kanovníků a ještě více benediktinů vesměs nerozvíjely vlastní, oddělené hospodářské zázemí ani služební osady. Působily v symbióze se sídlem panovníka nebo biskupa. Ekonomické zázemí obou institucí bylo společné. Kláštery také nevytvářely okrsky vydělené z půdorysů časných měst. Zdá se, že tento jev je společný pro německé i západoslovanské území a jeho genezi je třeba hledat v karolinském vzorci dynastického sídla.¹⁴

Jinou roli sehrály konventy spojující kontemplaci s manuální prací. Byly to ekonomicky značně samostatné jednotky, což se odráželo v organizaci hospodářského zá-

¹⁴ *Streich 1984*, s. 50, 355–362.

zemí. Takové kláštery byly zakládány v různých místech časných sídlištních komplexů. Některé z nich, bez ohledu na polohu vůči hradu, byly postupně obklopovány osadami, které tvořily svébytné čtvrti časných aglomerací. Základní složku jejich obyvatelstva tvořili služebníci, řemeslníci a klientela kláštera. Lepší možnosti rozvoje a účasti na hospodářském životě měly ty osady, které ležely blíž hradů a trhových částí města. Některé z těchto klášterů byly vybaveny obchodními privilegii a farními právy. Rozvinuté klášterní řemeslo bylo faktorem ovlivňujícím technologický rozvoj v celém městě.¹⁵

Často byly kláštery budovány při okrajích časných měst. Výrazným příkladem je Kolín, kolem něhož se v průběhu raného středověku vytvořil věnec řeholních fundací. Na východ od Rýna se tento jev nejvýrazněji rýsuje ve Würzburgu a v biskupských městech Hildesheim a Halberstadt. Ostatní centra byla obklopena menším počtem církevních fundací. Jejich hospodářské zázemí bylo obvykle uzavřeno do klášterních zdí. Kolem řádových sídel položených při okraji měst zřídka krystalizovaly větší osady.

Domy žebavých bratří se formovaly v městském prostředí Itálie a Francie, mimo střední Evropu. Během svého šíření v německých zemích se řeholníci usazovali při již existujících městských obcích. Skutečnost, že se žebavé řády objevily ve středovýchodní Evropě ještě před vznikem takových obcí, je dokladem městského charakteru některých sídlištních komplexů této oblasti.¹⁶ Zakládání dominikánských a minoritských domů signalizovalo počátek přerodu těchto měst do nové podoby, v té době již známé v oblastech západně od Odry.¹⁷

Přítomnost klášterů v časných městech ve vnitrozemí střední Evropy byla obvyklá, jejich počet ale býval různý. Nejvíc, až deset fundací, je možno nasčítat ve velkých centrech, hlavně na německém území. V západoslovanských oblastech se shluk řeholních domů vytvořil pouze v Praze. Ve městech jako Krakov, Vratislav či též Plock působily nanejvýš čtyři kláštery. V menších střediscích stál obvykle jeden klášter, v některých nebyl založen žádný.

Při okraji polycentrických časně městských komplexů se často rozkládaly osady, jejichž funkci se nedaří určit. Někdy písemné prameny informují o jejich agrárním charakteru. Příčinou spojování těchto osad s časnými městy je jejich poloha, dokumentovaná archeologicky nebo doložená písemnými zmínkami. V literatuře o časných městech střední Evropy lze sledovat, že autoři zhusta problematiku agrárních osad v bezprostředním okolí měst pomíjejí.¹⁸ Potíže jim působí prvky, které odlišují města od vsí – řemeslnicko–trhových osad a jiných neagrárních útvarů. Problém zásobování časných měst potravinami zůstává obvykle na okraji. Tato tendence je pochopitelná, neboť zemědělské osady nesporně nepatří k jádru urbanistické problematiky. Jejich existenci však nelze pominout mlčením. Rozbor tohoto problému je v případě časných měst obtížnější než při výzkumu pozdně středověkých středisek. Vzhledem k poměrně široké pramenné základně je podíl rolnictva na hospodářství komunálních měst v historické literatuře obecně přijímán.¹⁹ Existence zemědělských osad, zaměřených na pěstování a chov, jejichž význam byl pro řemeslnicko–trhové osady omezený, nestojí v rozporu s městským charakterem časných sídlištních aglomerací.

Absence pramenů nedovoluje určit podíl zemědělství na ekonomice časně městské aglomerace, nemáme však žádný důvod domnívat se, že by byl menší než u komunálních měst. Od nich se v tomto směru časná města odlišovala existencí agrárních osad v rámci své struktury. Hodnocení topografických vztahů je komplikováno neostrou hranicí časně městských komplexů. Nedokážeme přesně odlišit osady náležející do

¹⁵ Lasota – Piekalski 1990/1991; Piekalski 1995, s. 162–171.

¹⁶ Viz úvahy Le Goffa 1970, s. 924 a Samsonowicze 1986, s. 8.

¹⁷ Piekalski 1995, s. 166–169.

¹⁸ V tomto směru jsou výjimečné pohledy Tomase 1983, s. 60–62 a Leciejewicze 1989, s. 280, kteří poukazovali na význam agrárních prvků v hospodářství časných měst.

¹⁹ Viz Bücher 1886, s. 259; Isenmann 1988, s. 22; Goliński 1991, s. 172.

obvodu časného města od osad, které s ním sousedily. Spíše by bylo na místě konstatovat, že hranice mezi nimi byla plynulá. Při hodnocení významu osad v obvodu časně městských komplexů a pro jejich odlišení od ostatních lze za kritérium přijmout existenci kostela. Venkovské kostely vznikaly obvykle později, ve středovýchodní Evropě teprve od 13. století.²⁰ Výše nastíněné příklady nasvědčují, že osady, u nichž je možné uvažovat o agrárním charakteru, tvořily součást sídlištní struktury rozložené kolem hradu. Nejčastěji byly zakládány při okrajích časných měst. Zřídka se setkáváme se situací, kdy takové osady bezprostředně sousedily s hradem nebo trhovou osadou. Obtížné je při řešení této otázky postihnout regionální rozdíly. Zdá se však, že počet agrárních osad nebo osad, jejichž funkci neznáme, byl větší v obvodech časných měst středovýchodní Evropy, obzvláště v Čechách.

Opevnění hradů a městské hradby jsou jevy o různé právní a symbolické výpovědi. Pro časná města je typické opevnění hradů. Méně často se objevuje fortifikace řemeslnicko-trhových osad. Část z nich mohla navazovat na pozdně antické tradice, u jiných bylo opevnění výsledkem vlastního vývoje. Reminiscence římských vzorů by se týkala, přinejmenším částečně, Porýní a Podunají a oblastí s kontinuitou antických opevnění. Opevnění Kolína nebo i Würzburgu pojala rozhodující část časných měst a poskytla tím osnovu prostorového rozvoje pozdějším, vrcholně středověkým městům.

Rozvoj opevnění časných měst na území někdejšího Barbarika, jak v oblasti germánské tak i slovanské, vycházel z vlastních tradic. Navazoval na nejčastěji dřevohlinité konstrukce hradů. Opevnění částí časného města, které nebyly svázané s elitou, bylo jevem poměrně řídkým a vyznačovalo se dvěma rysy. Zaprvé, obtáčelo jednotlivé součásti aglomerace, nikoliv celý sídlištní komplex. Proto nevyznačovalo hranice města. Zadruhé, toto opevnění mělo výlučně vojenský účel, nevyznačovalo právní, hospodářský ani symbolický předěl mezi městem a venkovem.

Rozbor komunikačních tahů časných měst ukazuje na jejich přirozený, dlouhotrvající vývoj, nikoliv na jednorázovou realizaci. Jejich síť ovlivňovaly přírodní podmínky, existující nebo nově zřizované říční a suchozemské cesty, vnější okolnosti a aktuální potřeby města. Na individuálních rysech jednotlivých center se podílel způsob propojení vnitřní komunikační sítě s dálkovými cestami a prostorové poměry mezi jednotlivými částmi aglomerace. Zdá se, že menší vliv na uliční síť mělo rozplánování zástavby, později tolik důležité. Obdobný význam těchto faktorů je pozorován u všech lépe prozkoumaných někdejších center. Města ležící v různých oblastech středoevropského vnitrozemí v tomto bodě nevykazují výraznější regionální odlišnosti.

Struktura zástavby časných měst podléhala regionálním i chronologickým rozdílům. Pro starší etapu byly typické nepravidelné půdorysy. Vývoj však směřoval k uspořádání. Příčinu je možné spatřovat ve dvou faktorech: nutnost optimálního využití vymezeného prostoru a změny ve vlastnictví pozemků. Zdá se, že první faktor měl rozhodující význam pro zahuštění zástavby polských hradů. Obnovování budov na stejném půdorysu a někdy i uspořádání do těsných pozemků svědčí o jejich dědění. Je zřejmé, že tento jev se musel odbyvat v rámci knížecího práva a za panovníkova vlastnictví veškerého území. Tento vzorec rozplánování – řazení domů do úzkých uliček, někdy na sousedící pozemky (*area vel curiae?*) – byl aplikován v řemeslnicko-trhových osadách.

Od počátku 12. století lze v časných městech v německém vnitrozemí a od počátku 13. století v Praze sledovat patrně pravidelné uspořádání domů v ulicích. Tyto domy nebo jejich parcely se uplatnily v rámci širokých pozemků, které by bylo možné označit za protoměstanské. Nemáme dnes důvod k domněnkám, že tento model vyplýval ze vzorce platného v okrcích časných měst spojených s elitou nebo na hradech. Větší význam by bylo možno připsat parcelám kupců a řemeslníků, které se vytvořily v časně městských centrech nad Severním a Baltickým mořem. Nejlepšími pří-

²⁰ Kozaczewski 1990/1995.

klady jsou Dorestadt²¹ a Haithabu²². Větší význam pro proměny města ve vnitrozemí střední Evropy však měly jevy, odehrávající se tou dobou v Porýní a v jihozápadním Německu. Způsob organizace města a nový styl městského života, který se tam vyvinul, mohl být další součástí širokého procesu rozvoje nové formy města, známé již od předcházejícího století v jižní Itálii a v jihozápadní Evropě.²³

Popsané rysy spojují sídlištní komplexy středoevropského vnitrozemí časného středověku. Jsou označovány, v závislosti na pohledu jednotlivých badatelů, jako protoměsta nebo časně městská střediska. Jejich vznik je možné považovat za výsledek časně, specifické fáze urbanizace této oblasti. Měla svébytný charakter, rozdílný od urbanizace antické i od rozvoje pozdějších, komunálních měst vrcholného a pozdního středověku. Tato střediska nemohou být pokládána za města, která by od měst mladšího středověku odlišovala pouze absence městského práva. Ve skutečnosti jsou rozdíly mezi těmito typy sídlišť větší. Nespočívají jen v topografické struktuře, kterou jsme se zabývali, ale též ve funkci a sociální topografii. Svěbytný charakter časných měst je určen řadou kritérií a neagrární hospodářství nemusí být vždy tím nejdůležitějším. Nezpůsobovalo totiž koncentraci obyvatelstva ani zástavby. Jak na německém tak na západoslovanském území se husté osídlení vytvářelo kolem středisek světské a církevní správy. Neagrární hospodářství se v tomto případě zdá být důsledkem a nikoliv příčinou rozvoje měst. Teprve jeho intenzifikace v rozhodujících obdobích rozvoje časně městské aglomerace způsobila přelom, od něhož se odvíjelo utváření komunálních měst, v jejichž vývoji a struktuře připadl obchodní a řemeslnické činnosti rozhodující podíl. Role správních center odlišuje vnitrozemská časná města od středisek nad Severním a Baltickým mořem, jejichž charakter vždy závisel na obchodu a řemeslu. Výše nastíněné problémy se zahrnutím časně městských nebo protoměstských struktur a komunálních měst do jedné definice vyplývají z rozdílů, jaké mezi nimi samozřejmě existovaly. Komunální město, vyznačující se hospodářskými privilegii, bylo striktně odděleno od svého okolí. Taková hranice spočívala v právním vybavení a v protichůdnosti zájmů obyvatel města a venkovského okolí a tento protiklad byl umocňován stále většími kulturními rozdíly. V rozvolněné struktuře časného města takové střety zájmů neexistovaly.

Ve 12.–13. století došlo ve střední Evropě k intenzivním změnám hospodářským, topograficko–sídlíštním, právním, tedy obecně řečeno kulturním. Jejich nejdůležitější součástí bylo urychlení a změna způsobu urbanizace.²⁴ Rozmach řemeslnické výroby a obchodu způsobil zvýšení hospodářského potenciálu kupců a řemeslníků, což poskytlo podnět k novému právně–hospodářskému uspořádání města, opřenému o poplatky z pozemků a z obchodní činnosti. Zřízení takového města se stalo investicí feudála. Kupci a řemeslníci získali v tomto záměru status partnera a postupně dosahovali stále větší nezávislosti.²⁵ Ustavení měšťanské vrstvy v průběhu demografického vzrůstu 12.–13. století se odrazilo v novém, specifickém obrazu sídlištní struktury, která se stala modelem západoevropského a středoevropského komunálního města. Mezi přibližně 5000 nově ustavenými městy byla většina založená *ab novo*. Poměrně málo z nich se rozvinulo z časně městských komplexů²⁶ – jejich přesný počet lze sotva stanovit, můžeme však konstatovat, že mezi ně náležela i někdejší významná centra. O jejich roli a dalším rozvoji často spolurozhodovaly jejich součásti spojené se staršími fázemi vývoje – královská či knížecí sídla nebo důležitá církevní centra. Každé z těchto měst představuje svébytnou, více nebo méně originální variantu přízpůsoben-

²¹ Bloemers 1986, s. 135; Johaneke a kol. 1986, s. 65–66; Hessing a kol. 1994, s. 226–238.

²² Jankuhn 1986, s. 91, obr. 39, 40. Viz též úvahy Steuera 1995, s. 98–99.

²³ Ennen 1953, s. 296 přičítá hlavní význam oblastí při dolním toku řek Rýn, Šeldy a Másy. Viz též Lavedan – Hunqueny 1974, s. 59–116; Schich 1993, s. 81–87; Steuer 1995.

²⁴ Viz Le Goff 1970a; Klápště 1994; Wachowski, v tisku.

²⁵ Isenmann 1988, s. 26; Engel 1993, s. 35, 38–54; Steuer 1995, s. 91–92.

²⁶ Stoob 1970, s. 21; Roślanowski 1979, s. 17; Samsonowicz 1986, s. 77–88.

ní starší struktury novým podmínkám a dalšího individuálního rozvoje. Ne všechny rysy časného města zanikly. Nadále vytvářely rozdíly mezi nástupcem starší struktury a městem nového typu. Při výzkumu topografické struktury měst ze druhé fáze urbanizace středoevropského vnitrozemí je možné sledovat několik společných jevů.

Proměna města do nové tvárnosti byla spojena s utvořením nového centra. Nejvýraznějším rysem této nejdůležitější části byla její polyfunkčnost. Souvisela se vzrůstající rolí měšťanstva a oproti dřívějšímu období i s větším tlakem na soustředění obchodu do určených míst a do stálých trhových zařízení. Nové centrum se stalo střediskem organizované a manifestované samosprávy a zámožnosti měšťanů, bodem, ve kterém se stále více rozhodovalo o celém městu, nejen o trhové osadě. Převzalo tak část funkcí někdejšího střediska správy. Manifestovalo se organizováním schůzí a rady obce, budovou radnice, ale i veřejnými exekucemi. V centru býval umístěn, i když ne vždy, jednotící prvek obce – farní kostel. Centrum města mělo svoji sociotopografickou výpověď, určenou soustředěním patriciátu a zámožných skupin městské společnosti. Sloužilo též jako místo společných svátků, zábav a mnohdy vítaných her. Méně majetní měšťané a chudina obývali další části města a předměstí. Při pokusu o postižení charakteru měšťanského centra je třeba zdůraznit, že jeho role se naplňovala trhovými, samosprávnými, reprezentativními, kultovními, informačními a obytnými funkcemi a též rozvrstvením obyvatel města.²⁷

V důsledku vícestupňového vývoje se ne vždy funkční centrum překrývalo s topografickým středem města. Jeho polohu a půdorys obvykle ovlivňovalo několik faktorů: přírodní podmínky, časně městská minulost a okolnosti pozdější transformace města do vrcholně středověké podoby. Západně od Labe a Sály se zpravidla nové centrum rozvinulo v místě starší trhové osady. Zachovávalo nejen její polohu, ale v půdorysu odráželo také někdejší tržiště nebo širokou trhovou ulici. Tak se ustavila funkční centra Würzburgu, Duisburgu, Münsteru, Paderbornu, Brunšviku, Höxteru, Corvey či též Halberstadtu. V rámci městského obvodu ležela vždy více nebo méně excentricky. Mnohem vzácněji, jako v Magdeburku nebo Goslaru, se měšťanské centrum navazující na starší trhovou osadu ocitalo ve středu opevněného prostoru. Ve středovýchodní Evropě došlo k rozvoji nového městského centra z trhové osady pouze v Praze, Litoměřicích a snad v Olomouci. Jinde bylo zřízení trhu spojeno s likvidací starší struktury.

Obecným jevem na území ležícím východně od linie Labe a Sály bylo zakládání nových trhových sídlišť, která získávala roli městského centra. Tato nová sídliště, označovaná jako lokační města, obvykle vznikala jako další část časně městské polycentrické struktury. Tržiště lokačního města bylo vyměřené v jeho středu. Stávalo se jádrem rozvoje při pozvolné degradaci nebo pohlcení starších částí aglomerace. Topografický střed města tak získával hlavní roli i jako středisko obchodu a samosprávy města. Výraznými příklady takové situace jsou Vratislav, Krakov nebo Poznaň.

Města prošlá vícestupňovým nebo pozvolným rozvojem mají rozrůzněné půdorysy, které se vzpírají jednotící charakteristice nebo typologickému zařazení.²⁸ Jednotlivé části měst se formovaly v různé době, v závislosti na konkrétních podmínkách. Půdorysy měst ustavené do sklonku středověku někdy zahrnují jak spontánně vzniklé nepravidelné partie, tak pečlivě rozměřenou, pravoúhlou síť ulic. Mezi těmito výraznými formami vystupuje celá řada struktur přechodného nebo neostrého charakteru. Odlišení půdorysů živelně vytvořených a struktur plánovitě vyměřených není vždy možné. Archeologie nepotvrzuje závěry urbanistů a historiků. Dělení vrcholně středověkých měst na nepravidelně rozplánovaná střediska ležící západně od linie Labe a Sály a na částečně nebo zcela pravidelná střediska v Evropě středovýchodní by bylo nekritické. Ve skutečnosti totiž byly tyto oblasti i jevy, které se v nich odehrávaly,

²⁷ Tento problém rozvíjí *Urbańczyk 1992; Morawski 1992; Rębkowski 1995*, s. 95–105; *Goliński 1997*, s. 9–30.

²⁸ Srov. závěry *Halla 1978*, s. 143–145 a *Samsonowicze 1986*, s. 89–92.

v úzkém vzájemném vztahu. Würzburg, Duisburg, Paderborn, Münster, Halberstadt, Brunšvik, Magdeburk, Höxter či též Corvey měly přirozenou síť ulic. Hlavní tepny se vytvořily pravděpodobně během časně městské fáze v návaznosti na dálkové trasy a na cesty spojující jednotlivé součásti aglomerace. Nepravidelná síť ulic u většiny z těchto středisek však byla obohacena o boční a příčné ulice, umožňující parcelaci a současně regulující přinejmenším některé bloky zástavby. Datování těchto ulic je však zcela nejasné a nelze vyloučit, že část z nich vznikla až při pozdějších úpravách. Výmluvný je tu příklad Goslaru, kde je nepravidelný půdorys čitelný jen na nevelké ploše v nejbližším okolí tržiště. Stále více se pravidelné půdorysy objevovaly na území připojených k již existujícím městům a v tak zvaných Nových městech. Tento jev je patrný v brunšvických čtvrtích Hagen a Neustadt, v později vznikajících částech Hildesheimu či též v severní části Magdeburku. Do konce středověku tak v důsledku rozvoje a regulací zaměřených na zvýhodnění půdorysu povstal vícevrstevný obraz. Živelně vytvořené struktury jsou výraznější v časněji rozvinutých částech měst, pravidelné v částech vytvořených později.

Východně od Labe a Sávy jsou nepravidelné půdorysy čitelné jen v nečetných případech. Řadí se mezi ně Staré Město pražské, Olomouc a krakovský Okol. Zdá se, že Praha je jediné město středovýchodní Evropy, o kterém je možno bez výhrad říci, že půdorys komunálního města ve značné míře vychází z časně městské fáze. V případě Olomouce bude tento jev, komplikovaný specifickou geomorfologickou situací, vyžadovat další výzkum. Nikoliv bez významu při sledování tohoto problému je, že některá z měst založených v českých zemích *ab novo* a navíc bez časně městské minulosti mají též nepravidelné půdorysy.²⁹ Někdy vyplývá nepravidelnost půdorysu z ponechání jednotlivých částí časně městských komplexů mimo parcelovanou plochu nebo z provedení parcelace podle odlišných zásad v pozdější etapě vývoje města. Takovou situaci můžeme nalézt v již zmíněném krakovském Okolu nebo na území někdejších knížecích pozemků, ležících na území sevřeném městskou hradbou v Hlohově.

Výskyt některých půdorysně nepravidelných částí u malého počtu měst ve středovýchodní Evropě nenarušuje její obraz, charakterizovaný převahou pravidelných založení. Příčinou tohoto jevu bylo přenesení nového modelu města ze Západu a s tím svázaná migrace obyvatel. Rozhodující význam pro vznik tzv. lokačních měst měla spolupráce východoněmeckých feudálů, v západoslovanské oblasti pak českých a polských knížat a biskupů, s německými kupci a podnikateli. Její intenzita, sledovatelná mezi Labem a Odrou od konce 12. století a v českých a polských zemích ve 13. století, způsobila urychlení urbanizace a vznik řady měst pravidleného půdorysu. Takovou formu uliční sítě, jaká se – mj. ve Vratislavi, Poznani, Krakově či též v Kališi – blíží geometrickému ideálu, pokládáme za plod středověkého měřičského umění. Jeho počátky můžeme nalézt v plánech měst 12. století v západní části Německa a v severním Švýcarsku.³⁰ Možnosti dalšího rozvoje se naskytly zejména ve východnějších oblastech při zakládání měst „na zeleném drnu“, neomezovaných strukturou staršího sídliště. Tendence ke stále větší pravidelnosti sílila od západu k východu a svého vrcholu dosáhla ve druhé polovině 13. století. Nezdůvodněné zůstávají názory, že tyto půdorysy jsou reminiscencí na antické nebo obecně středomořské vzory.³¹ Na jejich ustavení se zásadně podílelo přizpůsobení středověkého města potřebám a možnostem určité fáze urbanizace.³²

Je třeba též zdůraznit, že obecnou tendencí pozorovanou v téměř všech středoevropských komunálních městech, jak pravidelných tak nepravidelných, je sklon k za-

²⁹ Hoffmann 1992, s. 101–122.

³⁰ Hall 1978, s. 110–121.

³¹ Takové názory předkládá např. Nity 1972, s. 382; Keller 1979; Zagrodzki 1975.

³² Viz Lalik 1963, s. 416; Kuhn 1968, s. 51; Hall 1978, s. 122; Samsonowicz 1986, s. 90; Schich 1993a, s. 87–88.

huštění struktury celého města, nejen jednotlivých článků sídlištního komplexu. S takovou tendencí se ve starším období nesetkáváme. Prosazovala se však v jednotlivých centrech nerovnoměrně a nevedla ani k husté zástavbě celého města.

Stanovení hranic města a jejich zhmotnění hradbou vymezilo městský prostor. Linie, která tak byla vyznačena, plnila několik zásadních funkcí: ohraničovala městskou zástavbu v topografickém smyslu, vyznačovala privilegované území, demonstrovala snahu o samostatnost městské obce a její připravenost k obraně. Výrazné vydělení města z jeho okolí V první fázi urbanizace střední Evropy město ještě nebylo ze svého okolí výrazně vyděleno. Změna nastala s udělením práv kupcům a řemeslníkům, které je odlišily od venkovského obyvatelstva, a s jejich zatížením nájmy z městských pozemků.³³ Vytyčení prostorových hranic znamenalo přelom v procesu transformace časně městského střediska v komunální město. Vybavení této linie fortifikací se stalo nejčastěji uváděným rysem středověkých měst.³⁴ Připomeňme však, že realizace opevnění závisela na finančních možnostech měšťanů a jejich příznivců, že v některých městech byly hradby založené před ustavením měšťanské obce a naopak některá města byla obehnaná hradbou se značným, někdy stovky let trvajícím zpožděním. Známý je též příklad malých měst, které se na opevnění nikdy nezmohly a po celou dobu své historie fungovaly jako otevřené struktury. Linie městské hradby neomezovala činnost měšťanů. Za hradbou ležela předměstí a agrární pozemky náležející obci nebo jejím členům.³⁵

Ve způsobu, jakým byly hranice měst vzniklých v důsledku víceúrovňového rozvoje vytyčeny, zjišťujeme některé společné tendence. Na jejich základě můžeme vyčlenit tři kategorie měst.

– 1. V západní části střední Evropy a v některých městech českých zemí bylo hradbou obehnané hlavně území osídlené již v časné městské fázi. Ve Würzburgu, Duisburgu, Münsteru, Paderbornu a Brunšviku, hildesheimském Starém Městě a také v menších německých centrech je možné sledovat integrování staršího, vícedílného komplexu v méně nebo více uzavřený celek. Stejnou roli plnilo opevnění Olomouce. Rozsah starší aglomerace měl v těchto centrech značný vliv na půdorys ohrazeného města. Polohová návaznost však neznamená vždy adaptaci staré sídlištní struktury do nové urbanistické formy. Zdá se, že v Žatci, Hradci Králové a v Chrudimi se odehrály dalekosáhlé strukturální proměny, při nichž byla zcela odstraněna starší dřevěná zástavba a nový městský útvar byl obehnan hradbou.

– 2. Hlavně v západní části střední Evropy, také v Čechách a na Moravě, bývala do hradeb právního města pojmuta část staršího sídlištního komplexu. Do městského obvodu byla obvykle zahrnuta původní trhová osada, proměněná v rozvíjející se městské centrum. Na německém území náleží do této kategorie Magdeburk, Goslar a též Höxter a Corvey – dvě odlišná města vzniklá z jednoho časně městského komplexu. Znamenitym příkladem ve středovýchodní Evropě je Praha, ale i menší Litoměřice. V Krakově bylo hradbou obehnané území osídlené již dříve, ale jeho struktura byla zcela změněna.

– 3. S opevňováním nově vzniklé městské obce se setkáváme na území východně od Labe a Sály. V těchto případech byla ohraničena plocha nového městského centra a okolní pravidelné uliční sítě. Pozemky se starším osídlením obvykle zůstávaly stranou. Nové opevnění Lipska, Starého Města v Brandenburku, Vratislavi, Poznaně, Hlohova, Kališe a jiných středisek chránilo prostor vybavený městskými právy. Někdy však v jeho obvodu ležely také pozemky kontrolované bezprostředně knížetem – zakladatelem.

Městské zdi svíraly plochu různé rozlohy. Velká města Vestfálska, dále Brunšvik, Magdeburk a některá jiná centra německého vnitrozemí zaujímala více než 100 ha.

³³ Strahm 1955, s. 103; Samsonowicz 1986, s. 92–94. Viz též úvahy Steuera 1995, s. 116–119.

³⁴ Isenmann 1988, s. 20, s literaturou.

³⁵ Blaschke 1990/1997.

Nedosahovala sice takové velikosti jako některá nizozemská a porýnská centra, ale byla o mnoho větší než města středovýchodní Evropy. Ve Vratislavi bylo hradbami obeháno přibližně 90 ha, v Krakově kolem 56 ha a v Poznani pouze asi 20 ha. Praha získala svůj monumentální rozsah 550 ha až po reformě Karla IV. Obecně byla v této části Evropy rozloha komunálních měst menší: za průměrnou velikost se pokládá plocha 5–10 ha.³⁶

Vyměření města na území živého, mnohdy značně rozvinutého sídlištního komplexu, si vynutilo změny v uspořádání jeho dalších částí. Zpravidla docházelo k adaptaci, změně funkce nebo postupné likvidaci starších, funkčně a formálně odlišných struktur. Průběh tohoto procesu se lišil v závislosti na specifiku střediska a vnějších podmínkách.

Vládnoucí elity, řídicí a podporující proměnu měst, v nemalé míře rozhodovaly o průběhu jejich hranic. Ty byly totiž vytyčovány na pozemcích, které příslušníkům vyšších vrstev náležely. Umístění knížecích a biskupských sídel v novém sídlištním organismu se však neřídilo jednotnými zásadami. V německých zemích byla obvykle sídla elity pojmuta do obvodu nových městských zdí. Tvořila vydělené sektory města, podléhající vlastním proměnám. V biskupských městech vznikaly imunitou vybavené církevní okrsky, ležící ve středu i na okraji opevněného území. Světské rezidence mnohdy, zpravidla po určité době, přecházely do měšťanských rukou. Některé české hrady sevřené novými městskými hranicemi byly podrobeny redukci a přestavbě do menších, zděných budov. Východně od Labe zůstávaly ve 13. století knížecí hrady obvykle mimo nově ustavený obvod měst i přes snahu feudálů o jejich kontrolu.³⁷ Ponechání hradu mimo obvod města zpravidla znamenalo jeho pozvolný úpadek. Jen ty největší a politicky nejvýznamnější hrady se nadále rozvíjely a udržely si do značné míry i vládu nad městem. Teze, podle které se příčinou úpadku knížecích hradů stalo jejich odtržení od komunálních měst, by nepostihovala skutečnost plně. Zvláště pro polská území však nesporně platí tendence k přenášení knížecích hradů na nové místo v obvodu města, obvykle na okraj opevněné plochy.

Suburbia a tržové osady, ze kterých vyrostla obchodní a samosprávná komunální centra, hrály důležitou roli v procesu transformace měst. Týká se to i těch případů, kdy půdorys osad podlehl úplné změně. Staly se bez ohledu na svou topografickou polohu těžištěm města. Získaly rozhodující právní i hospodářskou převahu nad ostatními osadami, které byly také součástí časně městského komplexu. Stejně výsady získávala nově založená, „lokační“ tržová sídliště ve středovýchodní Evropě. Některé z osad, ležících mimo nové měšťanské centrum a v nastalé situaci tedy druhořadých, byly zahrnuty do obvodu městských hradeb. Jejich poloha a půdorys ovlivnily tvar města. Osady samotné tak získávaly příležitost k rozvoji v nových podmínkách, dříve nebo později využitou. Pouze u menších center ve středním a východním Polsku docházelo k tomu, že žádná z předlokačních osad nebyla včleněna do nové struktury města.

Poloha již dříve existujících domů benediktinů, regulárních kanovníků nebo premostrátů neměla veliký vliv na průběh nových hranic komunálního města. Ve většině středisek, bez ohledu na jejich geografickou a politickou pozici, je očividná tendence k zachování hospodářsky samostatných klášterů mimo město. Výjimky se objevují jen tam, kde bylo pojmutí kláštera do obvodu města nevyhnutelné vzhledem k již dříve ustáleným topografickým poměrům nebo tam, kde církev disponovala mimořádným vlivem. V rámci města se pak klášterní okrsky stávaly enklávami, které se od jeho zbývajících částí odlišovaly strukturou i funkcí. Mimo městské hradby zůstávaly kláštery různé velikosti, tvořící samostatné, architektonicky cenné areály. Těsně svázané se strukturou města naproti tomu byly domy dominikánů a minoritů. Jejich expanze, zahájená ve

³⁶ *Roslanowski 1979*, s. 18.

³⁷ Svědectvím podřízeného postavení lokačního města vůči svému knížecímu zakladateli, vlastního výkladu městských práv a následných sporů je žaloba měšťanů jednoho slezského města na knížete Henryka, viz *SUB I*, č. 321; *Młynarska-Kaletynowa 1986*, s. 106.

střední Evropě ve 20. letech 13. století, probíhala rychleji než šíření nového modelu města. V Německu se konventy žebravých řádů usazovaly v již zformovaných komunálních městech. V Čechách a v Polsku byl jejich příchod předzvěstí nebo jedním z elementů transformace. Tímto rozdílem není zpochybněna skutečnost, že mendikanti vytvořili nový model kláštera, charakteristický pro město vrcholného a pozdního středověku. Konventy dominikánů a minoritů nebyly ideologicky ani hospodářsky samostatné. Realizace řádových regulí, vypracovaných prvními konventy a potvrzených kurií, se naplňovala soužitím s velkými skupinami obyvatel. Pozice mendikantů ve středověkém městě měla být budována na otevřenosti a kontaktu s obyvatelstvem různého postavení, především s nejnižšími vrstvami společnosti. Tento nový typ konventu stál v protikladu k dosavadním mnišským komunitám.³⁸ Není patrně nemístný názor, podle něhož minorité a dominikáni přicházeli nebo byly uváděni do takových středisek, které v tehdejší době již byly městy, tedy útvary se strukturou městského charakteru, zformovanou alespoň v zárodku. Pozice klášterů nového typu v půdorysu města však zůstávala periferní. V západní části střední Evropy jim obvykle byly přiděleny pozemky v ještě neosídlených rezervách města, nejčastěji poblíž hradby, někdy v její linii, a řidčeji i vně opevnění. Ve městech středovýchodní Evropy bylo jejich umístění ještě rozrůzněnější. Konventy, které přibýly do velkých českých a polských měst, se těšily výsadám a podpoře panovníků, jaká byla jinde nevídaná. Obvykle obsazovaly již existující kostely v nadějně rozvinutých částech měst.³⁹ Návrat do postavení běžného na západě a jihu Evropy je naopak možné sledovat v menších a později se rozvíjejících střediscích a ve městech zakládaných *ab novo*.

V rámci rozvoje již ustaveného a prostorově vymezeného komunálního města docházelo k zaplňování vnitřních rezerv, zahušťování zástavby, připojování nových území, vytyčování „nových měst“ a aktivaci předměstí. Výsledky archeologických výzkumů prozatím neposkytují podporu názoru, že celá plocha obehnaná hradbou byla zastavěna v krátkém odstupu od předání pozemků měšťanům. Ve městech západní části střední Evropy, kde byly společnou zdí obehnány aglomerace sestávající z menších osad, zůstávaly mezi nimi pozemkové rezervy. V pravidelně rozplánovaných městech středovýchodní Evropy ležely volné pozemky při okraji ohrazené plochy. K využití těchto rezerv docházelo podle potřeb a možností jednotlivých měst. V některých střediscích, např. v Duisburgu na západě a v Hlohově na východě, se vnitřní zástavba rozvíjela až do hloubi novověku.

Je třeba zdůraznit, že na základě topografického uspořádání komunálních měst, které vzešly ze starších sídlištních komplexů, nelze v úplnosti postihnout charakteristické rysy tohoto přechodu.⁴⁰ Je pouze možné přiblížit specifika skupiny měst navazujících na starší strukturu, zároveň je ale třeba upozornit na jejich rozrůzněnost. Územní rozvoj komunálních měst vyrostlých ze starších kořenů byl podmíněn hlavně dvěma faktory. Prvým z nich byla hospodářská konjunktura a s ní svázaný demografický potenciál. Za druhý faktor pokládáme poměr mezi prvotně stanovenou hranicí komunálního města a zastavěnou plochou uvnitř hradeb. Rozsáhlé volné plochy nacházíme ve městech s málo dynamickým rozvojem. Konjunktura ve městech o skromněji vyměřené rozloze naopak působila posuny hranic, které se staly těsnými, a rozvoj předměstí.

Dodatečně připojené struktury, tzv. „nová města“, plnily satelitní nebo konkurenční roli vůči dříve rozvinutým „starým městům“. Jejich samostatnost se opírala o privilegium, které však nezřídka omezovalo hospodářskou činnost. Získávala nezávislou uliční síť, vlastní trh a často i opevnění. V topografickém smyslu tvořilo „nové město“ samostatný sídlištní celek nebo přiléhalo k hranici „starého města“. V Hildeshei-

³⁸ Grundmann 1935; Müller 1994, s. 12–22.

³⁹ Piekalski 1995, s. 172.

⁴⁰ Viz Maschke – Sydow 1969.

mu a Brandenburku, rovněž v případě krakovského Kaziměře, představovalo „nové město“ svébytnou část pozdně středověkého souměstí, zaujímající značnou rozlohu. V Brunšviku, Magdeburku a Vratislavi se propojilo s jinými částmi města do poměrně kompaktního celku. „Nové město“ obvykle nedosahovalo takového stupně rozvoje a hustoty zástavby jako „staré město“. Potvrzením tohoto pravidla je Nové Město pražské, obdařené péčí mocného Karla IV.

Problematika předměstí a městských vsí je úkolem, který si vyžádá další studium a výzkumy. Funkce těchto sídlištních útvarů, vůči městu pomocná a doplňující, je úspěšně analyzována historiky.⁴¹ Směr archeologického výzkumu vyznačují práce zaměřené na některá česká města. Zabývají se však širším zázemím měst, jejichž předlokační minulost se rýsuje jen slabě.⁴² Poznání předměstských struktur zůstává na nízké úrovni a pokusy o jejich charakteristiku nebo dokonce typologii⁴³ se opírají hlavně o mladší ikonografické prameny.

Při pokusu o nástin stavu poznání městské parcely ve středověké střední Evropě lze vyčlenit několik otázek, které ukazují ani ne tak výsledky, jako spíše směr dalšího výzkumu. Zdá se, že v popředí stojí problém tzv. *curia integra*. Starší názory ji pokládaly za pozemek o pevně stanovených, neměnných rozměrech, vytyčovaný při „zakládání“ města. Z těchto zcela shodných pozemků měla být tvořena pravidelná parcelní síť. Rozrůznění velikosti parcel pak mělo být důsledkem pozdně středověkého a novověkého dělení a přeměn. Rozloha takového původního, v prvotním městském půdorysu stále se opakujícího pozemku byla rekonstruována na základě mladších písemných zpráv nebo metrologických rozborů dochované zástavby a katastrálních plánů. Tento názor se však nepodařilo prokázat. Analýza zpráv a daňových nařízení svědčí o tom, že *curia integra* byla ve středověkých městech chápána hlavně jako východisko pro vypočtení nájmu z pozemku.⁴⁴ Takovému závěru odpovídají rovněž výsledky archeologických výzkumů, rozvinutých na území jihozápadního Německa a Švýcarska, ale také v některých střediscích severoněmeckých. Prvotní parcely tamních měst měly různé rozměry, které mnohdy lze s výpovědí písemných pramenů spojit jen obtížně. Parcelaci je tu třeba chápat nikoliv jako jednorázové dělení plochy města na pozemky o stejné rozloze, nýbrž spíše jako volbu libovolné velikosti nebo průběžný vývoj v dalších obdobích.⁴⁵ Způsob vypočtení dávky a vztah rozměrů uváděných v písemných pramenech k rozdělení pozemků nebyly ve všech městech stejné. Známý je případ moravského Uničova, kde byl z různých velikých parcel placen stejný poplatek.⁴⁶

Nově prokázaná tendence k tvoření parcel nestejně velikosti však v době parcelace nemusela převládat v pravidelně rozplánovaných lokačních městech středovýchodní Evropy. Zvláště příklad Vratislavi ukazuje, že přinejmenším v centru rozparcelovaného území byla většina parcel vyměřena o shodném rozměru.⁴⁷

Zřetelně se rýsuje otázka souvislosti mezi tvarem či velikostí parcely a její funkcí. Zdá se, že městská parcela byla určena a organizována nejen jako místo pro výstavbu domu, nýbrž jako pozemek pro šířeji chápanou činnost kupce nebo řemeslníka. Kromě rozložení obytných objektů umožňovala skladování zboží, provoz dílny, užívání místnosti nebo samostatné stavby vzdálenějšími členy domácnosti nebo její pronájem (sluhům, učňům apod.), umístění vodních a hygienických zařízení a někdy poskytovala i místo pro zeleň.

⁴¹ Viz Czok 1979; *Młynarska–Kaletynowa* 1986, s. 30–32; *Kiessling* 1989, především s. 1–23; *Golińska* 1997, s. 257–274.

⁴² *Klápště* 1994a; 1997; *Ježek* 1997.

⁴³ *Hoffmann* 1992, s. 40.

⁴⁴ *Schich* 1993a.

⁴⁵ *Steuer* 1995, s. 100; *Gutscher* 1997, s. 268–269.

⁴⁶ *Schich* 1993a, s. 92.

⁴⁷ *Lasota – Chorowska* 1995.

Nastíněné, dobře zdůvodněné a o archeologické prameny opřené pojetí parcely boří představu vytvořenou urbanisty.⁴⁸ Dříve navrhovaný obraz úzké parcely, zasazené do řadové zástavby, nemusel být typický pro většinu středověkých měst. Příkladnějším nebyl záměrem jejich tvůrců ve 12.–13. století. Městská obytná parcela nemusela být při založení města menší než rolnický pozemek.⁴⁹ Úzká parcela, typická pro centra velkých měst, byla spíše nezamýšleným důsledkem jejich rozvoje, místní konkurence, cen pozemků a přelidnění.

Proměny právního postavení středoevropských měst byly součástí širšího procesu transformace kultury a společnosti, který se odehrál ve 12.–13. století. Reorganizaci měst je třeba chápat jako část tohoto složitějšího jevu. Tradičně uváděný prvek proměny města, který představovalo udělení městských práv, mělo pro každé středisko jiný význam. Obecně však platí, že města západní a východní části střední Evropy vykazují v tomto bodu značné rozdíly. Na západ od Labe a Sály se potvrzením městských práv obvykle uzavíral dlouhotrvající proces, provázený udělováním různých privilegií. Jejich potvrzení nevedlo k sídlištním přesunům. Městská práva akceptovala již existující městskou strukturu a poskytovala základ pro její další rozvoj. Obvykle byla udělována již po zbudování hradeb, tedy po vytyčení hranic městského prostoru.

V oblasti východně od Labe a Sály, označované často jako území východní kolonizace, byla městská práva jedním z nejdůležitějších prvků proměny měst. Mívala obvykle charakter dohody uzavírané vlastníkem pozemků s německojazyčnou skupinou kupců a řemeslníků, příšlých ze západnějších krajů. Ne vždy můžeme zodpovědět, zda udělení městských práv předcházelo příchodu kolonistů či zda reagovalo na jejich pobyt. Zdá se však, že tato otázka nemá velký význam. Je jisté, že akt lokace, totožný s udělením privilegií a určením finančního zatížení, se vázal s vytyčením nebo potvrzením prostoru, který měla městská obec užívat. Lokační dokumenty obvykle neurčovaly, jaký půdorys má město mít, ale v mnoha střediscích přispívaly k ustavení struktury, která odpovídala zamýšlené funkci obce, vůli vlastníka a zkušenostem lokátorů. Prostorové uspořádání města byl dlouhotrvající proces, i když rozplánování ulic, tržiště a bloků zástavby bylo provedeno jednorázově. Městská práva byla obvykle korigována a znovu nebo dokonce několikanásobně potvrzována. Spojení jako „založení města“, „lokace města“, „Stadtgründung“ ad. značně zjednodušují složitý proces ustavení města. V zásadě nevíme, kterou z historických událostí v jednotlivých střediscích je možné považovat za přelomový bod, v němž se rozhodlo, že město již existuje nebo že získalo charakter komunálního města. Užívání termínu „založení města“ vede zvláště v historické literatuře⁵⁰ ke schematizaci a ke klamně představené, podle níž ke vzniku mnohých měst stačilo pouhé vytyčení půdorysu nebo dokonce jen vydání lokačního dokumentu. O takové idealizaci, která je spíše alegorickou vizí počátků měst, vyjádřil již před lety pochybnost K. H. Blaschke.⁵¹ Podobné postřehy doprovázejí výzkum města Freiburg i. B., centra pokládaného za příklad města založeného „na zeleném drnu“.⁵²

V dějinách středověkých měst střední Evropy lze zaznamenat dva předěly, ve kterých se rozhodlo o jejich různé kulturní příslušnosti a tím i o prostorové formě. Jeden z nich spočívá v chronologickém členění rozvoje měst, druhý v regionálních rozdílech. Je to z jedné strany rozlišení časně městské a měšťanské fáze, z druhé strany dělení na středozápadní a středovýchodní část Evropy. Jaké rysy spojují a jaké rozdělují tyto geograficko–kulturní sféry?

Rozvoj časných měst v západní a východní části střední Evropy probíhal navzájem nezávisle. Nemáme dnes důvod k tvrzení, že model časně městských sídlištních kom-

⁴⁸ Viz např. kresebné rekonstrukce *Grubera 1983*.

⁴⁹ *Velínský 1991*, s. 14–37, obr. 32; *Schich 1993*, s. 113–114; *Buško 1995*; *Fehring 1996*, s. 45–51; *Legant–Karau 1993*.

⁵⁰ Viz např. *Planitz 1954*.

⁵¹ *Blaschke 1970/1997*, s. 74–75.

⁵² Viz *Steuer 1995*, s. 122–123; *Schmidt 1995*; *Untermann 1995*, s. 228–230.

plexů by byl vědomě přenášený. Porýnské vzory, tzn. časně městské komplexy zbudované na místě římských *civitas* a *castra*, měly jiný charakter než časná města v Sasku, přestože byla podřízena stejné, karolinské a otonské vládě. Za hlavní rozdíl mezi centry německého vnitrozemí a porýnskými a podunajskými městy je třeba považovat přítomnost královského a později biskupského hradu. Východně od Labe a Sály se vytvořil model časného města, ve kterém elitní okrsek představoval hrad se sídlem knížete a s církevním střediskem.⁵³ Mezi německým císařstvím, Čechami a piastovským státem se křížovalo příliš mnoho obchodních, politických a náboženských kontaktů, než aby hlavní centra těchto tří útvarů zůstala bez vzájemného vlivu. Nelze tedy definitivně vyloučit přenášení některých vzorců.⁵⁴ Základní rys topografické struktury všech časných měst středoevropského vnitrozemí – polycentrické uspořádání osad o doplňujících se funkcích – se však nepochybně dostavil nezávisle. Formování struktury časného města odshora by překračovalo možnosti tehdejší vlády. O jejich podobě rozhodovaly spíše objektivní faktory. Mezi ně náležely tehdejší systém správy a hospodářská organizace, které byly v této části Evropy obdobné i přes regionální rozdíly a přes různý ekonomický potenciál.

Problém, který ztěžuje datování počátků časných měst a porovnání chronologie západní a východní části střední Evropy, nespočívá jen v otázkách časového řazení archeologických situací. Podstatnější roli hrají potíže s definicí časného města a s určením specifík takového centra. Není výsledkem jednorázového „založení“, nýbrž dlouhodobého procesu. Zbudování hradu, povolání biskupství nebo udělení trhového privilegia nedokazují funkční charakter časného města. O politickém, církevním, hospodářském a demografickém významu jednotlivých sídlišť rozhodovala kumulace centrálních funkcí. Nevíme, od kterého momentu můžeme hrad s trhovou osadou, biskupstvím, klášterem a s okolními osadami nazývat časným městem. Je však zřejmé, že k rozvoji takových center došlo nejdříve při západním a jižním okraji střední Evropy. Řezno a Kolín byly v 9.–10. století prostorově i hospodářsky značně rozvinutými centry. V 10.–11. století získaly takový charakter Duisburg a Würzburg, tedy střediska na území někdejšího Barbarika. V 11. století již měla polycentrickou strukturu velká města vnitrozemí severního Německa – Münster, Paderborn, Brunšvik, Magdeburk, na jihu pak Bamberg a pravděpodobně i Míšeň. K utváření polycentrických komplexů na slovanském území docházelo též rozrůzněně. Tvořily se obvykle při již existujících velkých knížecích hradech. K intenzifikaci jejich rozvoje došlo nejdříve – v 11. století – v Praze a v Krakově. Zdá se, že nikoliv bez významu byla někdejší příslušnost těchto míst do kulturní oblasti Velké Moravy a časně české státnosti. O polycentrické Vratislavi, Plocku, Sandoměři a Krušvici můžeme mluvit od 12. století. Pravděpodobně teprve kolem přelomu 12. a 13. století se urychlil vývoj dalších velkopolských středisek – Poznaň, Hnězdna a Kališe. Tendence, která tu zřetelně vystupuje, odpovídá poznatkům o časnějším rozvoji městských center v západní části středoevropského vnitrozemí než ve středovýchodní Evropě. Tento jev se však nedotkl starších přímořských a velkomoravských středisek.⁵⁵

Obdobné chronologické rozdíly platí též pro šíření a rozvoj měst druhé fáze. Jsou označována jako města komunální nebo právní, přestože jejich hradby nejednou chránily i okrsky, které nespádaly pod kontrolu měšťanů. Nezpracována zůstávají nejstarší komunální města střední Evropy, rozvinutá v Porýní, v nynějším jihozápadním Německu a v severním Švýcarsku. Vznikala postupným přetvořením časně městských struktur, jako v Kolíně, Mohuči či ve Špýru, nebo v důsledku společného zájmu feudálů a kupců, jako na panství knížat von Zähringen. Rozvoj komunálních měst mezi Rýnem, Labem a Dunajem začal kolem poloviny 12. století a probíhal rovněž plynu-

⁵³ Viz Brachmann 1995.

⁵⁴ Viz Rostanowski 1979, s. 8–9.

⁵⁵ Leciejewicz 1979, s. 139–147.

le nebo etapově. Je charakterizován budováním městského opevnění, vytyčením měšťanských parcel a ustavením městských práv. K jejich konečnému potvrzení obvykle docházelo na konci 12. nebo na počátku 13. století, to však neznamenalo ustrnutí právního vývoje. Východně od Labe a Sály transformace měst souvisela s tzv. východní kolonizací, která přinesla již vytvořený model města a podnítila rozvoj nových prvků. Nejdůležitějším z nich je rozšíření pravidelné uliční sítě ve středovýchodní Evropě.⁵⁶ Tento jev se nejvýrazněji projevil na přelomu 12. a 13. století v oblasti mezi Labem, Sálou a Odrou. Během první poloviny 13. století se šířil dále na východ. V průběhu 13. století došlo k dalším proměnám středisek v českých a polských zemích. Transformaci starých center doprovázel vznik četných nových měst, velmi často osídlených příchozími z německých krajů.

Pro charakterizování transformace měst v 12.–13. století je zásadní otázka jejich návaznosti či diskontinuity.⁵⁷ Taková formulace problému však patrně není zcela na místě. Otázka by se měla týkat spíše charakteru přeměn. Pokus o její vyřešení a o poskytnutí jednoznačné odpovědi je ztížen mnohostranností, jakou se tato proměna vyznačovala, a specifiky každého střediska. Takový pokus je odkázán k neúspěchu, neboť by odkrýval jen některé stránky velmi složitého problému. Topografická návaznost, kterou jsme se tu zabývali, vyplynula z kontinuity centrálních funkcí, plněných jednotlivými sídlišti i během nejednou drastických proměn.⁵⁸ Míra návaznosti a kontinuity je pro každé město jiná a výrazně se rýsují i rozdíly mezi západní a východní částí střední Evropy. Analýza starších a nových prvků většiny měst, rozvíjejících se od časného středověku a procházejících ve 12.–13. století topografickou proměnou, vede k názoru, že jejich vrcholně středověký obraz ovlivnily jak staré, tak nové elementy. Západně od Labe je možné sledovat tendence k adaptaci starších sídlištních útvarů a jejich další vývoj v obvodu města, pro který byla příznačná značná dávka autonomie, znatelná ještě později. V středovýchodní Evropě se s tímto jevem setkáváme v Praze. V jiných městech většina starších částí sídlištní aglomerace podlehla úpadku, pohlcení, úplné restrukturalizaci, nebo se rozvíjela mimo obvod města jako církevní enklávy. Nezávisle na individuálních a lokálních odlišnostech se i přes četné topografické a funkční shody projevuje odlišný charakter měst mladšího středověku. Rozdíly mezi časně městskými strukturami a komunálními, právními městy jsou důvodem, proč je považujeme za dva jevy v procesu urbanizace středověké střední Evropy.

LITERATURA

- Bartkowski, T. 1977:* Fizjografia Poznania in: W. Błaszczak (red.): Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno–architektonicznych, Warszawa–Poznań, s. 19–35.
- Benevolo, L. 1990:* Die Geschichte der Stadt, Frankfurt–New York (Storia della città, Roma–Bari 1975).
- Blaschke, K.–H. 1970/1997:* Altstadt – Neustadt – Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung, Vierteljahrschrift für Sozial– und Wirtschaftsgeschichte 57, 1970, s. 350–362. Přetištěno in: K.–H. Blaschke: Stadtgrundriss und Stadtentwicklung, (Städteforschung, A–44), Köln 1997, s. 73–82.
- Bloemers, H. F. (hg.) 1986:* Vorleden Land. Opgravingen in Nederland, Amsterdam.
- Brachmann, H.–J. 1991:* Der Markt als Keimform der mittelalterlichen Stadt. Überlegungen zu ihrer Genese im ostfränkischen Reich, in: H.–J. Brachmann, J. Herrmann (hg.): Frühgeschichte der europäischen Stadt, Berlin, s. 117–130.
- 1991a: Der Limes Sorabicus – Geschichte und Wirkung, Zeitschrift für Archäologie 25, s. 177–207.

⁵⁶ Význam tohoto procesu pro urbanizaci středovýchodní Evropy zdůraznil *Rostanowski 1979*, s. 15–16.

⁵⁷ Viz *Urbańczyk 1994*; *Brachmann 1997*, se starší literaturou.

⁵⁸ Viz *Moździoch 1995*.

- 1995: Von der Burg zur Stadt – Magdeburg und die ostmitteleuropäische Frühstadt. Versuch einer Schlussbetrachtung, in: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, red. H.–J. Brachmann, Berlin, s. 317–351.
- 1997: Kontinuität und Diskontinuität in der Geschichte der ostmitteleuropäischen frühen Stadt und der „Faktor der Macht“, in: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*, Praha, s. 53–66.
- Brather, S.* 1996: „Germanische“, „slawische“ und „deutsche“ Sachkultur des Mittelalters. Probleme ethnischer Interpretation, *Ethnographisch–Archäologische Zeitschrift* 37, s. 177–216.
- Bücher, K.* 1886: Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jh., *Sozialstatistische Studien*, T. 1, Tübingen.
- Buško, C.* 1995: Z badań wewnętrzznego rozplanowania działki mieszczańskiej na Śląsku, in: K. Wachowski (red.): *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław, s. 91–98.
- Czok, K.* 1979: Vorstädte. Zu ihrer Entstehung, Wirtschaft und Sozialentwicklung in der älteren deutschen Stadtgeschichte, Berlin.
- d'Aujourd'hui, R.* 1995: Zur archäologischen Stadtforschung im deutschsprachigen Gebiet Europas: Standortbestimmung und Zukunftsaussagen, in: G. Fehring, W. Sage (hg.), *Mittelalterarchäologie in Zentraleuropa. Zum Wandel der Aufgaben und Zielsetzungen*, Bonn, s. 37–51.
- Dunin-Wąsowicz, T.* 1974: Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku, Wrocław.
- Engel, E.* 1993: Die deutsche Stadt des Mittelalter, München.
- 1995: Wege zur mittelalterlichen Stadt, in: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, red. H.–J. Brachmann, Berlin, s. 9–26.
- Ennen, E.* 1953: Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn.
- 1987: Die europäische Stadt des Mittelalters, Göttingen.
- Fehring, G.* 1996: Stadtarchäologie in Deutschland, *Archäologie in Deutschland*, Sonderheft 1996.
- Goehrke, C.* 1980: Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in eurasischer Perspektive, *Saeculum* 31, s. 194–239.
- Goliński, M.* 1991: Podstawy gospodarcze mieszczaństwa wrocławskiego w XIII wieku, Wrocław.
- 1997: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia, Wrocław.
- Gringmuth–Dallmer, E.* 1996: Vorbesiedlung oder Zuzug? Zur Interpretation slawischer Funde in „Gründungsstädten“, in: Z. Kurnatowska (red.): *Słowiańszczyzna w Średniowiecznej Europie* 2, Wrocław, s. 43–50.
- Gruber, K.* 1983: Die Gestalt der deutschen Stadt. Ihr Wandel aus der geistigen Ordnung der Zeiten, München.
- Grundmann, H.* 1935: Religiöse Bewegungen im Mittelalter, Berlin.
- Gutscher, D.* 1997: Typologische Fragen zur Stadtgenese im 13. Jahrhundert zwischen Hochrhein und Alpen: Burgdorf – Unterseen – Laufen, in: G. De Boe, F. Verhaeghe (ed.): *Urbanism in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Vol. 1, Zelik, s. 259–270.
- Hall, T.* 1978: Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Versuch einer Übersicht der Entwicklung in Deutschland und Frankreich, *Antikvariskt arkiv* 66, Stockholm.
- Hensel, W.* 1963: Archeologia o początkach miast słowiańskich, Warszawa.
- 1970: Szkice wczesnodziejową cz. VIII, *Slavia Antiqua* 17, s. 37–72.
- Hessing, W. A. M. – van Es, W. – Verwers, W. J. H.* 1994: Wijk bij Duurstede–Dorestadt, in: W. van Es, W. A. M. Hessing (red.): *Romeien, Friesen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, s. 226–238.
- Hoffmann, F.* 1992: České město ve středověku, Praha.
- Hrdlička, L.* 1996a: O kształtowaniu się terenu Starego Miasta w Pradze, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 44, s. 13–18.
- Isenmann, E.* 1988: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft, Stuttgart.
- Jankuhn, H.* 1986: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 8. vyd., Neumünster.
- Ježek, M.* 1997: Hospodářský region středověkého města, in: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*, Praha, s. 309–320.
- Johanek, P. – van Es, W. – Verwers, W. J. H. – Berghaus, P.* 1986: Dorestadt, in: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Bd. 4, Berlin–New York, s. 59–82.
- Junghanns, K.* 1959: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus, Berlin.

- Keller, H. 1979:* Die ostdeutsche Kolonialstadt des 13. Jahrhunderts und ihre südländischen Vorbilder, Wiesbaden.
- Kempke, T. 1998:* Archäologische Beiträge zur Grenze zwischen Sachsen und Slaven im 8.–9. Jahrhundert, in: A. Wesse (hg.): Studien zur Archäologie des Ostseeraumes von der Eisenzeit zum Mittelalter, Festschrift für Michael Müller–Wille, Neumünster, s. 373–382.
- Kießling, R. 1989:* Die Stadt und ihr Land. Umlandpolitik, Bürgerbesitz und Wirtschaftsgefüge in Ostschwaben vom 14. Bis ins 16. Jahrhundert, Städteforschung A–29, Köln. Wien.
- Klápště, J. 1994:* Změna – středověká transformace a její předpoklady, in: *Medievalia Archaeologica Bohemica 1993, Památky archeologické – Supplementum 2*, s. 9–59.
- 1994a: Paměť krajiny středověkého Mostecka, Most.
- Kozaczewski, T. 1990–1995:* Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku, t. 1–4, Wrocław.
- Kuhn, W. 1968:* Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, Marburg.
- Lalik, T. 1963:* W sprawie powstania planu miasta średniowiecznego (w związku z pracą T. Zagrodzkiego), *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, z. 2.
- Lasota, C. – Chorowska, M. 1995:* Działka lokacyjna we Wrocławiu, in: *Architektura Wrocławia*, t. 2. Urbanistyka, Wrocław, s. 65–85.
- Lasota, C. – Piekalski, J. 1990/91:* Der Bauplatz der romanischen Benediktinerabtei in Wrocław–Olbin (Breslau–Elbing), *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 18/19, s. 117–134.
- Lavedan, P. – Hugueney, J. 1974:* L'Urbanism au moyen age, Droz. Genève.
- Leciejewicz, L. 1989:* Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy, Wrocław.
- Legant–Karau, G. 1993:* Vom Großgrundstück zur Kleinparzelle. Ein Beitrag der Archäologie zur Grundstücks– und Bauentwicklung Lübecks um 1200, in: M. Gläser (hg.), *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum. Eine Festschrift für Günter P. Fehring*, Rostock, s. 207–215.
- Le Goff, J. 1970:* Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale. État de Ljenquete, *Annales ESC* 25, s. 924–946.
- 1970a: *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa.
- Maschke, E. – Sydow, J. 1969:* Stadterweiterung und Vorstadt. Protokoll über die VI Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung, Konstanz 1967 (Veröffentlichung der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden–Württemberg), Stuttgart.
- Młynarska–Kaletynowa, M. 1986:* Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze, Wrocław.
- Morawski, Z. 1992:* Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 40, s. 295–303.
- Moździoch, S. 1995:* Zur Genese der Lokationsstädte in Polen in stadtgeschichtlicher Sicht, in: H.–J. Brachmann (hg.): *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin, s. 149–160.
- Müller, P. 1994:* Bettelorden und Stadtgemeinde in Hildesheim im Mittelalter, Hannover.
- Nitz, H.–J. 1972:* Zur Entstehung und Ausbreitung schachbrettartiger Grundrissformen ländlicher Siedlungen und Fluren. Ein Beitrag zum Problem „Konvergenz und Übertragung“, in: J. Hövermann, H.–J. Nitz (hg.): *Festschrift für Hans Poser (Göttinger geographische Abhandlungen, Bd. 60)*, Göttingen, s. 375–408.
- Piekalski, J., 1995:* Zur Funktion kirchlicher Stiftungen als Urbanisationselement im Lichte archäologischen Forschungen an Beispielen aus der frühen Geschichte Polens, in: *Burg – Burgstadt – Stadt. Genese frühstädtischer Siedlungszentren in Ostmitteleuropa*, hrsg. H.–J. Brachmann, Berlin, s. 161–175.
- Planitz, H. 1954:* Die deutsche Stadt im Mittelalter, Graz–Köln.
- Rębkowski, M. 1995:* Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu, Kołobrzeg.
- Rostanowski, T. 1979:* Die ostmittel– und westmitteleuropäische Stadt des Mittelalters im Vergleich unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungs– und Raumforschung, *Vierteljahrschrift für Sozial– und Wirtschaftsgeschichte* 66, H. 1., s. 1–25.
- Samsonowicz, H. 1986:* Dzieje miast i mieszczaństwa do schyłku XV wieku, in: M. Bogucka, H. Samsonowicz: *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław, s. 5–317.
- Schich, W. 1993:* Zur Genese der Stadtanlage der Altstadt und Neustadt Brandenburg, in: Schich, W. (hg.): *Beiträge zur Entstehung und Entwicklung der Stadt Brandenburg im Mittelalter*, Berlin, s. 51–96.

- 1993a: Zur Grösse der *area* in den Gründungsstädten im östlichen Mitteleuropa nach den aussagen der schriftlichen Quellen, in: S. Jenks, J. Sarnowsky, M.–L. Laudage (hg.): *Vera Lex Historiae. Studien zu mittelalterlichen Quellen. Festschrift für Dietrich Kurze*, Köln – Wien – Weimar, s. 81–115.
- Schlesinger, W. 1957: Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit, in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 93, s. 15–42. Přetištěno in: C. Haase (hg.): *Die Stadt des Mittelalters*, Bd. 1, Darmstadt 1969, s. 239–273.
- Schmidt, K. 1995: Freiburg 1091?, in: H. Schadek, T. Zotz (hg.), *Freiburg 1091–1120. Neue Forschungen zu den Anfängen der Stadt, Sigmaringen*, s. 125–149.
- Steuer, H. 1995: Freiburg und das Bild der Städte um 1100 im Spiegel der Archäologie, in: H. Schadek, T. Zotz (hg.), *Freiburg 1091–1120. Neue Forschungen zu den Anfängen der Stadt, Sigmaringen*, s. 78–123.
- Stoob, H. 1970: *Forschungen zum Städtewesen in Europa*, Bd. 1. Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge, Köln–Wien.
- 1979: Die hochmittelalterliche Städtebildung im Okzident, in: H. Stoob: *Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter*, Köln–Wien.
- Strahm, H. 1955: Stadtluft macht frei. Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte, in: *Vorträge und Forschungen Konstanzer Arbeitskreises*, Bd. 2, s. 103–121, Sigmaringen.
- Streich, G. 1984: *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur sakral-topographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen*, Teil 1–2, Sigmaringen.
- SUB: *Schlesisches Urkundenbuch* 1, ed. H. Appelt, Wien–Köln–Graz 1963–1971.
- Tomas, J. 1983: Počátky města Litoměřic II.1, Ústecký sborník historický, s. 59–108.
- Untermann, M. 1995: Archäologische Befunde zur Frühgeschichte der Stadt Freiburg, in: H. Schadek, T. Zotz (hg.): *Freiburg 1091–1120. Neue Forschungen zu den Anfängen der Stadt, Sigmaringen*, s. 195–230.
- Urbańczyk, P. 1992: Plac miejski – skutek czy warunek powstania miasta?, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 40, s. 283–288.
- 1994: The origins of towns on the outskirts of medieval Europe – Polans, Norway and Ireland, *Archaeologia Polona* 32, s. 109–127.
- Velínský T. 1991: Město na louce. Archeologický výzkum na Mariánské louce v Děčíně 1984–1989 (Zusammenfassung: Stadt auf der Wiese. Děčín), Děčín.
- Verhulst, A. 1986/1996: Zur Entstehung der Städte in Nordwest–Europa, in: A. Verhulst (red.): *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000, Städteforschung A–40*, Köln–Weimar–Wien, s. 361–385.
- Wachowski, K. (red.): *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja“ XIII w.*, Wrocław 1998.
- Wąsowicz, T. 1977: Dyskusja, in: W. Błaszczak (red.): *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno–architektonicznych*, Warszawa–Poznań, s. 133–134.
- Zagrodzki, T. 1975: Ze studiów nad tradycjami rzymskiej limitacji mierniczej w średniowieczu. Plan Starego Miasta w Toruniu, *Zapiski Historyczne*, z. 1.

TRANSFORMATION OF MEDIEVAL TOWNS OF CENTRAL EUROPEAN INTERIOR. SPACIAL STRUCTURE

Inquiring questions of this work refer to the problem of spacial development of towns. They concern the form of built-up areas, spacial organization of the inner zone of a town and topographical interdependence of individual elements of its structure. They also refer to transformations of an image of a town in changing conditions, needs, and possibilities. The author intended to follow over-regional tendencies, without losing individual features of separate centres.

Those phenomena were analysed in those towns of the interior of Central Europe, which had appeared as a result of multi-stage development begun in Early Middle Ages. That process developed in two main phases – early urban and communal ones.

All well investigated centres of the early urban phase, which lasted to the 12th–13th c., may be defined as polycentric ones. They consisted of a number of functionally varied parts. Fortified centres of ecclesiastical and secular authorities, and market settlements were their basic elements. Majority of them included variously situated priories which fulfilled different functions, and more

seldom magnates' residences. The settlements with economy based on agriculture should not be excluded from early urban complexes. Spacial interdependence of individual elements of a complex resulted from utilizing natural conditions to their functions. Plans of early towns appeared as a result of accumulation of functionally varied elements, instead of spacial planning. Those factors set the basis of both: irregularity of form of separate centres and their individual character.

Formation of natural (irregular) plan of an early town usually was long lasting process. Appearance of its separate elements was temporally differentiated, conditioned by political, military, and religious needs, economic situation, and founders' possibilities. Clearly visible was earlier occurrence of a stronghold or its domination over market settlements and other elements of a complex. Similarly, priories and magnates' residences appeared in various periods of time. The question of temporal beginnings of individual proto-urban structures and early towns cannot be precisely answered in consequence of long lasting development of those settlement complexes.

Boundaries of early towns cannot be defined, either. The limit between functionally and territorially connected elements of early agglomerations and villages surrounding them was unstable. It was set neither by legal limits, nor by fortifications. Lack of strict substantial criteria separating early towns from strongholds with boroughs or priories with their servant villages brings about that a number of centres, especially those smaller and poorly investigated by archaeologists, are left on borderline. Lack of strict chronological, substantial, and territorial limits seems to be main feature of the early phase of urbanization in Central Europe. Problems with strict definition of an early town reflect complex historical reality.

The 12th–13th c. were characterized by intensive changes in economy, settlement, and law. They manifested mainly in change of the form of urbanization and its rapid acceleration. Intensification of production and trade caused extension of tradesmen's and craftsmen's economic potential, what in turn, became the basis of new legal and economic model of a town, based on taxation of parcels and trade. Organization of such a town became a feudal owner's investment. Merchants and craftsmen got a partner's status in that enterprise and gained more and more independence. Formation of the class of citizens and rapid demographic growth observed in the 12th–13th c. resulted in new specific image of the settlement structure, fixed as the Central and Western European model of a communal town. The majority of ca 5000 towns which appeared in that time were founded *ab novo*. Relatively small number of towns developed from early urban complexes. However, some of them were significant centres. Often just the elements originating from the earlier phase of their development – royal and princely residences and outstanding ecclesiastical centres decided on their subsequent development and position. Each of those towns produced its own variant of adaptation its older structure to new circumstances. Their image was influenced by both: political events and economic possibilities. Almost all features of early towns disappeared. As a result of inquiries on topographical structure of towns belonging to the second phase of urbanization of the interior of Central Europe, several phenomena determining their common features are observed.

Building in a communal town developed within the area legally attributed to it and surrounded by its boundaries. Tendency to compactness of a plan was an important feature of towns in this phase. Their topographical development based on absorption of adjacent areas or discarding them out of the zone with urban privilege. The fortifications set on urban boundaries fulfilled not only military function, but also legal and symbolic ones. A plan of a communal town appeared not as a result of accumulation of functionally varied elements, as it had been in the previous phase, but of spacial planning. The transformation of a town into its new form was connected with shaping new multifunctional centre, which fused trade and stressed growing autonomy and richness of citizens. It was also the place of meetings and amusement. Parcelling out of land within the walled zone, appearance of townspeople's parcels and rows of buildings caused more and more distinct regularity of streets' courses.

Differences between so called early towns and late medieval communal ones indicate that they were two separate phenomena in Central European urbanization. Early medieval town was not the initial stage in development of a communal town, although turning point between them was unstable, especially in Germany. Hierarchic relationship which would have been the result of a lower or higher level of development, cannot be observed between them, either. The differences in structures of towns in both phases were caused by social, legal, and economic circumstances.

ZMIANY W UKSZTAŁTOWANIU TERENU PRZEDLOKACYJNEGO I LOKACYJNEGO WROCŁAWIA

CEZARY BUŚKO

Jeszcze do niedawna badania nad pierwotnym ukształtowaniem terenu Wrocławia opierały się jedynie na wynikach prac geologów. Podstawowym źródłem w tym zakresie była mapa gruntu rodzimego lewobrzeżnego Wrocławia opracowana przez Z. Kondysara i M. Musiała, wykorzystana w pracach *T. Kozaczewskiego (1959)* i *M. Młynarskiej-Kaletynowej (1986)*. Dochodziły do tego nieliczne wzmianki w źródłach historycznych, sugerujące istnienie na terenie wrocławskiego Starego Miasta trzech wyniesień zwanych „Sperlingsberg“, „Taschenberg“ i „Keczirberg“ (*Młynarska-Kaletynowa 1986*, s. 34–35).

Analiza wykonanego przez geologów planu hipsometrycznego gruntu rodzimego pozwala stwierdzić, że teren objęty później organizmem miejskim miał formę spłaszczonego grzbietu rozciągającego się w linii północny zachód–południowy wschód. Stosunowo rozległa jego kulminacja osiągała wysokość 116–117 m n.p.m., przekraczając tę wartość tylko w kilku punktach (w rejonie osady walońskiej, placu Dominikańskiego, przy kościele św. Marii Magdaleny, północno-wschodnim narożniku bloku śródrzykowego i przy zachodnim krańcu północnej pierzei Rynku). W kierunku północno-wschodnim i południowo-zachodnim grzbiet opadał łagodnie, osiągając przy korycie Odry i w rejonie fosy zewnętrznej wartość niższą niż 115 m n.p.m.

Znaczna liczba wykopów archeologicznych założonych na terenie Starego Miasta daje możliwość weryfikacji powyższych ustaleń. Co prawda badacze w różny sposób określają pierwotny poziom terenu. Dla jednych calcem jest humus pierwotny, dla innych zaś spoczywający pod nim pokład żółtego piasku. Jednakże z zasady niewielka miąższość humusu pierwotnego, wahająca się najczęściej w granicach 20–30 cm, nie ma znaczącego wpływu przy rozpatrywaniu stosunków wysokościowych na szerszym obszarze. Jednie w przypadkach, gdy w wykopie nie natrafiono na pokład gleby, a zanotowano jedynie calcowy piasek, trudno precyzyjnie określić wysokość poziomu pierwotnego terenu.

Przeprowadzone pomiary potwierdziły istnienie wyniesienia przekraczającego niweletę 118 m n.p.m. jedynie w północno-zachodniej części placu Dominikańskiego (118,3 m n.p.m., *Chmal – Czerwińska – Czerwiński – Traczyk 1993*, s. 383), które możemy identyfikować ze znanym, ze źródeł pisanych „Keczirbergiem“. W sąsiedztwie kościoła św. Marii Magdaleny poziom stropu humusu pierwotnego określono na 116,32–116,72 m n.p.m. (*Wiśniewski 1994*, s. 119), przy północno-wschodnim narożniku bloku śródrzykowego na 117,5 m n.p.m., a w zachodniej części północnej pierzei Rynku na 117,4 m n.p.m. Gęsta sieć wykopów pokrywających Rynek pozwoliła na dokonanie precyzyjnych ustaleń dowodzących, że pierwotnie znajdowało się tu plateau opadające lekko ku południowemu wschodowi (117,5 m n.p.m. naroże północno-zachodnie; 116,71 m n.p.m. naroże południowo-wschodnie).

Na północ od placu rynkowego pierwotny poziom gruntu systematycznie opada uzyskując przy ul. Kiełbaśniczej 25 wartość 117,35 m n.p.m., Kiełbaśniczej 21/22 116,3 m n.p.m., Igielnej 14 116,75 m n.p.m. (*Buśko – Chorowska – Piekalski 1996*, s. 248), Igielnej 8 115,9–116,14 m n.p.m., Malarskiej 27/29 116,0 m n.p.m. (*Buśko – Piekalski 1994*, s. 402), Nożowniczej 27 około 116,0 m n.p.m. (*Buśko – Piekalski 1994a*, s. 417), aż po klasztor Urszulanek 115,98 m n.p.m. (*Borkowski 1996*, s. 239) i dziedziniec Uniwersytetu 115,3 m n.p.m. (*Kaźmierczyk 1959*, ryc. 1). Najniższe wartości uzyskano w wykopie przy ul. Bernardyńskiej (114,45–115,05 m n.p.m.; *Wiśniewski – Płonka 1991*, s. 187), nie wiadomo jednak czy chodzi tu o strop humusu pierwotnego, czy też podścielającego go piasku. W tym dość regularnie zmniejszającym się ciągu liczbowym zastanawia gwałtowna zmiana (70–85 cm), zachodząca pomiędzy wartościami zanotowanymi na (rozdzielonych jedynie kilkumetrowej szerokości ulicą) parcelach przy ul. Igielnej. Jeżeli nie mamy tu do czynienia z błędem pomiarowym, to należałoby w tym rejonie liczyć się z istnieniem niewielkiego uskoku terenowego.

W północno-wschodniej części miasta (okolice Nowego Targu, zob. *Kaźmierczyk 1966, 1970*) strop humusu pierwotnego zalega około 115,5 m n.p.m. w południowo-wschodniej zaobserwowano tendencję do utrzymywania się jego stropu na poziomie oscylującym w okolicach 117 m n.p.m. (kościół św. Krzysztofa 117,2 m n.p.m., zob. *Bresch – Buśko 1998*, s. 408; Świdnicka 21/23 117,1–117,2 m n.p.m. zob. *Berduła 1994*, s. 78), a w południowo-zachodniej jego opadanie do wartości 115,9–116,0 m n.p.m. przy ul. św. Antoniego (*Buśko – Piekalski 1996*, s. 248).

Tak więc w ogólnych zarysach wyniki badań archeologicznych potwierdziły ustalenia geologów o położeniu wrocławskiego Starego Miasta na wyniesieniu, którego grzbiet zorientowany był w linii południowy wschód–północny zachód. Zmianie natomiast muszą ulec poglądy na temat jego bezwzględnych wysokości. Wyniki badań archeologicznych sugerują bowiem, że tylko w okolicy placu Dominikańskiego znajdowało się widoczne wyniesienie, przekraczające niweletę 118,0 m n.p.m.

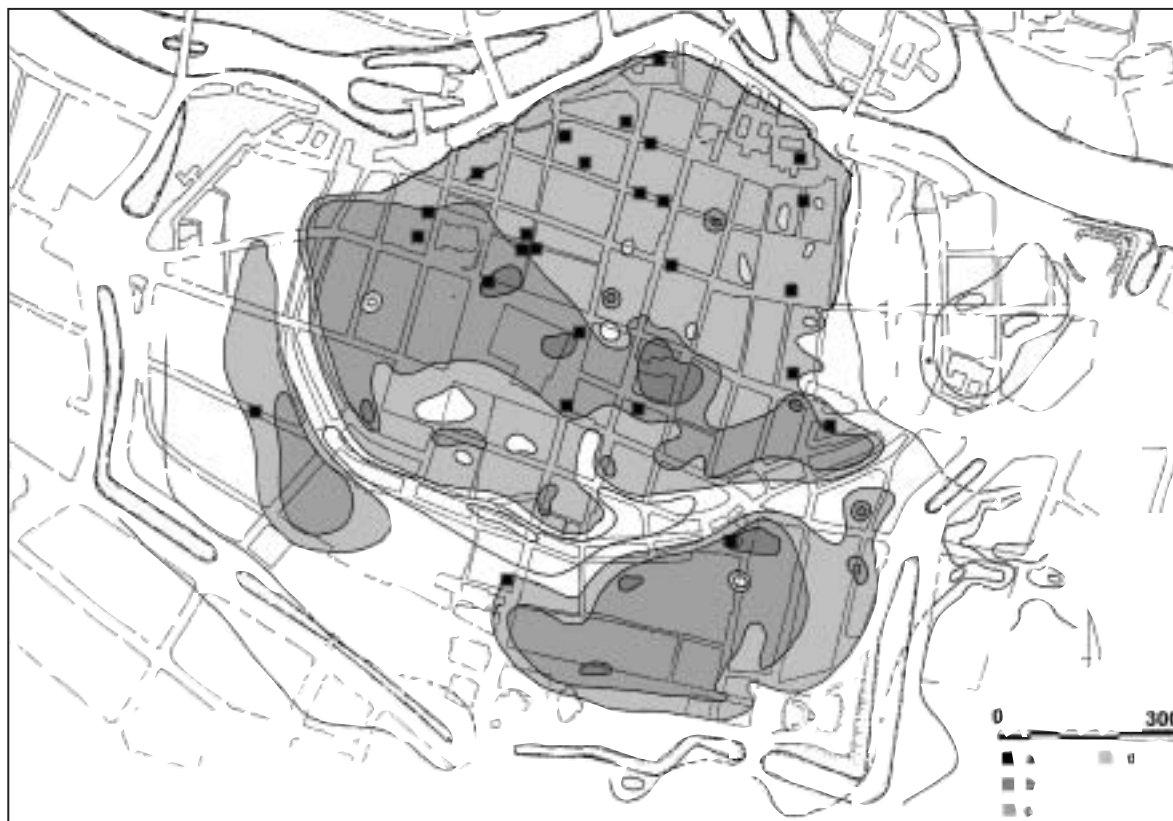
Relikty XII-wiecznego osadnictwa jak dotychczas zidentyfikowano jedynie na obszernym plateau ograniczonym korytem Odry na północy, ujściem Oławy na wschodzie oraz grzbietem ostańca na południu, dochodzącego swym krańcem zachodnim do Odry. Średnia wysokość tego terenu wahała się w granicach 115,5 m n.p.m., a osadnictwo z zasady nie wykraczało poza niweletę 116 m n.p.m. Tylko na terenie dzisiejszego placu rynkowego, położonego powyżej tej wartości, odsłonięto kilka jam zawierających XII-wieczny materiał ceramiczny.

Odmienne, bo na grzbiecie wyniesienia (117,2 m n.p.m.) zlokalizowano osadę w okolicy kościoła św. Krzysztofa, zidentyfikowaną ze wzmiankowaną w źródłach pisanych osadą „in aggere beate Marie“.

W wyniku intensywnej działalności gospodarczej poziom użytkowanego terenu ulegał szybkim zmianom. I tak obszar objęty XII-wiecznym osadnictwem do około połowy wieku XIII podniósł się średnio o 1,5 m, tj. do poziomu 117 m n.p.m., zrównując się w ten sposób z grzbietem ostańca (*Kaźmierczyk 1977, passim; Niegoda 1997*).

Dzięki temu lokacja XIII-wieczne miasto odbyła się na obszernym, wyrównanym terenie z niewielkim wyniesieniem w rejonie placu Dominikańskiego. Tylko w południowej, nie objętej przedlokacyjnym osadnictwem części miasta (rejon pomiędzy ul. Kuźniczą a Kiełbaśniczą) zaobserwowano obniżenie w stosunku do okolicznego terenu (Igielna 8 – ok. 116 m n.p.m.; Więzienna 10–11, Nożownicza 13 – ok. 115,5 m n.p.m.). Obszar ten zapewne był okresowo podtapiany, o czym może świadczyć zidentyfikowany tutaj oraz przy kościele św. Jakuba 20–30-centymetrowy pokład mady odrzańskiej budującej całec. Rynek rozmierzono na plateau opadającym lekko ku południowemu wschodowi (117,5 m n.p.m. naroże północno-zachodnie; 116,71 m n.p.m. naroże południowo-wschodnie).

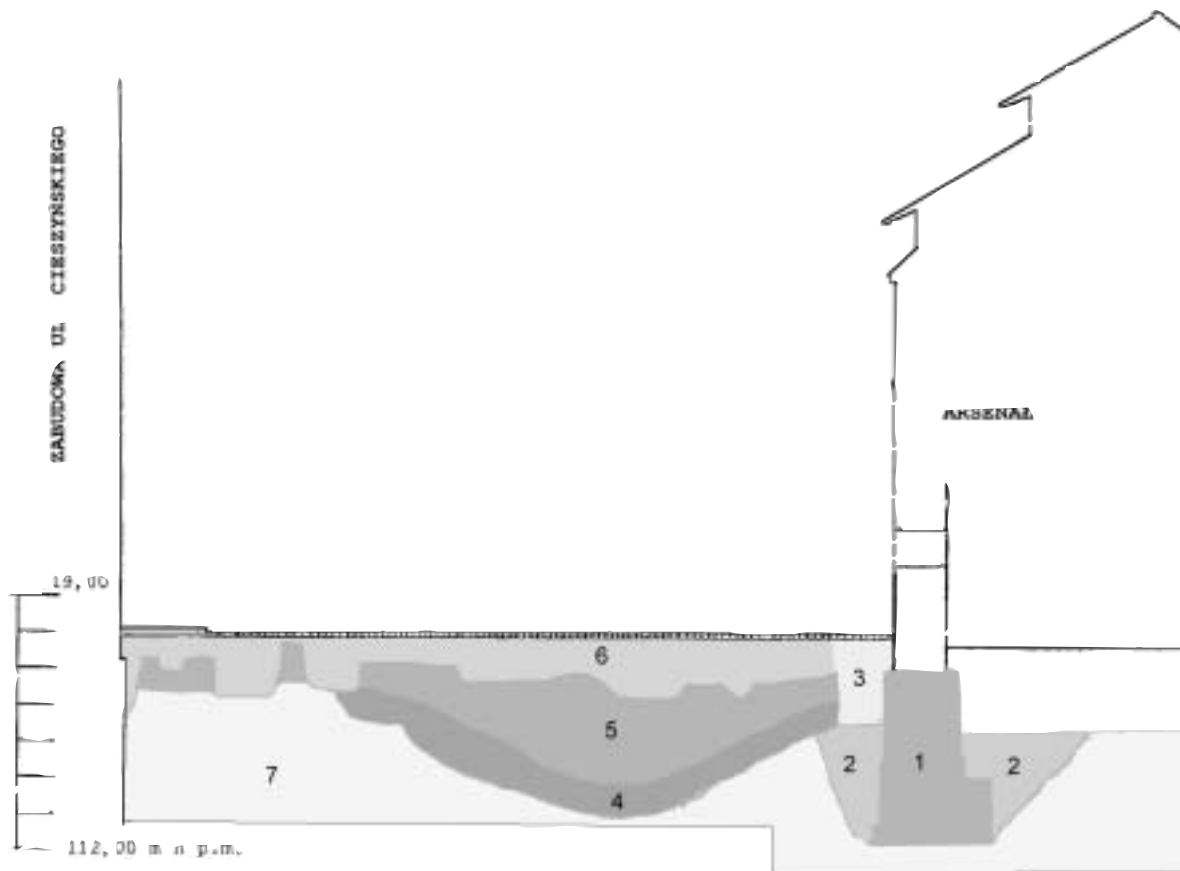
Teren zawarty pomiędzy fosami nieznacznie opadał ku zachodowi od 117,2 m n.p.m. przy kościele św. Krzysztofa po około 116,30 m n.p.m. w rejonie ul. św. Antoniego.

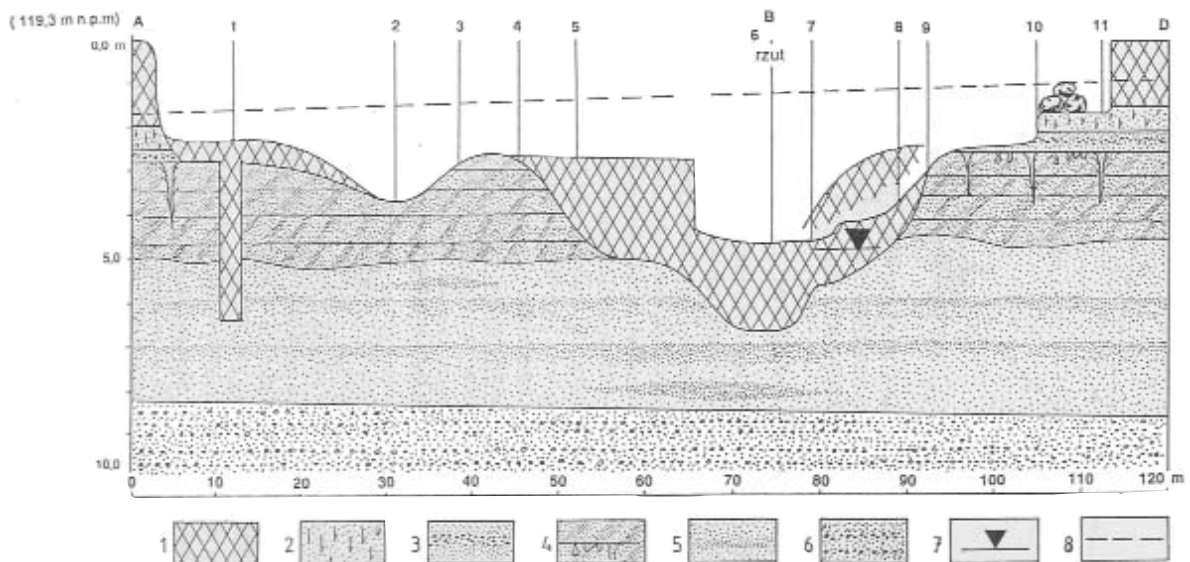
RYC. 1. WROCLAW STARE MIASTO. UKSZTAŁTOWANIE GRUNTU RODZIMEGO WG KONDYSARA I MUSIAŁA, Z UZUPEŁNIENIAMI AUTORA. LEGENDA (DOTYCZY TAKŻE RYC. 2): A – PUNKTY POMIAROWE W WYKOPACH ARCHEOLOGICZNYCH; B – TEREN POWYZEJ 117,00 M N.P.M.; C – TEREN POMIEDZY 116,00–117,00 M N.P.M.; D – TEREN POMIEDZY 115,00–116,00 M N.P.M.

RYC. 2. WROCLAW STARE MIASTO. POZIOM UŻYTKOWY TERENU OKOŁO POŁOWY WIEKU XIII.

RYC. 3. PROFIL FOSY W UL. CIESZYŃSKIEGO (WG ROMANOWA). LEGENDA: 1 – XIII-WIECZNY MUR; 2 – WKOP POD MUR XIII WIECZNY; 3 – WKOP POD MUR PÓŹNOSREDNIOWIECZNY; 4 – WARSTWY POWSTAŁE W TRAKCIE FUNKCJONOWANIA FOSY; 5 – WARSTWY ZASYPIKOWE FOSY; 6 – WARSTWY POWSTAŁE PO ZASYPIANIU FOSY; 7 – CAŁEC.

RYC. 4. PRZEKRÓJ GEOLOGICZNY PRZEZ PŁAC DOMINIKAŃSKI (WG CHMAŁA I IN.). LEGENDA: 1 – GRUNTY NASYPWE; 2 – EOLICZNE PIASKI POKRYWOWE; 3 – PIASKI I ZWIRY RZECZNE (POWODZIOWE); 4 – PIASKI WODNOŁODOWCOWE WARSTWOWANE SKOŚNIE ZE STRUKTURAMI KRIOGENICZNYMI; 5 – PIASKI WODNOŁODOWCOWE LAMINOWANE; 6 – ZWIRY PIASZCZYSTE WODNOŁODOWCOWE; 7 – AKTUALNY POZIOM WÓD GRUNTOWYCH; 8 – ZREKONSTRUOWANA PIERWOTNA POWIERZCHNIA TERENU.

RYC. 5. SIĘĆ WODNA W XIII-WIECZNYM WROCŁAWIU (WG ROMANOWA).

Także w mieście lokacyjnym intensywna działalność gospodarcza prowadziła do podnoszenia się poziomu terenu. Zapewne proces ten nie miał charakteru ciągłego, lecz dokonywał się skokowo. Wydzielić w nim bowiem możemy okresy stopniowego narastania warstw śmieci i błota, przerywane momentami stabilizacji poziomu użytkowego, wyrażającymi się obecnością kamiennych bruków oraz drewnianych nawierzchni ulic i placów. Sytuację taką jak dotychczas najlepiej rozpoznano na terenie Rynku. Przeprowadzone tam w latach 1995–1998 badania archeologiczne pozwoliły wydzielić trzy fazy w zagospodarowaniu jego przestrzeni, związane także i z podnoszeniem się jego powierzchni (Buśko 1999).

Faza pierwsza, rozpoczynająca się około połowy wieku XIII, reprezentowana jest przez zabudowę bloku śródrynkowego (Ratusz, Sukiennice i Kramy Bogate), relikty placu sądowego oraz zagłębione w podłoże kamienice z wejściami tak od strony placu jak i podwórzy, stojące przy rynkowych pierzejach. Podnoszenie się powierzchni Rynku, spowodowane narastającymi warstwami śmieci i ich neutralizacją za pomocą nawożenia czystego piasku, doprowadziło jeszcze w XIII wieku do znacznych utrudnień w komunikacji pomiędzy kamienicami a placem rynkowym, gdyż okoliczny teren (118,0–118,3 m n.p.m.) przewyższał o około 1,5 m poziom usytuowania progów otworów drzwiowych. Próbuąc „odsunąć” śmieci wpływające do wnętrza budynku, wszystkie istniejące wówczas przyrynkowe kamienice zaopatrzone wówczas w przedproża (faza druga). Były to pomieszczenia wysunięte na około 4 m na zewnątrz od frontowej ściany, osiągające wysokość równą rozmiarom pierwszej kondygnacji. Wystawały one jedynie kilkadziesiąt centymetrów ponad poziom terenu i najprawdopodob-

niej od góry przykryte były płaskim dachem. Z powstałej w ten sposób, być może dodatkowo zadaszanej w formie podcienia platformy, można było się dostać na pierwsze piętro kamienicy. Na magazynowy parter, będący w tym momencie już właściwie suteroną, wchodziło przez drzwi umieszczane w murowanej lub rzadziej drewnianej, frontowej ścianie przedproży. Różnicę w wysokości pomiędzy powierzchnią Rynku, a progami drzwi pokonywano za pomocą kamiennych lub drewnianych schodów.

W tym samym czasie na placu rynkowym powstają drewniane kramy często z brukowanym wnętrzem. Kamiennie bruki położono także we wschodniej i zachodniej części Rynku, tworząc komunikacyjne ciągi. Obecność tych elementów zahamowała procesy prowadzące do podnoszenia się poziomu terenu. Ze skokowym jego przyrostem mamy dopiero do czynienia około połowy wieku XIV, kiedy to zniszczenia wywołane przez pożar i związana z tym likwidacja przedproży doprowadziła do odłożenia się warstwy osiągającej około 1 m miąższości (faza trzecia).

W tym momencie poziom użytkowy Rynku osiągnął średnią wysokość 119 m n.p.m. Obecnie znajduje się on na poziomie około 120 m n.p.m. i (sądząc z dowodów pośrednich – wysokości progów i fundamentów XV-wiecznych kamienic) odzwierciedla stosunki wysokościowe charakterystyczne dla schyłku średniowiecza.

Proces narastania warstw z mniejszą intensywnością przebiegał na obszarze zawartym pomiędzy fosą zewnętrzną i wewnętrzną, gdzie w przeciągu 250 lat poziom użytkowy terenu podniósł się zaledwie o około 1 m.

Osobny problem stanowi rekonstrukcja sieci rzecznej w średniowiecznym Wrocławiu. Badania archeologiczne tylko w niewielkim stopniu uzupełniły dotychczasowe ustalenia (*Leonhard 1901; Maetschke 1935; Geschwendt 1935*). Metodą wykopaliskową potwierdzono końcowy odcinek przebiegu Białej Oławy (*Wiśniewski – Płonka 1991*), wykluczono natomiast obecność cieku w rejonie placu Nankiera i ul. Uniwersyteckiej, mającego oddzielać tereny książęce od pozostałej części miasta (*Buśko – Piekalski 1997*). Badania wykopaliskowe prowadzone w rejonie ul. Cieszyńskiego, przyniosły odkrycie odnogi fosy wewnętrznej oddzielającej budynki Arsenалу od pozostałej części miasta. Nie wnikając w interpretację tego złożonego obiektu stwierdzić możemy, że fosa powstała w końcu wieku XIII, a zasypano ją w wieku XV¹. Z kolei analizy geomorfologiczne pozwoliły ustalić, że fosa wewnętrzna nie wypełniała starorzecza Odry, lecz została wykopana w plejstoceniowym ostańcu, a fosa zewnętrzna powstała w wyniku przegłębienia obniżenia depresyjnego (*Chmal – Czerwińska – Czerwiński – Traczyk 1993*).

LITERATURA

- Berdula, L. 1994*: Wyniki badań archeologiczno–architektonicznych we Wrocławiu przy ul. Świdnickiej 21/23, „Silesia Antiqua“, t. 36–37, s. 77–93.
- Borkowski, T. 1996*: Badania archeologiczno–architektoniczne w klasztorze Urszulanek przy placu Nankera 16 we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 37, s. 231–242.
- Bresch, J. – Buśko, C. 1998*: Kościół św. Krzysztofa w świetle badań archeologiczno–architektonicznych w 1997 roku, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 40, s. 401–420.
- Buśko, C. 1999*: Zmiany w zagospodarowaniu wrocławskiego Rynku w XIII–XIV wieku. [w:] Wrocławski Rynek, Wrocław, s. 107–114.
- Buśko, C. – Chorowska, M. – Piekalski, J. 1996*: Średniowieczna działka mieszczańska przy ulicy Igielnej 14 we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 37, s. 261–276.
- Buśko, C. – Piekalski, J. 1994*: Relikty średniowiecznej pracowni metalurgicznej przy ul. Malarskiej 27/28 we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 35, s. 401–410.
- *1994a*: Ratownicze badania wykopaliskowe w rejonie ul. Kuźnicznej i Nożowniczej we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 35, s. 411–426.

¹ Dziękuję dr Jerzemu Romanowowi za udostępnienie niepublikowanych materiałów.

- 1996: Stratygrafia nawarstwień w obrębie ul. św. Antoniego we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 37, s. 243–254.
- 1997: Die Altstadt von Breslau im 13. bis 15. Jahrhundert, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters“, Jh. 23/24, s. 155–182.
- Chmal, H. – Czerwińska, I. – Czerwiński, J. – Traczyk, A. 1993*: Geologiczno–geomorfologiczna charakterystyka rejonu prac archeologicznych na pl. Dominikańskim, „Silesia Antiqua“, t. 35, s. 382–400.
- Geschwendt, F. 1936*: Die ältesten Oderübergänge bei Breslau im Lichte der Vorgeschichtsforschungen, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau“, H. 2.
- Każmierczyk, J. 1959*: Wyniki badań wykopaliskowych na dziedzińcu uniwersyteckim we Wrocławiu, „Archeologia Śląska“, t. 2.
- 1966: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, Wrocław, t. 1.
- 1970: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, Wrocław, t. 2.
- Kozaczewski, T. 1959*: Początki i rozwój Wrocławia do roku 1263, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki“, t. IV, s. 171–185.
- Leonhard, R. 1901*: Die Entwicklung der Stromlage der Oder bei Breslau. „Breslau. Lage, Natur und Entwicklung. Eine Festgabe dem XIII Deutschen Geographientage“, Breslau, s. 39–47.
- Maetschke, E. 1935*: Aus Breslaus Frühzeit, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau“, H. 1.
- Młynarska–Kaletynowa, M. 1986*: Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze.
- Niegoda, J. 1997*: Wyniki badań wykopaliskowych ulicy Kotlarskiej we Wrocławiu w latach 1995–1996, mps w archiwum PSOZ O/Wrocław.
- Wiśniewski, Z. 1994*: Kompleksowe badania archeologiczno–architektoniczne na Starym Mieście we Wrocławiu w obrębie posesji nr 3 przy ul. św. Marii Magdaleny, „Silesia Antiqua“, t. 36–37, s. 113–134.
- Wiśniewski, Z. – Płonka, T. 1991*: Wyniki drugiego sezonu ratowniczych badań wykopaliskowych przy ul. Bernardyńskiej na Nowym Mieście we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 32, s. 183–206.

CHANGES IN CONFIGURATION OF TERRAIN OF PRE-FOUNDATION AND FOUNDATION WROCLAW

Until quite recently Z. Kondysar's and M. Musiał's map based on geological drillings was the basic source enabling reconstruction of configuration of the area of the Old Town in Wrocław. It was used by T. Kozaczewski and M. Młynarska–Kaletynowa in their studies on the topography of medieval Wrocław. The analysis of hypsometric plan results in conclusion that the area which subsequently was included to the urban organization had been in the form of a ridge running from north–west to south–east. It reached its maximum height of over 117 m a.s.l. in several points (nearby Vallonian settlement, Dominikański Square, by the church of St Mary Magdalene, the north–eastern corner of the Market Square block and by western end of the northern frontage of the Market Square). It easily sloped to north–east and south–west, and near the Odra–bed and the bigger moat reached magnitude lower than 115 m a.s.l.

Archaeological investigations carried out in numerous places within the Old Town have enabled verification and complement of this image. They have generally testified presence of an eminence (determined by geomorphologists as pleistocene monadnock) higher than 118 m a.s.l. only near Dominikański Square.

Leftside settlement of the 12th century was located on a vast plateau limited to the north by the Odra–bed, to the east by the estuary of the Oława River and to the south by a ridge of the monadnock which reached the Odra to the west. The mean height of this area oscillates around 115,5 m a.s.l. and settlement seldom went beyond 116 m a.s.l.

Next settlement near the church of St Christopher was situated differently: on the ridge of the eminence (117,2 m a.s.l.). It is identified as „in aggere beate Marie“ settlement, mentioned in written sources.

As a result of intensive economic activity the level of occupied area underwent rapid changes. Thus, the area of the 12th–century settlement till the middle of the 13th century rose about 1,5 m, i.e. to 117 m a.s.l. reaching the ridge of the monadnock.

As a result of this, foundation of the town in the 13th century took place in a vast even area with a small eminence near Dominikański Square. The depression in relation to the neighbouring area has

been observed only in the southern part of the town, which had not been occupied before its foundation (area between Kuźnicza and Kielbaśnicza streets: Igielna 8 – about 116 m a.s.l.; Więzienna 10–11, Nożownicza 13 – about 115,5 m a.s.l.). The Market Square was arranged on the plateau slightly sloping to the south–east (117,5 m a.s.l. – the north–western corner; 116,71 m a.s.l. – the south–eastern corner).

The area between moats slightly sloped to the west from 117,2 m a.s.l. near the church of St Christopher to about 116,30 m a.s.l. near Św. Antoniego Street.

Similarly to the situation of the 12th century, in the foundation town intensive economic activity resulted in rising level of ground. Accumulating layers of rubbish, mud and covering them sandy crusts, stone pavements and wooden surface of streets and squares contributed to this process. In the Market Square it had step form (three stages were distinguished) and about the middle of the 14th century its usable level was on average height of 119 m a.s.l. Nowadays it reaches about 120 m a.s.l. and (concluding from indirect evidences – heights of door–sills and foundations of the 15th–century tenement–houses) reflects height relations typical of the end of the Middle Ages.

The process of rising of layers was less intensive in the area between the inner and external moats, where in 250 years usable level rose only of about 1 m.

Reconstruction of the river system in medieval Wrocław is a separate problem. The oldest scenic Weiner's plan of 1562, which most probably reflects earlier relations, is an excellent illustration. Archaeological investigations excluded possibility of presence of a water course separating the so–called princely area from the Old Town (surroundings of Nankiera Square and Uniwersytecka Street). Instead, a moat running along present Cieszyńskiego Street, was discovered. It separated area of the Arsenal from the rest of the town. Geomorphological analyses have resulted in conclusion, that the inner moat did not fill the old Odra–bed, but was dug in the pleistocene monadnock, and the external one occurred after overdeepening of the depression.

ZMIANY W STRUKTURZE PRZESTRZENNEJ LOKACYJNEGO WROCŁAWIA

JERZY NIEGODA

Omawiając przemiany przestrzenne lokacyjnego Wrocławia powinniśmy próbować ustalić kiedy nastąpiła lokacja miasta, a właściwie od kiedy w materiale archeologicznym zauważalne są zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni miejskiej mogące być jej wynikiem. Niejednoznaczność źródeł pisanych powoduje, że wiedza o wczesnych etapach kształtowania się Wrocławia jest niepełna. Wiemy, że w latach 1241/42 oraz 1261 miasto otrzymało przywileje lokacyjne. Czy lokacja z 1241 r. była pierwszą w historii miasta? Większość badaczy zajmujących się tym problemem zakłada, po analizie źródeł pisanych, że książę Henryk Brodaty lokował Wrocław na prawie niemieckim przed najazdem mongolskim. Chronologia nowej struktury osadniczej oraz jej lokalizacja od lat jest przedmiotem dyskusji, przy czym hipotez na ten temat jest tyle ilu badaczy zajmujących się tym problemem¹.

Wskazówkami mogącymi pomóc w datowaniu owej pierwszej lokacji są wzmianki określające lewobrzeżny Wrocław mianem *civitas*, informacje o istnieniu sołtysów, a później wójta, a także fundacje książęce i prawdopodobna obecność gminy niemieckiej w mieście w pierwszej połowie XIII wieku.

Przedmiotem spekulacji jest też obszar, na którym powstał nowy organizm. Pod uwagę brany jest teren w zachodniej części miasta, pomiędzy fosami, znany ze źródeł podatkowych jako Altstadt². Inna hipoteza zakłada powstanie miasta w obrębie zewnętrznej linii obwarowań, zredukowanego po najeździe tatarskim do obszaru otoczonego umocnieniami wewnętrznymi³. Według kolejnej miasto lokacyjne miałoby powstać w pierwszej połowie XIII wieku w zachodniej części obecnego Starego Miasta z Rynkiem jako punktem centralnym⁴. Ostatnia grupa hipotez zakłada powstanie lokacyjnego Wrocławia na obszarze wschodniej części Starego Miasta, zajętej wcześniej przez osadnictwo rozwijające się tam od XI/XII wieku⁵.

Intensywne badania archeologiczne prowadzone we wschodniej strefie Starego Miasta od lat 60-tych przyniosły wiele cennych obserwacji. W efekcie analizy stratygrafii i zabytków ruchomych autor ówczesnych badań, J. Kaźmierczyk doszedł do wniosku, że plac Nowy Targ oraz szachownicowo rozmierzone ulice i parcele tego rejonu pojawiły się w 3 lub 4 ćwierci XIII wieku. Badania archeologiczne prowadzone w tym rejonie w ostatnich kilku latach pozwalają na częściową rewizję tych wnio-

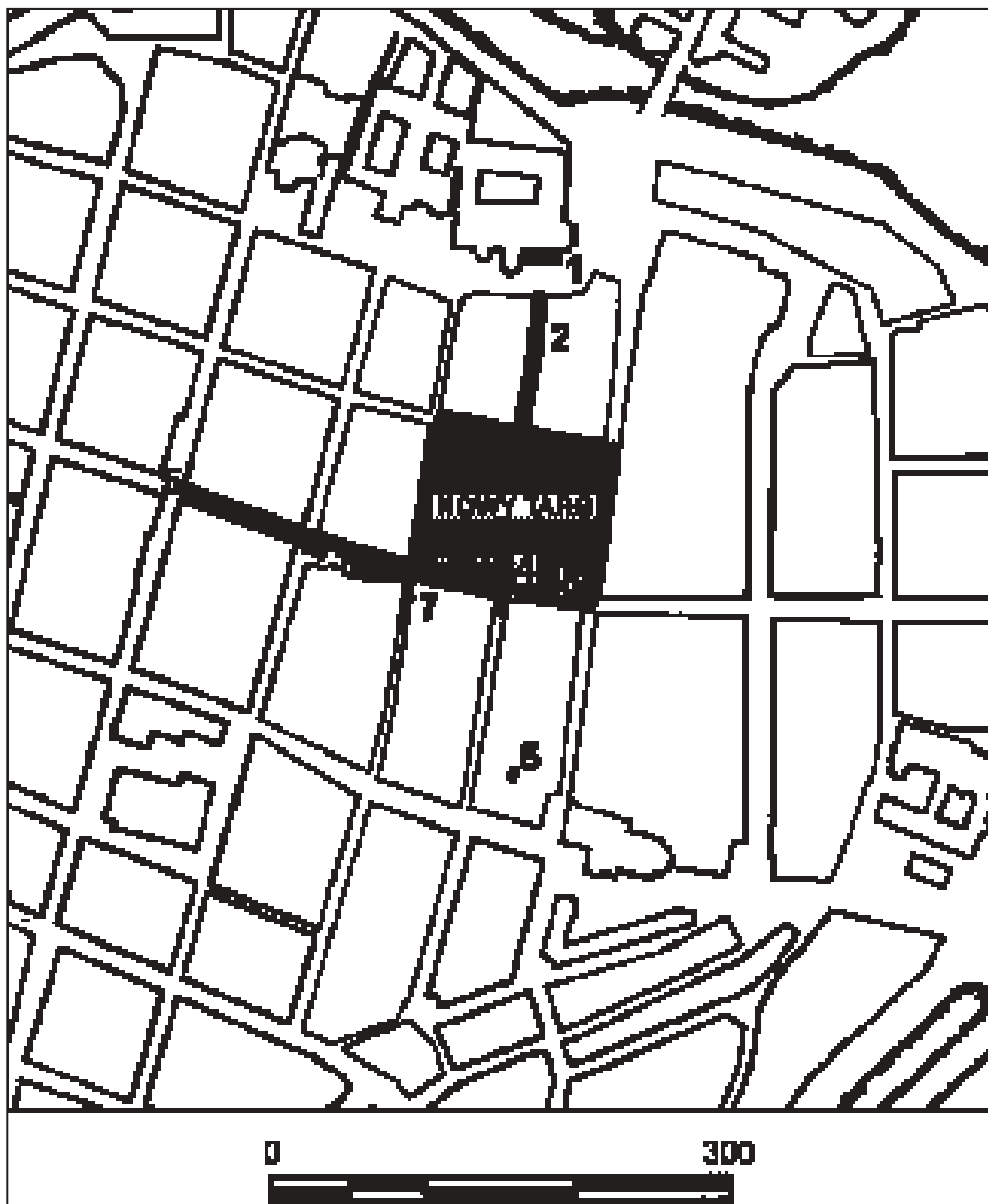
¹ Młynarska-Kaletynowa 1986; 1995, s. 9–28, tam starsza literatura; Rozpędowski 1995, s. 41–52; Kozaczewska-Golasz 1995, s. 53–64.

² Goerlitz 1936, s. 110–123; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 100–103.

³ Rozpędowski 1995, s. 42.

⁴ Kozaczewski 1959, s. 171–185; Małachowicz 1985, s. 15; Piekalski 1995, s. 117; Buško – Piekalski – Rzeźnik 1995, s. 105–119; Buško – Piekalski 1995, s. 299–314.

⁵ Markgraf 1881, s. 527–544; Münch 1965, s. 86.

RYC. 1. WSCHODNIA CZĘŚĆ STAREGO MIASTA WE WROCŁAWIU. LOKALIZACJA WYKOPÓW – 1. PRZY KOŚCIELE ŚW. WINCENTEGO. 2. ULICA DREWNIANA. 3, 5. ULICA KOTLARSKA. 4. NOWY TARG. 6. ULICA ŚW. KATARZYNY. 7. ULICA ŁACIARSKA. SZRAFURĄ ZAZNACZONO ELEMENTY SZACHOWNICOWEGO PLANU MIASTA PIERWSZEJ LOKACJI. RYS. JERZY NIEGODA.

ków oraz pozwalają trochę inaczej spojrzeć na etapy zagospodarowania Wrocławia lokacyjnego.

Do próby rekonstrukcji przemian przestrzennych miasta posłużono się wynikami badań ulic Kotlarskiej⁶, Drewnianej⁷, Łaciarskiej⁸, parceli przy ulicy Św. Katarzyny⁹, placu Nowy Targ¹⁰ oraz badań przy kościele św. Wincentego¹¹ (ryc. 1). W pierwszej kolejności przeanalizowano układ stratygraficzny zaobserwowany w wykopach zało-

⁶ Hołubowicz – Kaźmierczyk 1960, s. 55–65; Kaźmierczyk – Lodowski 1963, s. 272–274; Niegoda 1997.

⁷ Kaźmierczyk 1966, s. 47–189.

⁸ Buśko – Limisiewicz – Piekalski 1991.

⁹ Kaźmierczyk 1966, s. 190–333.

¹⁰ Kaźmierczyk 1970, s. 336–516.

¹¹ Lasota – Piekalski 1988.

zonych w obrębie ulic. Efektem analizy układu stratygraficznego zarejestrowanego w wykopach wytyczonych w obrębie owych ciągów komunikacyjnych było dostrzeżenie pewnych sekwencji, które pozwoliły na synchronizację przemian przestrzennych na obszarze wschodniej strefy Starego Miasta we Wrocławiu. Pierwszym z etapów w zaobserwowanym układzie są nawarstwienia kulturowe związane z osadą przedlokacyjną. Charakteryzują się one obecnością drewnianej zabudowy powstałej bez określonego planu. Mimo nawarstwiających się budynków, co świadczyłoby o pewnej stabilizacji osadnictwa, w ich układzie nie widać żadnej zależności wymuszonej jakimiś ogólnymi ramami, tak jak ma to miejsce w przypadku planu szachownicowego. Chronologia tego układu określana jest na wiek XI do połowy XIII¹². Wydaje się jednak, że należałoby zawęzić okres jego rozwoju do wieku XII i początków XIII.

Etap następny wyznacza całkowita zmiana przeznaczenia terenu. W miejscach zajętych dotychczas przez budynki mieszkalne i produkcyjne odkłada się warstwa użytkowa związana z traktem komunikacyjnym. Istotne jest, że tak rozumiane trakty komunikacyjne pojawiają się tylko w obrębie ulic funkcjonujących do dziś. W innych miejscach, jak przy kościele św. Jakuba lub w obrębie parceli przy ulicy św. Katarzyny (Wita Stwosza), zmiana przeznaczenia terenu również była radykalna, ale nie skutkowała pojawieniem się warstw kulturowych, które można by identyfikować z traktem komunikacyjnym. Przy kościele św. Jakuba w miejscu dotychczasowej zabudowy powstało zaplecze klasztoru franciszkanów, a przy ulicy św. Katarzyny pojawiła się parcela mieszczańska funkcjonująca do czasów najnowszych.

Układ zarysowany przez trakty komunikacyjne ukazuje fragment planu szachownicowego (ryc. 1). Chronologia tego układu określona jest z jednej strony przez znaleziska dobrze datowanych monet, z drugiej przez budowę drewnianych nawierzchni ulicznych następnego etapu zagospodarowania terenu. Monety o których mowa wyeksplorowano z nawarstwień poprzedzających zmianę przeznaczenia terenu na ulicy Drewnianej. Ich pierwotna datacja posłużyła do określenia chronologii Nowego Targu oraz ulic z nim związanych¹³. Monety te zostały wyemitowane przez arcybiskupów Magdeburga – jedna w czasach Ludolfa von Koppenstedt (1192–1205), druga przez Albrechta von Käfernburg (1205–1232)¹⁴. Układ o którym mowa mógł zatem powstać już po 1205 roku. Jego powstanie wiązać można z przemianami przestrzennymi związanymi z lokacją Wrocławia przeprowadzoną najprawdopodobniej przez Henryka Brodatego we wschodniej strefie Starego Miasta we Wrocławiu.

Kolejny etap zagospodarowania Wrocławia wyznacza nam powstanie drewnianych nawierzchni na już funkcjonujących traktach komunikacyjnych. Odsłonięto je na ulicy Drewnianej, Kotlarskiej, na placu Nowy Targ oraz prawdopodobnie na ulicy Łaciarskiej. Datowanie dendrochronologiczne elementów nawierzchni na lata 40–te XIII wieku¹⁵ pozwoliło na łączenie odsłoniętych ulic z lokacją miasta przeprowadzoną przez księcia Bolesława Rogatkę w 1241/42 roku. Książę ten lokował nowy organizm miejski na obszarze dzisiejszego Starego Miasta. Nowy Targ stracił znaczenie a centrum miasta stał się obecny Rynek.

W roku 1261 przywilej lokacyjny został nadany miastu ponownie przez młodszych braci Bolesława Rogatki – Henryka III i Władysława. Dwa lata później, w 1263 r., po wschodniej stronie miasta, na wyspie, lokowano Nowe Miasto¹⁶.

W 1 połowie XIV wieku powstał zewnętrzny ciąg obwarowań. Badania prowadzone w obrębie międzymurza nie ujawniły osadnictwa starszego niż z połowy XIII wieku¹⁷.

¹² Kaźmierczyk 1966; 1970.

¹³ Kaźmierczyk 1966, s. 120–121, 127, 137–138, 159.

¹⁴ Butent–Stefaniak – Baran 1998, s. 211–214.

¹⁵ Niegoda 1997.

¹⁶ Śledzik–Kamińska 1988, s. 71–72; Płonka – Wiśniewski 1990, s. 423–434; Wiśniewski – Płonka 1991, s. 183–206; Wiśniewski – Płonka – Wiśniewski 1992, s. 123–132.

¹⁷ Berduła 1994, s. 77–94.

LITERATURA

- Berduta, L. 1994: Wyniki badań archeologiczno–architektonicznych we Wrocławiu przy ul. Świdniczej 21/23, „Silesia Antiqua“, t. 36–37, s. 77–94.
- Buško, C. – Limisiewicz, A. – Piekalski, J. 1991: Nadzór konserwatorski i ratownicze badania wykopaliskowe przy pracach związanych z remontem sieci kanalizacyjnej w rejonie przedszkola przy ul. Krowiej 1 we Wrocławiu, Wrocław, maszynopis w PSOZ o/Wrocław.
- Buško, C. – Piekalski, J. 1995: Staré město ve Vratislavi v 13.–15. století, „Archaeologia historica“, t. 20, s. 299–314.
- Buško, C. – Piekalski, J. – Rzeźnik, P. 1995: Wrocław/Breslau – eine mittelalterliche Agglomeration, „Slavia Antiqua“, t. XXXVI, s. 105–119.
- Butent–Stefaniak, B. – Baran, E. 1998: Monety z ul. Drewnianej w zbiorach Gabinetu Numizmatyczno–Sfragistycznego Biblioteki Ossolineum, „Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich“, z. 9, s. 211–214.
- Goerlitz, T. 1936: Die Breslauer Wollwebersiedlung Alte Stadt, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau“, H. 2, s. 110–123.
- Hołubowicz, W. – Kaźmierczyk, J. 1960: Z badań w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu (XII–XIV w. n. ery) w 1960 roku, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 3, s. 55–65.
- Kaźmierczyk, J. 1966: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 1, Wrocław.
- 1970: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 2, Wrocław.
- Kaźmierczyk, J. – Lodowski, J. 1963: Z badań w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu w latach 1960–1961, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. XV, s. 272–274.
- Kozaczewska–Golasz, H. 1995: Wrocław w latach 1204–1263, „Architektura Wrocławia“, t. 2, s. 53–64.
- Kozaczewski, T. 1959: Początki i rozwój Wrocławia do roku 1263, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki“, t. 4, s. 171–185.
- Lasota, C. – Piekalski, J. 1988: Badania architektoniczno–archeologiczne przy kościele św. Wincenego we Wrocławiu, Wrocław, maszynopis w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.
- Małachowicz, E. 1985: Stare Miasto we Wrocławiu, Warszawa.
- Markgraf, H. 1881: Breslau als deutsche Stadt vor dem Mongolenbrande von 1241, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens“, Bd. 15, H. 2, s. 527–544.
- Młynarska–Kaletynowa, M. 1986: Wrocław w XII–XIII wieku, Wrocław.
- 1995: Przemiany przestrzenne Wrocławia w wiekach XII–XIII, „Architektura Wrocławia“, t. 2, s. 9–28.
- Münch, H. 1965: *Melioratio terrae nostrae*. Szkice z dziejów miast Polski średniowiecznej, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki“, t. 2, s. 65–85.
- Niegoda, J. 1997: Wyniki badań wykopaliskowych ulicy Kotlarskiej we Wrocławiu w latach 1995–1996, Wrocław, maszynopis w PSOZ o/Wrocław.
- Piekalski, J. 1995: Wprowadzenie do badań północno–zachodniej strefy Starego Miasta we Wrocławiu, w: K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech*, t. 1, Miasto, Wrocław, 117–127.
- Płonka, T. – Wiśniewski, Z. 1990: Sprawozdanie z ratowniczo–rozpoznawczych badań archeologicznych na Nowym Mieście we Wrocławiu, przy ul. Bernardyńskiej, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 31, s. 423–434.
- Rozpędowski, J. 1995: Wrocław pierwszej lokacji, *Architektura Wrocławia*, t. 2, s. 41–52.
- Śledzik–Kamińska, H. 1988: Komunikat z ratowniczych prac wykopaliskowych na Nowym Mieście we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 27, s.
- Wiśniewski, Z. – Płonka, T. 1991: Wyniki drugiego sezonu ratowniczych badań wykopaliskowych przy ul. Bernardyńskiej na Nowym Mieście we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 32, s. 183–206.
- Wiśniewski, Z. – Płonka, T. – Wiśniewski, A. 1992: Rezultaty trzeciego sezonu ratowniczych badań wykopaliskowych na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ul. Bernardyńskiej, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 33, s. 123–132.

CHANGES OF SPACIAL STRUCTURE OF FOUNDATION WROCLAW

Wrocław got foundation privileges in 1241/42 and 1261. The majority of investigators of this problem assume, after analysis of written sources, that prince Henryk Brodaty founded Wrocław according to

German right earlier, in the first half of the 13th century. The chronology of the oldest foundation town and its location is the subject to discussion. Similarly, the original area of the new organization is the subject to speculation. Four places are considered: 1) the area in the western part of the town, between moats, known from the tax-records as Altstadt, 2) the zone surrounded by external belt of fortifications reduced subsequently, after the Tatars' invasion, to the area within inner defences, 3) the western part of the present Old Town, with the Market Square as its central point, 4) the eastern part of the Old Town, earlier occupied by settlement developing since the turn of the 12th century.

Archaeological investigations carried out in the last of the mentioned zones enable partial revision of those conclusions. Observation of certain sequences, which enable synchronization of spacial transformations in the southern part of the Old Town in Wrocław have been the result of analysis of stratigraphical arrangement in Kotlarska, Drewniana, Łaciarska, Św. Katarzyny streets, Nowy Targ Square and near the church of St Vincent.

Cultural layers connected with the pre-foundation settlement were the first stage in the observed arrangement. They include relics of wooden buildings, which appeared without a definite plan.

The next stage is marked by a complete change of character of this area. In places occupied till then by dwellings and workshops new usable layer connected with a communication route occurred. Subsidiaries of the Franciscans' monastery replaced previous buildings by the church of St Jacob, and a citizen's plot occurred by the church of St Catherine.

The arrangement formed by communication routes reveals a fragment of a plan of a chequered pattern. It could occur after 1205. The next stage of managing Wrocław is marked by occurrence of wooden surfaces on already functioning communication routes. They were discovered in Drewniana and Kotlarska streets, on Nowy Targ Square and probably in Łaciarska Street. Dendrochronological dating of elements of the surfaces to the forties of the 13th century enables connecting explored streets with foundation of the town carried out by Bolesław Rogatka in 1241/42. This prince founded the new urban organization in the area of the present Old Town. Nowy Targ lost its meaning and the present Market Square became the centre of the town.

In 1261 foundation privileges bestowed by younger brothers of Bolesław Rogatka – Henryk the Third and Władysław, confirmed the existing situation. In 1263 the New Town was founded on an island in the eastern part of the town. In the first half of the 14th century external belt of fortifications was built. Investigations carried out between walls have resulted in discoveries of settlement not older than of the middle of the 13th century.

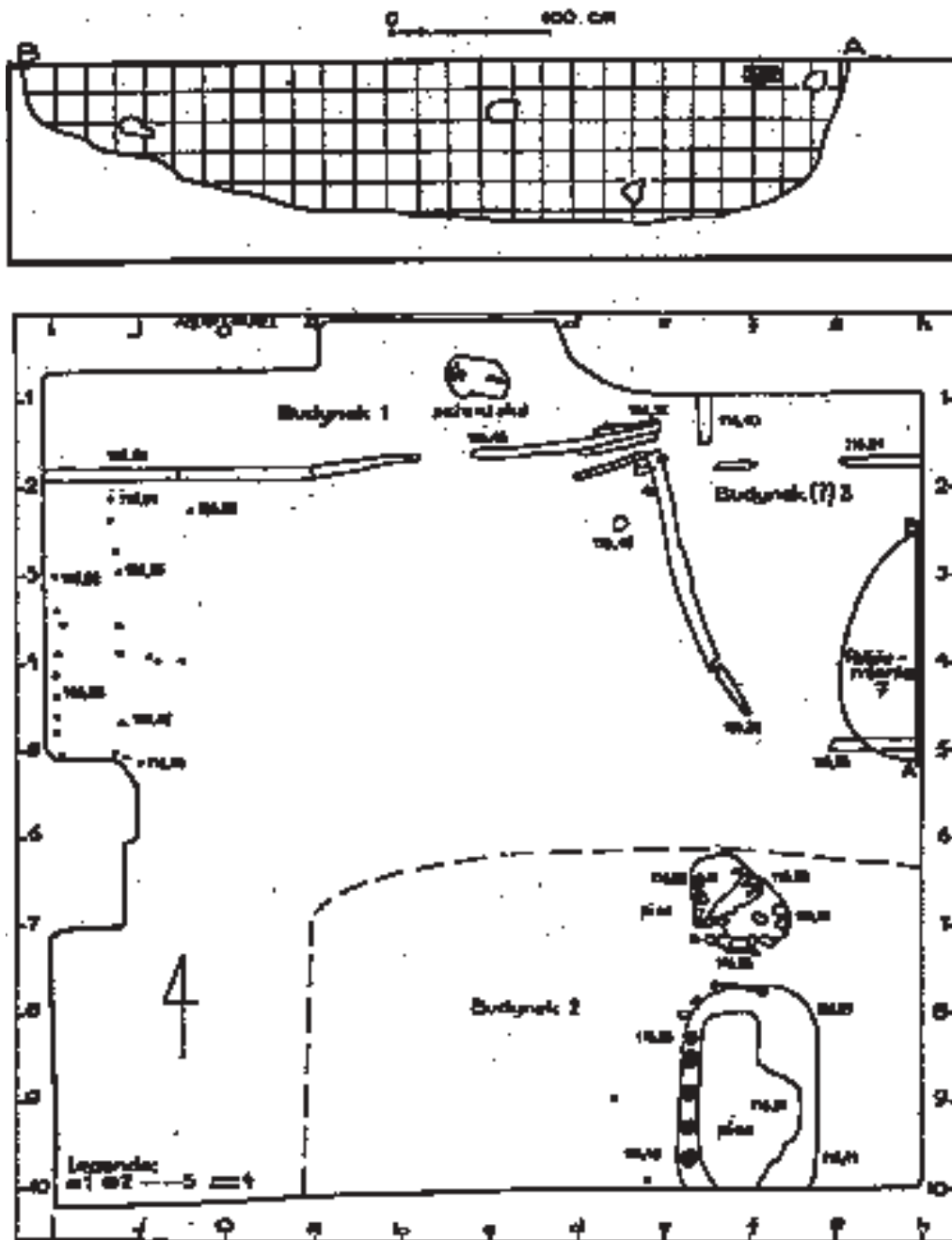

PÓŻNOŚREDNIOWIECZNE BUDOWNICTWO DREWNIANE WE WROCŁAWIU

KRZYSZTOF JAWORSKI

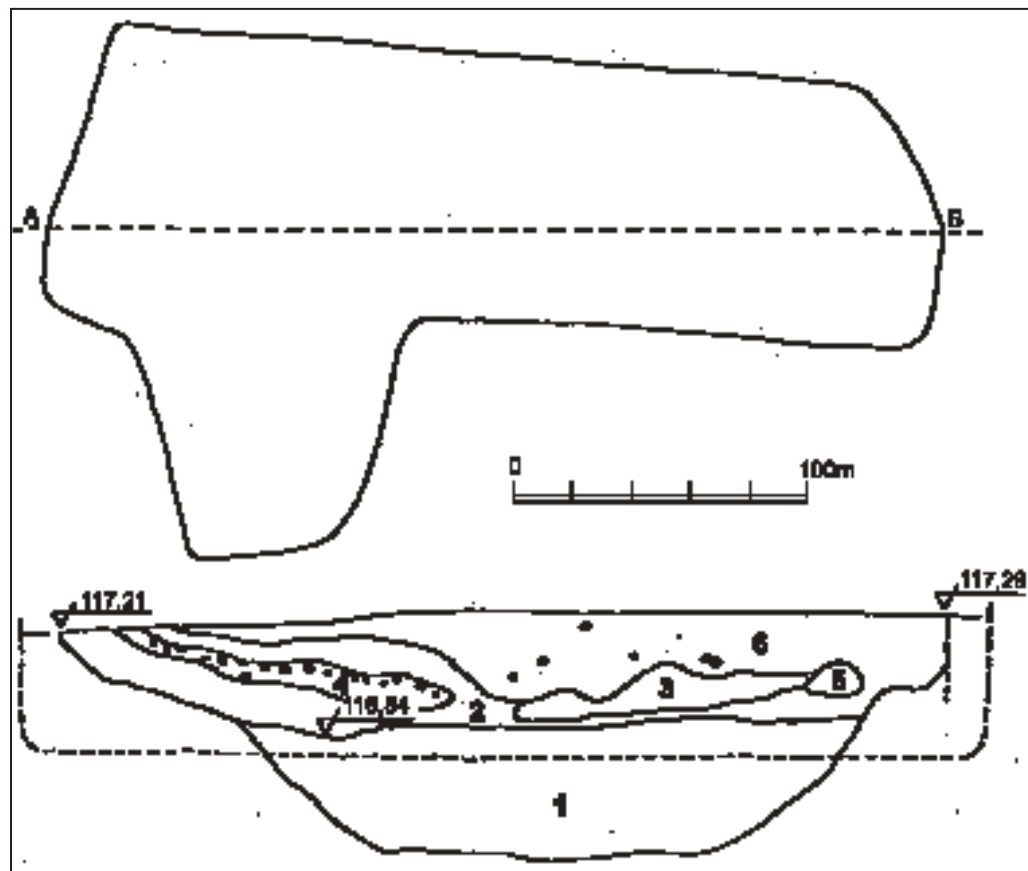
W pierwszej połowie XIII stulecia na mapie ówczesnej Europy pojawiło się nowe miasto lokowane na prawie magdeburskim. Był to położony nad Odrą Wrocław, stanowiący wcześniej aglomerację wczesnomiejską złożoną ze zróżnicowanych funkcjonalnie części – Ostrowa Tumskiego, Ołbina i osad znajdujących się na lewym brzegu rzeki (*Młynarska–Kaletynowa 1986*, s. 100–123). Powstanie nowoczesnego miasta, obok pierwszorzędnych zmian w ówczesnej strukturze prawnej, administracyjnej czy społecznej, wymuszało też zmiany w krajobrazie miasta. W XIII w. powstał zrąb dzisiejszego układu urbanistycznego wrocławskiego Starego Miasta. Wówczas podjęto akcję wytyczania ulic i placów (w tym oczywiście Rynku) oraz podziału rozdzielonej ulicami przestrzeni na działki (parcele), na których wkrótce zaczęły pojawiać się budynki mieszkalne i znajdujące się na zapleczach tych budynków inne elementy infrastruktury parceli. Już w pierwszych latach, a może nawet miesiącach, realizacji prac budowlanych we Wrocławiu lokacyjnym zaczęły pojawiać się budowle murowane, wznoszone przez najbogatszych mieszczan, których posesje znajdowały się przy pierzejach Rynku (*Czerner 1976*, s. 20–21). W przyległych do głównego placu miasta ulicach, a także przy innych arteriach, nieco bardziej oddalonych, niepodzielnie jednak panowało mieszkalne budownictwo drewniane. Budowle, w których głównym elementem konstrukcyjnym było drewno, dominowały w krajobrazie wielu wrocławskich ulic prawdopodobnie aż do XV wieku, kiedy to z różnych powodów (względy przeciwpożarowe, a nawet prozaiczny brak surowca drewnianego, bez którego mogły obejść się konstrukcje ścian, lecz który niezbędny był przy budowie więźby dachowej) zaczęły być wypierane przez kamienice.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie dotychczasowego stanu badań nad późnośredniowiecznym wrocławskim budownictwem drewnianym (I), prezentację ujawnionych we Wrocławiu lewobrzeżnym rodzajów konstrukcji drewnianych (II) oraz wyartykułowanie kilku istotnych zdaniem autora wniosków i postulatów dla przyszłych badaczy tej problematyki (III). Przedstawiając przykłady istniejących konstrukcji drewnianych, niektóre aspekty techniczne i funkcjonalne budynków potraktuję w niniejszym tekście nieco po macoszemu, poświęcając im mniej uwagi. Będą to kwestie dotyczące m.in. szczegółów podziałów wewnętrznych budynków, specyfikacji urządzeń grzewczych i ogniowych, kultury materialnej i statusu społecznego dawnych mieszkańców budynków. To ograniczanie pola badań nie wynika z ignorowania przez autora wskazanych aspektów i traktowania ich jako drugorzędny materiał źródłowy, lecz z przyczyny znacznie bardziej prozaicznej. Problematyce tej poświęcił dużo uwagi w swych studiach *J. Piekalski (1995 A, B, 1996 B)*, a jednocześnie opublikowane w trzech ostatnich latach materiały wrocławskie nie wnoszą żadnych nowych szczegółów do naszkicowanego przez tego badacza obrazu.

RYC. 1. WROCLAW – NOWY TARG, WYKOP VI. PLAN WARSTWY H Z ZAZNACZONĄ PÓLZIEMIANKĄ NR 7 I PRZEKRÓJ POPRZECZNY PÓLZIEMIANKI NR 7. WG J. KĄZMIERCZYKA 1970, RYC. 97 C, 109.

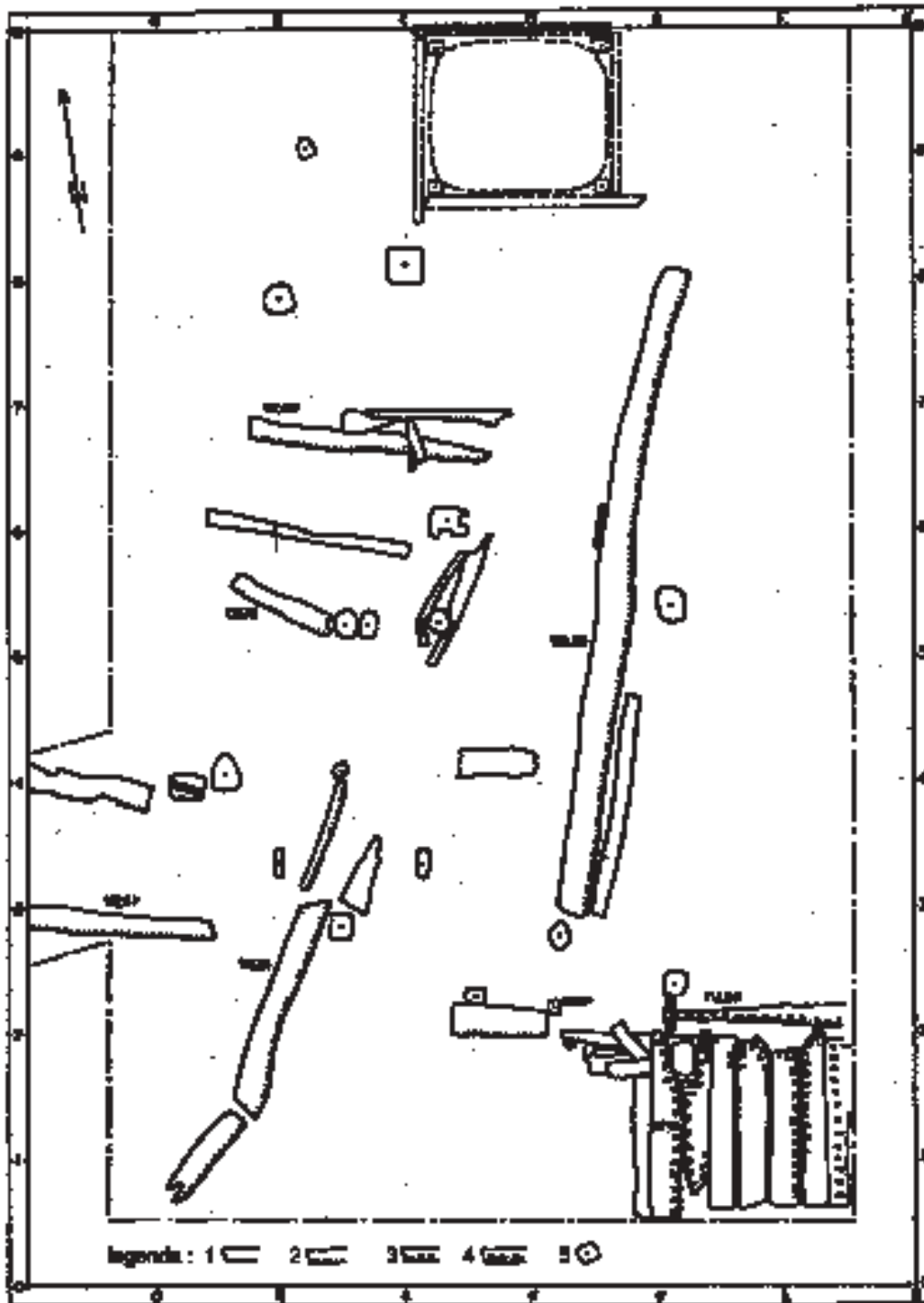
I. Późnośredniowieczne wrocławskie budownictwo drewniane dopiero od niespełna dziesięciu lat stanowi przedmiot nieco poważniejszego zainteresowania tutejszych badaczy. Wcześniej problematyka ta znajdowała się praktycznie na marginesie zainteresowań tak archeologów, koncentrujących swe wysiłki badawcze głównie na reliktach budownictwa wczesnośredniowiecznego (Kązmierczyk 1970, s. 32 n.; tam wcześniejsza literatura), jak i historyków architektury i urbanistów, dla których zasadniczym celem studiów była architektura murowana (Stein 1931, 1935, 1966; Czerner 1976; Małachowicz 1985; Chorowska 1994). Przedstawiciele tych nauk, prowadzący we Wrocławiu w minionych dziesięcioleciach badania archeologiczne i architektoniczne, nie mogli jednak zupełnie nie dostrzegać obecności reliktyw późnośredniowiecznej

RYC. 2. WROCLAW – KACERSKA GÓRKA 11. OBIEKT NR 4 (ZIEMIANKA) – RZUT POZIOMY I PRZEKRÓJ POPRZECZNY. WG W. TYMCIOWA 1993, RYC. 5.

zabudowy drewnianej. Pierwszym badaczem, który zajął się szerzej problematyką średniowiecznego budownictwa wrocławskiego był Józef Kaźmierczyk. Podsumowując kilkuletnie badania archeologiczne w rejonie wrocławskiego Nowego Targu J. Kaźmierczyk szczegółowo opracował ślady odkrytych tam konstrukcji drewnianych, zarówno wczesno– jak i późnośredniowiecznych (Kaźmierczyk 1970, s. 32 n.). Spośród wydzielonych przez niego konstrukcji budynków (ziemianki, półziemianki, szałas, budynki plecionkowe, zrębowe, palisadowe, ramowo–słupowe, sumikowo–łątkowe) w nawarstwieniach datowanych na 2 połowę XIII w. i młodszych występowały jedynie pozostałości obiektów palisadowych i ramowo–słupowych. Obiekty wziemne (ziemianki i półziemianki), szałas oraz budynki sumikowo–łątkowe, plecionkowe i zrębowe były, zdaniem J. Kaźmierczyka, wznoszone w tej części Wrocławia jedynie do 1 poł. XIII stulecia (Kaźmierczyk 1970, s. 32, 33, 36, 39, 40). Takie określenie chronologii budynków drewnianych z rejonu Nowego Targu różni się z określoną przez J. Kaźmierczyka w I tomie „Wrocławia lewobrzeżnego...” chronologią trzech budynków plecionkowych i budynku zrębowego z ul. Drewnianej i Św. Katarzyny, które miałyby pochodzić z połowy i 2 poł. XIII w. (Kaźmierczyk 1966, s. 127, 145, 159, 305).

Przeszło trzy dziesięciolecia, które upłynęły od pionierskich badań J. Kaźmierczyka, każą dzisiejszemu pokoleniu archeologów nieco ostrożniej patrzeć na wypracowany przez tego uczonego schemat chronologii nawarstwień z Nowego Targu. Wśród zabytków ruchomych znajdujących w wykopie na Nowym Targu, występowały również i takie, które nawet o kilka dziesięcioleci odmładzały poszczególne warstwy (m. in. spotykane w warstwach datowanych przez J. Kaźmierczyka na przełom XII/XIII w. i 1 poł. XIII w. charakterystyczne dla późnego średniowiecza zabytki kościane – długozębne

RYC. 3. WROCLAW – UL. ŚWIĘTEJ KATARZYNY, WYKOP II. PLAN WARSTWY C/3-0 Z PN.–WSCH. NAROŻEM BUDYNKU ZRĘBOWEGO. WG J. KAŻMIERCZYKA 1966, RYC. 84.

grzebień tkackie; *Kaźmierczyk 1970*, s. 389, 415, ryc. 110 n, 113 m). Nie można zatem wykluczyć, że pierwotnie datowane na 1 poł. XIII w. budynki zrębowe, plecionkowe i ziemne mogą mieć w rzeczywistości metrykę już późnośredniowieczną.

Spośród opublikowanych przez J. Kaźmierczyka budynków drewnianych z rejonu Nowego Targu określić można 15 obiektów jako późnośredniowieczne. Przez ponad dwa dziesięciolecia były one jedynymi opublikowanymi w literaturze archeologicznej późnośredniowiecznymi drewnianymi budynkami z Wrocławia. Odślaniane w latach

70- i 80-tych przy okazji rozmaitych architektonicznych nadzorów konserwatorskich tego rodzaju obiekty były wręcz ignorowane i nie zostały dotąd opublikowane.

Dopiero schyłek dekady lat 80-tych przyniósł zmianę tej sytuacji. Liczne inwestycje budowlane były poprzedzane autentycznymi, a nie tylko z nazwy, badaniami archeologiczno-architektonicznymi. Spośród kilkunastu większych wykopów archeologicznych w lewobrzeżnej części miasta, prawie wszystkie doczekały się publikacji wyników badań. Wymienić tu można tak istotne dla archeologii późnośredniowiecznego Wrocławia wykopy jak m.in. posesje Igielna 8 i 14 (badania z lat 1988 i 1992), Nożownicza 13 (1989), Więzienna 10-11 (1990-1991), kompleks posesji zlokalizowanych na dzisiejszym Placu Dominikańskim (1992-1993), Malarska 27/29 (1992) czy wreszcie kilka posesji ze śródrynkowych Sukiennic (1990, 1992). Badania te prowadzone były przez kilka wrocławskich instytucji archeologicznych – Katedrę Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (C. Buśko, J. Piekalski), Muzeum Archeologiczne (L. Berduła, Z. Wiśniewski) i Spółkę „Arcus“ (Z. Wiśniewski). W obrębie wszystkich tych wykopów natrafiano na relikty późnośredniowiecznej zabudowy drewnianej, publikowane później głównie na łamach „Śląskich Sprawozdań Archeologicznych“ (wydawnictwo Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego) i rocznika Muzeum Archeologicznego „Silesia Antiqua“. Zdecydowane powiększenie liczby znanych pozostałości późnośredniowiecznych budynków drewnianych, zaowocowało powstaniem kilku opracowań o charakterze monograficznym, które związane są z interesującą nas problematyką. Wśród tych publikacji wymienić należy przede wszystkim studia J. Piekalskiego nad późnośredniowiecznym budownictwem drewnianym na Śląsku, w samym Wrocławiu oraz szczegółowe opracowanie budowli drewnianych z wykopu Więzienna 10-11 (Piekalski 1995 A, 1995 B, 1996 A, 1996 B, 1996 C, 1998).

Miarą autentycznego rozwoju archeologii późnośredniowiecznej we Wrocławiu może być fakt, że obecnie do listy 15 budynków drewnianych odnotowanych przez J. Kaźmierczyka można dopisać kolejnych 50 tego rodzaju obiektów (zob. tabela 1). Katalog ten prawdopodobnie już w najbliższym czasie zostanie powiększony o kolejne obiekty – odkryte w dwóch ostatnich latach, lecz jeszcze nie opublikowane.

II. Pomimo, że od usystematyzowania przez J. Kaźmierczyka wrocławskich średniowiecznych budynków drewnianych minęło już przeszło ćwierćwiecze, propozycja tego badacza jest generalnie nadal aktualna. Prowadzone w ostatnich kilkunastu latach badania archeologiczne nie zburzyły tego podziału, jednak go znacznie uszczegółowiły oraz, co podkreślono już wyżej, dostarczyły wielu nowych przykładów obecności w późnośredniowiecznym Wrocławiu poszczególnych typów konstrukcji drewnianych. Katalog opublikowanych dotąd przykładów wrocławskiego budownictwa drewnianego z XIII-XV w. liczy już 65 pozycji (tabela 1). Dotychczas odkryto w tym mieście 12 budynków wziemnych (3 ziemianki i 9 półziemianek), 10 budynków plecionkowych, 5 zrębowych, 3 palisadowe i aż 23 szkieletowe. Ponadto wystąpił jeden obiekt murowano-drewniany. W przypadku 11 budynków nie udało się określić ich pierwotnej konstrukcji. Nie odkryto dotąd lekkich konstrukcji szafasowych i budynków o sumikowo-łatkowej konstrukcji ścian.

A. ZIEMIANKI – 3 OBIEKTY

(5,5 % WŚRÓD OKREŚLONYCH POD WZGLĘDEM KONSTRUKCJI WROCLAWSKICH BUDYNKÓW PÓŻNOŚREDNIOWIECZNYCH)

Materiały:

Kacerska Górka 11 – 2 obiekty (obiekty nr 4 i 5 – bliższa chronologia obiektów nie uściślona; *Tymciów 1994*, s. 250, rys. 5).

Kacerska Górka-podwórze – 1 obiekt (obiekt nr 31 z 2 poł. XIII w.; *Laciuk – Wolfram 1994*, s. 323, rys. 7).

B. PÓLZIEMIANKI – 9 OBIEKTÓW (16,6 %)

Nowy Targ (wykop VI) – 3 obiekty (warstwa I z przełomu XII/XIII w. – jama nr 6 oraz półziemianka nr 10, *Kaźmierczyk 1970*, s. 380, 385 n.; warstwa H z 1 poł. XIII w. – półziemianka nr 7, *tamże*, s. 407 n., ryc. 97 c, 109)

Kacerska Górka 5, 7 – 1 obiekt (obiekt nr 15 z ok. poł. XIII w.; *Lewicka-Cempa – Kudła 1994*, s. 193, rys. 5, fot. 2)

Kacerska Górka 11 – 1 obiekt (obiekt nr 1 – brak szczegółowej chronologii, *Tymciów 1994*, s. 249)

Sukiennice 6–8 – 3 obiekty (obiekty nr 9, 12 i 13 funkcjonujące od poł. XIII w. do przełomu XIII i XIV w.; *Wiśniewski 1993*, s. 324 n., ryc. 3).

Sukiennice 5 – 1 obiekt (obiekty nr 15 z 2 poł. XIII w.; *Wiśniewski – Tymciów – Łaciuk 1994*, s. 377 n., ryc. 3, 7, 8).

Studiując cytowane wcześniej opracowanie J. Kaźmierczyka można się zastanawiać, czy wyróżnione przez niego dwa najprostsze typy wrocławskiego budownictwa drewnianego, a mianowicie obiekty o charakterze wziemnym – półziemianki i ziemianki – rzeczywiście reprezentują miejscowe budownictwo późnośredniowieczne. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych na wrocławskim Nowym Targu badacz ten odkrywał takie obiekty w trzech najniższych warstwach – w datowanej przez niego na 1 poł. XII w. warstwie J (5 półziemianek i 4 ziemianki) oraz w nieco młodszej, bo datowanej na 4 ćw. XII–1 ćw. XIII w. warstwie I (2 półziemianki) oraz w datowanej na poł. XIII stulecia warstwie H (1 półziemianka) (*Kaźmierczyk 1970*, s. 380, 385 n., 407 n.). Nie można więc dziś półziemianek i ziemianek odkrytych na Nowym Targu wiązać jedynie ze schyłkiem wczesnego średniowiecza, lecz należy liczyć się z przetrwaniem we Wrocławiu tych form realizacji zamierzeń architektonicznych aż do późnego średniowiecza. Odkrycie w ostatnich latach podczas badań na Placu Dominikańskim i w Sukiennicach kolejnych półziemianek i ziemianek (posesje Kacerska Górka 5, 7, 11; Sukiennice, 5–8) datowanych na poł. XIII w. przypuszczenie to bardzo uwiarygodnia.

Spośród odkrytych przez J. Kaźmierczyka półziemianek datowanych na pogranicze wczesnego– i późnego średniowiecza stosunkowo najwięcej danych dotyczących pierwotnej konstrukcji tego rodzaju obiektów zawiera półziemianka nr 7 z warstwy H (poł. XIII w.). Obiekt o wymiarach 2,8 x 1,1 m (w granicach wykopu; pierwotnie był szerszy) miał kształt w rzucie poziomym zbliżony do owalu (ryc. 1). Był zagłębiony w ziemię 0,4–0,5 m. Tuż przy górnych krawędziach obiektu, na zewnątrz zarysu jamy, znajdowały się trzy bierwiona, stanowiące pierwotnie albo podwaliny ścian i dachu obiektu, albo też, zdaniem J. Kaźmierczyka, były one związane z innym budynkiem wzniesionym na tym miejscu już po zniszczeniu opisywanej półziemianki. Ścianki wewnętrzne części wziemnej półziemianki miały profil łukowaty, jej dno natomiast nie było równe. Obiekt ten, w przeciwieństwie do nieco starszej podobnej konstrukcji z warstwy I (półziemianka nr 10) nie miał wewnątrz paleniska, przynajmniej w jego części przebadanej.

Podczas badań prowadzonych w obrębie Placu Dominikańskiego odkryto na parceli Kacerska Górka 5 ślady półziemianki, datowanej przez odkrywców na połowę XIII w. Z kwadratowego w rzucie poziomym obiektu (2,90 x 2,90 m) i zniszczonego podczas pożaru, zachowały się skąpe resztki. Ostał się m.in. negatyw podwaliny ściany zachodniej i jednego pionowego słupa. Oba elementy były czworobocznie ociosane. Belka podwalinowa miała przekrój 14 x 14 cm, natomiast słup pionowy był masywniejszy (20 x 25 cm). Dolny koniec słupa nie był oparty na belce pionowej (co mogło by sugerować, że mamy tu do czynienia ze zniszczoną piwniczką budynku szkieletowego), lecz znajdował się aż 40 cm niżej. W obrębie budynku tkwił jeszcze jeden pionowy, tym razem okrągły słup o średnicy 15–16 cm. Autorzy badań określili pierwotną głębokość półziemianki na 1,3–1,5 m (taki głęboki obiekt dla wielu innych badaczy uchodziłby za ziemiankę). W budynku znajdowało się wymodelowane z gliny palenisko o średnicy ok. 80 cm, którego najniższa środkowa partia zalegała 15 cm

poniżej poziomu zewnętrznej krawędzi toku. Obecność paleniska zdaje się świadczyć, że opisywany tu obiekt pełnił rolę budynku mieszkalnego. Zdaniem badaczy obiektu, półziemianka ta miała ściany wyłożone poziomo leżącymi w narożach bierwionami, które od strony wewnętrznej wzmocnione zostały pionowo wbitymi słupami. Dach był oparty na dwóch słupach stojących wewnątrz obiektu, przy ścianach północnej i południowej.

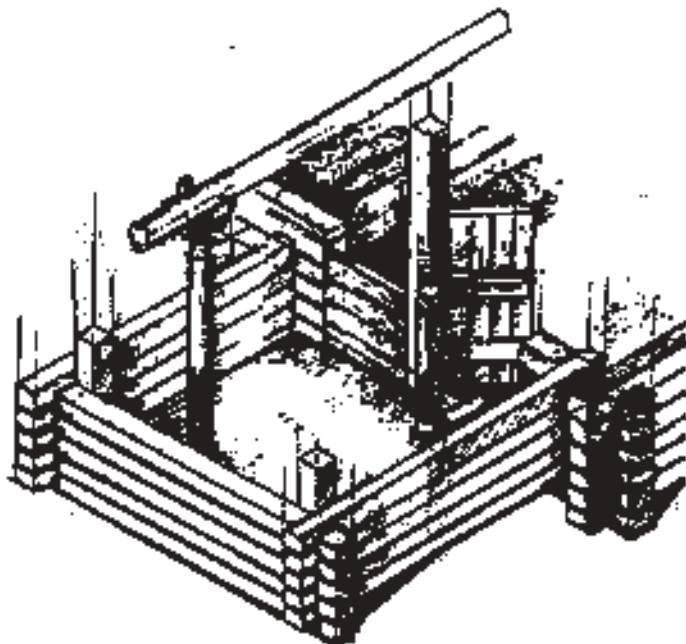
Na pobliskiej posesji Kacerska Górka 11 wystąpiła inna półziemianka (obiekt nr 1), mająca w rzucie poziomym kształt owalu o wymiarach 2,10 x 1,20 m. Była zagłębiona w podłoże na 69 cm. Jej partie spągowe miały nieckowaty zarys. W wypełniku znajdowało się dużo polepy, co mogłoby świadczyć o obecności w przeszłości oblepionych gliną drewnianych ścian. Wskutek zniszczenia górnych partii obiektu nie zachowały się żadne pozostałości elementów drewnianych.

Na tej samej parceli wystąpiły jeszcze dwa obiekty określone przez ich odkrywcę jako ziemianki. Podobnie jak we wcześniej opisanym obiekcie nie zachowały się żadne ślady konstrukcji. Pierwszy z budynków (obiekt 4) miał zarys zorientowanego na osi północ–południe owalu (3,08 x 1,8 m) o nieckowatym dnie (ryc. 2). Zdaniem prowadzącego badania była to ziemianka o charakterze gospodarczym. Pobliski kolejny obiekt (nr 5) był większych rozmiarów (6 x 3 m) i również usytuowano go osią dłuższą wzdłuż linii północ–południe. Był zagłębiony w podłoże na 80 cm. Wewnątrz obiektu zachowała się gliniana podłoga (klepisko) oraz belka, która zdaniem odkrywcy, nie była jednak elementem konstrukcyjnym obiektu. Opisywany tu budynek mógł spełniać funkcje mieszkalne.

Podczas badań tzw. podwórza na Kacerskiej Górze wystąpiła kolejna ziemianka (obiekt 31), niestety bliżej nie przedstawiona przez odkrywców. Z opublikowanego rysunku wynika, że miała ona nieregularny wielokątny rzut poziomy (być może za-

RYC. 4. WROCLAW – UL. WIĘZIENNA 11. RELIKTY BUDYNKU ZRĘBOWEGO 71/11 Z IV FAZY ZAGOSPODAROWANIA DZIAŁKI. WG J. PIEKALSKIEGO 1996 C, RYC. 2.

RYC. 5. WROCLAW – KACERSKA GÓRKA 7. REKONSTRUKCJA BUDYNKU ZREBOWEGO (OBIEKTY I-II). WG M. LEWICKIEJ-CEMPY i A. KUDŁY 1993, RYC. 7.

kłócony przez młodszą działalność gospodarczą i budowlaną; badacze tego jednak nie zastrzegli) oraz nieckowate dno.

Późnośredniowieczne budynki ziemne zostały zidentyfikowane również podczas badań Sukiennic w śródmiejowym bloku zabudowy. Wystąpiła tu m.in. duża półziemianka o wymiarach (3,50 x 3,20 m), zagłębiona pierwotnie w podłoże na głębokość 90–100 cm. Ściany w partii ziemnej budynku zostały wyłożone żerdziami o średnicy 6–10 cm. Zdaniem badacza tego obiektu ściany naziemne mogły być wzniesione w kombinowanej konstrukcji zrębowo–sumikowo–łątkowej. Z treści publikacji nie dowiadujemy się jednak, na jakiej podstawie autor badań wysuwa takie przypuszczenie. Budynek miał dwie fazy użytkowania. Pierwsza z nich przypadała na XIII w., druga zaś na sam schyłek tego stulecia.

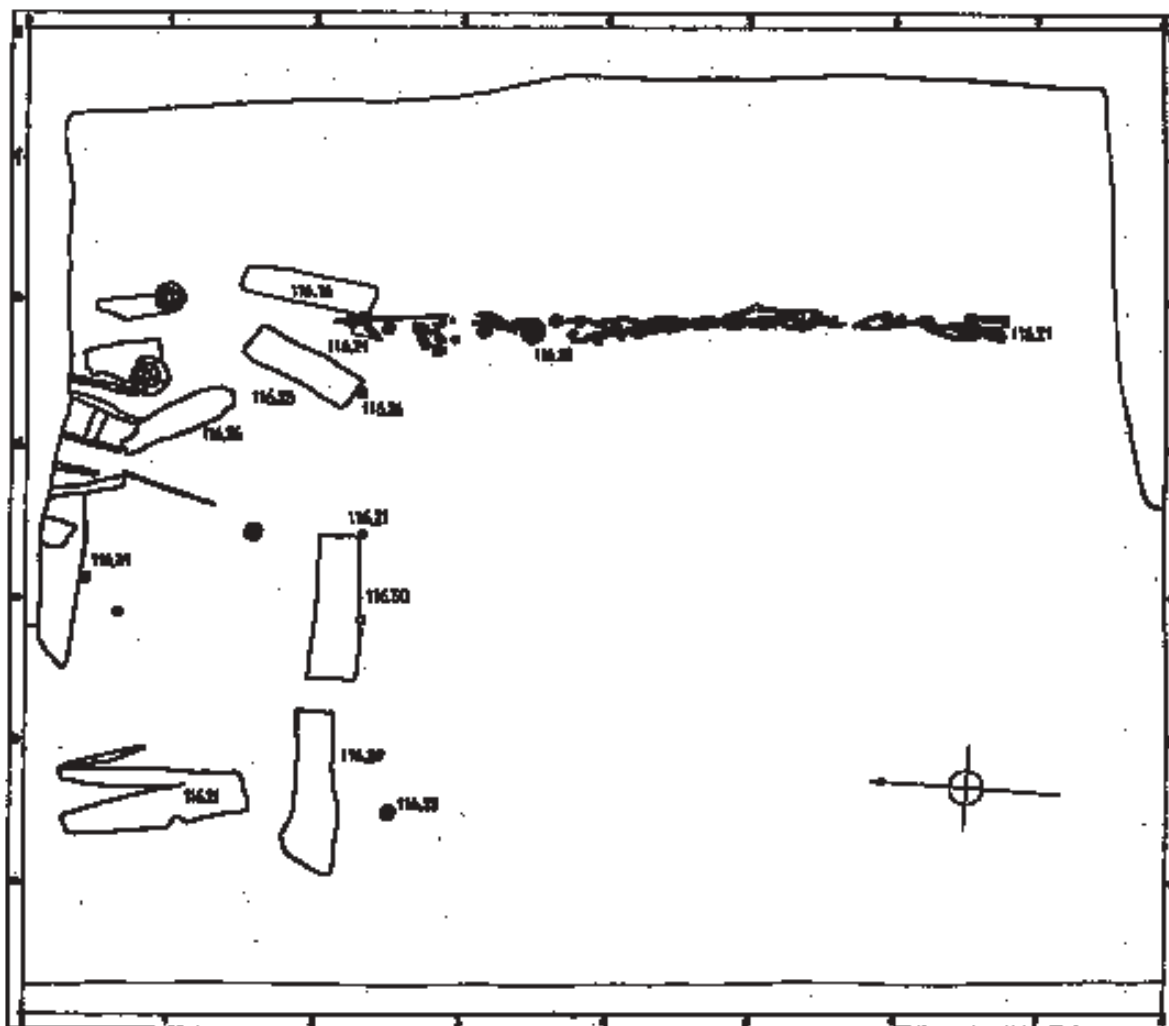
Kolejna półziemianka odkryta w Sukiennicach (obiekt nr 13) miała ściany części ziemnej wylepione gliną. Nie zachowały się żadne ślady konstrukcyjne obiektu. Autor badań sądzi jednak, że ściany zewnętrzne zbudowane zostały na zrąb. Budynek ten był pracownią, w której obrabiano surowiec kościany i rogowy (*Wiśniewski 1993*, s. 325 n.).

Podobny charakter – także pracowni rogowniczej – miała następna półziemianka (obiekt 12). Ze względu na silne zniszczenie obiektu nie znane są jakiegokolwiek szczegóły konstrukcyjne. Autor sprawozdań z badań nie podaje wymiarów sygnalizowanych tu obiektów nr 12 i 13.

Ostatnim odnotowanym obiektem ziemnym z Wrocławia jest półziemianka odkryta również w Sukiennicach (obiekt nr 15), zachowana podobnie jak wyżej wymienione obiekty w szczątkowym stanie. Ostała się jedynie północna krawędź części ziemnej budynku. Obiekt ten wykonany został staranniejszym niż niektóre inne wrocławskie obiekty ziemiankowe czy półziemiankowe. Miał on podłogę wykonaną z dranic, podobnym surowcem wyłożono ściany obiektu. Mimo znacznego zniszczenia budynku autorzy badań sądzą, że mógł on mieć wymiary ok. 4 x 2 m.

Sumując rozważania na temat najprostszyc form średniowiecznego budownictwa wrocławskiego – budynków ziemnych w postaci ziemianek i półziemianek – można stwierdzić, że tego rodzaju obiekty znajdują się w różnych rejonach Starego Miasta (Nowy Targ, okolice dzisiejszego Placu Dominikańskiego oraz rejon Rynku), jednak nie dostrzeżono ich dotąd w wykopach zakładanych na północ od Rynku (ul. Igielna, Więzienna, Kuźnicza i sąsiednie). Budynki ziemne powstawały w pierwszym etapie

obejmowania zabudową poszczególnych rejonów, wszystkie opisywane wyżej budynki wkopane są w całość, nie zaś w starszą warstwę kulturową (to samo można odnieść do budynków z pogranicza wczesnego i późnego średniowiecza z Nowego Targu, które zakładano we wcześniej „nieprzekopanym“ obszarze, albo też adaptowano starsze półziemianki – np. J. Kaźmierczyk sądzi, że półziemianka nr 10 z warstwy I jest kontynuacją starszego obiektu; 1970, s. 385). Brak półziemianek i ziemianek na obszarze leżącym na północ od Rynku jest dosyć łatwy do wytłumaczenia. Po wytyczeniu ulic i granic poszczególnych działek mieszczańskich koloniści wznosili takie budynki, które na jedno–dwa pokolenia zabezpieczały potrzeby ich rodzin – obiekty przestronne, które można było nadbudować o wyższą kondygnację, o w miarę trwałej konstrukcji ścian, zawierające nadto szereg istotnych elementów (piece, podłogi itp.). Obiekty wziemne były zaś obiektami sezonowymi, przewidzianymi najpewniej na krótką i doraźną eksploatację. Być może zasadne jest przypuszczenie J. Kaźmierczyka, że półziemianki i ziemianki zamieszkiwane były przez robotników sezonowych, zatrudnianych przy wznoszeniu reprezentacyjnych obiektów sakralnych Wrocławia. Obecność budynków wziemnych na Nowym Targu (sąsiedztwo kościoła św. Jakuba), Placu Dominikańskim (kościół św. Wojciecha, kościół św. Marii Magdaleny) byłaby wówczas jak najbardziej na miejscu. O sezonowym, doraźnym żywocie tych obiektów, świadczyć też mogą relikty ich ścian zewnętrznych, a praktycznie brak śladów ta-

RYC. 6. WROCLAW – UL. DREWNIANA. PLAN WARSTWY C/2 Z ZAZNACZONĄ DOBRZE ZACHOWANĄ WSCHODNIĄ ŚCIANĄ BUDYNKU PLECIONKOWEGO. WG J. KAŻMIERCZYKA 1966, RYC. 34.

kich ścian. Niektóre sądy autorów badań wykopaliskowych o pierwotnej konstrukcji ścian zewnętrznych (np. budynków ziemnych z Sukiennic), mają charakter hipotezy, nie są bowiem poparte wiarygodnymi przesłankami źródłowymi, a przynajmniej takich nie opublikowano.

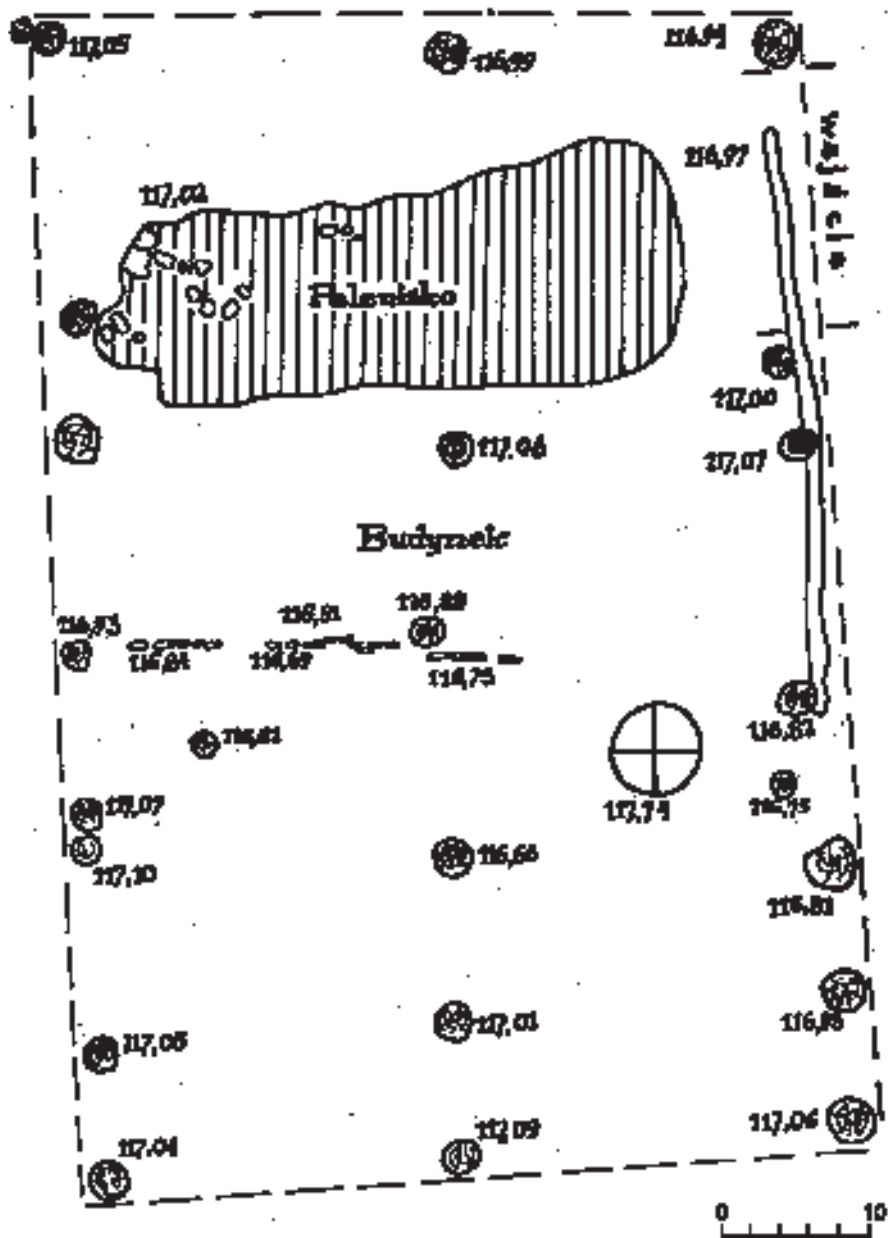
C. BUDYNKI ZRĘBOWE – 5 OBIEKTÓW (9,2 %)

Nowy Targ (budynek nr 1 z warstwy H – 1 poł. XIII w., *Kaźmierczyk 1970*, s. 398 n., ryc. 109)

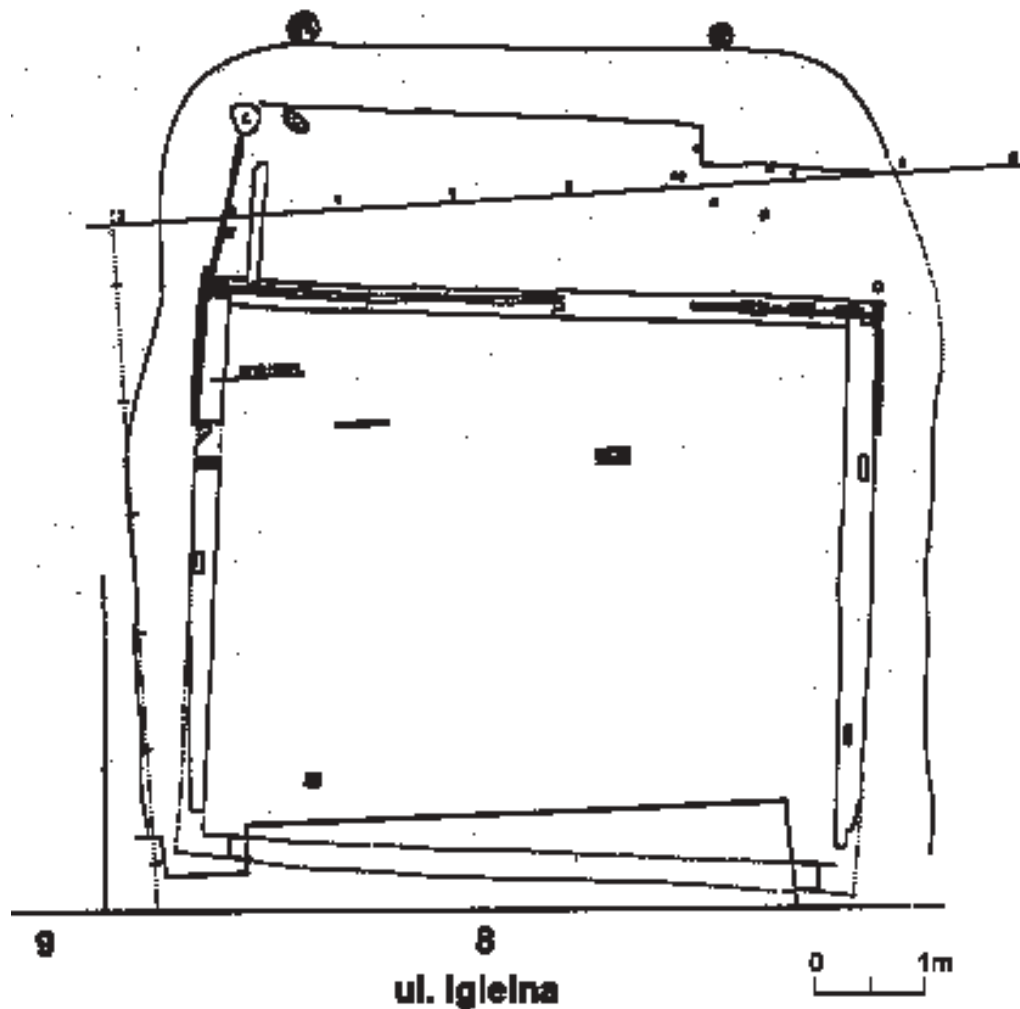
Św. Katarzyny – 1 obiekt (obiekt nr 1/III z 3 ćw. XIII w.; *Kaźmierczyk 1966*, s. 278 n., ryc. 84)

Więzienna 10–11 – 2 obiekty oraz 1 obiekt prawdopodobny (obiekty określone jako jednostki stratygraficzne 71/11, 78/11 i 92/11 z 2 poł. XIII i przełomu XIII/XIV w.; *Piekalski 1999*, s. 37, ryc. 1 – w tekście, ryc. 2, 4–5 – pod opaską)

Kacerska Górka 5,7 – 1 obiekt (obiekt nr 14 z 2 poł. XIII w.; *Lewicka–Cempa – Kudła 1994*, s. 197, rys. 5–7).

RYC. 7. WROCLAW – NOWY TARG, WYKOP VI. RZUT POZIOMY BUDYNKU PALISADOWEGO (?) Z WARSTWY G/1. WG J. KAŹMIERCZYKA 1970, RYC. 11.

RYC. 8. WROCLAW – UL. IGIELNA 8. BUDYNEK SZKIELETOWY NR 16. RZUT POZIOMY BUDYNKU. WG J. PIEKALSKIEGO 1996 C, RYC. 3.

W okresie wczesnego średniowiecza budynki zrębowe były, obok budynków plecionkowych, najczęściej spotykaną we Wrocławiu grupą budowli (por. charakterystykę zabudowy Ostrowa Tumskiego; Kaźmierczyk 1991, s. 53 n.). W późnośredniowiecznym Wrocławiu ten typ konstrukcji schodzi na dalszy plan. W toku dotychczasowych badań rozpoznano w obrębie wrocławskich wykopów archeologicznych relikty jedynie 5 budynków wznoszonych na zrąb. Niestety, żaden z tych budynków nie zachował się w dobrym stanie, pozwalającym na pewną rekonstrukcję jego pierwotnej formy.

Z budynku zrębowego odkrytego przy Nowym Targu zachował się duży fragment ściany południowej (7,65 m) i niewielki fragment ściany wschodniej (0,45 m), bezpośrednio przy płd.–wsch. narożu budynku. Odkrywca budynku, J. Kaźmierczyk, sądził, że pierwotna długość ściany południowej nie przekraczała 8 m. Ze ściany tej zachowały się dwie najniższe leżące belki oraz gorzej zachowane pozostałości po wyższej, trzeciej belce. Podwalinę stanowił pień ociosany od strony zewnętrznej i wewnętrznej, belki leżące na nim miały postać okrągłaków. Podobny charakter miał materiał użyty przez budowniczych do wzniesienia ściany wschodniej. Belki, z których wzniesiono przedstawiany tu budynek nie były masywne, ich przekrój poprzeczny i średnice zawierały się w przedziale 10–17 cm. Nie były one surowcowo zróżnicowane. Wszystkie wykonano z drzewa iglastego. Wewnątrz budynku znajdowała się wykonana z dranic podłoga (nie została ona zaznaczona na rycinie opublikowanej przez J. Kaźmierczy-

ka!). Dranice miały szerokość 25–34 cm i grubość 5–7 cm. Wewnątrz budynku, przy ścianie południowej znajdowały się pozostałości po glinianym piecu kopulastym.

Budynek zrębowy odkryty przy ul. Św. Katarzyny również został przebadany w niewielkim tylko stopniu. W obrębie wykopu znalazło się jedynie jego północno–zachodnie naroże o wymiarach 1,68 x 1,57 m (ryc. 3). Ze ścian północnej i zachodniej zachowały się fragmenty podwalinowych belek o średnicy odpowiednio 17 i 24 cm. Węgiel budynku spoczywał na ukośnie położonych grubych na 6 cm bierwionach. W obrębie budynku znajdował się dobrze zachowany fragment podłogi ułożonej ze ściśle przylegających do siebie dranic sosnowych, szerokich na 16–23 cm i grubych na 3,5–6 cm. Końce desek podłogowych spoczywały na legarze, którym była połowizna belki położona równoległe do ściany północnej.

RYC. 9. WROCLAW – UL. IGIELNA 8. BUDYNEK SZKIELETOWY NR 16. PÓŁNOCNA ŚCIANA BUDYNKU ZBUDOWANA Z DESEK ŁĄCZONYCH „NA WPUST TRÓJKĄTNY I WŁASNE PIÓRO”. WG J. PIEKALSKIEGO 1995, FOT. 3.

Odkryte w obrębie wykopu przy ul. Więziennej 11 relikty 2 budynków zrębowych oraz jednego budynku prawdopodobnie również wzniesionego w tej konstrukcji zachowały się w słabym stanie (ryc. 4). Obiekty te zostały rozpoznane jedynie częściowo. Ściany obiektów mierzyły do 3,60 m długości. W najlepiej zachowanym budynku (j.s. 71/11) ściany wzniesiono z okraglaków. Naroża budynku miały pozostawione ostatki belek tworzących zrąb. Konstrukcję ścian w strefie naroży budynku wzmocniały pionowe, nie okorowane kołki wbite wewnątrz obiektu. Drugi budynek z ulicy Więziennej (j.s. 78/11) wykonany został ze znacznie gorszego jakościowo surowca. Były to grube deski. Wnętrze obu obiektów było podobne. Pierwotny poziom użytkowy, powstały podczas wznoszenia obiektów, stanowiła warstwa piasku i gliny. W toku eksploatacji budynków warstwy te zostały przykryte próchniczą warstwą użytkową. Urządzeniami ogniowymi w budynkach były gliniane palenisko (j.s. 71/11) oraz piec lub palenisko zbudowane z cegieł i gliny (j.s. 78/11). Z pozostałych elementów wyposażenia budynku na uwagę zasługuje domniemana ława przyścienna (w obiekcie 71/11), zbudowana z gliny i szalowana okołkowanymi deskami. Budynki wzniesione w konstrukcji zrębowej z ulicy Więziennej 11 usytuowane były w głębi działki. Wznoszone w 2 połowie XIII i na przełomie XIII/XIV w. obiekty te stanowiły uboższą strefę infrastruktury działki, której reprezentacyjnym obiektem był frontowy dom wzniesiony w konstrukcji szkieletowej. Przypuszczać można, że uboższe budynki znajdujące się na tyłach posesji Więzienna 11 zamieszkałe były przez służbę lub wynajmowane za opłatą uboższym mieszkańcom ówczesnego Wrocławia. Podobne uwagi odnieść można do opisanych w innym miejscu budynków plecionkowych z ulicy Więziennej 10 i 11.

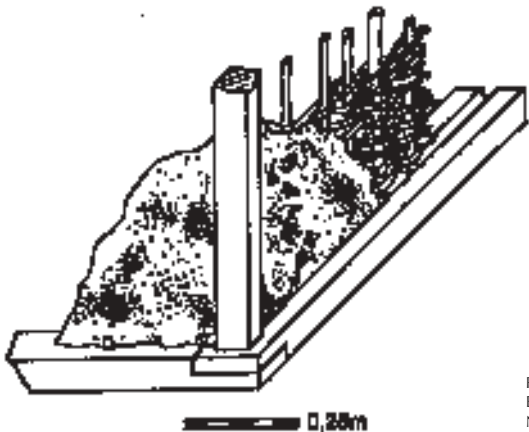
Najciekawszym spośród dotychczas poznanych późnośredniowiecznych wrocławskich budynków zrębowych jest budynek odkryty podczas kompleksowych badań dzisiejszego Placu Dominikańskiego, w obrębie posesji Kacerska Górka 7, datowany na 2 poł. XIII w. Wzniesiony on został po zniszczeniu wskutek pożaru znajdującego się w tym miejscu budynku półziemiankowego, wcześniej już w niniejszym tekście przedstawionego. Teren znajdujący się bezpośrednio na południe od zniszczonej półziemianki został przygotowany na posadowienie nowego domu. W młodszej fazie użytkowania obiekt ten składał się z dwóch części – części wkopanej w podłoże ze ścianami nadbudowanymi w konstrukcji zrębowej i z części młodszej, nie podpiwnicznej, której ściany również zbudowane były na zrąb. Zdaniem odkrywców obiektu, już wcześniejszy półziemiankowy obiekt miał swoje zewnętrzne ściany wzniesione w konstrukcji zrębowej. Naroża wzmocniane były od strony wewnętrznej przylegającymi do węgła czworobocznie ociosanymi pionowymi słupami. Pierwotnych wymiarów budynku nie udało się jego odkrywców ustalić, podjęli się jednak próby rekonstrukcji jego najstarszej formy (ryc. 5).

D. BUDYNKI PLECIONKOWE – 10 OBIEKTÓW (18,5 %)

Nowy Targ (wykop VI) – 3 obiekty (budynki nr 4 i 5 z warstwy H, datowanej przez prowadzącego badania na 1 poł. XIII w.; *Kaźmierczyk 1970*, s. 410; budynek z warstwy H 1 z poł. XIII w., *tamże*, s. 419)

Drewniana – 3 obiekty (obiekt w warstwie C/2 z ok. poł. XIII w., obiekt w warstwie C/1 z poł. XIII w., obiekt w warstwie B/4-3 z 3 ćw. XIII w.; *Kaźmierczyk 1966*, s. 114 n., 131, 147 n., ryc. 34, 40, 45)
Więzienna 10-11 – 4 obiekty (obiekty oznaczone jako j.s. 84/11, 47-48/11 datowane na 2 poł. XIII w., 55/11 i 60/11 datowane na XIV w.; *Piekalski 1999*, s. 37 n., ryc. 2-3 i 6-7 pod opaską)

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w rejonie Nowego Targu J. Kaźmierczyk odnotował istnienie 6 budynków plecionkowych (po 3 obiekty na ul. Drewnianej i na Nowym Targu). Relikty późnośredniowiecznych budynków plecionkowych znacznie odbiegały jakością swego wykonania od budynków wznoszonych w tej technice we wczesnym średniowieczu, często wyposażanych w drewniane podłogi i inne

RYC. 10. WROCLAW – UL. WIĘZIENNA 11. REKONSTRUKCJA ŚCIANY BUDYNKU SZKIELETOWEGO 58/11 Z VI FAZY ZAGOSPODAROWANIA DZIAŁKI. WG J. PIEKALSKIEGO 1995, RYC. 7.

elementy. Z dwóch budynków (nr 4 i 5 z warstwy H) odkrytych na Nowym Targu zachowały się jedynie dwa rzędy palików wyznaczających przebieg ich ścian. Z budynku nr 4 zachowało się 14 nie okorowanych pali wierzbowych i brzozowych o średnicy ok. 7 cm, rozstawionych co 20–70 cm. Z budynku nr 5 ostało się jedynie 9 podobnych palików. Lepiej nieco zachowany jest młodszy budynek z warstwy H 1, o pierwotnych wymiarach 3 x 1,75 m, z którego zachowały się umieszczone w narożach 4 dębowe słupy o średnicach 14–17 cm. Pomiędzy nimi rozpięta była plecionka z cienkich gałązek wierzbowych, brzozowych i sosnowych (na rycinie zamieszczonej przez J. Kaźmierczyka nie zaznaczono pionowych elementów plecionki – palików!). J. Kaźmierczyk interpretuje ten obiekt jako budynek słupowo–plecionkowy z glinianym klepiskiem.

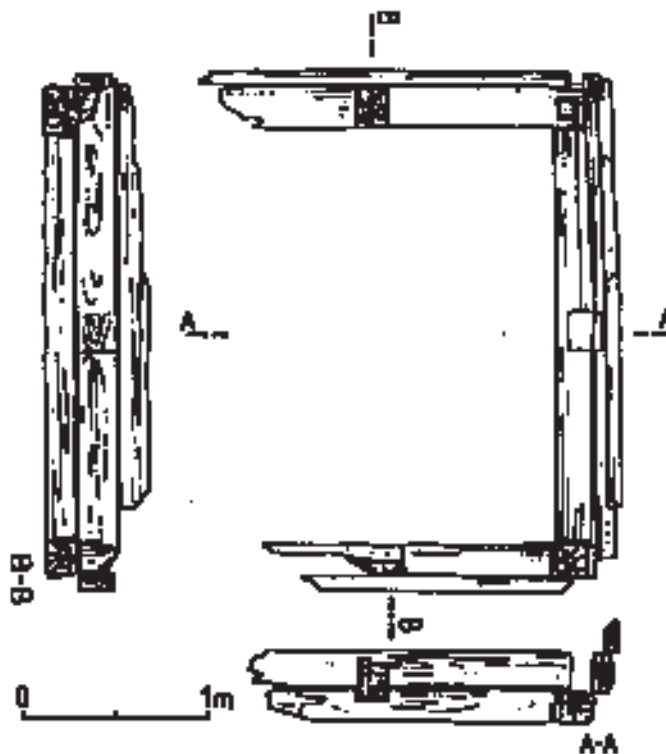
Budynki plecionkowe z ul. Drewnianej zachowały się w zdecydowanie lepszym stanie. Z budynku odkrytego w warstwie C/2 zachowała się duża partia jego ściany wschodniej, zachowanej na długości 4,8 m, oraz niewielka część ściany północnej (ryc. 6). Ze ściany wschodniej ostały się 22 nie okorowane paliki brzozowe i wierzbowe o średnicach 5–10 cm i zachowane do wysokości 30 cm (licząc od przyziemia). Ich końce tkwiły w ziemi na głębokość 15 cm. Paliki rozmieszczone były co 10–20 cm. Poziome elementy plecionki (witki wierzbowe i gałązki brzozy) miały średnicę średnio 0,7 cm. Szerokość ściany plecionkowej u jej przyziemia mierzy ok. 10 cm. Ściana północna, z której zachowały się tylko 4 pionowe paliki, miała pierwotnie najpewniej zbliżoną postać. Według J. Kaźmierczyka, budynek ten wzniesiono na planie prostokąta o powierzchni 22–26 m².

Z nieco młodszeo budynku odkrytego w warstwie C/1 w wykopie przy ul. Drewnianej zachowało się również przyziemie ściany wschodniej oraz słabo czytelne resztki ściany północnej. Budynek wzniesiony został na planie owalu z o wymiarach 4,8 x 4,2 m. Ściana wschodnia zachowała się na długości 4,2 m. Stanowi ją ciąg wierzbowych, sporadycznie brzozowych, nie okorowanych palików o grubości do 10 cm i wystających ponad dawny poziom przyziemia na 25 cm. Dolne partie palików, tkwiące w ziemi, zostały wielobocznie gładko zaciosane na długości do 20 cm. Osnowę plecionki stanowiły głównie gałązki wierzbowe o średnicy nie przekraczającej 1,5 cm. W ciągu ściany wschodniej znajdowały się jeszcze dwa masywne dębowe słupy, o średnicy około 18 cm, które również zostały ostro zakończone (długość zaciosów sięgała 30 cm). Słupy te mogły wzmacniać konstrukcję ścian oraz podtrzymywać więźbę dachu. Interesujące jest wnętrze przedstawianego tu budynku. Jego podłogę stanowi płat plecionki (zachowany na powierzchni 2,65 x 0,9 m; *Kaźmierczyk 1966*, ryc. 41), wykonanej ze starannie dobranego surowca. Pręty podłużne mają średnicę ok. 6 cm i rozmieszczone są co 25–35 cm, natomiast wiążące je pręty osnowy mają średnicę ok. 0,7 cm. Autor badań zaznacza, że na gałęziach plecionki zachowała się kora zarówno od strony zewnętrznej (wierzchniej) płata plecionki, jak i wewnętrznej (spodniej). Ob-

serwacja ta każe ostrożniej wiązać opisywany tu płat plecionki z funkcją podłogi, na której kora gałązek nie miałyby raczej szansy zachowania się. Być może mamy tu do czynienia z innymi elementami wyposażenia wnętrza budynku (np. legowisko przyścienne).

Trzeci spośród budynków plecionkowych z ul. Drewnianej zachował się w postaci przyziemia ścian wschodniej i zachodniej. Lepiej zachowany jest relikw ściany wschodniej. Uchwycony tu został mierzący 3,5 m ciąg 14 wierzbowych i brzoźowych palików o średnicach do 8 cm, rozmieszczonych co 10–20 cm. Naziemne partie palików, zachowane do wysokości 25 cm, nie zostały okorowane. Ich dolne końce, zagłębione w podłożu na 17–25 cm zostały natomiast wielobocznie zastrzone. Poziomo leżących prętów osnowy plecionki zachowało się stosunkowo niewiele, dość mocno już zniszczonych (połamanych i bezwładnie leżących obok palików). Budynek wzniesiony został na planie prostokąta z zaokrąglonymi narożami, mierzącego ok. 20–22 m². Wewnątrz budynku znajdowało się proste palenisko, ułożone z polnych otoczków o wielkości 12 x 7 x 6 cm i mające 1 m średnicy. Obok budynku, przy jego południowo-wschodnim narożu, odkryty został płat plecionki o wymiarach 0,84 x 1 m. Według J. Kaźmierczyka mógł to być fragment drzwi przedstawianego tu budynku.

Cztery budynki plecionkowe uchwycone w obrębie wykopu Więzienna 11 nie odbiegają od większości przedstawionych wyżej obiektów. Założono je na planie prostokąta o zaokrąglonych narożach. Długości ścian nie przekraczały 3,50 m (były zbliżone do długości ścian budynków zrębowych odkrytych na tej samej posesji). Konstrukcję ścian stanowiły pionowo wbite kołki o grubości kilku centymetrów, rozstawione co 10–15 cm. Były to kołki albo nie okorowane, okrągłe w przekroju, albo też ociosane czworokątnie. Cienkie pręty osnowy swoją średnicą nie przekraczały 1,5 cm. Ściany oraz konstrukcja dachu dodatkowo wzmocniona była w niektórych budynkach usytuowanymi w narożach pionowymi, czworokątnie ociosanymi, dość grubymi słupami. Pierwotne klepisko budynku wykonane zostało z piasku i gliny. Na tak przygotowanym podłożu w dwóch obiektach znajdowały się relikty palenisk. Gliniane toki palenisk ograniczone zostały dranicami lub ceglami.

RYC. 11. WROCLAW – UL. NOŻOWNICZA 13. RZUT POZIOMY BUDYNKU SZKIELETOWEGO (OBIEKT NR 1). WG J. PIEKALSKIEGO 1996 C, RYC. 7.

Budynki plecionkowe z ulicy Więziennej wzniesiono w tylnej partii posesji. Na temat ich znaczenia w infrastrukturze działki wypowiedziano się wyżej, podczas prezentacji pochodzących z tej samej posesji reliktyw budynków zrębowych.

E. BUDYNKI PALISADOWE – 3 OBIEKTY (5,5 %)

Nowy Targ (wykop VI) – 1 obiekt (warstwa G/1–5 z 3 ćw. XIII w.; *Kaźmierczyk 1970*, s. 427, ryc. 11, 12).

Więzienna 10–11 – 2 obiekty (budynki oznaczone jako jednostka stratygraficzna 102/11 i 105/11 z 2 poł. XIII w.; *Piekalski 1999*, s. 39, ryc. 1 pod opaską)

Opublikowany przez J. Kaźmierczyka budynek z warstwy G/1–5 wykopu VI na Nowym Targu raczej nie jest czystym przykładem zastosowania konstrukcji palisadowej. Zaprezentowana przez tego badacza rycina 11 sugeruje, że w tej konstrukcji wzniesiona została jedynie wewnętrzna ściana działowa budynku (ryc. 7). Ze ścian zewnętrznych tego obiektu zachowały się jedynie negatywy lub dolne partie słupów nośnych, rozstawionych mniej więcej co 60–70 cm. Według odkrywcy reliktu budynku, ta ażurowa konstrukcja miała być następnie wypełniona pionowo ustawionymi deskami lub połowiznami belek. W budynku nie zachowały się jednak żadne ślady po dranicach wkopanych pionowo na jego obwodzie (cytowany autor jednoznacznie zaznaczył, że „z konstrukcji ścian zachowały się trzy rzędy słupów, fragmenty belek podwalinowych oraz resztki ściany działowej“; *Kaźmierczyk 1970*, s. 427). Mimo to badacz ten uważał, że dranice lub połowizny belek mogły mieć do 40 cm długości i do 8 cm szerokości oraz, że te elementy częściowo nakładały się na siebie, dzięki czemu nie powstawały szpary i szczeliny w powierzchni ściany.

RYC. 12. WROCŁAW – UL. NOŻOWNICZA 13. BUDYNEK SZKIELETOWY NR 1. WG J. PIEKALSKIEGO 1996 C, RYC. 6.

Obecnie możemy odkryty przez J. Kaźmierczyka budynek traktować jedynie jako domniemany budynek o konstrukcji palisadowej. Z tego samego mniej więcej czasu co budynek z Nowego Targu pochodzą dwa pozostałe wrocławskie budynki palisadowe. Natknięto się na nie w tylnej, peryferyjnej partii posesji Więzienna 11. W narożach budynków z ul. Więziennej znajdowały się dość masywne słupy, na których opierała się konstrukcja zadaszenia budynku. Podobne słupy znajdowały się, w różnych odstępach, w linii poszczególnych ścian. Powierzchnię ścian tworzyły natomiast deski pionowo wbite w ziemię bezpośrednio jedna przy drugiej. W opublikowanych dotychczas sprawozdaniach z badań przy ul. Więziennej brak informacji o charakterze wnętrza obu budynków palisadowych. Być może obiekty te były drewnianymi szopami o gospodarczym, nie zaś mieszkalnym, charakterze. Raczej na pewno nie można wiązać budynków palisadowych z ul. Więziennej z bezpośrednimi oddziaływaniami z północy, z rejonu nadbałtyckiego. O ile w przypadku wrocławskiego budownictwa wczesnośredniowiecznego tego typu związki mogą się wydawać zasadne (Kaźmierczyk 1993, s. 56–57), tak wzniesienie w tylnej strefie późnośredniowiecznej działki skromnego, zapewne gospodarczego, budynku tłumaczyć raczej można chęcią praktycznego wykorzystania jakiegoś zapasu desek, możliwe że pochodzących z rozbiórki jakiejś starszej konstrukcji.

F. BUDYNKI SZKIELETOWE (KONSTRUKCJA RYGLOWA) – 23 OBIEKTY (42,6 %)

Drewniana – 2 obiekty (piwnice dwóch budynków szkieletowych z końca XIII w.; Kaźmierczyk 1966, s. 164 n., ryc. 49, 51)

Św. Katarzyny – 1 obiekt (obiekt nr 2/III z 3 ćw. XIII w.; Kaźmierczyk 1966, s. 279 n., ryc. 84)

Św. Marii Magdaleny 3 – 1 obiekt (obiekt nr 9; Wiśniewski 1994, s. 118)

Więzienna 10–11 – 5 obiektów (Piekalski 1999, s. 39 n.)

Kuźnicza 41 – 1 obiekt (budynek z XV w.; Piekalski 1995 A, ryc. 4, 5, 6, fot. 5)

Igielna 8 – 4 obiekty (obiekty nr 5, 10, 12, 15, 16, 17 z I i 2 poł. XIII w.; Piekalski 1995 A, s. 111 n., ryc. 2,8,9, fot. 2)

Igielna 14 – 2 obiekty (obiekty określone jako jednostki stratygraficzne 13 i 15 z XIV w.; Buško – Chorowska – Piekalski 1996, s. 261 n., ryc. 2)

Igielna 16/17 – 1 obiekt (obiekt II w pomieszczeniu VI z XIV–XV w.; Łużyńska 1997, s. 369).

Nożownicza 13 – 1 obiekt (obiekt nr 1 z XIII w.; Piekalski 1995 A, ryc. 3, fot. 4)

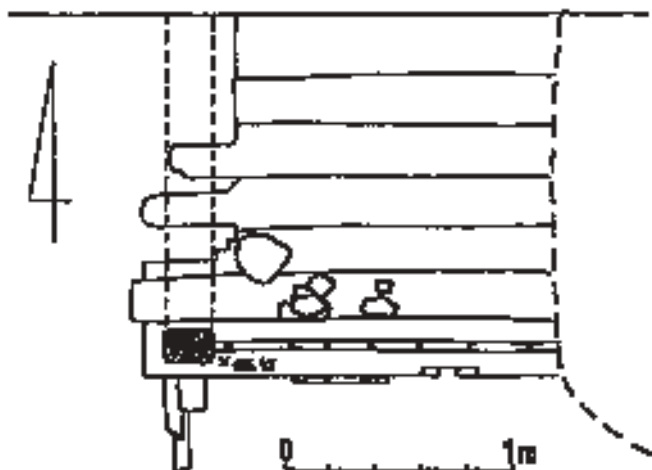
Małarska 27/29 – 2 obiekty (obiekty określone jako jednostki stratygraficzne nr 3 i nr 8 z XIV w.; Buško – Piekalski 1994 C, s. 404, 406, Piekalski 1995 A, s. 113).

Zaułek Niski 31 – 1 obiekt (obiekt nr 7 z XIV w.; Dwojak 1994, s. 303 n., rys.27)

Sukiennice 6–8 – 1 obiekt (budynek z XIII w.; Wiśniewski 1993, s. 323 n., ryc. 3)

Sukiennice 5 – 1 obiekt (skupisko polepy z budynku szkieletowego; Wiśniewski – Tymciów – Łaciuk 1994, s. 374, ryc.3)

Najczęściej spotykaną konstrukcją późnośredniowiecznych wrocławskich budynków drewnianych jest konstrukcja szkieletowa, określana też mianem konstrukcji ryglowej, ramowo–słupowej czy z niemiecką fachwerkiem. Dotychczas odkryto we Wrocławiu 23 budynki, które zostały określone przez ich odkrywców jako szkieletowe lub prawdopodobnie szkieletowe. Podstawowym elementem diagnostycznym, który raczej jednoznacznie wskazuje na obecność tej konstrukcji, jest występowanie w najniższych partiach budynku tzw. belek przyciesiowych, stabilizujących podłoże, na których zaczopowane są dolne końce pionowych słupów stanowiących konstrukcję nośną ścian budynku, wyższych kondygnacji i zadaszenia. Belki przyciesiowe stanowiły jednocześnie oparcie dla lekkich, zwykle wykonanych z dranic ścian budynku. Deski ścian wpuszczane były w podłużną pazę wyciętą na górnej powierzchni belek przyciesiowych lub też opierały się, zwykle od strony zewnętrznej, na tej belce. Genezę i okoliczności pojawienia się konstrukcji szkieletowej we Wrocławiu przedstawił w cytowanych wcześniej swoich opracowaniach J. Piekalski (1995, s. 121 n.). Tutaj skon-

RYC. 13. WROCLAW – UL. KUŹNICZA 41. RZUT POZIOMY PŁD.–ZACH. NAROŻA BUDYNKU SZKIELETOWEGO. WG J. PIEKALSKI 1996 C, RYC. 9.

statujemy jedynie, że wykształcona w IX w. w Niemczech i północnej Szwajcarii konstrukcja, w XII stuleciu stała się w ośrodkach miejskich Europy Środkowej najczęściej spotykanym typem budowli drewnianej. Do Wrocławia trafiła, z pewnością wraz z kolonistami z zachodu, w pierwszych dziesięcioleciach XIII w.

Jednym z lepiej zachowanych we Wrocławiu zespołów późnośredniowiecznych budynków szkieletowych jest kompleks sześciu takich obiektów, odkrytych w 1988 r. podczas badań działki przy ul. Igielnej 8. Budynkiem reprezentacyjnym na parceli był duży (6 x 5 m) przyfrontowy budynek, ustawiony ścianą dłuższą wzdłuż ulicy (obiekt 16; ryc. 8). Został on przebadany niemal w całości. Pobrane z belki próbki dendrologiczne wykazały, że powstał on w 1236 roku. W budynku tym bardzo starannie wykonane zostały ściany zewnętrzne. W szeroką na 3–5 cm pazę pionowo osadzone zostały deski, których boczne krawędzie połączono ze sobą na tzw. „wpust trójkątny i własne pióro” (ryc. 9). W budynku tym zidentyfikowano również ślady po otworze drzwiowym, szerokim na 1,15 m i zlokalizowanym w tylnej ścianie domu. Jako próg wykorzystano odcinek belki przyciesiowej, w której wydrążono gniazdo bieguna drzwi. Poziom użytkowy budynek wyznaczał podsyp z piasku. W zgliszczach budynku odkryto pozostałości glinianego pieca znajdującego się pierwotnie na parterze.

Znajdujący się w pobliżu drugi budynek szkieletowy (obiekt 17) był nieco młodszy, gdyż pochodził z 1241 r. Znana jest jego długość, sięgająca w głąb parceli na 7,40 m. Obecność w tym budynku stosunkowo długich ścian wymusiła zapewne na budowniczych zastosowanie skośnych zastrzałów, podpierających pionowe słupy tkwiące w przyciesi. Budynek ten został w 2 poł. XIII w. rozebrany, zaś na jego miejscu wzniesiono jeszcze dłuższy (11 m długości) kolejny budynek szkieletowy, oznaczony jako obiekt 15. Tak długi budynek wymagał oczywiście długiej belki przyciesiowej. Prawdopodobnie z powodu braku odpowiednio długiego surowca ściana dłuższa tego budynku opierała się na dwóch belkach przyciesiowych. Przycieś składała się z dwóch odcinków.

Zlokalizowane w obrębie posesji Igielna 8 trzy ostatnie budynki szkieletowe (obiekty nr 5, 10 i 12) przedstawione są w istniejących opracowaniach bardzo lakonicznie. Wiadomo jedynie, że ich ściany zbudowano z desek wylepionych płaszczem glinianym. W jednym z tych obiektów (nr 5) odkryto bryłę polepy z odcisniętym wyobrażeniem winnej latorośli (Piekałski 1995 A, s. 113, ryc. 8). W istniejących opracowaniach wspomina się nadto, że w budynku nr 12 znajdowały się pozostałości pieca wykonanego z cegieł i gliny.

Relikty dwóch kolejnych budynków szkieletowych odkryto w pobliskim wykopie przy ul. Igielnej 14. Te XIV-wieczne obiekty nie zostały dotąd jednak w pełni opublikowane. Pierwszy z budynków (j.s. 15) zachował się fragmentarycznie, w postaci reliktyw ściany zachodniej (fragment o długości 2,0 m) i ściany południowej (fragment

o długości 2,8 m) piwnicznej części obiektu. Były to kwadratowe we przekroju belki (15 x 15 cm) z wyciętą na górnej powierzchni pazą o szerokości 4 cm. Zatknięto w nią pionowo deski, zachowane do wysokości 0,80 m. Budynek został zniszczony przez pożar. Znalezione w zasypisku budynku nieliczne fragmenty cegieł badacze obiektu interpretują jako pochodzące ze zniszczonego pieca, znajdującego się pierwotnie na wyższej kondygnacji obiektu.

Z drugiego budynku odkrytego w tym wykopie (j.s. 13) zachowała się jedynie jego wschodnia partia. Zachowany fragment domu mierzył 3,8 x 1,3 m. Również i z tego obiektu ostała się jego zagłębiona pierwotnie w ziemię, piwniczna część. Belka przyciesiowa miała dosyć skromne rozmiary. Jej przekrój mierzył zaledwie 11 x 12 cm, czyli znacznie mniej niż w innych wrocławskich budynkach wznoszonych w tej konstrukcji. Również pionowe słupy, tkwiące w trzech zachowanych gniazdach, nie były imponujących rozmiarów. Czworokątne ociosane słupy miały przekroje wynoszące zaledwie 8 x 8 cm. Po zewnętrznej stronie konstrukcji nośnej budynku ułożono ścianę wykonaną z leżących na sztorc desek. Zachowane deski ścian piwnicy miały szerokość 23, 24 i 30 cm. Wewnątrz piwnicy ułożono drewnianą podłogę z desek, biegnących wzdłuż osi północ-południe. Również i ten budynek został strawiony przez pożar.

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w obrębie działki Więzienna 11 zidentyfikowano relikty pięciu budynków wzniesionych w konstrukcji szkieletowej. Zdaniem prowadzących badania na tej parceli najstarszy przyfrontowy dom mieszczący zbudowany był właśnie w tej konstrukcji. Z tego pierwotnego obiektu (j.s. 91, 99) zachowała się jedynie prostokątna w rzucie poziomym piwnica o wymiarach 7,9 x 8,5 m. Wymiary te w kolejnym etapie użytkowania budynku zostały zredukowane do 6,1 x 7,9 m. W najniższej partii piwnicy, wzdłuż jej ścian rozmieszczone zostały belki przyciesiowe, niestety bardzo słabo zachowane. Na ich podstawie autorzy badań nie byli w stanie zrekonstruować szczegółów konstrukcyjnych obiektu.

Pozostałe budynki szkieletowe z ul. Więzienniej 11 usytuowane zostały w głębi działki. Stan zachowania tych obiektów był zdecydowanie lepszy. We wszystkich budynkach belki przyciesiowe były ociosane czworobocznie. Przyciesie stykających się prostopadle ścian były łączone na nakładkę, czyli przez odpowiednie ścinienie do połowy grubości belki jej końców i nałożenie na siebie zakończeń łączących się przyciesi. Ten newralgiczny punkt konstrukcji często wzmacniano przez wycięcie w nakładce gniazda na czop słupa pionowego. Dolna część tego słupa dodatkowo spinała ramę utworzoną przez belki przyciesiowe. W jednym przypadku wiązanie przyciesi wzmocniono poprzez wbicie w nakładkę gwoźdźca żelaznego. Gniazda na pionowe słupy nośne rozmieszczone były średnio co 1,5–2 m.

W zespole budynków szkieletowych z ul. Więzienniej 11 zaledwie w jednym obiekcie zachowały się relikty wypełnienia ścian (j.s. 58). W wyciętej w północnej przyciesi budynku wycięto pazę, w której umocowano nie deski, jak w większości budynków we Wrocławiu, lecz wąskie deszczułki (szer. 4–5 cm) rozmieszczone co 10–12 cm. Zostały one następnie wyplecione gałązkami o średnicy ok. 0,6 cm, które następnie oblepiono gliną (ryc. 10).

W jednym z przedstawianych tu budynków odkryto pozostałości podłogi z desek (j.s. 61), w pozostałych natomiast znajdowało się klepisko z piasku i gliny. Znajdujące się w tylnej strefie parceli przy ul. Więzienniej 11 budynki szkieletowe nie dostarczyły śladów obecności w nich palenisk lub pieców. Możliwe jednak, że wobec znacznego zniszczenia tych obiektów przez młodsze prace budowlane prowadzone w obrębie parceli, tutejsze urządzenia grzewcze uległy całkowitej destrukcji.

Ciekawe rozwiązania konstrukcyjne zaobserwowano podczas badań innego budynku szkieletowego, odkrytego przy ul. Nożowniczej 13 (ryc. 11, 12). Obiekt ten nie był budynkiem frontowym, położonym bezpośrednio przy ulicy, lecz znajdował się w tylnej części działki. W porównaniu do przedstawianych wcześniej budynków frontowych miał on nieco mniejsze wymiary (2,70 x 2,10 m). Z budynku zachowała się jego wko-

pana w ziemię część (piwnica). Inaczej niż w większości obiektów wzniesionych w tej konstrukcji, w opisywanym obiekcie ściany ułożone zostały z desek układanych nie pionowo, lecz poziomo na sztorc. Możliwe, że rozwiązanie takie zastosowano właśnie z powodu niewielkich rozmiarów budynku. Stosunkowo krótkie dranice, grube na 8 cm i szerokie na 27–29 cm, można było rozpiąć pomiędzy niezbyt od siebie oddalonymi słupami pionowymi. Belki podwalinowe (przyciesiowe) ociosane były czworokątnie i miały przekrój 16–18 x 15–18 cm. W porównaniu do większych budynków frontowych belki te były wyraźnie mniej masywne. Przyciesie stykających się ścian ułożone były na nakładkę, poprzez odpowiednie zaciosanie połowy grubości zakończeń belek schodzących się pod kątem prostym. W belkach przyciesiowych wycięte zostały gniazda na czopy słupów pionowych o wymiarach 8 x 9 cm. Słupy pionowe były niemal kwadratowe w przekroju (15–16 x 15–17 cm). Zachowały się one do wysokości 40–50 cm. Wnętrze obiektu stanowiła warstwa surowej gliny o miąższości 12–18 cm, której strop znajdował się ponad górną krawędzią belek przyciesiowych. Na warstwie gliny mogła znajdować się podłoga wykonana z desek (podczas badań odkryto jedną deskę). W nieco młodszej fazie użytkowania obiektu sygnalizowaną tu warstwę gliny przykryto grubą warstwą żwiru i piasku (ok. 30 cm), być może także przykrytą drewnianą podłogą.

Odkryty w wykopie przy ul. Kuźniczej 41 budynek szkieletowy zachował się fragmentarycznie. Odsłonięto jedynie jego południowo–zachodnie naroże o wymiarach ok. 1,8 x 1,6 m (ryc. 13, 14). Badacze obiektu ustalili, że obiekt ten był fundamentowany przez wkopanie pod jego naroża wtórnie wykorzystanych starszych belek. Na belkach tych spoczywały zakończenia belek przyciesiowych. Spośród dotąd poznanych wrocławskich budynków ten miał najefektowniej wykonane ściany, utworzone przez dwie warstwy pionowo ułożonych desek (ryc. 15). Pierwsza warstwa (wewnętrzna) wpuszczona została w pazę wyciętą na górnej płaszczyźnie belki przyciesiowej, było to zatem rozwiązanie tradycyjne, spotykane we Wrocławiu już kilkakrotnie. Drugą warstwę desek (zewnętrzną) przybito natomiast gwoździami do zewnętrznych krawędzi przyciesi i najpewniej także górnych elementów konstrukcyjnych. Być może ten podwójny drewniany parawan był wypełniony jakąś warstwą izolacyjną. Zaobserwowane podczas badań wypełnisko tej przestrzeni stanowiła tylko próchnica.

Z XIV stulecia pochodzi kolejny wrocławski budynek szkieletowy, odkryty przy ulicy Malarskiej 27/29. Zachowały się z niego jedynie zwęglone szczątki podwalinowej ściany wschodniej oraz relikt desek podłogowych. Po zniszczeniu obiektu podłoga została nakryta grubą na ok. 15 cm warstwą polepy pochodzącej ze ścian domu. W istniejących publikacjach przedstawiających ten budynek nie znajdujemy żadnych wzmianek dotyczących wymiarów obiektu oraz poszczególnych jego części konstrukcyjnych.

Budynki szkieletowe odkrywane na posesjach Igielna 8, Więzienna 10–11, Nożownicza 13, Kuźnicza 41 i Malarska 27/29 doczekały się kilku monograficznych opracowań (*Piekalski 1995 A, 1996 B, 1999*). W publikacjach tych nie wszystkim obiektom poświęcono tyle samo uwagi, niektóre spośród nich zostały jedynie zasygnalizowane. Przyczyną był zapewne różny stan zachowania poszczególnych budynków. Niewątpliwą zasługą autora tych opracowań jest jednak ustalenie pierwotnej konstrukcji budynków. Wypracowanie katalogu cech budynków szkieletowych, przedstawione w cytowanych artykułach, pozwoliło wydzielić grupę opisywanych wyżej budynków wznoszonych w tej konstrukcji, nierzadko przetrwałych do naszych czasów w szczątkowym stanie.

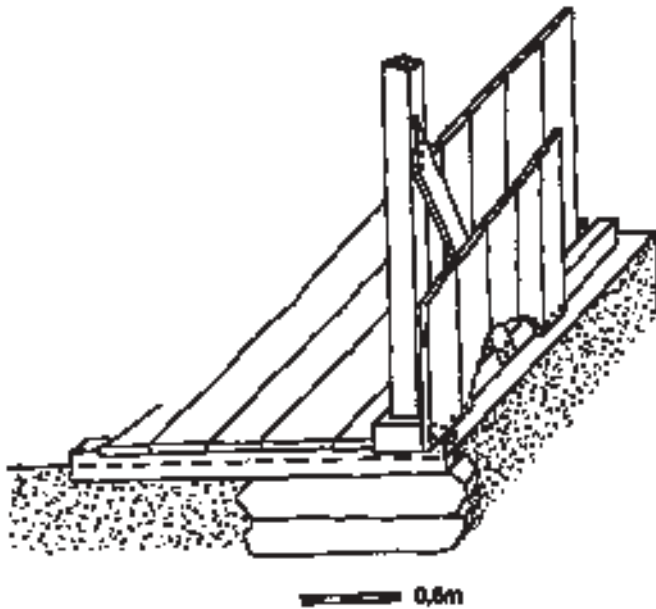
Przedstawione wyżej budynki szkieletowe odkryte w leżącej na północ od Rynku części miasta są najlepiej rozpoznany zespół obiektów wzniesionych w tej konstrukcji. Dlatego też w niniejszym opracowaniu ich prezentacja poprzedza opis innych wrocławskich budynków szkieletowych, nawet tych, które odkryte zostały znacznie wcześniej. Najwcześniej rozpoznany przez archeologów wrocławskimi budynkami szkieletowymi były dwa obiekty z ulicy Drewnianej, odkryte jeszcze podczas pionier-

skich badań J. Kaźmierczyka w rejonie Nowego Targu. Były to sąsiadujące z ulicą frontowe budynki, z których ostały się dobrze zachowane fragmenty konstrukcji piwnic (ryc. 16). W budynku pierwszym na dnie wkopu piwnicznego od strony ulicy (strony zachodniej) położono długą na 6,95 m czworobocznie ociosaną belkę. Łączyła się ona w narożach na nakładkę z belkami podwalinowymi ścian północnej i południowej, zachowanymi fragmentarycznie, jedynie na długości 0,60 i 1,17 m. Belki te były masywne i w swym przekroju poprzecznym mierzyły ok. 30 x 15,5 cm. W belce ściany zachodniej znajdowało się 5 gniazd służących do osadzenia pionowych słupów. Były one regularnie rozmieszczone, przy czym skrajne znajdowały się w narożach obiektu. Wymiary gniazd nie były jednakowe i mierzyły od 18 x 12 cm do 14 x 10 cm. W trzech gniazdach znajdowały się dolne końce pionowych dębowych słupów, których przekroje ponad gniazdami były większe – 18–20 x 20 cm. Szkielet piwnicy został od strony zewnętrznej oszalowany pionowo ustawionymi deskami, grubymi na 5–10 cm i szerokimi na 21–51 cm. Między zewnętrzną płaszczyzną tych dranicowych ścian a ścianami wykopu znajdował się gruby na 18 cm gliniany płaszcz, spełniający funkcję izolacyjną obiektu. Wnętrze obiektu wyłożono warstwą plastycznej gliny spełniającej rolę klepiska. Duża powierzchnia użytkowa obiektu została zapewne wewnątrz podzielona. Świadczy o tym znajdująca się wewnątrz piwnicy okołkowana belka, na której mogła opierać się jakaś ścianka działowa. Z wyższych, naziemnych partii przedstawianego tu budynku szkieletowego nie ostały się żadne ślady. Budynek uległ całkowitemu zniszczeniu, wskutek pożaru, jeszcze w późnym średniowieczu. Po pożarze nie został już odbudowany, zaś na jego piwnicach założono nową, szerszą już drewnianą ulicę.

Sąsiedni budynek szkieletowy znajdował się w odległości zaledwie 0,5 m na północ. Także z tego budynku zachowały się tylko najniżej leżące partie piwnic. W ob-

RYC. 14. WROCLAW – UL. KUŻNICZA 41. PŁD.–ZACH. NAROŻE BUDYNKU SZKIELETOWEGO Z WIDOCZNYMI DESKAMI PODŁOGI. WG C. BUŚKO I J. PIEKALSKIEGO 1995, FOT. 25.

RYC. 15. WROCLAW – UL. KUŹNICZA 41. REKONSTRUKCJA ŚCIANY I PODŁOGI BUDYNKU SZKIELETOWEGO. WG J. PIEKALSKIEGO 1996 C, RYC. 10.

rębie wykopu odsłonięto jedynie południowo–zachodnie naroże piwnicy (zachowane wymiary 2,9 x 0,68 m). Belki podwalinowe, czworobocznie ociosane, mierzyły 30 x 35 cm (frontowa ściana zachodnia) i 17 x 20 cm (ściana południowa). Charakter wnętrza piwnicy oraz przyczyny zniszczenia obiektu były takie same, jak w przypadku przedstawionego nieco wcześniej obiektu.

Odkryty przez J. Kaźmierczyka przy ul. Św. Katarzyny budynek szkieletowy (określony przez tego badacza jako wzniesiony w konstrukcji „ramowo–słupowej“) również nie został rozpoznany w całości. W granicach wykopu rozpoznano go na powierzchni 4,10 x 1,50–2,10 m. Z jego ścian zachowała się m.in. czworobocznie ociosana dębowa belka o długości 4,10 m i przekroju poprzecznym ok. 22 x 38 cm. Przy zakończeniach belki znajdują się dwa prostokątne gniazda na czopy słupów pionowych. Otwory te nie mają takich samych wymiarów (30 x 6 cm i 6 x 6 cm). Według autora badań, ściany wykonano z szerokich, pionowo umocowanych desek wpuszczonych w ziemię bezpośrednio przy belce podwalinowej. Jedyna zachowana deska ściany miała przekrój 25 x 3 cm. J. Kaźmierczyk przypuszcza, że po zaprzestaniu użytkowania budynku został on częściowo rozebrany, dlatego też duże partie jego konstrukcji nie przetrwały do naszych czasów. Być może ze pozostałością ściany południowej budynku są dwa pionowe czworobocznie ociosane słupy. W budynku znajdowało się klepisko wykonane z gliny przemieszanej z iłem i żwirem. Przedstawiany tu obiekt należy do grupy słabiej zachowanych wrocławskich budynków szkieletowych, których szczegóły konstrukcyjne, z uwagi na znaczne zniszczenia, są bardzo słabo czytelne.

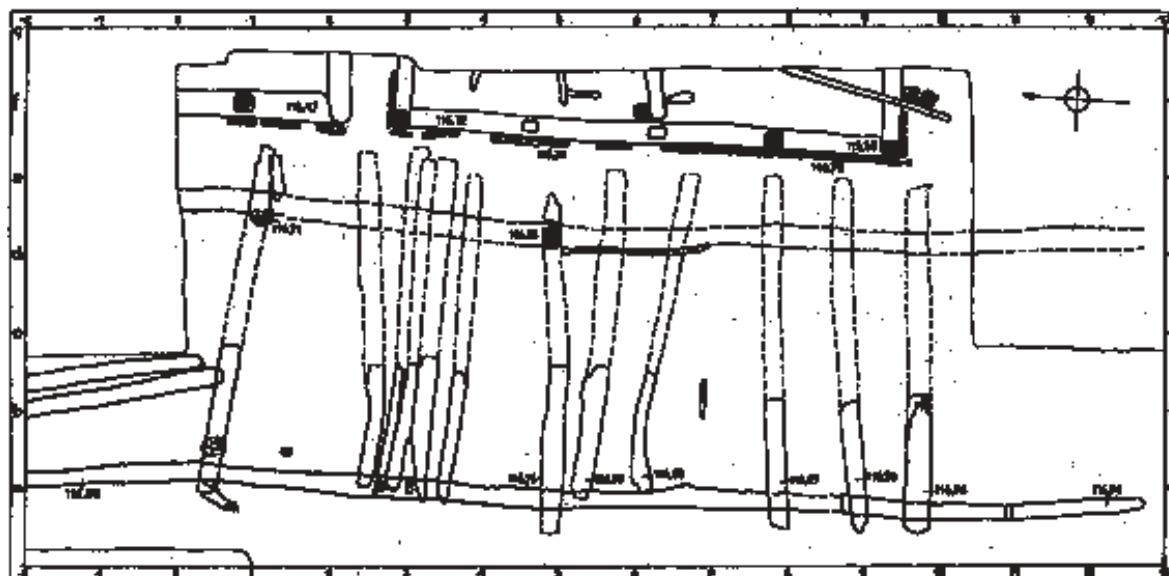
Relikty domniemanego budynku szkieletowego odkrytego przy ul. Marii Magdaleny również zachowały się w złym stanie. Opublikowane zostały one w sposób bardzo lakoniczny. Z publikacji wynika, że zachowała się tu jedynie seria negatywów po belkach tworzących układ rusztowy, interpretowany jako legary podpodłogowe budynku. W innym miejscu sprawozdania z badań te same relikty określono jako pochodzące z piwnicy budynku szkieletowego (Wiśniewski 1994, s. 132).

Lepiej zachowały się ślady po budynku szkieletowym odkrytym w obrębie posesji Igielna 16/17. Cechy zachowanych reliktyw wskazują jednoznacznie na ten właśnie typ konstrukcji budynku. W narożu wykopu odsłonięto fragmenty dwóch ścian obiektu – południową (zachowana długość 1,49 m) i zachodnią (1,0 m), które zbiegając się pod kątem prostym tworzyły narożnik budynku. Pozostałości ściany południowej zachowały się w postaci poziomo leżącej belki (podane przez autorkę sprawozdania wymiary

poprzeczne tej belki – 3,2 x 2 cm – stanowią najpewniej pomyłkę; fragment konstrukcji drewnianej o takim przekroju trudno byłoby wszak określić jako belka). W belce tkwiły, rozmieszczone co 85 cm, pionowe słupy czworobocznie ociosane. Zachowały się ślady po dwóch takich słupach, których przekroje liczą 10 x 12 i 12 x 14 cm (można stąd wnioskować, że rzeczywiste wymiary poziomej belki wynosiły 32 x 20 cm). Konstrukcja oszalowana została deskami ułożonymi poziomo. W sprawozdaniu zaznaczono, że deski były zwęglone i grube na 1 cm. Prawdopodobnie ich grubość pierwotnie była nieco większa. Wewnątrz budynku nie natrafiono na ślady drewnianej podłogi. Autorka badań przypuszcza, że poziomem użytkowym obiektu było klepisko.

Relikty domniemanego budynku szkieletowego odsłoniętego podczas badań na Placu Dominikańskim, w obrębie posesji Zaułek Niski 31, nie doczekały się jeszcze pełnej publikacji. Budynek zachował się w szczątkowym stanie, zniszczony przez młodsze XIX-wieczne budowle. Z późnośredniowiecznego budynku szkieletowego ostała się, zdaniem odkrywcy, jedynie jego część fundamentowa w postaci zachowanej w całości leżącej poziomo belki północnej i fragmentów poziomych belek ścian wschodniej i zachodniej. Udało się zrekonstruować pierwotną długość obiektu – 3,4 m. Jego uchwycona podczas badań szerokość mierzyła 1,0 m. Ściany opierały się na czworobocznie ociosanych belkach o wymiarach ok. 14 x 14 cm. Na belkach przyciesiowych zostały wycięte pazy, w które wpuszczono deski tworzące ściany budynku. Wnętrze budynku zostało do wysokości górnych krawędzi przyciesi podsypane warstwą piasku z domieszką próchnicy, na którą następnie położono deski podłogi. W części wschodniej budynku znajdowało się dość płytkie zagłębienie (głębokość ok. 40 cm, średnica do 80 cm), będące niewielką piwniczką lub schowkiem. Autor sprawozdania nie wspomina o obecności śladów po pionowych słupach tkwiących w belkach podwalinowych, stanowiących przecież istotę konstrukcji szkieletowej. Zastrzega jednak, że belki były niemal całkowicie zniszczone oraz że sposób łączenia (naroża ścian) był zupełnie nieczytelny.

W wykopach zlokalizowanych w śródrzynekowych Sukiennicach odsłonięto relikty dwóch domniemanych budynków szkieletowych. Pierwszy z nich zachował się w postaci ciągu negatywów po trzech pionowych słupach i fragmencie klepiska wewnątrz budynku, złożonego z miększej na 8–16 cm warstwy żółtej gliny. Rekonstruowany budynek miał wymiary 9,5 x 5 m. Dłuższe jego boki znajdowały się na osi północ-po-

RYC. 16. WROCLAW – UL. DREWNIANA. FRONTOWE ŚCIANY WSCHODNIE DWÓCH BUDYNKÓW SZKIELETOWYCH Z WARSTWY B/2-1. WG J. KAZMIERCZYKA 1966, RYC. 49.

łudnie z lekkim odchyleniem na wschód. Takie określenie kierunków zabudowy drewnianej zostało później powtórzone przez budowniczych wznoszących w rejonie rynku budowle murowane. Przedstawiany tu budynek, interpretowany przez odkrywcę jako „ryglowy“ (tu synonim konstrukcji szkieletowej), nie zawiera istotnych dla tej konstrukcji elementów diagnostycznych. W publikacji nie odnotowano obecności poziomych belek przyciesiowych, nie wspomina się również o charakterze ścian obiektu. Podobne zastrzeżenia można odnieść do drugiego budynku „ryglowego“ z Sukiennic. Z tego obiektu zachował się fragment klepiska, niewielkie partie drewnianych ścian (dranice) oraz niewielka piwniczka lub spichlerzyk wkopany w piaszczysty calec. Silne zbutwienie elementów drewnianych budynku nie pozwalało autorom sprawozdania z badań szczegółowo rozpoznać rodzaj zastosowanej konstrukcji. Można domniemywać, że jej wstępne określenie jako „ryglowy“ zostało podyktowane intuicją badaczy.

RYC. 17. WROCLAW – UL. WIEZIENNA 11. RYGIEL PRZYCIESIOWY. WG J. PIEKALSKIEGO 1999, RYC. 2.

Wykop ulica/parcela	Liczba bud.drewn.	Rozpoznane konstrukcje	Chronologia budynków	Literatura
Nowy Targ, wykop VI	8	półziemianki – 3 bud. zrębowe – 1 bud. plecionkowe – 3 bud. palisadowe – 1	1 poł. XII – przełom 3 i 4 ćw. XIII w.	Kaźmierczyk 1970, s. 32 n.
Drewniana	5	bud. szkieletowe – 2 bud. plecionkowe – 3	poł. XIII w.– koniec XIII w.	Kaźmierczyk 1966, s. 114, 131, 147, 164–168
Św. Katarzyny	2	bud. zrębowy – 1 bud. szkieletowy – 1	3 ćw. XIII w.	Kaźmierczyk 1966, s. 278 n.,
Św. Marii Magdaleny 3	1	bud. szkieletowy – 1		Wiśniewski 1994, s. 118
Więzienna 10–11	16	bud. szkieletowe – 5 bud. zrębowe – 2 bud. plecionkowe – 4 bud. palisadowe – 2 nie rozpoznane – 2 murowano–drewn. – 1	2 poł. XIII–XV w.	Buśko 1995, s. 92 n. Piekalski 1999, s. 37 n.
Kuźnicza 41	1	bud. szkieletowy – 1	XV w.	Piekalski 1995 A, s. 112 n., ryc. 4, 5.
Igielna 8	6	bud. szkieletowe – 6	XIII w.	Piekalski 1995 A, s. 111 n.
Igielna 14	3	bud. szkieletowe – 2, bud. nieokreślony – 1	XIV w.	Buśko – Chorowska – Piekalski 1996, s. 261, 262
Igielna 16/17	3	bud. szkieletowy – 1 bud. nieokreślone – 2	XIV–XV w.	Łuzyniecka 1997, s. 359, 369 n.
Nożownicza 13	1	bud. szkieletowy – 1	XIII w.	Piekalski – Płonka – Wiśniewski 1991, s. 215–217
Szewska 54 /Nożownicza 27	1	bud. nieokreślony – 1	schył. XIII– pocz. XIV w.	Buśko – Piekalski 1994 D, s. 416, 419
Malarska 27/29	2	bud. szkieletowy – 1	XIV w.	Buśko – Piekalski 1994 C, s. 404, 406
Pl. Dominikański Zaulek Koci 31	1	bud. nieokreślony – 1 bud. nieokreślony – 1	XIV–XV w.	Buśko – Piekalski 1994 A, s. 153, 170
Pl. Dominikański Kacerska Górka 22	1	bud. nieokreślony – 1	XV w.	Buśko – Piekalski 1994 B, s. 179, 189
Pl. Dominikański Kacerska Górka 5, 7	2	półziemianka – 1 bud. zrębowy – 1	poł. XIII w. 2 poł. XIII w.	Lewicka–Cempa – Kudła 1994, s. 193 n.
Pl. Dominikański Kacerska Górka 11	3	półziemianka – 1 ziemianki – 2		Tymciów 1994, s. 249, 250
Pl. Dominikański Kacerska Górka	1	bud. nieokreślony – 1		Dwojak 1994, s. 268 n.
Pl. Dominikański Kacerska Górka	2	ziemianka – 1 bud. nieokreślony – 1	2 poł. XIII w.	Łaciuk – Wolfram 1994, s. 323
Pl. Dominikański Zaulek Niski 31	1	bud. szkieletowy – 1	XIV w.	Dwojak 1994, s. 303 n.
Rynek–Sukiennice 6–8	5	półziemianki – 3 bud. szkieletowy – 1 nieokreślony – 1	XIII w., XIV–XV w.	Wiśniewski 1993, s. 323–325
Rynek–Sukiennice 5	2	bud. szkieletowy (?) – 1 półziemianka – 1	1 poł. XIII w.	Wiśniewski – Tymciów – Łaciuk 1994, s. 374, 377

TABELA 1. PÓŹNOSREDNIOWIECZNE BUDYNKI DREWNIANE WE WROCŁAWIU LEWOBRZEŻNYM (WEDŁUG DOTYCHCZAS OPUBLIKOWANYCH MATERIAŁÓW).

G. BUDYNEK W KONSTRUKCJI TZW. RYGLA PRZYCIESIOWEGO

Więzienna 11 – 1 obiekt (budynek nie zachował się, pochodzący z niego rygiel przyciesiowy odkryty został na wtórnym złożu, w obrębie jednostki stratygraficznej 80/11; *Piekalski 1999*, s. 38, ryc. 2)

Podczas badań nawarstwień datowanych na okres po 1250 r. odkryto na wtórnym złożu element drewnianego budynku (ryc. 17). Był to tzw. rygiel przyciesiowy, czyli ociosana belka o długości 3,40 m i czworokątnym przekroju poprzecznym (10 x 15 cm). Oba końce rygla zostały klinowato zaciosane. Na jednej z powierzchni (węższej) znajdowała się podłużna paza. Kliny służyły do osadzenia belki w pazach wyciętych w pionowych słupach tworzących konstrukcję nośną ścian, natomiast w pazę na ryglu wpuszczane były końce desek tworzących ścianę budynku. Odkrycie rygla przyciesiowego w wykopie przy ul. Więziennej sugeruje, że w przeszłości na badanej działce lub w jej sąsiedztwie znajdował się budynek wzniesiony w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi. Deski ścian ustawione były w pionie, na co wskazuje wycięta na odkrytym ryglu paza (istnieją jeszcze inne warianty konstrukcji przyciesiowej, w których deski układano poziomo pomiędzy pionowymi słupami nośnymi, przez co rozwiązanie to zbliżone było do konstrukcji sumikowo-łatkowej, albo też ścianę wypełniała plecionka lub suchy mur; *Piekalski 1999*, s. 38 n., tam starsza literatura oraz przedstawiona geneza konstrukcji i wybrane przykłady jej występowania). Późnośredniowieczne budynki wznoszone w konstrukcji przyciesiowej i pochodzące ze wschodnich obszarów Europy Środkowej są rzadko odnotowywane w literaturze archeologicznej. Do niedawna relikty tej konstrukcji znane były z obszaru dzisiejszej Polski jedynie z Elbląga, z ul. Kowalskiej. Wschodnim krańcem występowania tej konstrukcji jest – według obecnego stanu badań – łotewska Ryga (zob. *Piekalski 1999*, s. 38–39; tam starsza literatura przedmiotu).

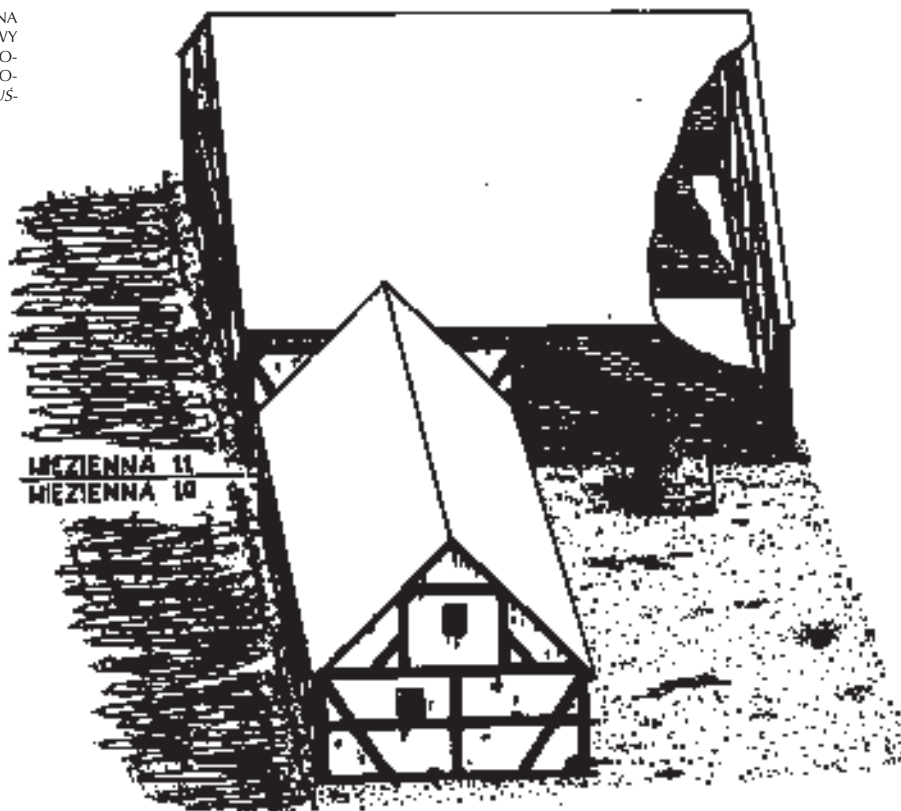
H. BUDYNEK MUROWANO–DREWNIANY (1,8 %)

Więzienna 10–11 – 1 obiekt (obiekt określony jako jednostka stratygraficzna 25/11 z połowy XV w.; *Piekalski 1999*, s. 39 n., ryc. 9 pod opaską)

Unikatowym dotychczas we Wrocławiu obiektem jest odsłonięty w obrębie wykopu przy ul. Więziennej 11 budynek z XV w. w konstrukcji mieszanej, składający się z partii drewnianej (wzniesionej w konstrukcji szkieletowej) i murowanej (ryc. 18). Konstrukcja ta nie powstała jednorazowo. Starszą częścią budynku jest jego drewniana partia, mająca powierzchnię ok. 45 m², do której około połowy XV w. dostawiono murowano–drewnianą większą część mierzącą 187,5 m² powierzchni. Ten przebudowany u schyłku średniowiecza obiekt miał dwie ściany drewniane – frontową i tylną, natomiast ściany północną i południową oraz ściany podziałów wewnętrznych we wschodniej części budynku były wzniesione z cegieł. Drewniana część obiektu była podpiwniczona. Zdaniem J. Piekalskiego, tego rodzaju obiekty mogły w przeszłości być we Wrocławiu częściej reprezentowane, a ich jak dotąd unikatowy charakter jest wynikiem słabego jeszcze stanu badań.

III. Przedstawione powyżej opracowanie nie stanowi monograficznego, ani tym bardziej syntetycznego, ujęcia wrocławskiego późnośredniowiecznego budownictwa drewnianego. Na powstanie takich opracowań jest jeszcze za wcześnie. Pierwotna zabudowa dużych fragmentów średniowiecznego Wrocławia nie została jeszcze przez archeologów rozpoznana. Przysłowiowymi „białymi plamami” są m.in. tak newralgiczne dla średniowiecznego Starego Miasta rejony jak otoczenie Placu Solnego oraz obszary przylegające do Rynku od strony zachodniej, południowej i południowo–zachodniej. Z tych części miasta nie znamy dotąd reliktyw ani jednego budynku drewnianego (zob. *Berduła 1994*; *Buśko – Piekalski 1996*). Z podobną sytuacją mamy do

RYC. 18. WROCLAW – UL. WIĘZIENNA 10, 11. REKONSTRUKCJA ZABUDOWY DZIAŁEK W VIII FAZIE ICH ZAGOSPODAROWANIA Z BUDYNKIEM MUROWANO-DREWNIANYM. WG C. BUŚKO i J. PIEKALSKIEGO 1998, RYC. 4.

czynienia w przypadku dwóch ważnych w średniowiecznej topografii Wrocławia obszarów – sąsiadującego ze Starym Miastem od strony południowo-zachodniej kwartału Słodowników (zob. *Goliński 1997*, s. 140 n.) i leżącego na południowy wschód kwartału Walońskiego (*Goliński 1997*, s. 187 n.), gdzie również nie natknięto się dotąd na jakiegokolwiek pozostałości budynków drewnianych.

Można przypuszczać, że dokonane w przyszłości odkrycia śladów średniowiecznej zabudowy drewnianej w tych częściach Wrocławia, gdzie dotąd nie udało się na takie relikty natknąć, stworzą podstawę do sformułowania wniosków o już syntetycznym charakterze. Na obecnym etapie badań możemy jedynie skatalogować pewne spostrzeżenia, które być może w przyszłości zostaną potwierdzone. Poniżej zostaną przedstawione niektóre spośród tych obserwacji:

a) spośród wyróżnionych dla wczesnośredniowiecznego Wrocławia typów budynków drewnianych (ziemianki, półziemianki, szalasy, budynki plecionkowe, zrębowe, palisadowe, sumikowo-łątkowe), w późnym średniowieczu występują budynki ziemne (ziemianki i półziemianki), budynki zrębowe, palisadowe i plecionkowe. Dominujące liczbowo we wczesnym średniowieczu budynki zrębowe i plecionkowe schodzą w późnośredniowiecznym Wrocławiu na dalszy plan (wśród rozpoznanych dotąd obiektów drewnianych stanowią one niewielki odsetek – odpowiednio 9,2 i 19,5 %), a zastąpione zostały przez nową, wcześniej we Wrocławiu nieznaną konstrukcję szkieletową (ryglową, ramowo-słupową), reprezentowaną przez 42,6 % obiektów.

b) Budynki ziemne (ziemianki i półziemianki) występują jedynie w rejonie Nowego Targu, dzisiejszego Placu Dominikańskiego oraz w śródmrynkowych Sukiennicach. Tego typu obiektów nie odkryto dotychczas w obrębie intensywnie przez archeologów badanego obszaru leżącego na północ od Rynku (ulice Igielna, Więzienna, Nożownicza i sąsiednie). Najprawdopodobniej ziemianki i półziemianki na działkach mieszczańskich nie miały po prostu racji bytu, gdyż koloniści niemal natychmiast po dokonaniu parcelacji przystępowali do wznoszenia solidnych i trwałych budynków

(jednoznacznie zdają się na to wskazywać wczesne daty dendrochronologiczne dla budynków szkieletowych z ulicy Igielnej 8 – 1236 i 1241). Obecność późnośredniowiecznych obiektów ziemnych na Nowym Targu, na Placu Dominikańskim i w Sukiennicach tłumaczyć można albo przetrwaniem wśród zamieszkującej te fragmenty miasta ludności starszych tradycji budowlanych, albo też faktem, że mogły być to tymczasowe (sezonowe) obiekty mieszkalne lub gospodarcze, wykorzystywane dorywczo, np. przez grupy ludzi zatrudnionych przy wznoszeniu znajdujących się w tej części miasta gotyckich budowli sakralnych (kościół św. Jakuba, Wojciecha i Marii Magdaleny). Zdaniem autora niniejszego tekstu ta druga ewentualność zdaje się być bliższa prawdy, trudno bowiem w przekonujący sposób wyjaśnić, dlaczego z wcześniejszych tradycji budowlanych miałyby przetrwać tylko najbardziej prymitywne formy budynków, nie zaś powszechnie w wczesnośredniowiecznym słowiańskim Wrocławiu występujące budynki zrębowe i plecionkowe.

c) Na przebadanych działkach budowlanych w północnej części Starego Miasta budynki frontowe, o ile budowano je z drewna, wznoszone były niemal bez wyjątku w konstrukcji szkieletowej. Tylko w jednym przypadku stwierdzono odmienny typ zabudowy (XV-wieczny dom murowano-drewniany z parceli Więzienna 10–11, będący hybrydą budynku wzniesionego w technice szkieletowej i budynku murowanego z cegieł). Znajdujące się na tych parcelach budynki wznoszone w innych konstrukcjach (budynki zrębowe, plecionkowe i palisadowe) lokalizowane były w tylnych częściach poszczególnych posesji. Obiekty te mogły pełnić funkcje gospodarcze (przykładem może być budynek z ul. Więziennej 11, w którym obrabiano surowiec kościany) lub mieszkalne, zajmowane przez służbę albo też wynajmowane przez właścicieli mniej zamożnym mieszkańcom miasta.

Studując istniejące opracowania dotyczące archeologii późnośredniowiecznego Wrocławia, dosyć często można natknąć się na sformułowania w rodzaju „budynek o konstrukcji nieokreślonej“ czy też „bliżej nierozpoznanej“. W załączonej do niniejszego tekstu tabeli aż 11 budynków nie zostało przez odkrywców rozpoznanych pod względem konstrukcji (16,9 %). Kilka dalszych wrocławskich budynków drewnianych zostało przez swych odkrywców określonych jako „prawdopodobnie w konstrukcji x“. Spotykamy też opracowania, których autorzy określają typ konstrukcji prezentowanych budynków, jednak z dokładnej analizy tekstu i rycin wynika, że proponowany przez autorów typ konstrukcji jest mało wiarygodny. Wypływa stąd wniosek, że około 1/4 wrocławskich źródeł nie stanowi pełnowartościowego materiału archeologicznego. Być może sytuacja nie jest jednak aż tak zła. Stały dopływ nowych źródeł pozwala uzupełniać katalog cech diagnostycznych poszczególnych typów konstrukcji o nowe elementy. Dzięki postępowi badań można weryfikować wcześniej wypowiedzane sądy na temat konstrukcji przedstawianych obiektów. Spektakularnym „wrocławskim“ przykładem może być budynek palisadowy odkryty w tylnej strefie posesji Więzienna 11, który wcześniej opublikowano jako „relikt płotu“ (*Buśko 1995*, s. 92). Prawdopodobnie drobiazgową analizą dokumentacji kilkunastu „bliżej nieokreślonych“ odkrytych w przeszłości wrocławskich budynków drewnianych pozwoliłaby rozpoznać ich pierwotną konstrukcję.

W toku opracowywania niniejszego tekstu korzystałem (co zasygnalizowane już zostało w części wstępnej tego tekstu) z publikacji autorów reprezentujących różne wrocławskie instytucje archeologiczne. Lektura tych tekstów utrudniona była stosowaną przez ich autorów różną terminologią oraz odmiennym sposobem przedstawiania stratygrafii badanych wykopów (opis nawarstwień „tradycyjny“ i w postaci diagramu Harrisa). Szczególnie uciążliwe było, z pozoru proste, rozeznanie się w rozmaitych proponowanych przez badaczy określeniach tych samych rzeczy. Nie chodzi tu jedynie o sygnalizowane wcześniej synonimy konstrukcji szkieletowej (ryglowa, fachwerkowa itp.), lecz raczej o całą gamę różnorodnych określeń dla różnych drugo-

i trzeciorzędnych elementów konstrukcji budynków. Oczywiście, nie jest to problem tylko archeologii wrocławskiej, lecz raczej ogólnopolskiej, jednak można – wykazując odrobinę chęci – ujednolicić nazewnictwo stosowane w tekstach powstających obecnie oraz w przyszłości we Wrocławiu.

LITERATURA

- Berduta, L. 1994:* Wyniki badań archeologiczno–architektonicznych we Wrocławiu przy ul. Świdnickiej 21/23, *Silesia Antiqua*, t. 36/37, s. 77–94.
- Borkowski, T. – Buško, C. – Piekalski, J. 1993:* Średniowieczna i nowożytna parcela mieszczańska przy ul. Więziennej 11 we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 34, 287–317.
- Buško, C. 1995:* Z badań wewnętrznego rozplanowania działki mieszczańskiej na Śląsku, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto, Wrocław*, s. 91–98.
- Buško, C. – Chorowska, M. – Piekalski, J. 1996:* Średniowieczna działka mieszczańska przy ulicy Igielnej 14 we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 37, s. 261–275.
- Buško, C. – Piekalski, J. 1994 A:* Średniowieczna i nowożytna parcela mieszczańska przy ul. Kacerska Górka 20/Zaułek Koci 31, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 153–175.
- *1994 B:* Kacerska Górka 22/Zaułek Koci 33. Rozwój średniowiecznej i nowożytnej parceli mieszczańskiej, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 176–190.
- *1994 C:* Relikty średniowiecznej pracowni metalurgicznej przy ul. Malarskiej 27/29 we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 35, s. 401–410.
- *1994 D:* Ratownicze badania wykopaliskowe w rejonie ul. Kuźnicznej i ul. Nożowniczej we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 35, s. 411–425.
- *1995:* Badania nad późnym średniowieczem i czasami nowożytnymi w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego na tle osiągnięć śląskiej archeologii historycznej, [w:] *Pięćdziesiąt lat Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego* (red. Z. Bagniewski), Wrocław, s. 115–135.
- *1996:* Stratygrafia nawarstwień w obrębie ulicy Św. Antoniego we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 37, s. 243–253.
- *1998:* Możliwości poznawcze archeologii w badaniach życia codziennego w średniowiecznym mieście, na przykładzie parcel przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu, *Archaeologia Historica Polona*, t. 7, s. 11–32.
- Buško, C. – Piekalski, J. – Wiśniewski, A. 1992:* Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Więzienna 8–12) w 1990 r., *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 33, s. 133–141.
- Chorowska, M. 1994:* Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu, Wrocław.
- Czerner, O. 1976:* Rynek wrocławski, Wrocław.
- Dwojak, A. 1994:* Kompleksowe badania archeologiczne w obrębie ulic Kacerska Górka i Zaułek Niski, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 258–307.
- Goliński, M. 1997:* Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło), *Acta Universitatis Wratislaviensis No 2010, Seria: Historia*, t. 134, Wrocław.
- Każmierczyk, J. 1966:* Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- *1970:* Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- *1991:* Ku początkom Wrocławia, cz. 1, Wrocław–Warszawa.
- Lewicka–Cempa, M. – Kudła, A. 1994:* Kamienice nr 5 i nr 7 przy ulicy Kacerska Górka, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 191–238.
- Łaciuk, A. – Wolfram, J. 1994:* Kacerska Górka, Podwórze – późnośredniowieczne i renesansowe zaplecze gospodarcze, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 308–330.
- Łużyniecka, E. 1997:* Średniowieczna działka przy ulicy Igielnej we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 39, s. 355–376.
- Małachowicz, M. 1985:* Stare Miasto we Wrocławiu, wyd. 2, Warszawa – Wrocław.
- Piekalski, J. 1995 A:* Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu, *Archaeologia Historica Polona*, t. 1, Toruń, s. 107–125.
- *1995 B:* Ze studiów nad budownictwem drewnianym w późnośredniowiecznym Wrocławiu, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1, Dom, Wrocław, s. 75–87.

- 1996 A: Z badań drewnianej zabudowy średniowiecznej działki mieszczańskiej na Śląsku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, nr 1/96, s. 5–12.
- 1996 B: Alte und neue Holzbauten in den mittelalterlichen Rechtstädten Schlesiens, [w:] Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, Praha, s. 101–112.
- 1996 C: Holzbauten im spätmittelalterlichen Breslau, Archäologisches Korrespondenzblatt, Jg. 26, H. 3, s. 363–375.
- 1999: Forma i konstrukcja budynków, [w:] Wratislavia Antiqua, Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu, (red. C. Buśko, J. Piekalski), Wrocław, s. 37–42.
- Piekalski, J. – Płonka, T. – Wiśniewski, A. 1991: Badania średniowiecznej posesji przy ul. Nożowniczkiej 13 we Wrocławiu, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 32, s. 207–238.
- Stein, R. 1931: Das Breslauer Bürgerhaus, Breslau.
- 1935: Der Grosse Ring zu Breslau, Breslau
- 1966: Das Bürgerhaus in Schlesien, Tübingen.
- Tymciów, W. 1994: Sprawozdanie z badań archeologiczno–architektonicznych w obrębie posesji Karcerska Górka 9, 11, 13, 15, 17, Silesia Antiqua, t. 35, s. 239–257.
- Wiśniewski, Z. 1993: Rezultaty ratowniczych badań archeologicznych na Starym Mieście we Wrocławiu przy ulicy Sukiennice, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 34, s. 319–338.
- 1994: Kompleksowe badania archeologiczno–architektoniczne na Starym Mieście we Wrocławiu w obrębie posesji nr 3 przy ulicy Świętej Marii Magdaleny, Silesia Antiqua, t. 36/37, s. 113–133.
- Wiśniewski, Z. – Tymciów, W. – Łaciuk, A. 1994: Sprawozdanie z drugiego etapu badań ratowniczych przy ul. Sukiennice 5–8 we Wrocławiu, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 35, s. 371–381.

SPÄTMITTELALTERLICHER HOLZBAU IN BRESLAU

Der vorliegende Artikel setzt sich zum Ziel die Darstellung des aktuellen Standes der Forschungen über die spätmittelalterlichen Breslauer Holzbauten sowie die im linksufrigen Breslau erkannten Holzbautechniken.

In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts erschien auf der Landkarte Europas eine neue, nach dem Magdeburger Recht gegründete Stadt. Dies war das an der Oder gelegene Breslau, das früher eine frühstädtische Agglomeration von funktional unterschiedlichen Teilen – der Dominsel, Elbing und linksufrigen Ansiedlungen bildete. Die Gründung einer neuen Stadt erzwang neben erstrangigen Veränderungen in damaliger rechtlicher, verwalterischer und sozialer Struktur auch die neue Gestaltung der städtischen Landschaft. Im 13. Jh. entstand die Grundlage der heutigen städtebaulichen Anordnung der Breslauer Altstadt. In dieser neuen Stadt begann man gemauerte Häuser aufzubauen, die die vornehmsten Bürger – Besitzer der Grundstücke am Ring – errichteten. Auf den Straßen, die an dem Ring lagen oder nur ein wenig weiter von ihm entfernt waren, herrschten jedoch Wohnhäuser aus Holz vor. Die Häuser, deren konstruktives Hauptelement eben Holz war, dominierten im Bild der vielen Breslauer Straßen wahrscheinlich bis ins 15. Jh., als sie aus verschiedenen Gründen (Feuerschutz, und sogar einfach Holzangel, denn das Holz konnte bei den Wänden leicht ersetzt werden, war aber bei dem Dachstuhl unentbehrlich) durch gemauerte Bürgerhäuser abgelöst wurden.

Der spätmittelalterliche Holzbau ist seit etwa zehn Jahre Gegenstand des ein wenig ernsthafteres Interesses der hiesigen Forscher geworden. Diese Problematik hat praktischerweise kaum die Aufmerksamkeit der Archäologen in Anspruch genommen, die ihre Forschungsbemühungen meistens auf Überreste des frühmittelalterlichen Bauwesens konzentrierten. Der erste Forscher, der sich tiefer mit der Problematik des mittelalterlichen Bauwesens Breslaus beschäftigte, war *Józef Kaźmierczyk* (1970). In der Zusammenfassung der mehrjährigen Untersuchungen am Breslauer Neumarkt erarbeitete er detailliert die Spuren von dort freigelegten Holzkonstruktionen, sowohl aus dem Früh– als auch dem Spätmittelalter. Unter den von ihm ausgesonderten Bautechniken und –konstruktionen (Gruben– und Halbgrubenhäuser, Hütten, Flechtwerkhäuser, Blockbau, Palisadenbau, Rahmen–Pfostenbau, Rahmenbau) kamen in den Schichten, die in die 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts und später datiert wurden, nur die Überreste der Häuser im Palisaden–, Rahmen–Pfosten– und Rahmenbau vor. Die eingetieften Bauten (Gruben– und Halbgrubenhäuser), Hütten sowie Flechtwerk– und Blockbauhäuser waren nach der Auffassung J. Kaźmierczyks in diesem Teil Breslaus nur bis zur 1. Hälfte des 13. Jh. gebaut. Unter den von diesem Forscher veröffentlichten Holzbauten vom Neumarkt stam-

men 15 Objekte aus dem Spätmittelalter. Über zwanzig Jahre lang waren sie die einzigen bekannten Holzhäuser aus Breslau.

Erst das Ende der 80er Jahre brachte die Änderung dieser Situation. Mehreren Bauvorhaben konnten richtige archäologisch–architektonische Untersuchungen vorausgehen. Unter einigen zehn größeren Grabungen im linksufrigen Teil der Stadt konnte man fast alle veröffentlichen. Dazu gehören die so für die Archäologie des spätmittelalterlichen Breslau wichtigen Grabungen wie u.a. die Grundstücke auf der Igielna/Nadlergasse 8 und 14 (Untersuchungen in den Jahren 1988 und 1992), der Nożownicza/Messergasse 13 (1989), der Więzienna/Stockgasse 10–11 (1990–1991), der ganze Komplex der Grundstücke auf dem heutigen Dominikański/Dominikanerplatz (1992–1993), die Malarska/Malergasse 27/29 oder zuletzt einige Parzellen von der Tuchhalle inmitten des Rings (1990, 1992). Die Untersuchungen wurden durch den Lehrstuhl für Archäologie der Universität Breslau (C. Buško, J. Piekalski), das Archäologische Museum Breslau (L. Berduła, Z. Wiśniewski) und die Gesellschaft „Arcus“ (Z. Wiśniewski) geführt. In all den Grabungen kamen Überreste der spätmittelalterlichen Holzbauten zutage, deren immer größere Zahl einige monographische Ausarbeitungen zu dieser Problematik brachte. Unter diesen Veröffentlichungen sind vor allem die Studien von J. Piekalski über das mittelalterliche Bauwesen in Schlesien, in Breslau allein sowie eine detaillierte Bearbeitung der Holzbauten in der Grabung auf der Więzienna/Stockgasse 10–11 zu nennen.

Obwohl von der Zeit, als J. Kazmierczyk die Breslauer mittelalterlichen Holzbauten systematisch erarbeitet hatte, über ein Jahrhundertviertel vergangen ist, bleibt der Vorschlag dieses Forschers immerhin aktuell. Die in den letzten einigen zehn Jahren geführten archäologischen Forschungen haben seine Klassifikation nicht gestört, doch haben sie bedeutend verfeinert sowie, was schon unterstrichen wurde, lieferten viele neue Beispiele für einzelne Typen der Holzkonstruktionen. Im Katalog der bisher veröffentlichten Breslauer Holzbauten aus dem 13.–15. Jh. sind 65 Objekte verzeichnet (Tabelle 1). Freigelegt wurden bisher 12 eingetiefe Häuser (3 Gruben– und 9 Grubenhäuser), 10 Flechtwerkhäuser, 5 Blockhäuser, 3 Palisadenhäuser und rund 23 Fachwerkhäuser. Überdies kam auch ein Mauer–Holz–Bau zutage. Bei 11 Häusern konnte man ihre ursprüngliche Konstruktion nicht bestimmen. Bis dahin wurden keinerlei hüttenartige Bauten sowie Häuser im Rahmenbau entdeckt.

In den letztgenannten Untersuchungen wurden Überreste von 3 Grubenhäusern (eingetiefe Bauten in einer Tiefe von mehr als 0,6 m ohne senkrechte Wände über dem eingelassenen Teil des Hauses) freigelegt. Sie befanden sich auf dem heutigen Dominikanerplatz, auf den heutzutage nicht mehr vorhandenen Parzellen auf dem sog. Ketzerberg. Viel zahlreicher waren dagegen Halbgrubenhäuser (über dem weniger eingetieften Teil gab es senkrechte Wände von unterschiedlicher Konstruktion). Bisher konnten 9 solche Objekte ermittelt werden. Ihre Überreste traten in den Grabungen auf dem Neumarkt, in der Tuchhalle im Ring sowie innerhalb des jetzigen Dominikanerplatzes (Ketzerberg) auf.

An die frühmittelalterlichen Häuser Breslaus knüpfen in der Form ein wenig jüngere Blockhäuser an. Bisher wurden in Breslau 5 solche Häuser freigelegt, und sie traten in den Grabungen auf dem Neumarkt, der Św. Katarzyny/Katharinenstraße, der Więzienna/Stockgasse 11 und auf dem Grundstück Ketzerberg 5/7 auf dem heutigen Dominikanerplatz auf.

Eine weitere Gruppe der spätmittelalterlichen Häuser, die ebenfalls in der Form an die ältere frühmittelalterliche Bautechnik anknüpfen, sind 10 Flechtwerkbauten, die in den Grabungen am Neumarkt sowie auf der Drowniana/Holzgasse und Więzienna/Stockgasse 11 erkannt wurden. Eines früheren Ursprungs können auch drei Palisadenhäuser sein, die auf dem Neumarkt und auf der Więzienna/Stockgasse zutage kamen.

Die Konstruktion, die ohne Anknüpfung an die älteren Bautechniken in Breslau und erst im Spätmittelalter auftaucht, ist das Fachwerk. Die Überreste jenes Skelettbaus sind in Breslau am meisten anzutreffen. Bisher konnten solche Häuser (23 Bauten) in den Grabungen auf der Drowniana/Holzgasse, Św. Katarzyny/Katharinenstraße, Więzienna/Stockgasse, Kuźnicza/Schmiedebrücke, Igielna/Nadlergasse, Malarska/Malergasse, in der Tuchhalle im Ring und auf dem heutigen Dominikanerplatz (Niedergasse) erkannt werden.

Ein frühmittelalterliches Gegenstück finden wir nicht auch für das Haus im sog. Riegelwerk, dessen Spuren in der Grabung auf der Więzienna/Stockgasse ermittelt wurden. Das gleiche gilt auch für das bisher einzige in Breslau erkannte spätmittelalterliche Mauer–Holz–Haus in derselben Grabung. Das Haus von etwa 230 qm Nutzfläche bestand aus einem unterkellerten Holzteil im Fachwerk (45 qm), an den ein größerer gemauerter Teil von 187,5 qm angebaut wurde. Das Haus wird ins 15. Jahrhundert datiert.

Übersetzt von *Janusz Murczkiewicz*

PRODUKCJA ROGOWNICZA NA WROCŁAWSKIM RYNKU W 2 POŁ. XIII I W XIV WIEKU

ANDRZEJ JASTRZĘBSKI

Prowadzone w latach 1995–1997 badania ratownicze na wrocławskim Rynku dostarczyły 43144 kości zwierzęcych i ich fragmentów. W liczbie tej mieści się zbiór 3872 wyrobów z kości, rogu i poroża, odpadów produkcyjnych oraz półproduktów wyrobów kościanych. Duży i zarazem różnorodny zespół zabytków pozwala nie tylko na omówienie samych wyrobów, ale także częściowo na rekonstrukcję procesów produkcyjnych, w wyniku których powstały. Cały zbiór zabytków kościanych podzielić możemy na kilka grup.

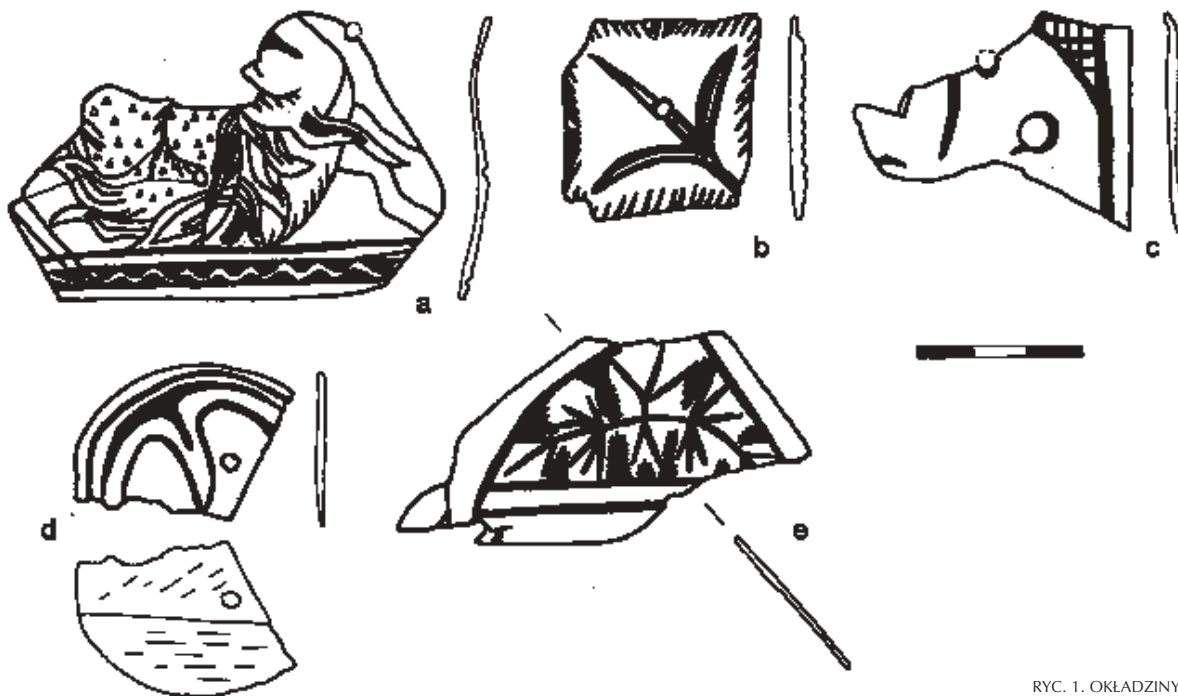
1. OKŁADZINY I ODPADY ZWIĄZANE Z ICH PRODUKCJĄ

Stanowią one najliczniejszą grupę spośród omawianego zespołu zabytków. Zaliczyć tu możemy 69 gotowych okładzin oraz 1783 odpady i półprodukty. Na szczególną uwagę zasługują okładziny wykonane z kości łopatkowych (ryc. 1, 2) oraz odpady z ich produkcji (1207 sztuk). Duża ilość odpadów z kości łopatkowych pozwoliła na odtworzenie procesu technologicznego, w wyniku którego powstały wyżej wymienione okładziny. Pierwszym zabiegiem jakiego dokonywano było odcięcie od kości łopatkowej grzebienia. W tym celu nacinano go z obu stron ostrym narzędziem i odłamywano od reszty kości. Pozostałości usuwano za pomocą struga. Na tak przygotowanej kości trasowano kształt przyszłej okładziny, a następnie nacinano za pomocą noża, dłuta lub cyrkla. Wiele przykładów świadczy o tym, iż kość nacinano jedynie częściowo, a resztę odłamywano, co pozostawiało specyficzne ślady na odpadach produkcyjnych. Tak przygotowany półprodukt poddawano dalszej obróbce. Nadawano ostateczny kształt, wygładzano brzegi i wiercono otwory pod nity. Czasem zarysowywano szpikulcem dolną część okładziny, co miało służyć lepszemu połączeniu jej z przedmiotem za pomocą lepiszcza.

Inaczej wyglądała produkcja okładzin charakteryzujących się niewielkimi wymiarami przekroju w stosunku do ich długości (ryc. 4). Wykonywano je głównie z poroża jeleni. Proces ich wytwarzania został już szczegółowo opisany w dotychczasowej literaturze (*Cnotliwy 1973*, s. 47–49).

Warto tu jeszcze zwrócić uwagę na nieliczne egzemplarze wykonywane z kości żebrowych (w dotychczasowej literaturze brak wzmianek o wykorzystaniu kości żebrowych do produkcji okładzin). Charakteryzowały się one nie najlepszą jakością. Okładziny tego typu użyto do zmontowania grzebienia tzw. typu wrocławskiego (ryc. 5c; *Jaworski 1995b*, s. 608).

Część okładzin zdobiono ornamentem rytym. Wyżłobienia w okładzinie wypełniano masą inkrustacyjną. W jednej z okładzin zidentyfikowano niewielkie ilości takiej

RYC. 1. OKŁADZINY.

masy. Wykonano ją na bazie siarczku rtęci wymieszanego z wodą otrzymując papkę barwy brunatno czerwonej¹. Wykonanie masy inkrustacyjnej było więc stosunkowo proste i wytwarzał ją zapewne sam rogownik. Siareczek rtęci jest łatwo dostępny w przyrodzie w postaci cynobru (HgS). Występuje on w skałach osadowych takich jak piaskowce, łupki ilaste i dolomity (*Polański 1988*, s. 363).

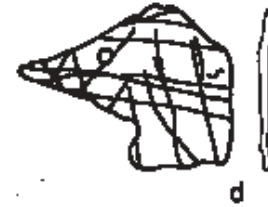
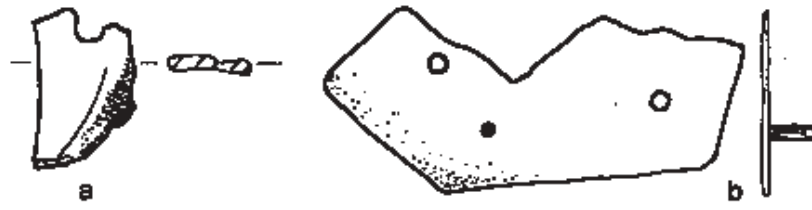
Okładziny mocowano za pomocą nitów rogowych, lepiszcza lub połączenia obu tych technik. Wraz z trzema nitami rogowymi, znalezionymi w omawianych tu wykopach, odkryto także ich półprodukty (ryc. 4 f, h).

2. GRZEBIENIE

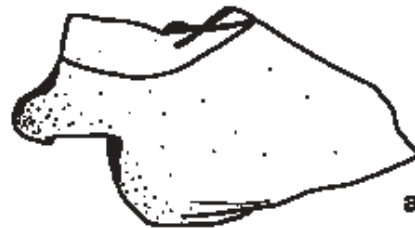
Reprezentuje je 12 egzemplarzy gotowych (z czego tylko kilka zachowało się w całości) oraz liczne odpady związane z ich produkcją. Są to płytki grzebieni (7 sztuk), odpady z kości śródrezcza lub śródstopia bydła (220 sztuk) oraz z rogów bydlęcych (236 sztuk). Wszystkie grzebienie znalezione na wrocławskim Rynku to egzemplarze dwustronne, z czego dwa są jednowarstwowe (ryc. 5a, b). Jeden z nich posiada kształt prostokątny o łukowato wciętych bokach (ryc. 5a). Pomimo tego, iż pozbawiony jest on zupełnie ornamentu, należy do najstarszych wykonanych egzemplarzy. Widać to po sposobie wykonania zębów, naciętych na jednakową głębokość. Szczeliny w zębach rzadkich dodatkowo rozszerzono, prawdopodobnie za pomocą piłki.

Drugi grzebień jednowarstwowy jest właściwie odpadem produkcyjnym w którym nacięto jedynie zęby gęste (ryc. 5b). Na skutek ich wyłamania zrezygnowano z dalszej produkcji. Posiada on łukowato wklęsłe boki, których rożkowe końce są także łukowato wklęsłe, co pozwala zaklasyfikować go jako odpowiednik grzebieni trójwarstwowych tzw. typu wrocławskiego (*Jaworski 1995b*, s. 608–609). Do tej pory jednowarstwowy grzebień tego typu nie był znany.

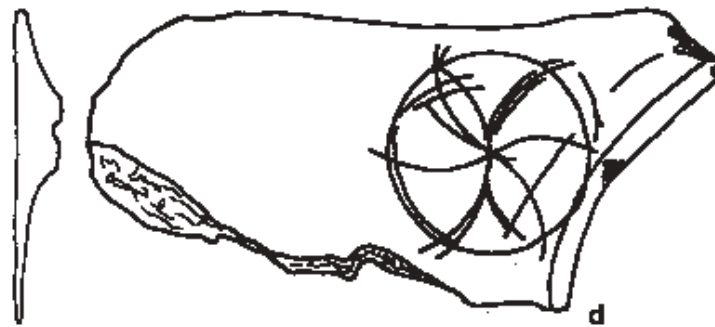
¹ Analizy składu chemicznego dokonała S. Gądek z Politechniki Wrocławskiej.

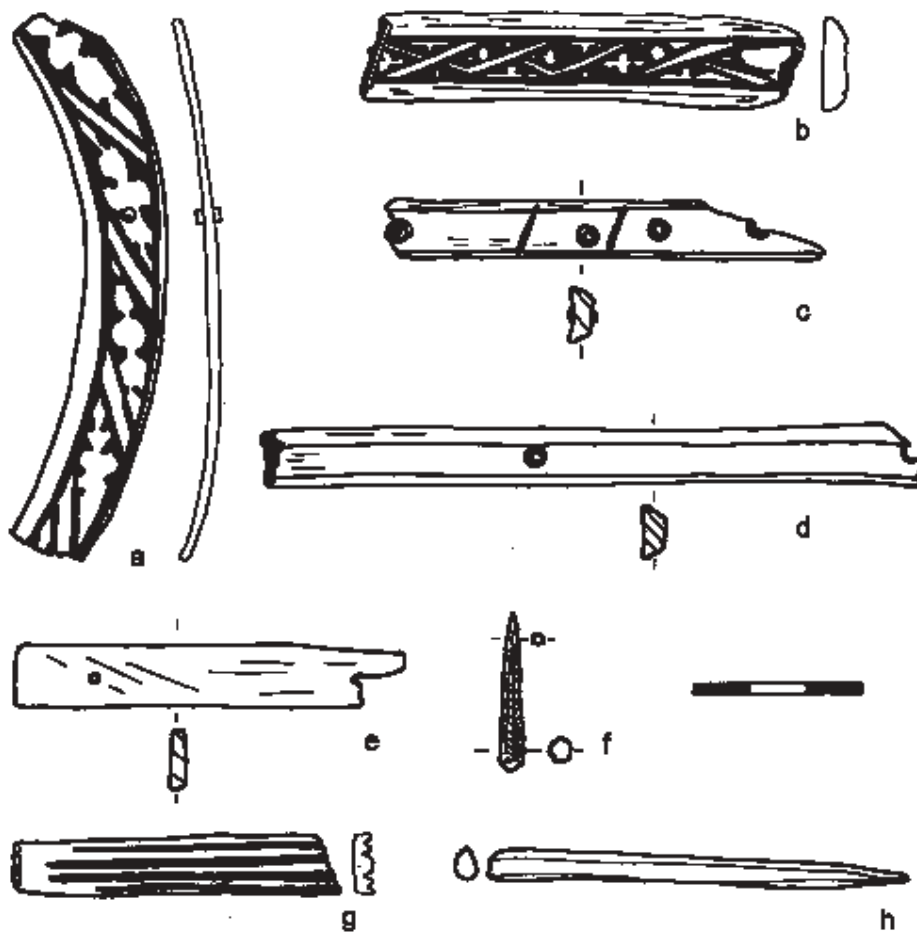

RYC. 2. OKŁADZINY.

RYC. 3. ODPADY Z KOŚCI ŁOPATKOWYCH.

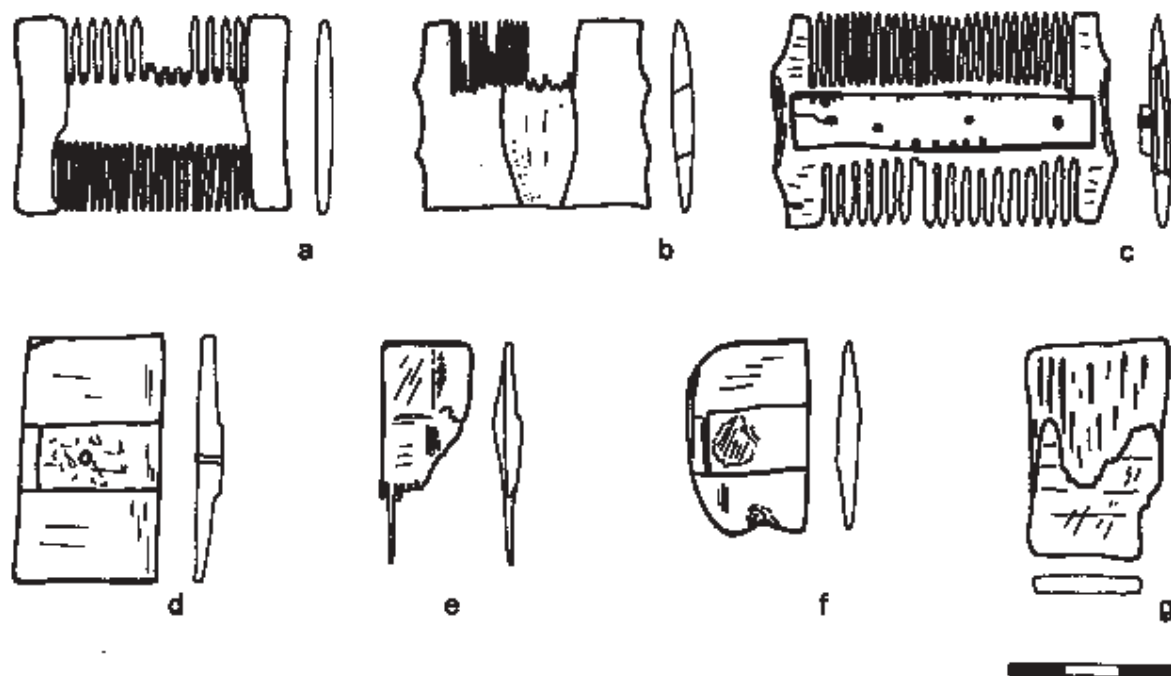
RYC. 4. A-E) OKŁADZINY; F) NIT;
H) PÓLPRODUKT.

Grzebienie trójwarstwowe reprezentowane są przez: formy o bokach prostych (1 egz.), o bokach w kształcie odcinka koła (3 egz.), o bokach łukowato wklęsłych i profilowanych okładzinach (4 egz.), grzebień o bokach łukowato wklęsłych, których różkowe końce są dodatkowo łukowato wklęsłe (tzw. typ wrocławski – ryc. 5c; określane one są także jako grupa II B typ 3 odmiana 6 – *Jaworski 1995b*, s. 608–609 oraz *Jaworski 1999*) oraz 1 fragment grzebienia nieokreślonego.

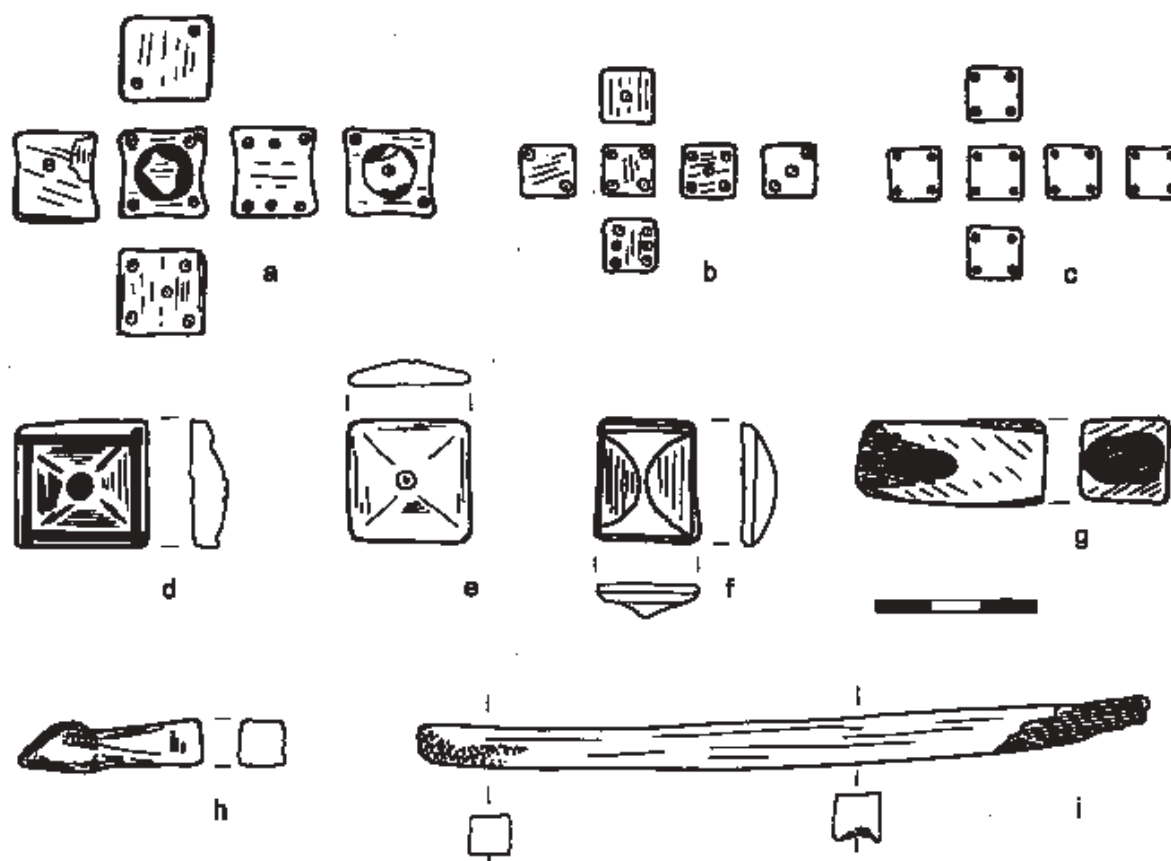
Związane z produkcją grzebieni odpady w formie płytek lub moździerzy świadczą o prowadzonej na Rynku wrocławskim produkcji grzebienniczej.

3. PRZEDMIOTY DO GIER I ZABAW

Kostki oraz pionki do gier to najbardziej reprezentacyjne zabytki tej grupy. Spośród 9 sześciennych kostek do gry, 7 ma niewielkie rozmiary (długości boków nie przekraczają 10 mm). Pozostałe 2 kostki mają długości boków w granicach 14–16 mm. 8 kostek ma ścianki oznaczone systemem 7,7,7, w których suma oczek ścianek przeciwległych wynosi 7. Uważa się, że ten system oznaczeń pojawił się na przełomie XI i XII w., ale rozpowszechnił się dopiero od 2 poł. XIII w. (*Borkowski 1995*, s. 100). Jedna z kostek ma po cztery oczka na każdej ze ścianek (ryc. 6c). Można z tego wnioskować, iż niektórzy z grających próbowali nieco dopomóc swojemu szczęściu w grze. Podobnie jak grzebienie i okładziny, także i kostki do gry produkowane były na terenie Rynku, na co wskazują liczne odpady (34 sztuki) oraz półprodukty (4 sztuki).

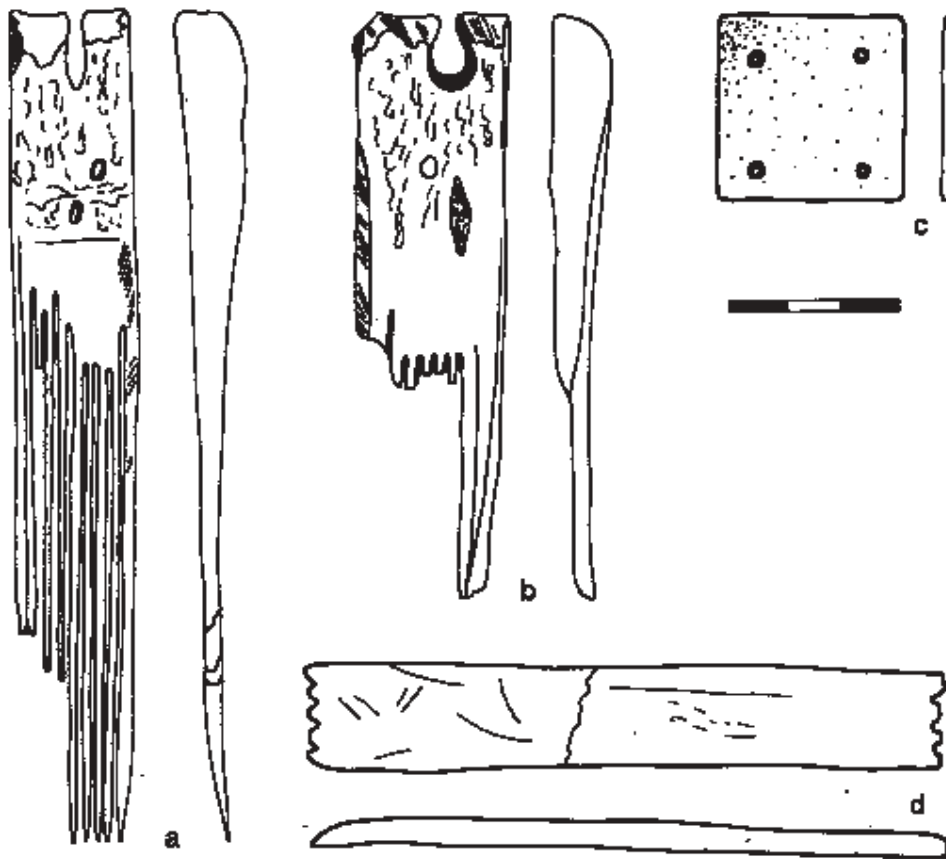
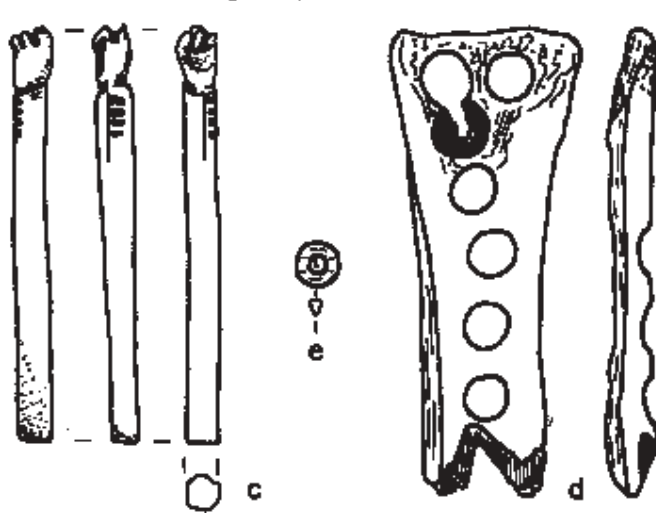
RYC. 5. GRZEBIENIE.

RYC. 6. A-C) KOSTKI DO GRY; D-F) PIONKI DO GRY; G-I) ODPADY.

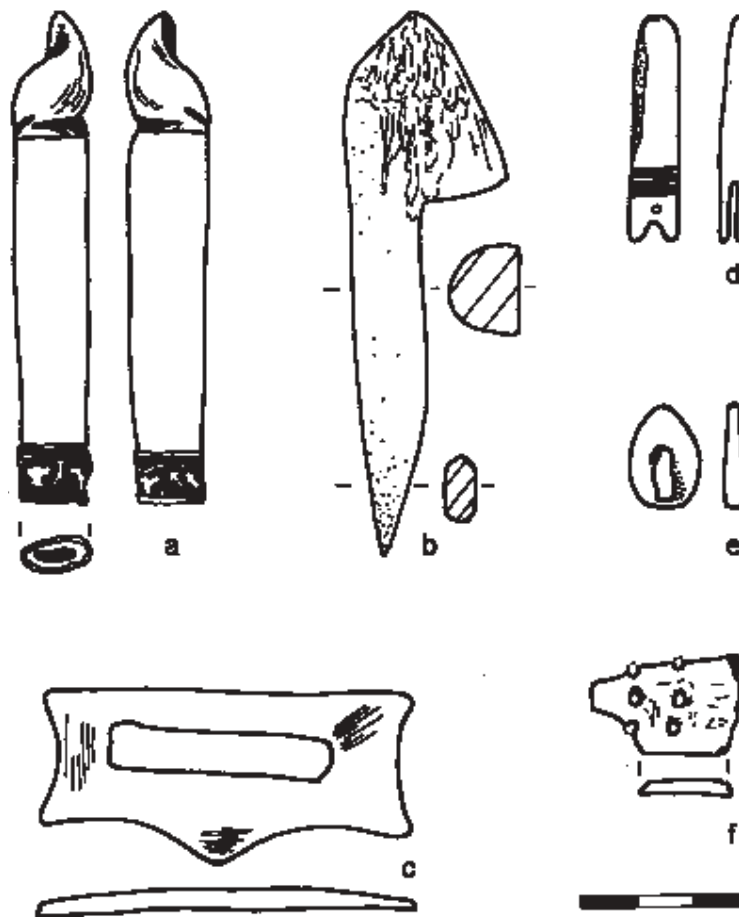

RYC. 7. A, B) ASTRAGALUSY; C) JAD; D) ODPAD PRODUKCYJNY; E) PACIOREK.

RYC. 8. A, B) GRZEBIENIE TKACKIE; C) TABLICZKA TKACKA; D) GRZEBIEŃ GARNCARSKI.

RYC. 9. A) TRZONEK NOŻA;
B) HAK; C) KREPULEC WĘDZIDŁA;
D) KOŃCÓWKA PASA NADDŁUGIEGO;
E) OPRAWKA; F) FRAGMENT SZCZOTKI.

Związane z grą pionki miały postać stożków (wykonywano je wówczas z odciętych końcówek poroża – 12 sztuk), lub płaskich ostrosłupów (4 sztuki). Pionki w kształcie płaskich ostrosłupów były szeroko rozpowszechnione w późnym średniowieczu. Znamy je z Wrocławia (ul. Uniwersytecka i pl. Nowy Targ), z zamku w Bardzie i Rogowcu (Borkowski, 1995, s. 102) oraz z Ostrówka w Opolu, z warstwy datowanej na 2 poł. XIII w. (*Norska–Gulkowa 1985*, s. 255–256). Kamienie tego typu wystąpiły także na terenie Czech (*Kaván 1958*, s. 227n.).

Dwojakiem zastosowaniem miały astragalusy. Wykonane z pierwszego lub drugiego członu palcowego bydła, mogły służyć do gier (*Jaworski 1995a*, s. 151, 154; *Borkowski 1995*, s. 102) lub jako prymitywny instrument muzyczny (*Lasota–Moskalewska 1997*, s. 37). W omawianych tu wykopach znaleziono 12 astragalusów. Jeden z egzemplarzy został zalany wewnątrz ołowiem.

4. PRZEDMIOTY ZWIĄZANE Z KULTEM

Jest to bardzo nieliczna grupa artefaktów. Na szczególną uwagę zasługuje tu kościany jad, czyli wskaźnik do czytania Tory (ryc. 7c). Owalny w przekroju przedmiot (7,3 mm x 5,9 mm) zachował się na długości 74,2 mm.

Innym zabytkiem tej kategorii jest kościany paciorek różańca (ryc. 7e). Odpady produkcyjne w postaci ażurowych płytek świadczą o miejscowej produkcji paciorków. Kościane paciorki różańca znamy na Śląsku jedynie z Głogowa (*Wachowska 1971*, s. 44).

5. INNE

Ta stosunkowo nieliczna grupa artefaktów jest silnie zróżnicowana. Zaliczyć do niej należy między innymi:

- fragmenty dwóch grzebieni tkackich (ryc. 8a,b) wykonanych z metapodiów bydłych;
- tabliczkę tkacką (ryc. 8c), zwaną także krosienkiem tabliczkowatym, służącą do wicia sznurów (*Moszyński 1967*, s. 338, ryc. 303), posiada ona wymiary 33 mm x 32 mm x 1,7 mm, wywiercono w niej cztery otwory o średnicy 3 mm;
- oprawki noży, bądź to w formie całych trzonków wykonanych z surowca kościanego (ryc. 9a), bądź też w postaci pierścieni będących wzmocnieniem drewnianego trzonka (ryc. 9e);
- końcówka pasa naddługiego (ryc. 9d). Zabytek ma długość 40 mm, szerokość 7,4 mm oraz grubość 5,2 mm. Końcówki takie, znane dotąd z terenu Polski, wykonane są z metalu i datowane na 2 poł. XIII wieku (*Wachowski 1998*, s. 187–190);
- krępulec wędzidła (ryc. 9c), 2 haki z poroża (ryc. 9b), fragment szczotki (ryc. 9f) i inne.

6. ZABYTKI NIEOKREŚLONE

Dużą część zbioru stanowią zabytki nieokreślone, w tym głównie fragmenty kości, na których stwierdzono ślady obróbki, a których nie sposób połączyć z opisanymi wyżej grupami artefaktów.

7. WNIOSKI

Próba analizy przestrzennej zabytków kościanych z wrocławskiego Rynku pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków:

a. Znalezienie aż 7 spośród 12 grzebieni na stronie wschodniej Rynku (ryc. 10) potwierdzałyby dotychczasowe ustalenia historyków o istnieniu w tym miejscu straganów grzebieniarzy (*Goliński 1997*, s. 26). Brak większej ilości odpadów związanych z produkcją grzebieni (w tej części Rynku znaleziono tylko około 30 odpadów) sugeruje, iż sprzedawano tu jedynie wyroby gotowe.

b. Produkcję grzebienniczą umiejscowić należy natomiast w północno–zachodniej części Rynku, o czym świadczą bardzo liczne odpady produkcyjne (ryc. 10). Wnioskując z rodzaju odpadów, grzebienie wykonywane w tej części Rynku odznaczały się wielką różnorodnością. Były to zarówno grzebienie jednowarstwowe (wykonywane z pochewek rogowych bydła lub z kości długich), jak i grzebienie trójwarstwowe wielopłytkowe (wykonywane zazwyczaj z metapodiów bydłych). Należy tu wspomnieć iż o produkcji, lub choćby tylko o sprzedaży gotowych grzebieni, w tej części Rynku brak wzmianek w źródłach pisanych.

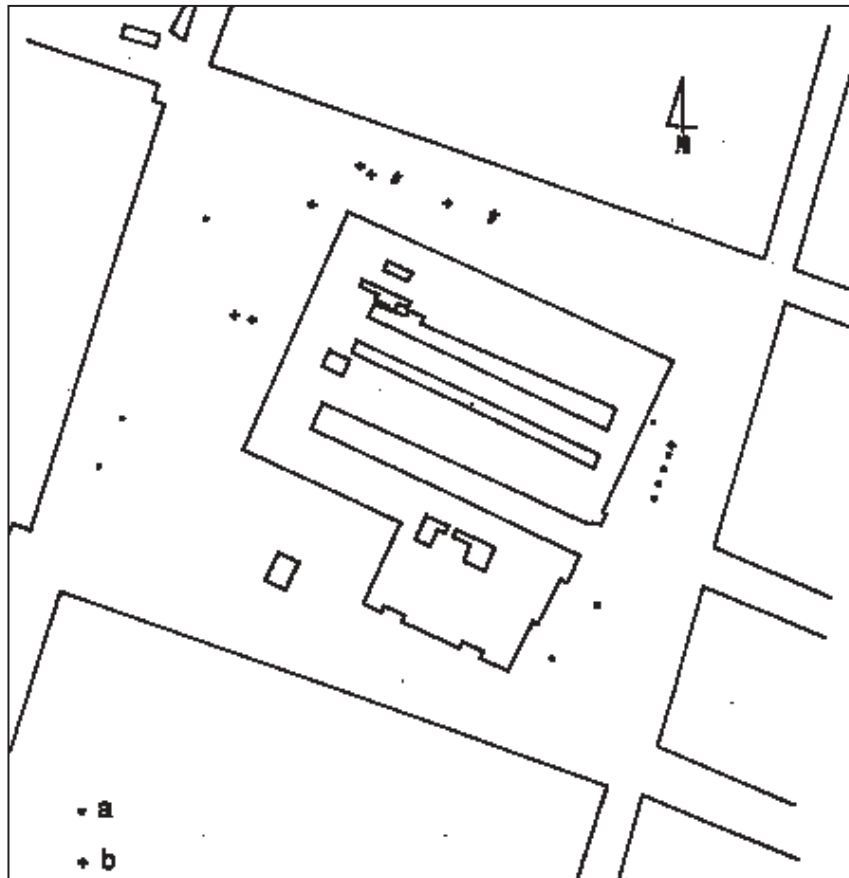
c. W tym samym miejscu co grzebienie wytwarzano także okładziny (ryc. 11). Niektóre z odpadów okładzin, głównie z kości żeberkowych i poroża można łączyć z produkcją grzebieni.

d. W północno–zachodniej części Rynku występują także odpady z produkcji sześciennych kostek do gry.

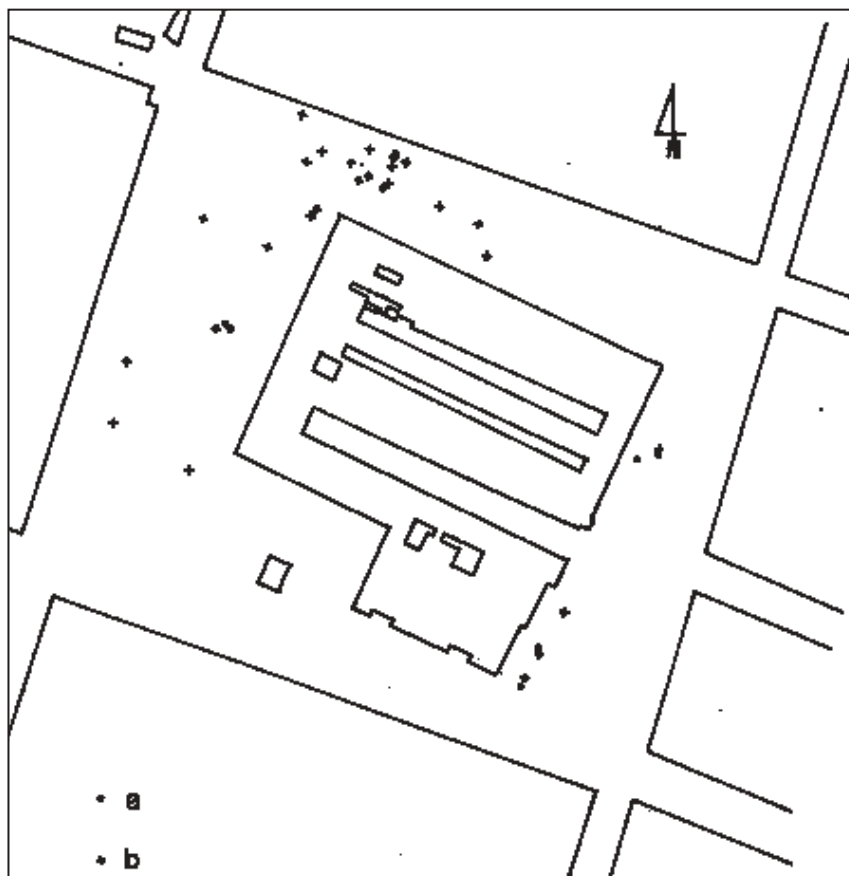
Ustalenie dokładnego datowania zabytków kościanych z wrocławskiego Rynku jest utrudnione brakiem ścisłych wyznaczników chronologicznych. Ogólnie można je datować na koniec XIII i XIV w. Wskazują na to zarówno metalowe okucia pasów (informacja ustna udzielona przez K. Wachowskiego) jak i wstępna analiza układów stratygraficznych.

Podsumowując dotychczasowe rozważania należy zwrócić uwagę na fakt ożywionej działalności rogowniczej w północno–zachodniej części Rynku. Była ona prawdo-

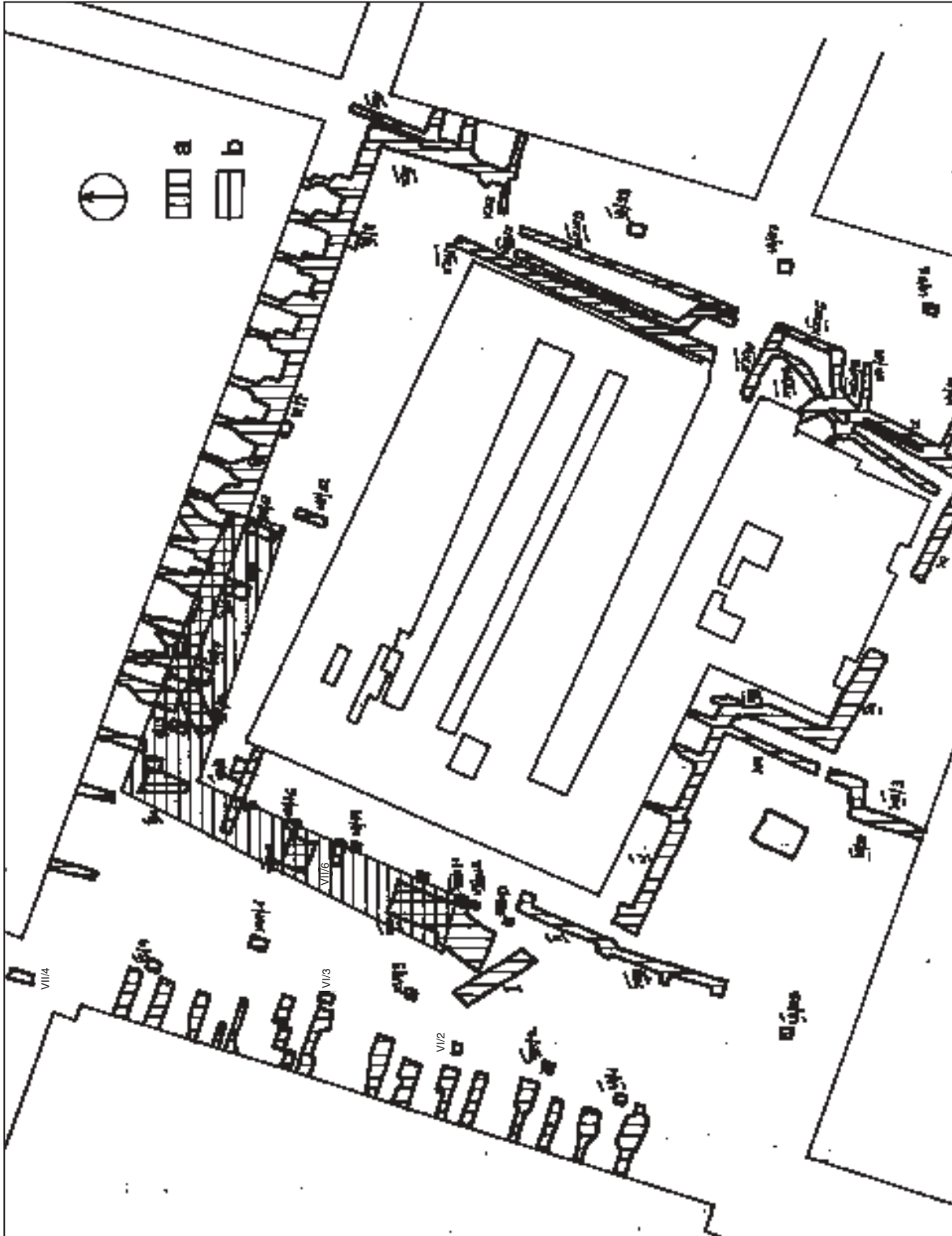
RYC. 10. ROZMIESZCZENIE GRZEBIENI I ODPADÓW ZWIĄZANYCH Z ICH PRODUKCJĄ: A) WYROBY GOTOWE; B) ODPADY PRODUKCYJNE.

RYC. 11. OKŁADZINY I ODPADY ZWIĄZANE Z ICH PRODUKCJĄ: A) WYROBY GOTOWE; B) ODPADY PRODUKCYJNE.

RYC. 12. PLAN WYKOPOW
OMAWIANYCH W PRACY;
A) WYKOPY UWZGLĘDNI-
ONE W PRACY; B) MIEJSCE
O NASILONEJ DZIAŁALNO-
ŚCI ROGOWNICZEJ.

podobnie związana z istnieniem tam kramów z wyrobami gotowymi z kości, gdzie w wolnych chwilach rzemieślnicy zajmowali się produkcją. Prawdopodobna wydaje się także hipoteza o produkcji okładzin na rzecz siodlarzy, mających w tym rejonie swoje kramy (Goliński 1997, s. 25).

LITERATURA

- Borkowski, T. 1995: Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady materialne, w: Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto, s. 99–105.
- Cnotliwy, E. 1973: Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym, Wrocław.
- Goliński, M. 1997: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia, Wrocław.
- Jaworski, K. 1995a: Wytwórczość kościanych i rogowych przedmiotów w późnośredniowiecznym Wrocławiu, w: Kultura Średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto, Wrocław, s. 145–154.
- 1995b: Pozdně středověká hřebenářská dílna ve Vratislavi“, „Archaeologia historica“, t. 20, s. 601–614.
- 1999: Ślady późnośredniowiecznej obróbki surowca kościanego i rogowego, w: Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu, Vratislavia Antiqua, t. 1, Wrocław, s. 70–92.
- Kaván, J. 1964: Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základe nálezů na Sekance u Davle, „Vznik a počátky Slovanů“, t. 5, s. 217–247.
- Lasota–Moskalewska, A. 1997: Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków, Warszawa.
- Moszyński, K. 1967: Kultura ludowa Słowian, t. 1, Warszawa.
- Norska–Gulkowa, M. 1985: Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego grodu–miasta na Ostrowku w Opolu, „Opolski Rocznik Muzealny“, t. VIII, s. 221–306.
- Polański, A. 1988: Geochemia i surowce mineralne, wyd. 2, Warszawa.
- Wachowska, B. 1971: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na cmentarzysku szkieletowym koło kościoła św. Piotra w Głogowie, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 14, s. 44–45.
- Wachowski, K. 1998: „Problematyka tzw. pasa naddługiego w pełnym średniowieczu, „Archeologia Historica Polona“, t. 5, s. 187–191.

HORNVERARBEITUNG AUF DEM BRESLAUER RING IN DER 2. HÄLFTE DES 13. UND IM 14. JAHRHUNDERT

Die in den Jahren 1995–1997 auf dem Breslauer Ring geführten Notgrabungen lieferten 43 144 Tierknochen und ihre Fragmente. Diese Zahl umfaßt 3872 Erzeugnisse aus Horn und Knochen, Produktionsabfall sowie Halbprodukte aus Knochen. Den Fundus kann man in einige Fundengruppen einteilen.

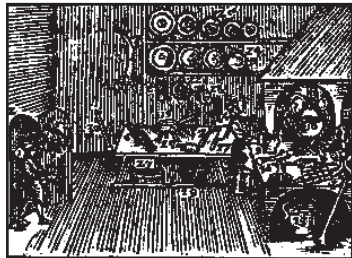
Eine besonders zahlreiche Gruppe sind Schalen und der mit ihrer Herstellung verbundene Abfall. Die Gruppe zerfällt deutlich in die Schalen aus Schulterknochen (für die eine große Fläche charakteristisch ist) sowie die Schalen aus Horn und Rippen (von kleinem Durchmesser im Vergleich zur Länge der Schale).

Außer den Schalen konnten auch mehrere zweiseitige Kämmen und der Abfall, der bei ihrer Produktion entstanden war, Gegenstände für Spiel und Unterhaltung (Spielsteine und –würfel, Astragale), Gegenstände von kultischer Bedeutung (Jad, Rosenkranzperle sowie Abfall in Form durchgelochter Platten), Werkzeug und Gebrauchsgegenstände (Webkämmen, eine Webtafel, Messergriffe, Haken u.a.) sowie näher unbestimmbare Knochen mit Verarbeitungsspuren.

Der meiste Produktionsabfall trat im nordwestlichen Teil des Rings auf, was vermuten läßt, daß in dieser Gegend in den Krambuden, wo auch fertige Waren verkauft waren, das Handwerk betrieben wurde. Dort wurden Kämmen sowie in großer Zahl ihre Schalen produziert. Die Schalen konnten zum Teil für den Gebrauch der dort die Krambuden besitzenden Sattler hergestellt werden. Auf der östlichen Seite des Rings wurden 7 unter 12 fertigen Kämmen gefunden. Dies belegt frühere Annahmen der Historiker, daß in diesem Teil des Rings die Krambuden der Kammacher vorhanden waren. Der nur wenige Produktionsabfall spricht dafür, daß dort lediglich fertige Erzeugnisse verkauft waren.

Die hier geschilderte Hornverarbeitung können wir ins ausgehende 13. und ins 14. Jahrhundert datieren.

Übersetzt von *Janusz Murczkiewicz*

NACZYNIA I DROBNE PRZEDMIOTY DREWNIANE Z WROCŁAWSKIEGO RYNKU

IRENA WYSOCKA

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Dzięki przeprowadzonym na wrocławskim Rynku badaniom archeologicznym, udało się pozyskać znaczną liczbę zabytków drewnianych. Formy, które przetrwały w stanie umożliwiającym ich opisanie, tworzą dziś zespół 748 przedmiotów.

Literatura dotycząca wyrobów drewnianych, zwłaszcza produktów bednarskich i tokarskich jest stosunkowo bogata. Związana z nimi problematyka przedstawiona została w pracy T. Capelle¹, prezentującej formy naczyń drewnianych od neolitu aż po późne średniowiecze, a także w opracowaniu W. Neugebauera², zawierającym przegląd naczyń drewnianych od XII do XVIII w. Liczny jest także zbiór prac, dotyczących poszczególnych regionów i pojedynczych stanowisk.³ Wydaje się, iż najlepszy stan opracowania osiągnięto dotąd dla terenów niemieckich.⁴ Dotyczy to zwłaszcza zespołów z miast.⁵ Z opracowań czeskich i słowackich praca J. Kavana⁶ przekrojowo ujmuje problemy występowania i technologii przedmiotów drewnianych. Analizy pojedynczych zespołów dotyczą także średniowiecznych miast.⁷ Publikacje polskie obejmują przede wszystkim materiały z badań wczesnośredniowiecznych kompleksów osadniczych z Gdańska⁸ i Opoła.⁹ Brakuje natomiast wyczerpujących analiz materiałów z badań stanowisk późnośredniowiecznych.

II. ANALIZA MATERIAŁU ZABYTKOWEGO

Odkryte wyroby drewniane to głównie naczynia i elementy zastawy stołowej. Drugą grupę tworzą drobne przedmioty, zachowane najczęściej fragmentarycznie, o trudnym do określenia pierwotnym przeznaczeniu.

¹ Capelle 1976.

² Neugebauer 1954.

³ Barnycz–Gupieniec 1959, 1961; Capelle 1983; Kaźmierczyk 1965; Neugebauer, 1953/55, 1968; Spanna-gel 1940, 1941.

⁴ Dixel 1943; Scholkmann 1982.

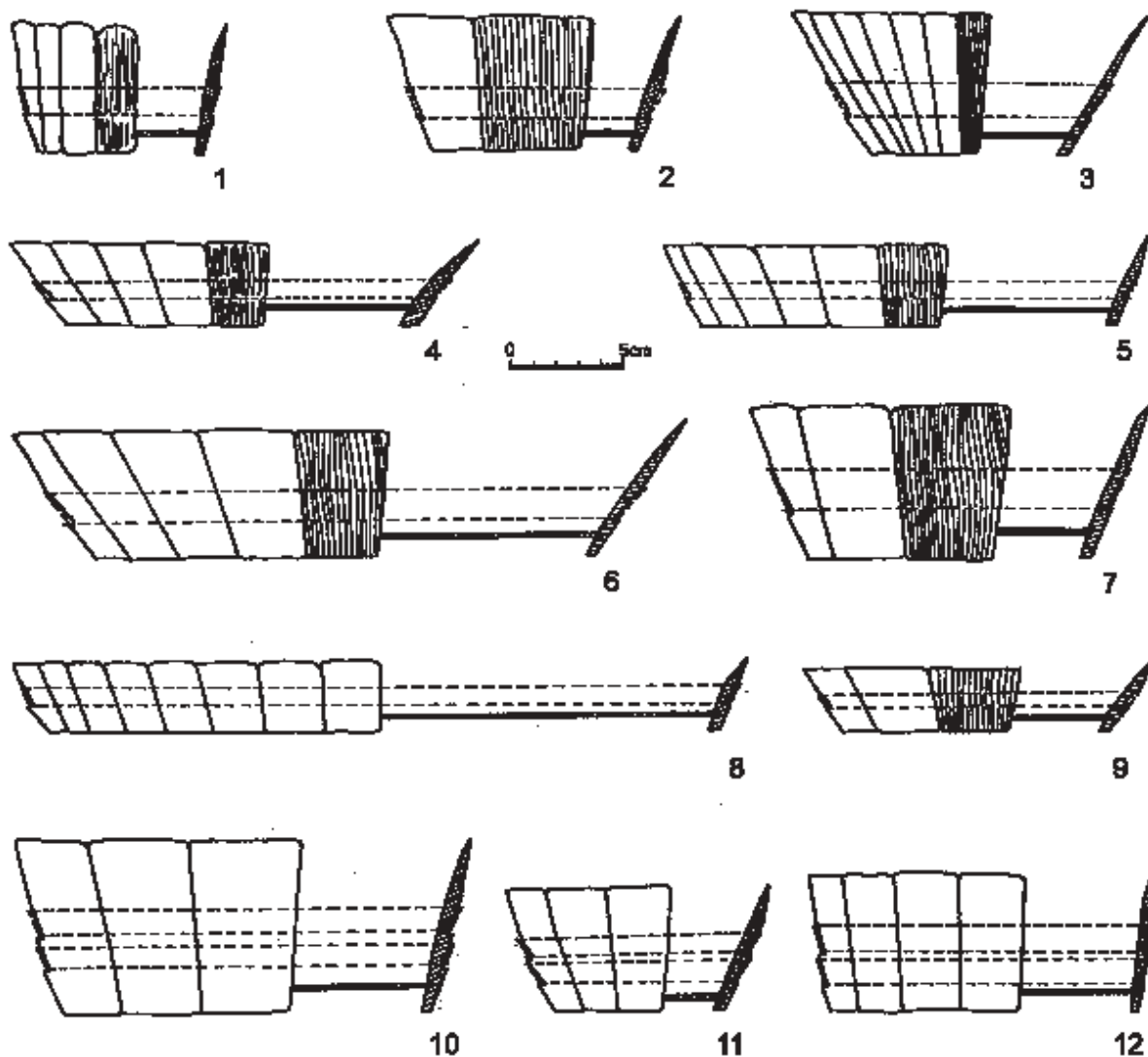
⁵ Falk 1983, 1987, 1988; Scholkmann 1982; Gühne 1985, 1988, 1991; Stahl 1975; Kliemann 1984.

⁶ Kavan 1962.

⁷ Frýda 1983; Reichertová – Muk 1966; Polla 1974; Pavelčík 1955.

⁸ Barnycz–Gupieniec 1959, 1961; Hołowińska 1967.

⁹ Hołubowicz 1956; Kaźmierczyk 1965; Gediga 1966; Bukowska–Gedigowa – Gediga, 1986.

TABLICA I. ZESTAW FORM MISEK Z JEDNYM I DWOMA WIĄZANAMI.

II.1. WYROBY BEDNARSKIE

Z wrocławskiego Rynku pochodzi łącznie 406 klepek i den naczyń, stanowiących około 56 % zbioru. Nie udało się odnaleźć ani jednego przykładu naczynia zachowanego w całości, względnie w większym, spójnym fragmencie. Nie można więc odpowiedzieć na pytanie z jakiej liczby naczyń pochodzą odkryte klepki. Fragmenty den określają ich minimalną liczbę na 43.

Ogółem odkryto 363 klepki, w tym 302 zachowane w całości. Ich wysokość mieści się w granicach 1,8–13,9 cm (średnio 3–6 cm), grubość przy dnie 0,3–1,2 cm (najczęściej 0,3–0,5 cm), a grubość przy wylewie 0,1–0,2 cm.

Wszystkie klepki mają wątory wycięte w odległości 0,4–3,2 cm od podstawy. Szerokość watorów jest różna i waha się między 0,01–0,35 cm. Zbliżona do szerokości jest głębokość 0,01–0,25 cm. Kształty watorów są różne. Największą grupę tworzą klepki o watorach trójkątnych – 258 egzemplarzy, znacznie mniej jest klepek z watorami owalnymi – 28 i czworokątnymi – 20 egzemplarzy. We wszystkich przypadkach do ich wykonania użyto noża.

W materiale widoczna jest dominacja pojedynczych wyciosów na obręcz, których dolne krawędzie znajdują się z reguły na wysokości 0,8–2,6 cm, mierząc od podstawy

klepki. Para wyciosów wystąpiła na 12 klepkach, a ich odległość od podstawy mieściła się w granicach 0,8–3,5 cm. Wyciosy wykonano najprawdopodobniej ośnikiem.

Dna naczyń klepkowych zachowały się fragmentarycznie. Wszystkie wykonano z jednego kawałka draniczy. Ich średnice mieszczą się w granicach 6,8–22,8 cm. Grubość den jest różna i waha się w przedziale 0,1–0,8 cm (średnio 0,2–0,3 cm). Wszystkie wykonane zostały bardzo starannie, a ich krawędzie ścięte z reguły ukośnie do watora. W 33 przypadkach krawędzie obciosano jednostronnie, w 2 dwustronnie, a tylko w 6 przypadkach krawędzie den są czworokątne w przekroju, bez ściętych brzegów. Gładka powierzchnia den świadczy o użyciu struga do prac wykończeniowych.

Na wewnętrznej stronie 82 klepek i 24 den zaobserwowano ślady dwóch substancji: ciemnej, konsystencją i barwą przypominającą smołę, oraz żółtawo-brązowej, najprawdopodobniej dziegciu. Interpretuje się je jako powszechnie stosowane materiały uszczelniające. Stwierdzono je również przy badaniach naczyń klepkowych z Wrocławia z ul. Więziennej 10–11¹⁰ oraz z Freibergu¹¹. Na 51 klepkach ślady smolistej substancji wystąpiły pod wátorem, na 9 nad, natomiast na jednej nad i pod wátorem. W przypadku 15 klepek żółtawo-brązowa substancja wystąpiła pod wátorem, a na 7 nad nim. Ślady obu substancji są również widoczne na przykrawędnych partiach den (na 21 – smolista, na 3 żółta).

Do spajania naczyń klepkowych służyły między innymi drewniane obręcze. Z Rynku pochodzą ich dwa fragmenty długości 5 i 9 cm, szerokości 1,3–2 cm i grubości 0,2–0,3 cm (tabl. II: 7, 8). Oba fragmenty są silnie łukowato wygięte, starannie wykonane, o wygładzonej powierzchni. Zachowane wygięcie pozwala określić przypuszczalną średnicę naczyń na około 6 i 10–15 cm.

W oparciu o odnalezione klepki i dna udało się wydzielić 3 kategorie naczyń bednarskich: miski, fragmenty klepek z różnych wiader oraz klepki z większych naczyń – cebra lub beczi. W uzyskanym materiale nie ma znanych z innych stanowisk form przeznaczonych wyłącznie do picia – kubków i pucharków. Przekazy ikonograficzne wskazują jednak na to, że niektóre formy misek, zwłaszcza stosunkowo niewielkie i głębokie, mogły pełnić funkcję kubków.

1. MISKI

Wszystkie odkryte egzemplarze należą do jednego typu donicowatych misek (tabl. I) rozszerzających się ku górze, zbudowanych przeważnie z klepek trapezowatych. W tym jednak przypadku ważniejszy jest sposób ścięcia piętki, decydujący o umieszczeniu klepki w naczyniu pod odpowiednim kątem. Obliczenia dokonane na podstawie zrekonstruowanych wymiarów pozwalają stwierdzić, iż ich objętości zawierają się w przedziale 0,054–3,7 litra (średnio 0,1–1 litra). Średnica natomiast w granicach 5,4–28 cm (średnio 8–10 cm). Wśród zrekonstruowanych egzemplarzy wyróżnić można zarówno miski niewielkie i stosunkowo głębokie, jak też duże i płytkie oraz cały ciąg form pośrednich.

Naczynia tego typu są charakterystyczne głównie dla późnego średniowiecza. We Wrocławiu odnaleziono je w trakcie badań parceli mieszczańskich przy ul. Nożowniczej 13, ul. Świętej Katarzyny¹², ul. Więziennej 10–11¹³ oraz podczas badań na Nowym Targu.¹⁴ We wszystkich przypadkach miski pochodziły z poziomów datowanych na 2. poł. XIII w. Przy ul. Więziennej 10–11 ich największą koncentrację stwierdzono w nawarstwieniach z 2. poł. XIII – 2. poł. XIV w.

¹⁰ Świętek 1999.

¹¹ Gühne 1991, s. 26.

¹² Piekalski – Płonka – Wiśniewski 1991, s. 227, 235.

¹³ Świętek 1999.

¹⁴ Kaźmierczyk 1966–70, cz. I, s. 274, 298, 312–313.

Do misek wrocławskich nawiązują wielkością i cechami morfologicznymi naczynia z Inowrocławia¹⁵, pochodzące z warstw datowanych na okres od poł. XIII do poł. XIV w., Międzyrzecza¹⁶ z warstw datowanych na koniec XIII i początek XIV w., Gdańska¹⁷ z XIV w. i Opola¹⁸ z warstw datowanych na XIII i początek XIV w. Analogiczne do misek z terenów Polski są naczynia z czeskich, słowackich i niemieckich miast średniowiecznych: Uherskeho Brodu¹⁹, gdzie datowane są na XIII w., Pilzna²⁰ pochodzące z XIV w., Pragi²¹ z XIII–XV w., Lubeki²² z XIII–XV w., Freibergu²³ z XIV–XV w. i z Konstancji²⁴ z poziomów datowanych na XV w.

W okresie między poł. XIII a końcem XIV w. we Wrocławiu występowały obok siebie zarówno miski z jednym, jak i z dwoma wiązaniami. Zdecydowaną przewagę miały jednak formy zaopatrzone w jeden wycios. W. Neugebauer²⁵ na podstawie analizy zabytków drewnianych z Lubeki wysunął wniosek o nieco wcześniejszym datowaniu misek z jednym wiązaniem. Naczynia tego typu, według W. Neugebauera, miały pojawić się na początku XIII w. Odmienne zdania jest A. Gühne²⁶, który na podstawie badań przeprowadzonych na terenie Saksonii stwierdził, że naczynia z jednym, dwoma i trzema wiązaniami pojawiły się mniej więcej w tym samym czasie. Inny był tylko czas ich użytkowania. Naczynia z jednym wiązaniem występowały od XIII do XVI w., z dwoma od XIII do XVII w., a z trzema na przełomie XIII/XIV w.

Miski klepkowe były używane w znacznej liczbie, nawet do kilkudziesięciu sztuk w jednym gospodarstwie domowym.²⁷ Ich cena była zapewne niewielka. Uszkodzone egzemplarze wyrzucano, stąd liczne występowanie ich fragmentów w warstwach późnośredniowiecznych.

2. WIADRA

W dwóch przypadkach zachowały się górne fragmenty klepek, pochodzące z różnych wiader. Obie mają charakterystycznie uformowaną główkę, pod którą w przewężeniu umocowywano sznur, pełniący funkcję kabłąka (tabl. II: 3, 4). Ze względu na stan zachowania klepek nie można zrekonstruować samych naczyń, ani podać ich pierwotnej wysokości i średnicy. Przedstawiona rekonstrukcja dokonana została na podstawie przekazów ikonograficznych. Zachowane wymiary klepek: długość 9,1–16,5 cm, szerokość 4,3–5,2 cm i grubość 0,2–1,1 cm.

Taki sposób umocowania kabłąka nie jest specyfiką wrocławską. Przykład wiadra oraz klepek tego typu pochodzi z Opola (tabl. II: 5, 6) z warstw datowanych na 2 ćw. XI – 4 ćw. XII w. oraz z Jihlavy²⁸ i z Nierendolch.²⁹

3. DUŻE NACZYNIA BEDNARSKIE

Osobną grupę tworzy 8 klepek pochodzących z większych naczyń (tabl. II: 1, 2). We wszystkich przypadkach zachowały się tylko dolne fragmenty klepek z dobrze zachowanymi watorami. Obecna wysokość klepek mieści się w granicach 2,9–14,25 cm,

¹⁵ Grabska 1979, s. 123.

¹⁶ Woźnicka 1961, s. 9.

¹⁷ Hołowińska 1967, s. 222.

¹⁸ Hołubowicz 1956, s. 175.

¹⁹ Pavelčík 1955, s. 143.

²⁰ Frýda 1983, s. 228.

²¹ Reichertová – Muk 1966, s. 185.

²² Neugebauer 1954, s. 185; Falk 1983, s. 46.

²³ Gühne 1991, s. 26n.

²⁴ Prohaska–Gross – Soffner 1993, s. 311–320.

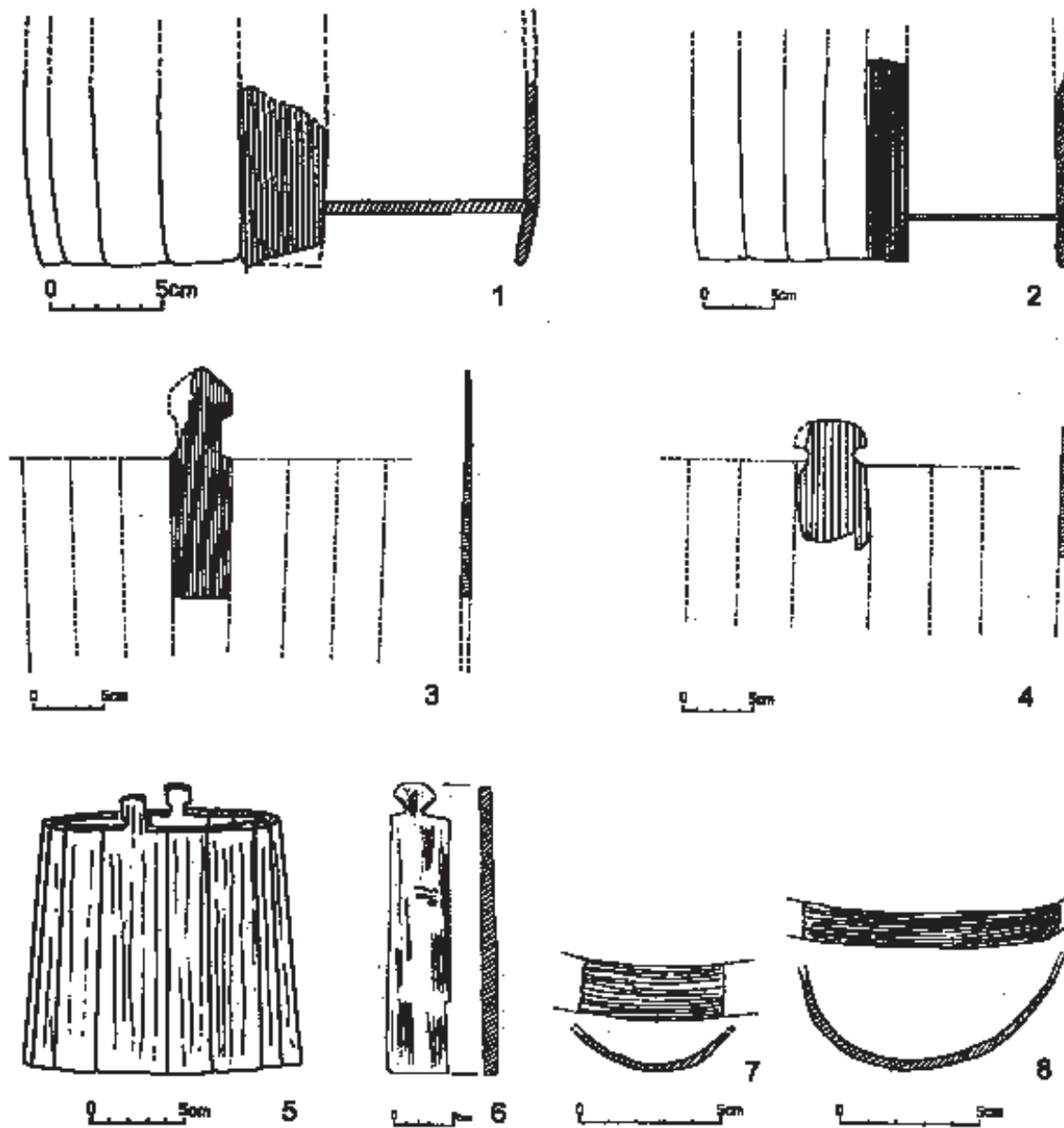
²⁵ Neugebauer 1954.

²⁶ Gühne 1991, s. 26.

²⁷ Polak 1996, s. 331.

²⁸ Novotný 1982, s. 19, Abb. 21: 1, 1a.

²⁹ Schoknecht 1979, s. 212.

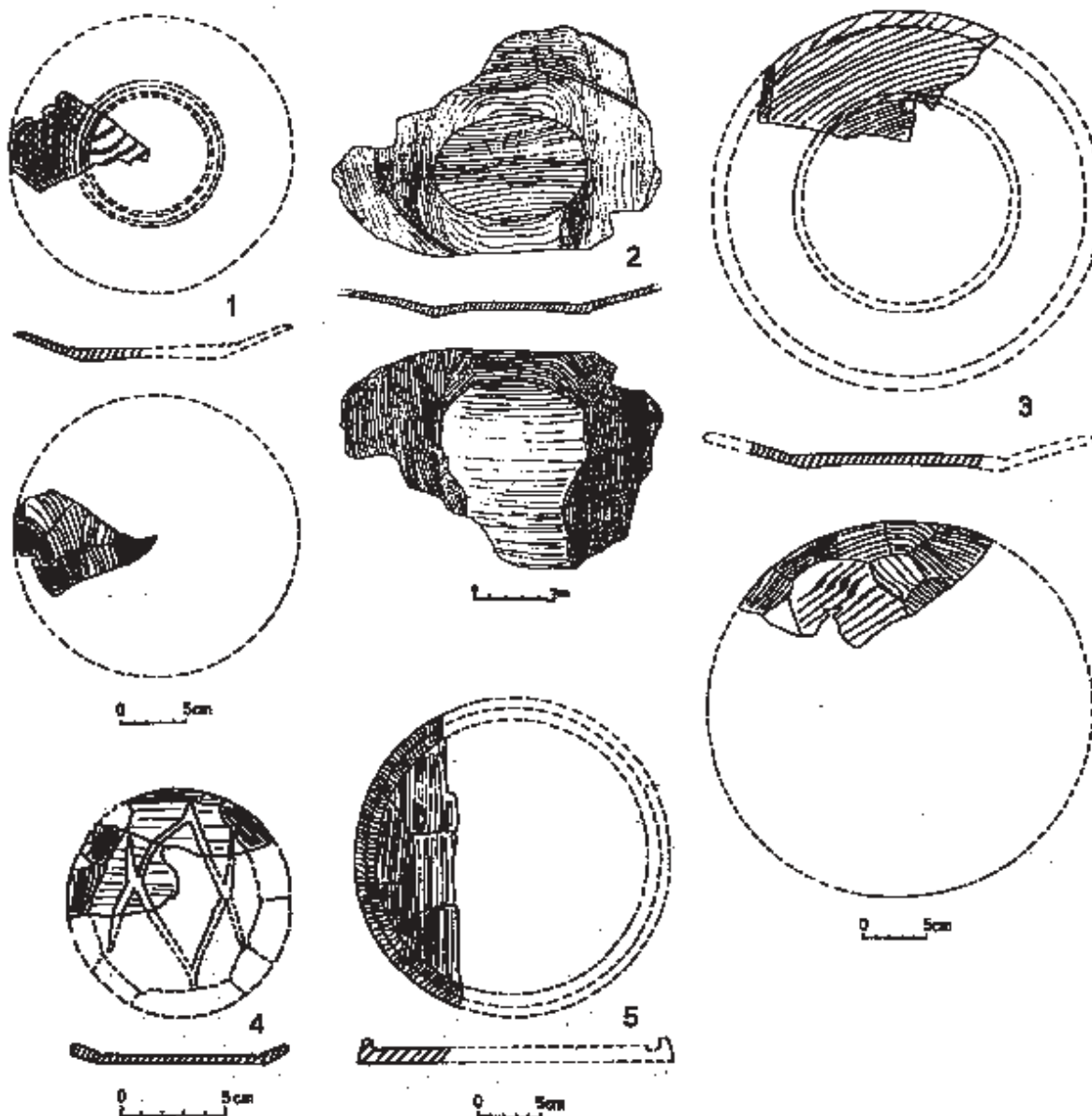

TABLICA II. WYROBY BEDNRASKIE: 1, 2 – REKONSTRUKCJA NACZYŃ NIEOKREŚLONEGO PRZEZNACZENIA; 3, 4 – WIADRA; 5, 6 – PRZYKŁAD WIADRA ORAZ KLEPKI Z OPOŁA, XII W. WEDŁUG J. BUKOWSKIEJ-GEDIGOWEJ I B. GEDIGI 1986; 6, 7 – OBREĆCZE DREWNIANE.

szerokość 2,7–5,7 cm, a grubość 0,9–1,8 cm. Wątory wycięte zostały w odległości między 2 a 3,2 cm od podstawy i mają szerokość 0,3–0,4 cm oraz głębokość 0,1–0,4 cm. Niemal wszystkie klepki posiadają wątory czworokątne, starannie wykonane. Tylko w jednym przypadku wątor jest trójkątny. Fragmentaryczny stan zachowania klepek nie pozwala określić, w konstrukcji jakich naczyń były wykorzystane.

II.2. WYROBY TOCZONE

W materiale z wrocławskiego Rynku technika toczenia zastosowana została do produkcji naczyń (talerzy, misek, kubków–puszek) oraz przedmiotów o nieokreślonym przeznaczeniu.

TABLICA III. ZESTAW FORM TALERZY TOCZONYCH JEDNOSTRONNIE (1-4) I DWUSTRONNIE (5).

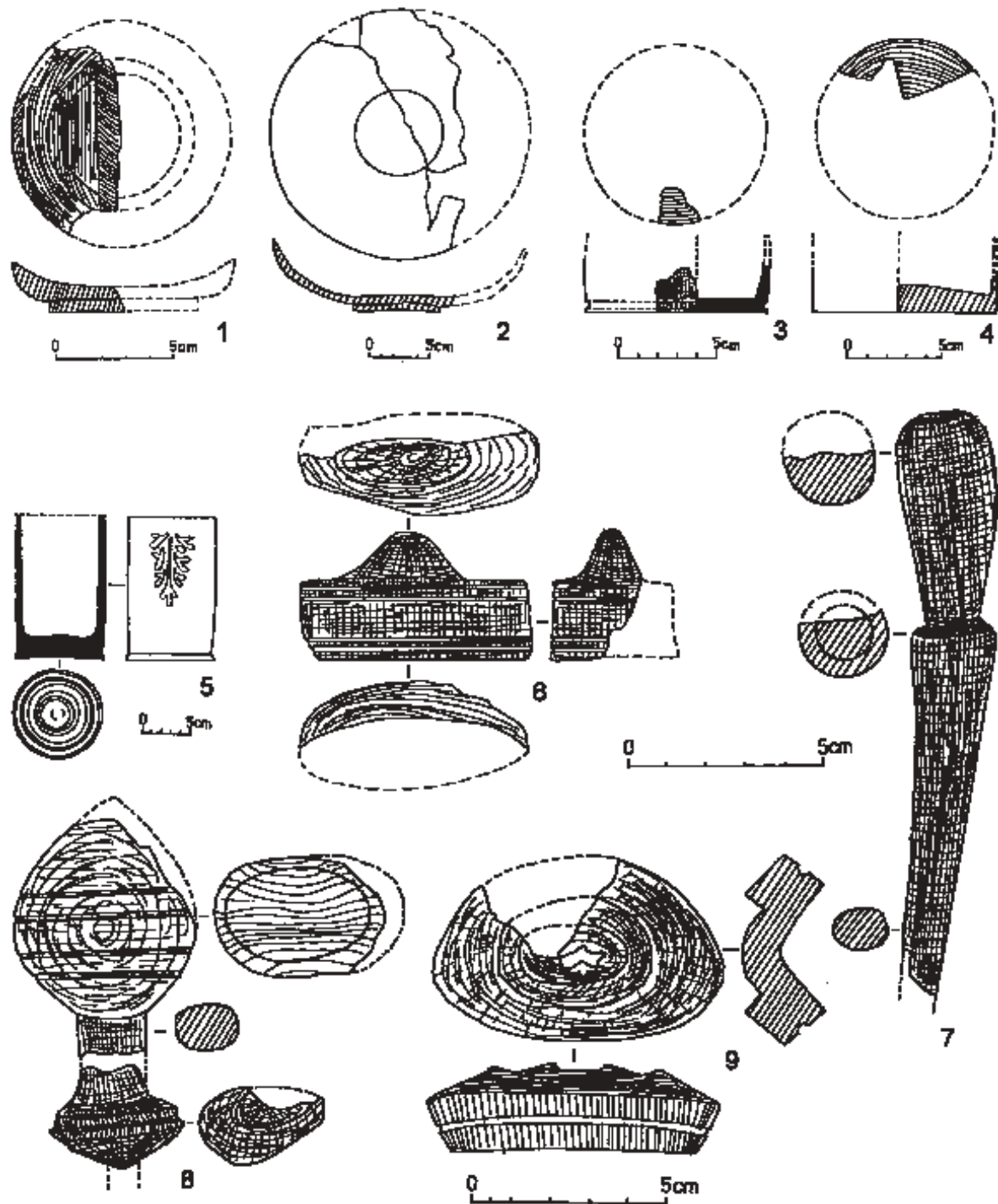
Na wyrobach widoczne są ślady obróbki w postaci wąskich, dookólnych rowków o szerokości 0,1–0,2 cm i nieznacznej głębokości, które powstały wskutek nacisku noża tokarskiego. Do cech technologicznych należy również zaliczyć płytkie, szerokie ślady widoczne na obu stronach dna, będące wynikiem odcinania czopa, mocującego przedmiot w tokarce.

Odkryto ogółem 60 fragmentów naczyń toczonych oraz 4 przedmioty, które przynajmniej w dwóch przypadkach można uznać za ozdobne elementy mebli.

Naczynia toczone podzielić można na trzy duże grupy:

1. TALERZE

Zidentyfikowano 10 fragmentów talerzy (tabl. III: 1–5). Wszystkie są stosunkowo płytkie z lekko zaznaczonym dnem i podobnej wielkości – o średnicy 10,6–30,6 cm (średnio 20–25 cm) i nieznacznej głębokości 0,5–1,4 cm. W przypadku niemal wszystkich egzemplarzy jedynym ornamentem są linie ryte wykonane nożem tokarskim, od-

TABLICA IV. NACZYNIA I PRZEDMIOTY TOCZONE: 1, 2 – MISKI; 3, 4 – PUSZKI – KUBKI; 5 – PRZYKŁAD KUBKA Z LUBEKI WEDŁUG W. NEUGEBAUERA 1954; 6-9 – PRZEDMIOTY TOCZONE.

dzielające partię denną od ścianek, a także podkreślające część przykrawędnią naczynia. Tylko na jednym egzemplarzu widoczny jest ornament o znacznej szerokości żłobków – około 0,3 cm i głębokości 0,1 cm, układający się w formie dwóch dużych „X” stykających się końcami (tabl. III: 4).

Cechą charakterystyczną talerzy z Rynku jest różny sposób opracowania partii zewnętrznych. Można wśród nich wydzielić naczynia toczone dwustronnie (2 fragmenty), o płaskim dnie i pionowo ustawionych ściankach bocznych (tabl. III: 5) oraz toczone

jednostronnie (9 fragmentów) o dnie najczęściej wklęsło-wypukłym, a ściankach bocznych mocno wychylonych na zewnątrz (tabl. III: 1–4). Sposób obróbki strony zewnętrznej jest podobny. Jedno ścięcie formowało płaskie dno, natomiast ścianki noszą ślady nieregularnych, szerokich nacięć, biegnących od dna do krawędzi.

Toczenie jednostronne było w późnym średniowieczu zjawiskiem powszechnym, ale stosowanym głównie przy produkcji misek. Jedyne dotychczasowe przykłady talerza wytoczonego jednostronnie pochodzi z Gdańska³⁰, z nawarstwień datowanych na XIII w.

2. MISKI

Odnaleziono 6 misek. Wszystkie wytoczono dwustronnie do formy ściętego stożka o średnicy 9,6–21 cm (tabl. IV: 1, 2). Ich głębokość waha się w granicach 1–4,6 cm. Proste wylewy misek są w niewielkim stopniu pogrubione lub ścienione, a dna zaakcentowane wyraźną, starannie wytoczoną nóżką.

W późnym średniowieczu miski wytoczone dwustronnie współwystępowały z formami toczonymi jednostronnie, ale były stopniowo wypierane przez te ostatnie. We Wrocławiu egzemplarze toczne dwustronnie odkryto także w trakcie badań parceli przy ul. Więziennej 10–11³¹.

Analogiczne do wrocławskich misek są naczynia z Inowrocławia³², Międzyrzecza³³, Elbląga³⁴, czy Pilzna³⁵.

3. KUBKI – PUSZKI

Z wrocławskiego Rynku pochodzą dwa fragmenty naczyń toczonych, formą przypominające współczesne szklanki (tabl. IV: 3, 4). Zły stan zachowania pozwala, w oparciu o analogie, dokonać jedynie przypuszczalnej rekonstrukcji tego typu naczyń. Ich cechą charakterystyczną jest znaczna grubość części dennej (0,5–1,1 cm), w stosunku do grubości ścianek (0,1–0,2 cm). Dno od strony zewnętrznej jest płaskie i równe, a od wewnętrznej wypukłe. Ścianki boczne są nachylone do wewnątrz. Na jednym z fragmentów (tabl. IV: 3) widoczny jest owalny w przekroju żłobek o szerokości 0,3 cm i głębokości 0,1 cm, umieszczony na wysokości 0,2 cm od podstawy dna. Zachowana wysokość ścianek jest nieznaczna: 1–2,1 cm. Przypuszczalna średnica tego typu naczyń mieści się w granicach 9–10 cm.

Analogiczne naczynia pochodzą z Lubeki³⁶, gdzie wystąpiły w nawarstwieńiach datowanych na koniec XIII w (tabl. IV: 5). Toczony kubki odkryto również we Freibergu i Konstancji³⁷, w nawarstwieńiach datowanych na XV w. We Wrocławiu przykłady toczonych kubków pochodzą z ul. Bernardyńskiej,³⁸ natomiast przykład puszki znany jest z Inowrocławia.³⁹

4. INNE PRZEDMIOTY TOCZONE

Wytaczana była nie tylko zastawa stołowa. Tokarki używano również przy produkcji przedmiotów o trudnym do określenia przeznaczeniu. Najprawdopodobniej ozdobnym zakończeniem mebla jest zabytek zachowany w dwóch fragmentach (tabl. IV: 8), mający formę jajowatej gałki o wierzchołku łagodnie zaokrąglonym i łukowatej podsta-

³⁰ Cieślak 1978, ilustracja.

³¹ Świętek 1999.

³² Grabska 1979, s. 428, ryc. 40:2, 5; 37:5.

³³ Woźnicka 1961, s. 27, tabl. VIII 2; IX 1, 2, 4.

³⁴ Nawrolscy 1986, s. 609n.

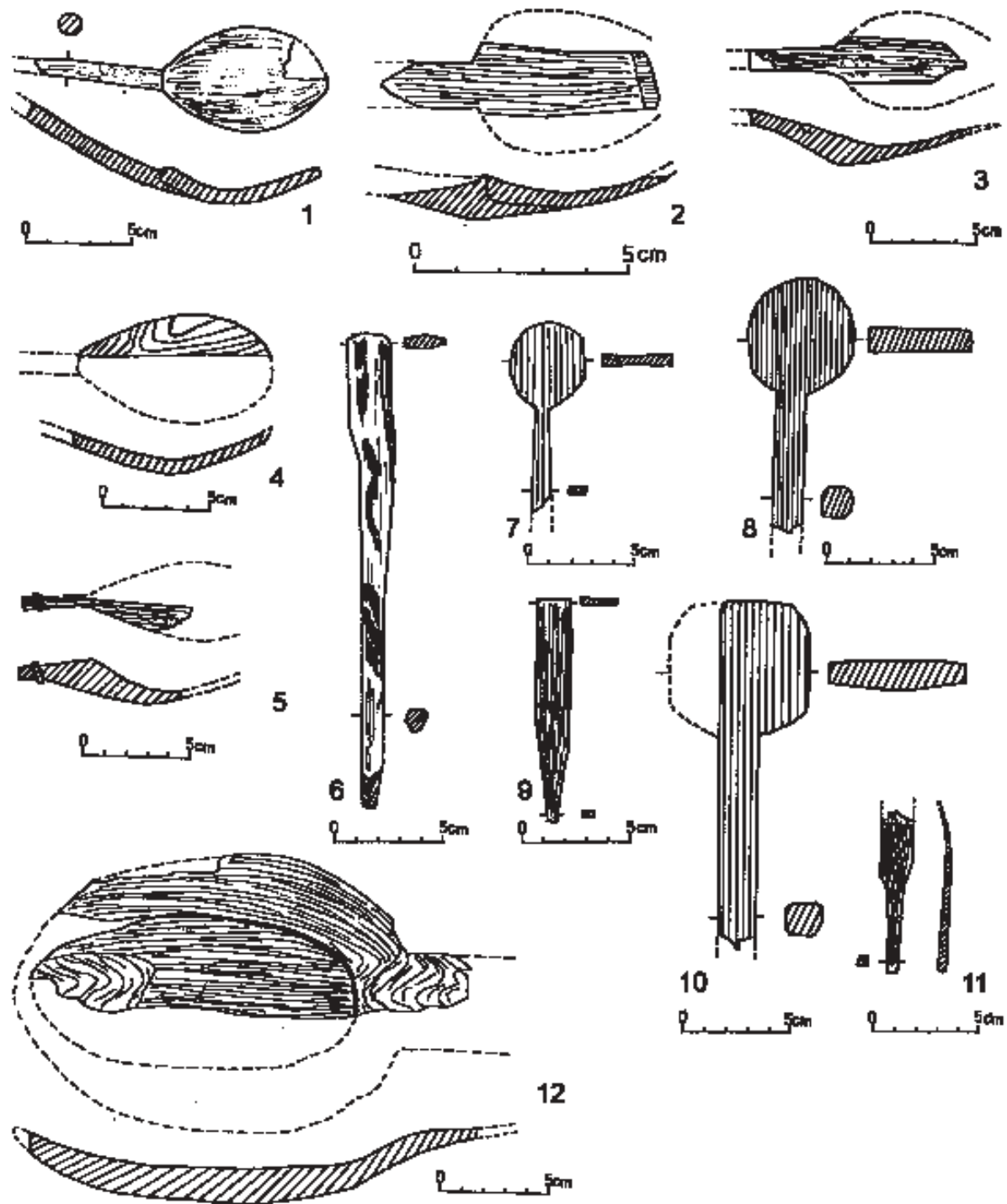
³⁵ Fryda 1983, s. 290.

³⁶ Neugebauer 1954, Abb. 6.

³⁷ Prohaska–Gross – Soffner 1993, s. 311–320.

³⁸ Płonka – Wiśniewski 1990, s. 432.

³⁹ Grabska 1979, s. 138.

TABLICA V. PRZEDMIOTY KUCHENNE: ŁYŻKI (1-5); ŁOPATKI (7-11); FRAGMENT ŁOPATY (12).

wie, przechodzącej w szyjkę, ozdobioną w dolnej partii soczewkowatym zgrubieniem. Gałka o wymiarach 4,7 x 3 cm i długości 5,6 cm, w przekroju poprzecznym jest owalna. Funkcję ornamentu pełnią 4 żłobki o takiej samej szerokości i głębokości – 0,1 cm. Rozmieszczone są parami, a odległości pomiędzy nimi wynoszą 0,8 cm oraz 0,5 cm pomiędzy żłobkami jednej pary. Usytuowane zostały na wysokości 2,3 cm od górnej krawędzi i 1 cm od dolnego zakończenia gałki. Najprawdopodobniej wykonano je posługując się nożem tokarskim, co potwierdza ich równy przebieg oraz zbliżone wy-

miary. Szyjka zachowała się fragmentarycznie. Obecnie ma długość 3,5 cm. W przekroju poprzecznym jest owalna o wymiarach 1,6 x 1 cm. Soczewkowane zgrubienie znajdujące się u dołu szyjki ma długość 1,5 cm, w przekroju poprzecznym jest owalne o wymiarach 3,3 x 1,9 cm. W części centralnej znajduje się żłobek szerokości 0,2 cm i głębokości 0,15 cm.

Innym przykładem przedmiotu toczzonego jest zabytek w rzucie poziomym owalny, o wymiarach 7,4 x 4,8 cm, w rzucie pionowym trapezowaty o wysokości 2,3 cm, a w przekroju poprzecznym wklęsło-wypukły (tabl. IV: 9). W odległości 0,5 cm od górnej krawędzi znajduje się żłobek szerokości 0,2 cm i głębokości 0,15 cm, przebiegający przez cały obwód przedmiotu. Podstawę tworzy lejkowate wgłębienie mające 1,2 cm głębokości. Część górna jest wypukła, podkreślona dodatkowo żłobkiem w przekroju trójkątnym o szerokości 0,6 cm i głębokości 0,3 cm. Łagodnie wysklepienie górnej partii, obecnie uszkodzone, ma wysokość 0,2 cm mierzac od krawędzi ścianki bocznej.

Formę zbliżoną do wyżej opisanego przedmiotu ma zabytek w rzucie poziomym owalny, o zrekonstruowanych wymiarach 5,9 x 2,7 cm i zachowanej wysokości 3,3 cm (tabl. IV: 6). Funkcję ornamentu pełnią tutaj 4 żłobki, biegnące dookoła ścianki bocznej, mające taką samą szerokość i głębokość około 0,05 cm. Rozmieszczone zostały parami, a odległości pomiędzy nimi wynoszą 1 cm oraz 0,3 cm pomiędzy żłobkami jednej pary. Usytuowane zostały na wysokości 0,3 cm i 0,2 cm od krawędzi. Podstawa ma formę płaskiego dna, natomiast płaszczyzna górna uformowana została w stożkowate wybrzuszenie o łagodnie zaokrąglonym wierzchołku, w przekroju poprzecznym owalne o wymiarach 3 x 1,4 cm i wysokości 1,2 cm.

Inną formę ma fragmentarycznie zachowany przedmiot o obecnej długości 14,8 cm i starannie wytoczonej powierzchni (tabl. IV: 7). Okrągła w przekroju górna część ma średnicę 2,4 cm. Zwęża się stopniowo ku dołowi, przechodząc dalej w wyraźnie wyodrębniony trzon o średnicy 2,2 cm w partii górnej oraz szerokości 1,4 cm i wysokości 1 cm przy ułamonym, owalnym w przekroju poprzecznym końcu.

II.3. WYROBY DRAŻONE I STRUGANE

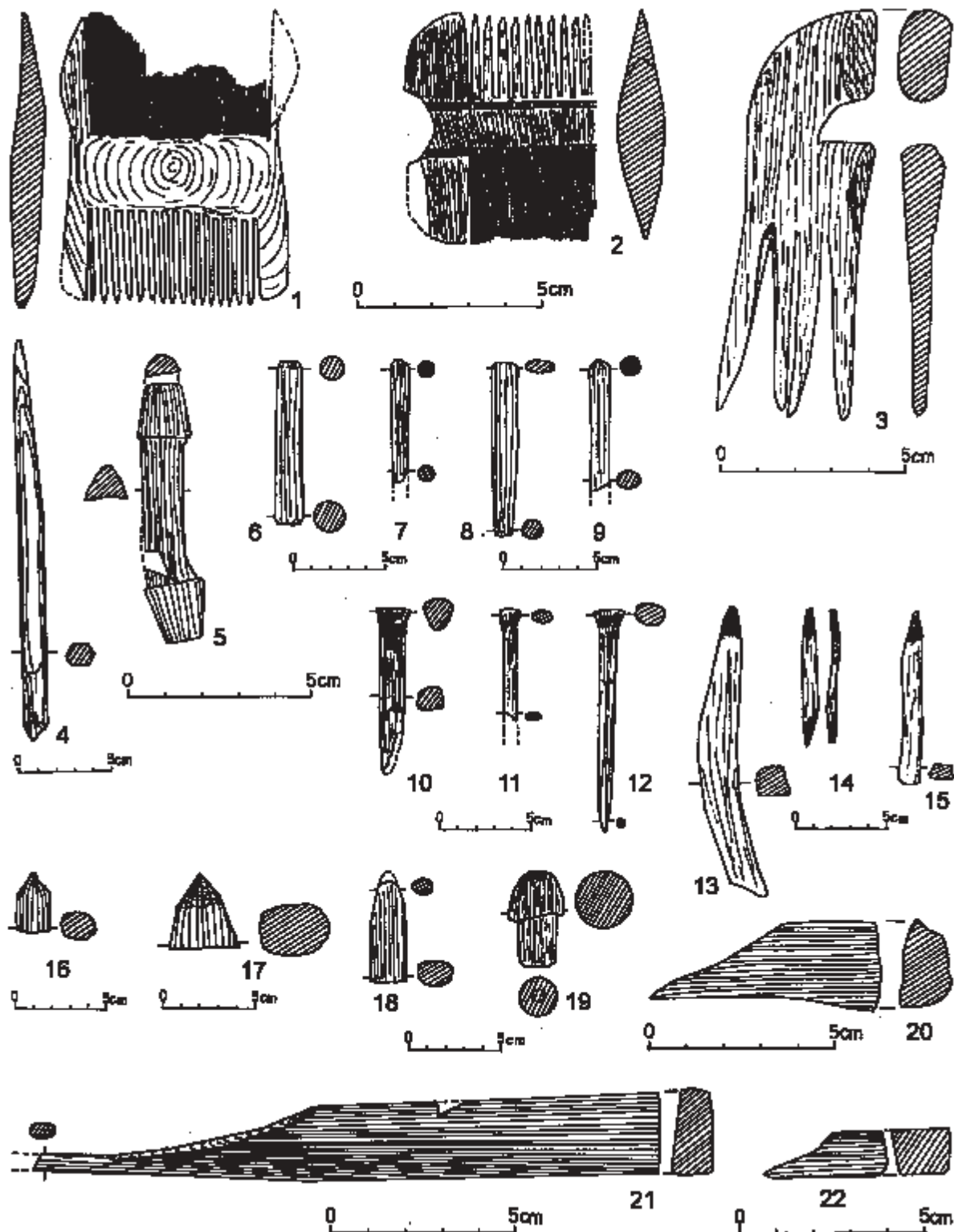
Do ich wykonania najprawdopodobniej służyły różnego rodzaju noże. Podzielić je można na kilka większych podgrup, związanych z ich przeznaczeniem.

1. PRZEDMIOTY KUCHENNE

Należą do nich 3 kategorie zabytków: łyżki, łopatkki oraz fragment łopaty (?).

Odkryto 12 łyżek zachowanych fragmentarycznie (tabl. V: 1–5). Głównie są to fragmenty miseczek, których długość waha się między 4,6–9,5 cm, szerokość 3,4–5,4 cm, głębokość 0,2–1,5 cm. Trzonki nie zachowały się, dlatego nie można podać nawet w przybliżeniu całkowitej długości tej kategorii zabytków. Zachowany w całości drewniany trzonek o długości 3,2 cm, w przekroju poprzecznym prostokątny, pełnił funkcję trzpienia, służącego do osadzenia właściwej rękojeści (tabl. V: 5). Na wysokości 0,8 cm od dolnej krawędzi zachowało się żeberko szerokości 0,2 cm, które prawdopodobnie spełniało funkcję konstrukcyjną. Na nim mogła opierać się właściwa rączka.

Łopatkki składają się z czworokątnego w przekroju poprzecznym trzonka oraz z części pracującej, ukształtowanej na dwa sposoby: w formie zbliżonej do owalu, albo w formie wydłużonego, wąskiego prostokąta dwustronnie ściętego przy wierzchołku (tabl. V: 6–11). Całkowita długość łopatek mieści się w granicach 6,3–16,8 cm. Wymiary owalnej części pracującej – długość 2,7–6,8 cm, szerokość 2–6,5 cm i grubość 0,3–1,35 cm. Część prostokątna miała wielkości: długość 3,4–16,9 cm, szerokość 0,4–1,7 cm, grubość 0,2–1,5 cm.

TABLICA VI. GRZEBIENIE (1, 2); GRZEBIEN TKACKI (3); SZPULKA (5); WRZECIONO (4); KOŁECZKI (6-9); DYBLE (10-12); ŁUCZYWKA (13-15); CZOPY (16-19); KLINY (20-22).

Najprawdopodobniej fragmentem łopaty jest przedmiot o ułamanym trzonku i zachowanej fragmentarycznie części pracującej (tabl. V: 12). Po zrekonstruowaniu przypuszczalna długość części pracującej wynosiła 19 cm, szerokość 16 cm i głębokość 1,6 cm. Przy tym stanie zachowania niemożliwe jest pełne odtworzenie wymiarów trzonka. Zachowane wymiary to 2 cm długości, 6 cm szerokość i 0,5 cm grubości.

2. PRZEDMIOTY DO HIGIENY OSOBISTEJ

Należą do nich dwa dwustronne grzebienie o szerokim i wąskim rozstawie ząbków (tabl. VI: 1, 2). Wykonane starannie, z wyraźnym układem stoi, pełniących najprawdopodobniej funkcję prostego ornamentu. Pierwszy, zachowany prawie w całości, ma długość 8 cm, szerokość 5,9 cm, w przekroju poprzecznym jest soczewkowaty o maksymalnej grubości 0,8 cm. Ząbki są starte i połamane, najprawdopodobniej w wyniku używania.

Drugi grzebień, zachowany fragmentarycznie, ma długość 6,4 cm, szerokość 5 cm, w przekroju jest soczewkowaty o maksymalnej grubości 1,2 cm. Wykonany został starannie, a jego ząbki są równe i dobrze opracowane.

Najliczniejszy zbiór dwustronnych grzebieni drewnianych pochodzi z Nowogrodu. Obejmował on 299 egzemplarzy, występujących z jednakowym natężeniem w okresie od X do XV w.⁴⁰ Pojedyncze grzebienie pochodzą z Grodna⁴¹ i Kołobrzegu⁴² z nawarstwień datowanych na 1. poł. XIV w.

3. NARZĘDZIA TKACKIE

Należą do nich: szpulka, grzebień tkacki i wrzeciono.

Jako szpulkę do nawijania nici zinterpretowano przedmiot wykonany z małej, prostokątnej draniczy, z której wyodrębniono na dwóch przeciwległych końcach dwie, trapezowate główki (tabl. VI: 5). Szpulka ma długość 7 cm, w przekroju poprzecznym jest trójkątna o silnie zaokrąglonych narożach i wymiarach 1,2 x 0,8 cm. Odległość pomiędzy główkami wynosi 4 cm. Główki mają takie same wymiary: długość 1,5 cm, szerokość 1–1,5 cm, grubość 0,4–0,8 cm. W przekroju poprzecznym są trójkątne.

W trakcie badań przy ul. Więziennej 11⁴³ odnaleziono szpulkę, różniącą się od zabytku pochodzącego z Rynku uformowaniem główek, którym nadano kształt półkolisty. Chronologię zabytku określono na poł. XIII – 2. poł. XV w.

Kolejnym zabytkiem tej grupy jest fragmentarycznie zachowany grzebień tkacki (tabl. VI: 3). Starannie wykonany, dużych rozmiarów ma obecnie długość 11,2 cm, szerokość 3,2 cm, grubość rączki 1,4 cm i grubość ząbków 0,35 cm. Zęby są rzadkie o długości 5,2 cm i dużych odstępach, sięgających od 0,2–1,4 cm. Zachowały się tylko cztery zęby, obecnie mocno zdeformowane. Grzbiet ma formę półkolistej rączki, biegnącej na całej szerokości z otworem o wymiarach 1,5 x 1,2 cm, służącym prawdopodobnie do lepszego uchwycenia przedmiotu.

Najstarszy przykład drewnianego grzebienia tkackiego pochodzi z Opola,⁴⁴ z nawarstwień datowanych na 3. ćw. XI w. We Wrocławiu dwa grzebienie odnaleziono w trakcie badań przy ul. Bernardyńskiej⁴⁵ w warstwach datowanych na XIV–XV w.

Do narzędzi tkackich należy fragmentarycznie zachowane wrzeciono o długości 21,5 cm, ułamane przy jednym końcu, przy drugim zwężające się w łagodnie zaokrąglony wierzchołek (tabl. VI: 4). W przekroju poprzecznym jest owalne o wymiarach 1,25 x 1,2 cm z wyraźnymi nierównościami grani powstałymi w trakcie obróbki nożem.

4. INNE

Zbiór ten tworzą liczne zabytki o różnorodnej funkcji i przeznaczeniu. Są to: kołeczki, dyble, czopy, łuczynka, kliny, trzonki do narzędzi, krążki, kółka, kule, fragment gontu oraz najprawdopodobniej fragment mebla.

⁴⁰ Polak 1996; Kolcin 1958.

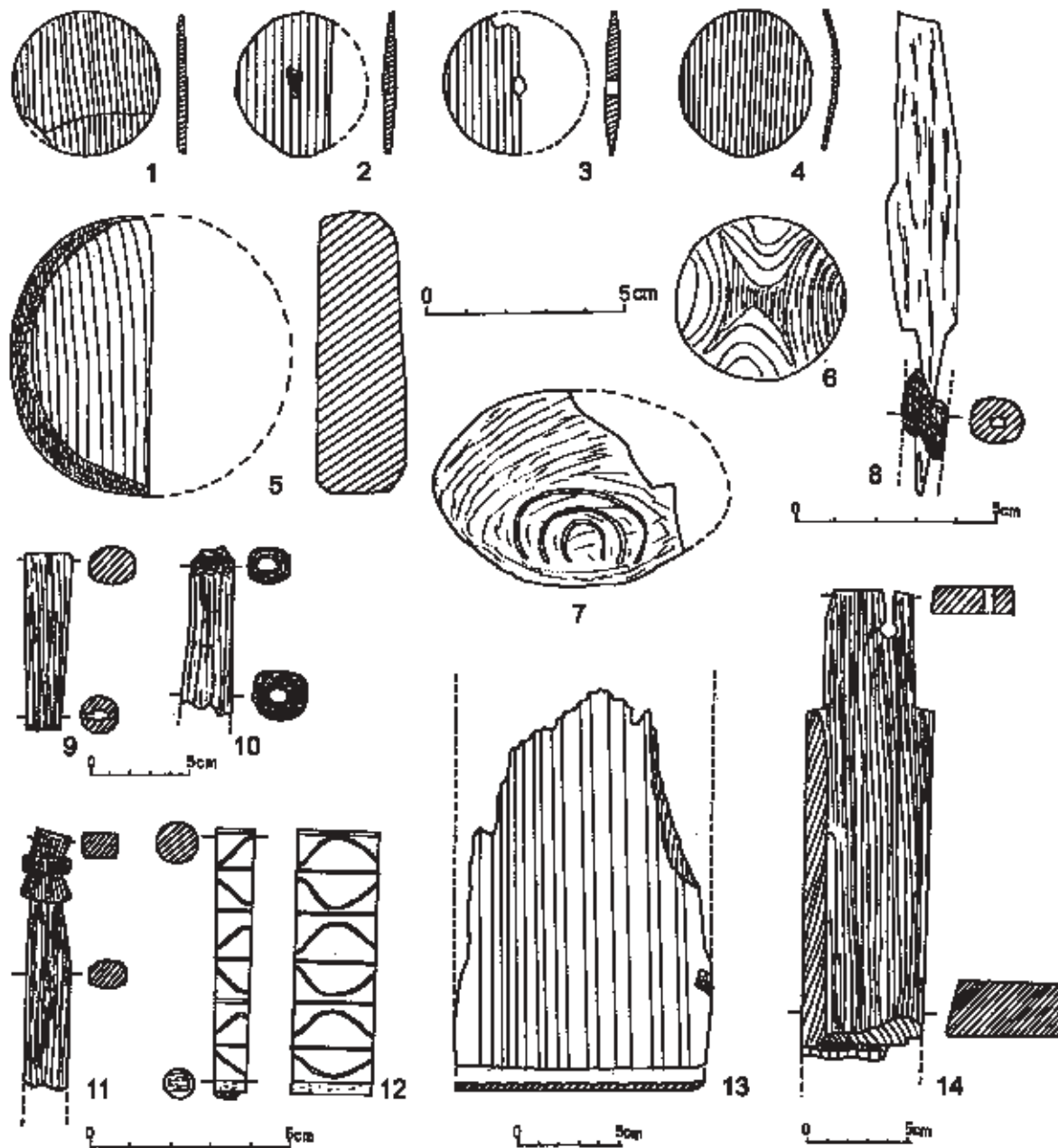
⁴¹ Hensel 1987, ryc. 146.

⁴² Polak 1996, s. 333.

⁴³ Świętek 1999.

⁴⁴ Bukowska-Gedigowa – Gediga 1986.

⁴⁵ Płonka – Wiśniewski 1988, s. 432.

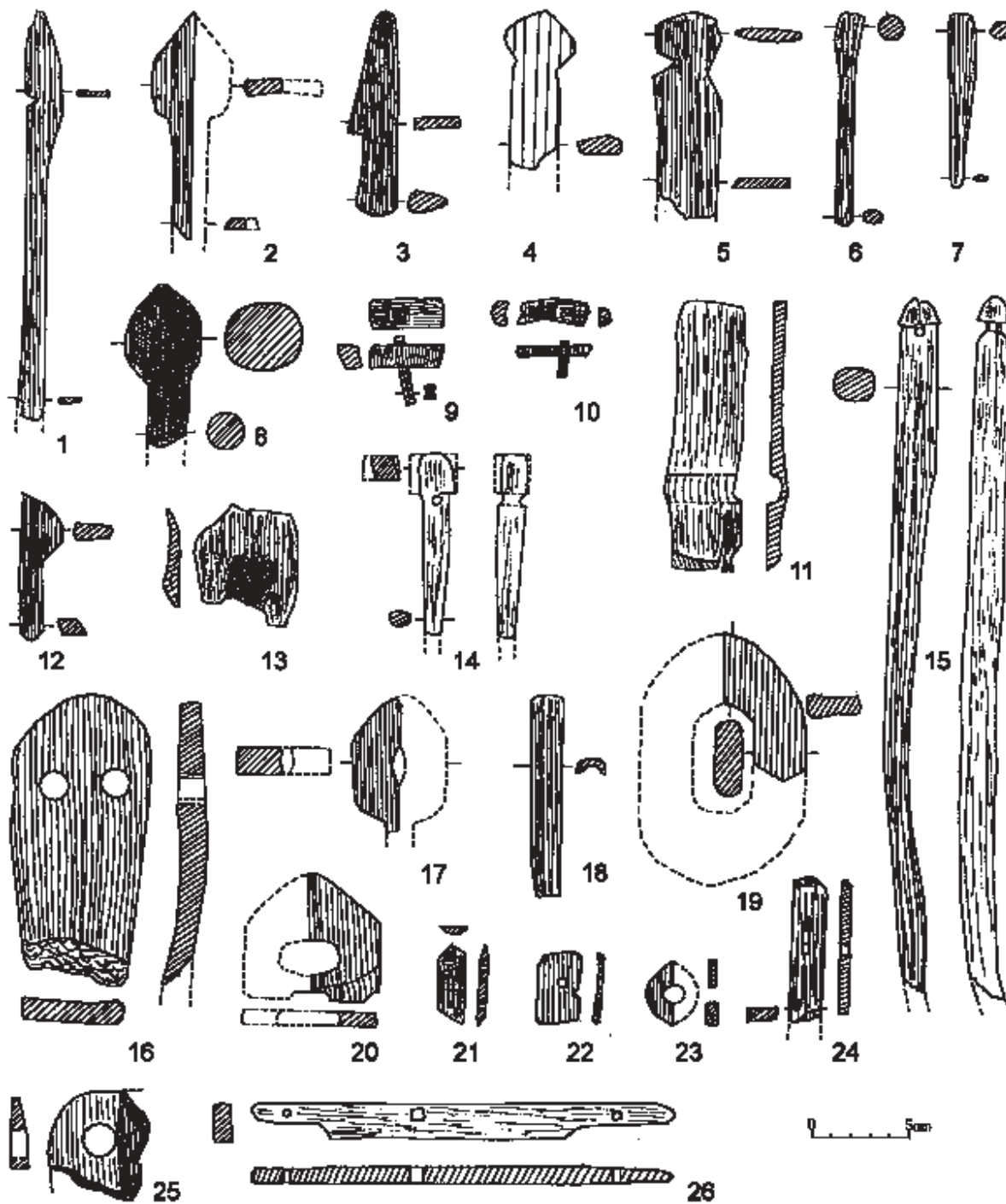

TABLICA VII. KRAŻKI (1–2, 4–5); KÓŁKO (3); KULE (6–7); TRZONKI (9–12); NÓŻ Z ZACHOWANYM FRAGMENTEM DREWNIANEGO TRZONKA (8); GONT (13), FRAGMENT MEBLA (14).

Kołeczki mają formę podłużnego, ociosanego drewna (tabl. VI: 6–9). Do ich produkcji używano drewna prostowłóknistego, a ich końce najczęściej są szfawane aby łatwiej wchodziły w otwory łączonych elementów.⁴⁶ Odnaleziono 10 kołeczków o długości w granicach 3,7–12,5 cm. W przekroju poprzecznym są koliste o średnicy 0,8–1,2 cm lub owalne o wymiarach 0,8 x 1,7 cm. Przedmioty te miały szerokie zastosowanie zarówno do łączenia elementów mebli, jak również przy produkcji den naczyń bednarskich.

Obok kołeczków podobną funkcję pełniły drewniane dyble (tabl. VI: 10–12). Z terenu wrocławskiego Rynku pochodzi 10 dybli. Są to proste formy o jednym końcu ostro zwężającym się, drugim najczęściej rozklepanym w formie główki, która w przek-

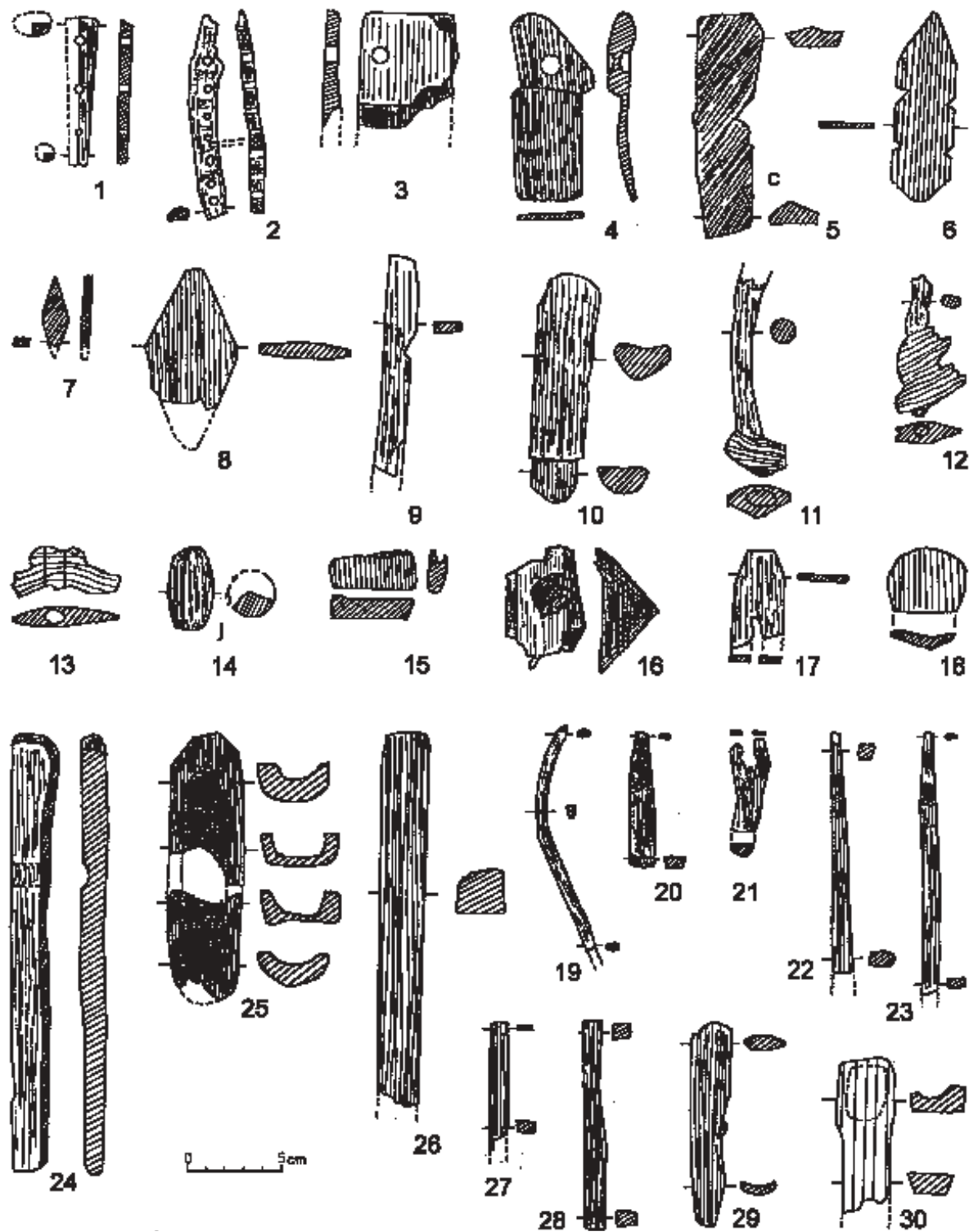
⁴⁶ Swaczyna 1995, s. 104.

TABLICA VIII. PRZEDMIOTY NIEOKREŚLONE.

roju poprzecznym może być owalna, soczewkowata, prostokątna, czworokątna, półowalna, trapezowata, rombowa. Długości dybli są różne w zależności od przeznaczenia i wahają się w granicach od 5 do 12,2 cm. Główki mają od 1,5 do 2,2 cm szerokości i od 0,2 do 1,8 cm wysokości, natomiast trzonki od 0,3 do 1,5 cm szerokości i 0,3–1,2 cm grubości.

Z wrocławskiego Rynku pochodzi 19 czopów (tabl. VI: 16–19), w tym jeden w formie grzyba, starannie wykonany, długości 5,3 cm i średnicy 2,2–2,8 cm (tabl. VI: 19). Pozostałe czopy mają typową, stożkową formę o różnie ukształtowanej podstawie

TABLICA IX. PRZEDMIOTY NIEOKREŚLONE.

i spiczastym wierzchołku. Najwięcej czopów ma podstawę owalną – 8 egzemplarzy, dalej kolistą, ale także czworokątną, wieloboczną i trójkątną. Czopy mają różną długość, mieszczącą się w granicach 3,4–13,6 cm i różne wymiary podstaw – szerokość w granicach 1,1–3,3 cm, wysokość 0,8–2 cm. Czopy pełniły funkcję stożkowej zatyczki przy beczkach, baliach itp.

Z Rynku pochodzą 33 łuczywka o długości mieszczącej się w granicach 6–19,1 cm (tabl. VI: 13–15). Wszystkie wykonane z drewniek najczęściej czworokątnych w przekroju poprzecznym o szerokości 0,6–2,1 cm i grubości 0,2–1,8 cm. Końce są zaokrąglone i podcięte, ze śladami opalenia.

Kliny używane były w pracach związanych z obróbką drewna (tabl. VI: 20–22). Służyły do rozszczepiania materiałów twardych, uzyskiwania dranic, ale również do przytrzymywania obrabianych przedmiotów w warsztatach. Odnaleziono 15 przedmiotów tego typu o długości między 2,8–9,9 cm, szerokości 0,6–4,3 cm i wysokości 0,9–3,3 cm.

Duży zbiór zabytków tworzą fragmenty przedmiotów, które zostały zinterpretowane jako trzonki narzędzi metalowych lub drewnianych (tabl. VII: 8–12). Do grupy tej zaliczono 32 przedmioty o różnej długości i różnym stopniu zachowania. W przekroju poprzecznym są najczęściej owalne lub okrągłe, tylko pojedyncze czworokątne (2) lub wieloboczne (1). Zachowana długość mieści się w granicach 3,5–15,6 cm, wymiary przekroju 3,1 x 0,6 cm.

Ze względu na szczególny sposób wykonania na uwagę zasługują 2 trzonki.

Pierwszy z nich (tabl. VII: 11), zachowany fragmentarycznie, ma obecnie długość 6,7 cm. Ułamany koniec jest w przekroju poprzecznym owalny i ma wymiary 1 x 0,7 cm. Drugi koniec ukształtowany został w formie rzeźbionej klepsydry o długości 1,8 cm, w przekroju poprzecznym czworokątnej o wymiarach 0,9 x 0,5 cm, podkreślonej w partii środkowej taśmą szerokości 0,4 cm.

Drugi trzonek o długości 6,8 cm (tabl. VII: 12), zachował się w całości. Ma formę ściętego stożka o średnicy 1 cm przy jednym z końców i 0,8 cm przy drugim. W węższym końcu, wzmocnionym kościaną okładziną szerokości 0,3 cm, tkwi niewielki fragment metalu. Rękojeść prawdopodobnie wytoczono, ozdabiając rytym ornamentem inkrustowanym cieniutką, srebrną nitką. Ornament tworzy układ linii falistej (sinusoidalnej), poprzedzielanej pojedynczymi liniami prostymi, regularnie rozmieszczonymi na całej długości trzonka.

Z wrocławskiego Rynku pochodzi 19 krążków i 2 kółka, które zachowały się przeważnie w formie większych lub mniejszych fragmentów (tabl. VII: 1–5). 16 egzemplarzy ma formę kolistą o średnicy w granicach 2,5–9 cm, natomiast 5 zabytków kształtem zbliżonych jest do owalu o wymiarach 2,7–3,8 cm. Grubość w obu przypadkach mieści się między 0,1 cm a 2,2 cm.

We Wrocławiu krążki odnaleziono także w trakcie badań przy ul. Więziennej 11 w nawarstwieniach datowanych na poł. XIII – 2. poł. XV w.⁴⁷ Dwa kółka pochodzą z badań przy ul. Nożowniczej 13 z warstw datowanych na 2. poł. XIII w.⁴⁸

Interpretacja funkcjonalna tego rodzaju znalezisk jest mocno dyskusyjna. W literaturze traktuje się je jako półfabrykaty pływaków.⁴⁹ Nie można wykluczyć również wykorzystania ich do gier.⁵⁰

Oprócz kótek i krążków z wrocławskiego Rynku pochodzą dwie kule o różnych wymiarach (tabl. VII: 6, 7). Mniejsza, starannie wykonana ma średnicę 4,1 cm. Druga, zachowana fragmentarycznie, ma formę zbliżoną do elipsy o wymiarach 6,4 x 4,9 cm. Na zachowanym fragmencie widoczny jest ornament w postaci trzech koncentrycznych, półkolistych żłobków o szerokości 0,1 cm i takiej samej głębokości, wydrążonych w odległości 0,2 cm od bliższej górnej krawędzi i 2 cm od bocznych. Odległości pomiędzy żłobkami wynoszą 0,4 i 0,3 cm.

Drewniane kule dość często znajdowane są na średniowiecznych stanowiskach archeologicznych. Znane są między innymi z Opola i Legnicy,⁵¹ a także z Gdań-

⁴⁷ Świętek 1999.

⁴⁸ Piekalski – Płonka – Wiśniewski 1991, s. 235.

⁴⁹ Bukowska–Gedigowa – Gediga 1986, s. 93.

⁵⁰ Dziekoński – Kocka 1939.

⁵¹ Borkowski 1995, s. 99.

ska⁵² i Kołobrzegu.⁵³ Licznie wystąpiły w Szczecinie na Wzgórzu Zamkowym, gdzie odkryte zostały w pracowni tokarskiej datowanej na 1. poł. XII w.⁵⁴ W polskiej literaturze uważane są powszechnie za element związany z „szelkami“ używanymi przy wyciąganiu sieci. Warto jednak zwrócić uwagę, że kule różnią się między sobą zarówno wielkością jak i sposobem wykonania. Nie można wykluczyć, że zróżnicowanie formalne jest efektem zróżnicowania funkcjonalnego. Drewniane kule z Exter i Yorku służyły najprawdopodobniej do gier.⁵⁵

Za gont można uznać fragmentarycznie zachowaną, wąską, cienką deseczkę o długości 18,8 cm, szerokości 12,7 cm i grubości 0,5 cm, z charakterystyczną rowkową powierzchnią (tabl. VII: 13). Zachowany fragment jest dość mocno uszkodzony, o nierównym, poszarpanym jednym z końców, najprawdopodobniej złamanym w trakcie eksploatacji.

Gonty służyły do pokrywania dachów lub szalowania zewnętrznych ścian budynków. Ściany pokryte gontami układane były w formie karpiej łuski. Gonty przybijano gontalami – długimi, cienkimi gwoździami.⁵⁶ Z Opola⁵⁷ pochodzi fragment gontu z warstw datowanych na 4. ćw. X w. Gont z Rynku byłby więc przykładem stosowania drewnianych dachówek również w późnym średniowieczu.

Odosobnionym przykładem jest najprawdopodobniej element mebla (tabl. VII: 14), być może nogi krzesła lub skrzyni z konstrukcji ramowej o zachowanej długości 23,1 cm. Jest to przykład połączenia kołkowego stosowanego zarówno w meblach dawnych jak i współcześnie.⁵⁸ Czop z wywierconym otworem na kołek o średnicy 0,7 cm, zachował się niemal w całości. Uszkodzona jest jedynie górna część otworu. Otwór w czopie odchylony jest od osi. Wywiercono go w odległości 1,6 cm od górnego, krótszego boku i 0,8 cm od dłuższego. Czop ma długość 5,9 cm i szerokość 3,9 cm, w przekroju jest prostokątny o grubości 1,4 cm. Uformowany został dwoma wycięciami szerokości 0,7 i 1,3 cm, przechodząc dalej w stopniowo pogrubiający się trzon ułamany przy końcu. Czworoboczny w przekroju trzon ma długość 17,2 cm, szerokość 6 cm i grubość 2,5–2,7 cm.

5. PRZEDMIOTY NIEOKREŚLONE

Należy do nich 78 przedmiotów przedstawionych na tablicach VIII–X. Większość zachowała się w niewielkich fragmentach, dlatego określenie ich pierwotnego przeznaczenia jest bardzo trudne.

a) Przedmioty kształtem przypominające opisywane wyżej łopatkę, przy czym część pracująca została uformowana tylko z jednej strony (tabl. VIII: 1–3, 12). W jednym przypadku przedmiot miał prawdopodobnie formę łopatkę o liściowato uformowanej górnej części (tabl. VIII: 2).

b) Przedmioty kształtem przypominające opisywane wyżej klepki wiader (tabl. VIII: 4, 5). Wycięcia kształtujące główkę są nierówne i umieszczone na różnych wysokościach.

c) Dwa przedmioty kształtem przypominające niewielkie młoteczki (tabl. VIII: 9, 10), z prostokątną w rzucie i przekroju częścią pracującą i przewierconym w niej czworobocznym otworem, w którym tkwił czworokątny trzonek

d) Sześć przedmiotów kształtem przypominających tłuczki o pogrubionym, zaokrąglonym jednym końcu (tabl. VIII: 6–8).

e) Dwa zabytki zachowane fragmentarycznie, kształtem nawiązujące do szpili (tabl. VIII: 14, 15). Jeden z końców ukształtowano w formie główki, podkreślonej dwo-

⁵² *Kmieciński 1955*, s. 213.

⁵³ *Polak 1996*.

⁵⁴ *Cnotliwy i in. 1983*, ryc. 193.3, s. 277–278.

⁵⁵ *Polak 1996*, s.333.

⁵⁶ *Słownik języka polskiego PWN*.

⁵⁷ *Bukowska–Gedigowa – Gediga 1986*.

⁵⁸ *Swaczyna 1995*, s.97.

ma nacięciami, tworzącymi formę okapu. Na przejściu główki w trzonek wywiercony został otwór.

f) Sześć przedmiotów zachowanych fragmentarycznie, najczęściej w formie czworokątnych lub owalnych płytek z zachowanym jednym otworem (tabl. VIII: 17, 20, 22, 24, 25; IX: 3). Nieco odmienną formę mają dwa fragmentarycznie zachowane przedmioty, kształtem zbliżone do mocno wydłużonych, owalnych obręczy (tabl. VIII: 19, 23).

g) Pięć przedmiotów o różnych kształtach, których cechą wspólną jest wyżłobione wgłębienie na jednej z powierzchni (tabl. VIII: 11, 13; IX: 15, 16, 24, 30). Specyficzną formę ma w tej grupie przedmiot, zachowany w dwóch fragmentach o łącznej długości 14 cm, kształtem zbliżony do niewielkiej niecki o głębokości 1,4 cm (tabl. IX: 25). Wykonany został z połówki obrobionego, okrągłego w przekroju klocka o szerokości 4 cm w części środkowej i 2 cm przy zaokrąglonych końcach. Wydrążenie ma formę wydłużonego owalu o szerokości 2,8 cm w części środkowej i 1,4 cm przy łukowatych końcach.

h) Przedmioty, kształtem przypominające romb (tabl. IX: 7, 8). Na jednym widoczny jest żłobek szerokości 0,2 cm i głębokości 0,15 cm, przebiegający wzdłuż krawędzi bocznej (tabl. IX: 7).

i) Trzy przedmioty w formie prostokątnych w rzucie i przekroju płytek z trójkątnymi nacięciami usytuowanymi wzdłuż jednego z dłuższych boków (tabl. IX: 5, 9). W grupie tej nieco odmienną formę ma przedmiot o długości 10 cm i szerokości 3 cm, w przekroju poprzecznym soczewkowaty, o grubości 0,1–0,2 cm (tabl. IX: 6). Jeden z końców uformowany został w łagodnie zarysowany łuk, drugi w wyraźny, ale łagodnie zaokrąglony wierzchołek. Obie krawędzie boczne są ponacinane. Nacięcia rozmieszczone są po dwa na dłuższych bokach. Dwa górne znajdują się w odległości 4 i 5 cm od wierzchołka, dwa dolne w odległości 2,7 i 3 cm od łukowatej podstawy. Wymiary nacięć górnej pary: szerokość 0,5 i 0,4 cm, głębokość 0,7 i 0,5 cm, oraz dolnej pary: szerokość 0,6 i 0,4 cm, głębokość w obu przypadkach 0,4 cm.

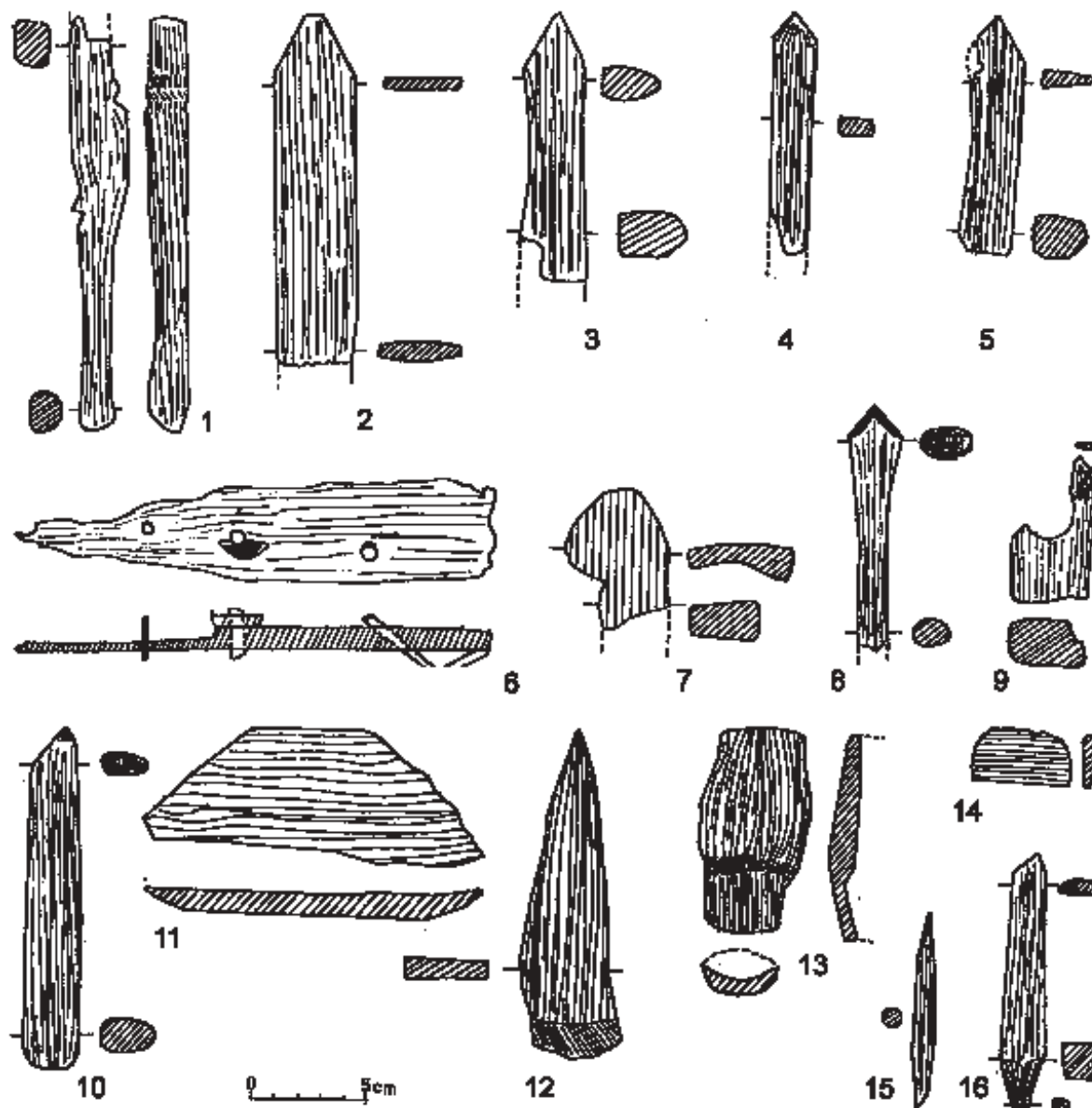
j) Trzy przedmioty, których wspólną cechą jest kora układająca się soczewkowato w dolnej części. Trudno określić, czy mamy do czynienia z intencjonalną obróbką, czy też z formami naturalnymi (tabl. IX: 11–13).

k) Zabytek zachowany fragmentarycznie (obecnie około 0,25 pierwotnej wielkości), w formie ściętego stożka o długości 7,7 cm (tabl. IX: 1). W przekroju poprzecznym jest owalny o zrekonstruowanych wymiarach 1,9 x 1,2 cm przy jednym końcu i 1 x 0,8 cm przy drugim. Wzdłuż przedmiotu wywiercono 3 owalne otwory o różnych wymiarach: dwa pierwsze 0,3 x 0,2 cm i jeden 0,4 x 0,3 cm. Umieszczone zostały w odległościach 1,2 cm i 1,6 cm od bliższych końców oraz środkowy w odległości 2 i 2,1 cm od pozostałych.

l) Przedmiot o długości 10,1 cm (tabl. IX: 4), składający się z trójkątnej główki o podstawie długości 3,7 cm, długości boku 4 cm i grubości 1,6 cm, w której wywiercono otwór o średnicy 1,15 cm. Główka jest przesunięta w stosunku do osi przedmiotu. Osadzona została na prostopadłościennym trzonie długości 6,1 cm, szerokości 3,1 cm i grubości 0,5 cm.

m) Zabytek w formie wydłużonej, półowalnej płytki o zachowanej długości 15 cm, szerokości 7 cm i grubości 1,4 cm (tabl. VIII: 16). Płytką stopniowo zwęża się ku ułamanemu końcowi, który ma 5,5 cm szerokości i 1,1 cm grubości. W najszerszym miejscu płytki wywiercone zostały 2 otwory o średnicy 1,5 cm, umieszczone na różnych wysokościach: 4,1 cm i 3,9 cm, mierząc od górnej, zaokrąglonej krawędzi.

n) Zabytek kształtem przypominający wieszak długości 25 cm, szerokości 1,7 cm i grubości 0,7 cm, o stosunkowo krótkich, zaokrąglonych ramionach długości 4,3 cm i 4,1 cm (tabl. VIII: 26). W przedmiocie wywiercone zostały 3 otwory: 2 na ramionach i 1 w partii środkowej. Otwory na ramionach mają różne kształty. Jeden jest kwadratowy o długości boku 0,3 cm, drugi okrągły o średnicy 0,2 cm. Oba są oddalone o 1,7 cm

TABLICA X. PRZEDMIOTY NIEOKREŚLONE.

od końca ramion i 0,4 cm od górnej krawędzi. Trzeci, prostokątny otwór ma wymiary 0,6 x 0,7 cm i umieszczony został w odległości 8,3 cm od jednego z końców ramienia i 0,2 cm od górnej krawędzi.

o) Zabytek czworokątny w przekroju poprzecznym, w rzucie poziomym łukowato wygięty o długości 10,8 cm, szerokości 1,2 cm i grubości 0,7 cm (tabl. IX: 2). Wzdłuż przedmiotu wywiercono 6 otworów, które mają różne średnice (0,5; 0,4; 0,4; 0,3; 0,2 i 0,3 cm). Nierówne są także odległości pomiędzy nimi (0,5; 0,8; 0,8; 1; 1,1 i 1 cm). Dwa skrajne otwory umieszczone zostały w odległości 0,7 i 2,1 cm od bliższych końców. W odległości 3,8 cm od jednego z końców, na bocznej powierzchni wydrążono otwór o średnicy 0,4 cm i takiej samej głębokości.

p) Cztery zabytki zachowane fragmentarycznie o jednym z końców zaostrzonym czterema lub pięcioma nacięciami, tworzącymi wyraźne granie (tabl. IX: 19; X: 8, 10, 16).

Zabytek długości 7 cm, kształtem zbliżony do wydłużonego ostrosłupa o zaokrąglonym wierzchołku i czworokątnej podstawie o wymiarach 1,2 x 0,5 cm (tabl. IX: 20).

Ornament tworzą 2 żłobki o szerokości 0,1–0,3 cm i głębokości 0,1 cm, w postaci dwóch koncentrycznych półkoli.

s) Zachowana fragmentarycznie deseczka długości 20 cm, szerokości 4,3 cm i grubości 1 cm, pierwotnie prawdopodobnie była prostokątna (tabl. X: 6). W drewnie tkwią 3 gwoździe o różnym stopniu zachowania, wbite po przekątnej: I – zachował się tylko trzpień o długości 2,3 cm i grubości 0,2 cm, wbity w odległości 5,1 cm od krótszego boku i 1,5 cm od dłuższego; II – zachowała się główka o średnicy 0,5 cm oraz fragment trzpienia. Całość ma długość 2,3 cm. Gwóźdź wbity w odległości 9 cm od krótszego boku i 2 cm od dłuższego. Pod główką widoczny jest fragment dodatkowej podkładki o grubości 0,5 cm; III – zachował się niemal w całości z główką o średnicy 0,5 cm i trzpieniu o długości 8 cm i grubości 0,3–0,4 cm, zgiętym trójkątnie. Koniec trzpienia został rozklepany i ma obecnie 0,5 cm grubości. Gwóźdź wbity 14,5 cm od krótszego boku i 1,5 cm od dłuższego.

t) Przedmiot kształtem przypominający ptasią główkę o zachowanej długości 6,2 cm, szerokości 2,8–4,4 cm i grubości 0,8–1,8 cm. (tabl. X: 7). W przekroju poprzecznym trapezowaty.

u) Jedenaście przedmiotów kształtem zbliżonych do kleszczyków (tabl. X: 2–5). Wszystkie mają formę prostokątnych w rzucie płytek o długości w granicach 6,3–17,9 cm, szerokości 0,5–3,4 cm i grubości 0,2–2 cm, z jednym końcem uformowanym w wierzchołek za pomocą dwóch skośnych ścięć.

w) Zabytek długości 9,3 cm o jednym końcu zaokrąglonym, drugim ułamanym (tabl. X: 1). Koniec zaokrąglony jest w przekroju poprzecznym owalny (1 x 0,7 cm), a ułamany czworokątny (1 x 0,8 cm). Górna część przedmiotu jest rozszerzona i ograniczona dwoma nacięciami w formie ząbków umieszczonych na przeciwległych bokach. Nacięcie dolne znajduje się w odległości 4,9 cm od zaokrąglonego końca, górne w odległości 1,5 cm od górnej, zachowanej fragmentarycznie krawędzi.

III. WNIOSKI KOŃCOWE

Opisany zbiór przedmiotów drewnianych pochodzi z warstw datowanych ogólnie od poł. XIII do końca XIV w. Tworzy grupę zabytków związanych przede wszystkim z czynnościami gospodarczymi. Są to głównie naczynia i przedmioty kuchenne, mieszczące się w całości w asortymencie wyrobów znanych w średniowieczu. W przypadku naczyń klepkowych, naczyń i przedmiotów toczonech oraz grzebieni, mamy do czynienia z wytworami pochodzącymi z warsztatów rzemieślniczych. Pozostałe zabytki, nie wymagające przy produkcji specjalnych narzędzi, ani większych umiejętności mogły być – przynajmniej częściowo – wykonane w trakcie prac domowych.

Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie prac archeologicznych umożliwił porównanie sposobów produkcji poszczególnych kategorii zabytków we wczesnym i późnym średniowieczu. Generalnie można stwierdzić, że naczynia i drobne przedmioty drewniane z wczesnego średniowiecza są na ogół starannie wykonane i prawie zawsze ornamentowane. W późnym średniowieczu obserwuje się postępującą masowość produkcji. Ornament pojawia się bardzo rzadko, a większość zabytków ma możliwie najprostszą formę. W późnym średniowieczu rzemieślnik utrzymywał się z produkcji i sprzedaży wyrobów, które wykonywał we własnym warsztacie, co z kolei pociągało za sobą konieczność uproszczenia etapów produkcji, a także oszczędność materiału. Najprawdopodobniej jedynie w przypadku specjalnego zamówienia wyroby wykonywano staranniej i ornamentowano.

Naczynia i drobne przedmioty drewniane nie zmieniły się w ciągu XIII i XIV w. zarówno pod względem morfologii, jak i sposobu wykonania. W późnym średniowieczu mielibyśmy więc do czynienia z wypracowanymi formami określonych typów przedmiotów, które nie podlegały wyraźnym przemianom.

Ewolucja w sposobie wytwarzania przedmiotów między wczesnym i późnym średniowieczem jest szczególnie wyraźna w przypadku naczyń toczonych. W XI w. naczynia były jeszcze bardzo starannie wytaczane, z dnem uformowanym w wyraźną, dobrze opracowaną nóżkę, ale już w XII–XIII w. obserwuje się stopniowe pogarszanie jakości produkowanych przedmiotów. W późnym średniowieczu wytaczano bardzo starannie tylko wewnętrzną część naczynia, zewnętrzną pozostawiając nie toczoną, obciosując pobieżnie nożem lub ośnikiem.

W przedstawionym materiale dominują przede wszystkim wyroby bednarskie głównie niewielkie miseczki klepkowe, służące najczęściej do spożywania pokarmów. Nie można jednak wykluczyć, że w niektórych przechowywano suche produkty lub warzywa. We Wrocławiu dominują miseczki zaopatrzone w jeden wycios.

W przypadku większych naczyń klepkowych uszkodzonych form nie wyrzucano, ale najprawdopodobniej oddawano do reparacji. Decydowała o tym cena dużych naczyń, których budowa była bardziej skomplikowana i pracochłonna.

Na podstawie materiału pochodzącego z Rynku, a także w oparciu o źródła pisane można było odtworzyć niektóre zjawiska związane ze społeczną strukturą późnośredniowiecznego mieszczaństwa. Analiza wyżej wymienionych kategorii źródeł pozwoliła wysunąć wniosek o niskiej pozycji społecznej rzemieślników, zajmujących się obróbką drewna. Produkowane w warsztatach rzemieślniczych wyroby były powszechnie używane, ale nie posiadały dużej wartości. Świadczy o tym również fakt, iż przedstawiciele rzemiosł drzewnych nie zasiadali w ławach miejskich⁵⁹. Interesująco przedstawia się zapis, mówiący, że ul. Św. Wojciecha we Wrocławiu zamieszkiwali przede wszystkim szlachetnie urodzeni obywatele, a nie tłum brudnych rzemieślników.⁶⁰

Warsztaty rzemieślników produkujących wyroby drewniane koncentrowały się głównie w zewnętrznym obwodzie miasta, przede wszystkim w środkowo–zachodnim rejonie Kwartału Wielkiego. Niewielkie skupiska rzemieślnicze pozwalają kojarzyć dolne odcinki ul. Łaciarskiej ze stolarzami, zachodnią pierzeję Nowego Targu z tokarzami, a całą południowo–wschodnią część miasta z cieślami.⁶¹ Niekiedy jednak lokalizacja pracowni była uwarunkowana również charakterem samego warsztatu. We Wrocławiu, jak i w Poznaniu siedziby kołodziejów skupiały się w pobliżu bram.⁶² Taka lokalizacja była korzystna dla tej grupy rzemieślników, ze względu na przebiegające w pobliżu trakty komunikacyjne.

LITERATURA

- Barnycz–Gupieniec, R.* 1959: Naczynia drewniane z Gdańska w X–XIII wieku, „Acta Archeologica Universitatis Lodzianensis“, nr 8, Łódź.
- 1961: Tokarstwo i bednarstwo z XIII–XIV w. w osadzie miejskiej w Gdańsku, „Materiały Zachodniopomorskie“, t. 7, s. 391–434.
- Borkowski, T.* 1995: Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady Materialne, w: K. Wachowski (red.), Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto, Wrocław, s. 99–106.
- Bukowska–Gedigowa, J. – Gediga, B.* 1986: Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu, Wrocław.
- Capelle, T.* 1976: Holzgefäße vom Neolithikum bis zum späten Mittelalter, Münstersche Kleine Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, Bd. 1, Münster.
- 1983: Zur Produktion holzerner Gefäße im vor- und frühgeschichtlichen Mittel und Nordeuropa, w: W. Jankuhn (red), Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, Bd. 2, Göttingen, s. 397–414.
- Cieślak, E.* 1978–1985: Historia Gdańska, t. I do roku 1454, Gdańsk.

⁵⁹ Goliński 1997, s. 397.

⁶⁰ Żerelik 1995, s. 23.

⁶¹ Goliński 1997, s. 494.

⁶² Goliński 1997, s. 494; Wiesiotowski 1982, s. 265–267.

- Cnotliwy, E. – Leciejewicz, L. – Łosiński, W. 1983: Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe, Wrocław.
- Dexel, W. 1943: Holzgeräte und Holzform. Über die Bedeutung der Holzformen für die deutsche Gerätekultur des Mittelalters und der Neuzeit, Berlin.
- Dziekoński, T. – Kocka, W. 1939: Przedmioty drewniane z grodu gnieźnieńskiego, w: J. Kostrzewski (red.), Gniezno w zaraniu dziejów od VIII–XII w. w świetle wykopalisk, Poznań.
- Falk, A. 1983: Holzgeräte und Holzgefäße des Mittelalters und der Neuzeit aus Lübeck, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters“, Bd. 11, s. 31–48.
- 1987: Archäologische Funde und Befunde des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit aus Lübeck. Materialvorlage und erste Auswertungsergebnisse der Fundstellen Schlüsselbuden 16/Fischstrasse 1–3 und Holzenstrasse 6, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte“, Bd. 10, s. 9–84.
- 1988: Holzgefäße und Geräte aus der Lübecker Innenstadt, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte“, Bd. 17, s. 162–164.
- Fryda, F. 1983: Nálezy středověkého dřeva z Plzně, „Archeologia historica“, t. 8, s. 287–298.
- Gediga, B. 1996: Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w latach 1959–63, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 18, s. 219–245.
- Goliński, M. 1997: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia, Wrocław.
- Grabska, M. 1979: Przedmioty drewniane, w: A. Cofta–Broniewska (red.), Zaplecze Oo. franciszkanów w Inowrocławiu od poł. XIV do poł. XV w., s. 117–144.
- Gross–Prohaska, Ch. – Soffner, A. 1993: Holzgeschirr aus Freiburg und Konstanz, w: Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmonch. Die Stadt um 1300, Zürich, s. 311–320.
- Gühne, A. 1985: Neue Ergebnisse zur Stadtkerforschung in der Bergstadt Freiberg – Borngasse, „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege“, nr 29, s. 313–352.
- 1988: Der mittelalterliche Stadtkern von Freiberg. Archäologische Sondierungen, Archäologische Feldforschungen in Sachsen, Berlin.
- 1991: Stadtarchäologie in Freiberg. Holzfunde, Berlin.
- Hensel, W. 1987: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa.
- Hołowińska, Z. 1967: Dzielnica rzemieślnicza z XIII i XIV w. w Gdańsku (stanowisko 2), w: Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 6, s. 143–183.
- Hołubowicz, W. 1956: Opole w wiekach X–XII, Katowice.
- Kavan, J. 1962: Nálezy zlomků dřevěných nádob a nábytku ze 13. století, „Památky archeologické“, t. 53, s. 219–240.
- Kaźmierczyk, J. 1965: Wczesnośredniowieczne wyroby bednarskie z Ostrówka w Opolu, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, R. XIII, nr 3, s. 469–498.
- 1966–70: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, Wrocław.
- Kliemann, T. 1984: Mittelalterliches Holzgerät und das Nürnberger Holzhandwerk, (w:) Aus dem Wirtshaus zum Wilden Mann. Funde aus dem mittelalterlichen Nürnberg, Nürnberg, s. 131–141.
- Kmieciński, J. 1955: Sprzęt rybacki i organizacja rybołówstwa w Gdańsku w XII i XIII w. w świetle prac wykopaliskowych w latach 1948–1951, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 3, r. s. 212–216.
- Kolcin, B. A. 1958: Chronologija novgorodskich drevnostej, „Sovetskaja Archeologia“, Moskwa.
- Nawrolscy, G. T. 1986: Badania archeologiczne w Elblągu (1983–1984), „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, R. 34, z. 4, s. 609–648.
- Neugebauer, W. 1953–55: Eine Drechslerwerkstatt in Alt-Lübeck aus der Zeit um 1100, Hammaburg 4.
- 1954: Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck, Frühe Burgen und Städte, Akademie – Verlag, Berlin, Bd. 2.
- Novotný, B. 1982: Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau von der 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts, Wien.
- Pavelčík, J. 1955: Nálezy ze 13. století z Uherského Brodu, „Časopis Národního musea“, t. CXXIV, s. 143–149.
- Piekalski, J. – Płonka, T. – Wiśniewski, A. 1991: Badania średniowiecznej posesji przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 32, s. 207–238.
- Płonka, T. – Wiśniewski, Z. 1990: Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ul. Bernardyńskiej w 1988 r., „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 31, s. 423–434.
- Polak, Z. 1966: Przedmioty wykonane z drewna, w: M. Rębkowski, red., Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu, t. I – Badania przy ul. Ratuszowej 9–13, Kołobrzeg, s. 331–336.

- Polla, B. 1974: Středověké drevené nálezy z výskumu Bratislava – Most, „Sborník SN Musea“, 68 – Historia 14, s. 157–173.*
- Reichertová, K. – Muk, J. 1966: Archeologický průzkum středověké podoby Starého Města pražského, „Archeologické rozhledy“, R. 18, s. 680–693.*
- Schocknecht, U. 1979: Mecklenburgische Nierendolche und ander mittelalterliche Funde, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg“, Jahrbuch, s. 209–231.*
- Scholkmann, B. 1982: Mittelalterliche Holzgeräte aus Südwestdeutschland. Zu Forschung, Problematik und Forschungsstand eines Sachgutkomplexes, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters“, t. 10, s. 101–131.*
- Słownik języka polskiego PWN: red. J. Doroszewski, Warszawa.*
- Spannagel, F. 1940: Das Drechleswerk. Ein Fachbuch für Drechler, Zehrer und Architekten, Ravensburg.*
- *1941: Gedrechselte Geräte seit einer Einführung in die Kulturgeschichte des Drechslerhandwerk, Ravensburg.*
- Stahl, W. 1975: Mittelalterliche Holzreste vom Burgberg Meissen, „Symbolae Praehistoricae“, s. 237–259.*
- Swaczyna, I. 1995: Meble. Naprawa i odnawianie, Warszawa.*
- Świątek, K. 1999: Naczynia i drobne przedmioty drewniane, w: C. Buško, J. Piekalski (red.), Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu, Vratislavia Antiqua, t. 1, Wrocław, s. 105–119.*
- Wiesiołowski, J. 1982: Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania, Warszawa.*
- Woźnicka, Z. 1961: Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Międzyrzecza, Prace Komisji Archeologicznej, t. 5, z. 1, Warszawa.*
- Żerelik, R. (wyd.) 1995: Bartłomiej Steina renesansowe opisanie Wrocławia, Wrocław.*

VESSELS AND TINY WOODEN OBJECTS FROM THE MARKET SQUARE IN WROCLAW

As a result of archaeological investigations carried out on the Market Square in Wrocław numerous wooden objects were obtained. Forms preserved in a state enabling their description compose set of 728 objects. The discovered wooden products include mainly vessels and elements of dishes. The other group comprises tiny objects, usually preserved in fragments, of original purpose difficult to define.

Collected and analysed materials have been divided into several big groups:

1. Hollow-ware: bowls, fragments of staves from various buckets and from bigger vessels – barrels. The obtained material lacks in forms intended exclusively to drink – mugs and beakers. Iconographic sources indicate that some bowls, especially those relatively small and deep could be used as mugs.

2. Turnery: vessels which may be divided into three big groups: plates, bowls, mugs–boxes and 4 objects which, at least in two cases, may be determined as decorative elements of furniture.

3. Bored and carved objects, which may be divided into several bigger sub-groups, connected with their purpose: objects used in a kitchen – spoons, spatulas, a fragment of a shovel; objects connected with hygiene – combs; weaver's tools – a bobbin, a weaver's comb, a spindle; „others“ – pegs, coaks, plugs, resinous chips, wedges, discs, wheels, balls, a fragment of a shingle and a fragment of furniture.

4. Objects of unknown function. This group includes 78 objects shown in plates VIII–X. Because the majority of them was preserved only in small fragments, determining their original function is very difficult.

The above set of wooden objects was obtained from deposits generally dated to period from the middle of the 13th century till the end of the 14th century. It composes a group of objects connected mainly with economic activities. Most of them are vessels and objects used in a kitchen. They all compose assortment known in the Middle Ages. Stave vessels, turnery and combs were produced in workshops. The rest of objects, which required neither special tools in the process of production, nor bigger skills could be – at least partially – made in households.

In the presented material dominate hollow-ware, mainly small stave bowls, usually used to consumption. In some of them dry products and vegetables could be kept. In Wrocław predominate small bowls with a scarf. Between the middle of the 13th century and the end of the 14th century it was the most popular nad probably relatively cheap form of vessels.

Most probably damaged bigger stave vessels were not removed, but repaired. The decisive factor of such a behaviour was the price of big vessels, whose production was more complex and laborious.

In the late Middle Ages rising large-scale character of production is observed. Ornaments appear very rarely, and majority of forms have the simplest form. An artisan earned making and selling products, which he produced in his own workshop. It resulted in necessity to simplify stages of production and to spare the material. Probably only for a special order products were ornamented and made more carefully.

Written sources and material from the Market Square form the basis of reconstruction of some phenomena connected with social structure of late medieval townspeople. Analysis of above categories of sources enabled conclusion of low social rank of wood-working artisans. Products made in their workshops were commonly used, but they were not valuable. The fact, that representatives of „wooden“ craft did not participate in a town council, confirms this assumption. A record saying that Wojciecha Street in Wrocław was mainly occupied by citizens of noble birth instead of the crowd of dirty artisans seems to sound interesting.

Workshops of artisans producing wooden objects concentrated mainly in outskirts of the town, mainly in the west-central part of the Great Quarter. Small artisans' concentrations are the basis of connecting the lower parts of Łaciarska Street with joiners, the western frontage of Nowy Targ – with turners, and the whole south-eastern part of a town – with carpenters. However, sometimes location of workshops was also conditioned by its character. In Wrocław and Poznań wheelers' concentrations occupied the area near gates. Such a location was profitable for this group of artisans, on the account of communication routes running nearby.

LOKALNE I PONADREGIONALNE AKCENTY PRZEMIAN CERAMIKI W XIII-WIECZNYM WROCŁAWIU

PAWEŁ RZEŹNIK

Wiek XIII przynosi na ziemiach polskich głębokie przeobrażenia społeczno–kulturowe obejmujące swym zasięgiem rozległe sfery dawnej rzeczywistości społecznej, łącznie z wieloma dziedzinami wytwórczości. Skala i dynamika tych zmian przedstawia się szczególnie klarownie na tle wczesnomiejskich struktur osadniczych starszych ośrodków. Obiecujące pole do badań tych przełomowych zmian stanowią zwłaszcza masowe materiały ruchome, przyrastające lawinowo w miarę intensyfikacji badań terenowych. Uwaga kieruje się tu zwłaszcza ku materiałom ceramicznym, które wszelako stanowią dane bardzo specyficzne ze względu na masowość produkcji i powszechność użytkowania, wielowiekowe miejscowe tradycje wytwórcze i od pokoleń ukształtowane nawyki użytkowe, a także stosunkowo krótki przeciętny czas użytkowania poszczególnych okazów.

Poświęcając poniższe rozważania badaniom ceramiki średniowiecznej z Wrocławia można na wstępie zaznaczyć, że dosyć szybko potrafiono pośród tej kategorii znalezisk wskazać główne znamiona XIII–wiecznego przełomu kulturowego (*Każmierczyk 1970*, s. 283 n.; *Piekalski et al. 1991*, s. 229 n.; *Buśko et al. 1992*, s. 137 n.; *Piekalski 1995*, s. 126). W grupie przewodnich cech pojawiającej się wówczas ceramiki tzw. późnośredniowiecznej¹ wymienia się lepsze parametry technologiczne, przede wszystkim jednak akcentuje się wyższą jakość i nową manierę wypału. Niewątpliwie rozpoczynające w XIII w. swą działalność „młode“ warsztaty garncarskie przykładały wagę do nadawania wyrobom poprzez wypał m. in. ściślej określonej palety barw. Równie wyraźnie odrębność ceramiki późnośredniowiecznej zaznaczyła się w jej szerokim asortymencie form. Zarówno skala, jak i w większym nawet stopniu wyraziste zakresy rysujących się odmienności, uczyniły z reprezentujących „młode garncarstwo“ masowych materiałów ceramicznych czytelne dzisiaj świadectwo głębokich zmian zachodzących w sferze produkcji garncarskiej i modelu gospodarstwa domowego.

Ogólny kierunek przemian produkcji garncarskiej XIII–wiecznego Wrocławia był zasadniczo zbieżny z tendencjami obserwowanymi we wschodniej strefie Europy Środkowej, rozumianej generalnie jako obszar dawnej Słowiańszczyzny Zachodniej. Stąd też wyróżniane we Wrocławiu kategorie ceramiki można bez większych komplikacji próbować synchronizować z grupami technologicznymi naczyń wyróżnianymi w ramach wielu lokalnych schematów klasyfikacyjnych na sąsiednich obszarach (por. *Piekalski 1995*, s. 126). Ceramika późnośredniowieczna z Wrocławia nie była dotąd

¹ Terminy ceramika wczesnośredniowieczna i ceramika późnośredniowieczna stosowane są w niniejszym tekście wyłącznie jako określenia technologiczno–stylistyczne odnoszone do dwóch podstawowych kategorii naczyń z XIII w., określanych także w literaturze przedmiotu jako ceramika miejscowa, tradycyjna i napływowa, kolonizacyjna.

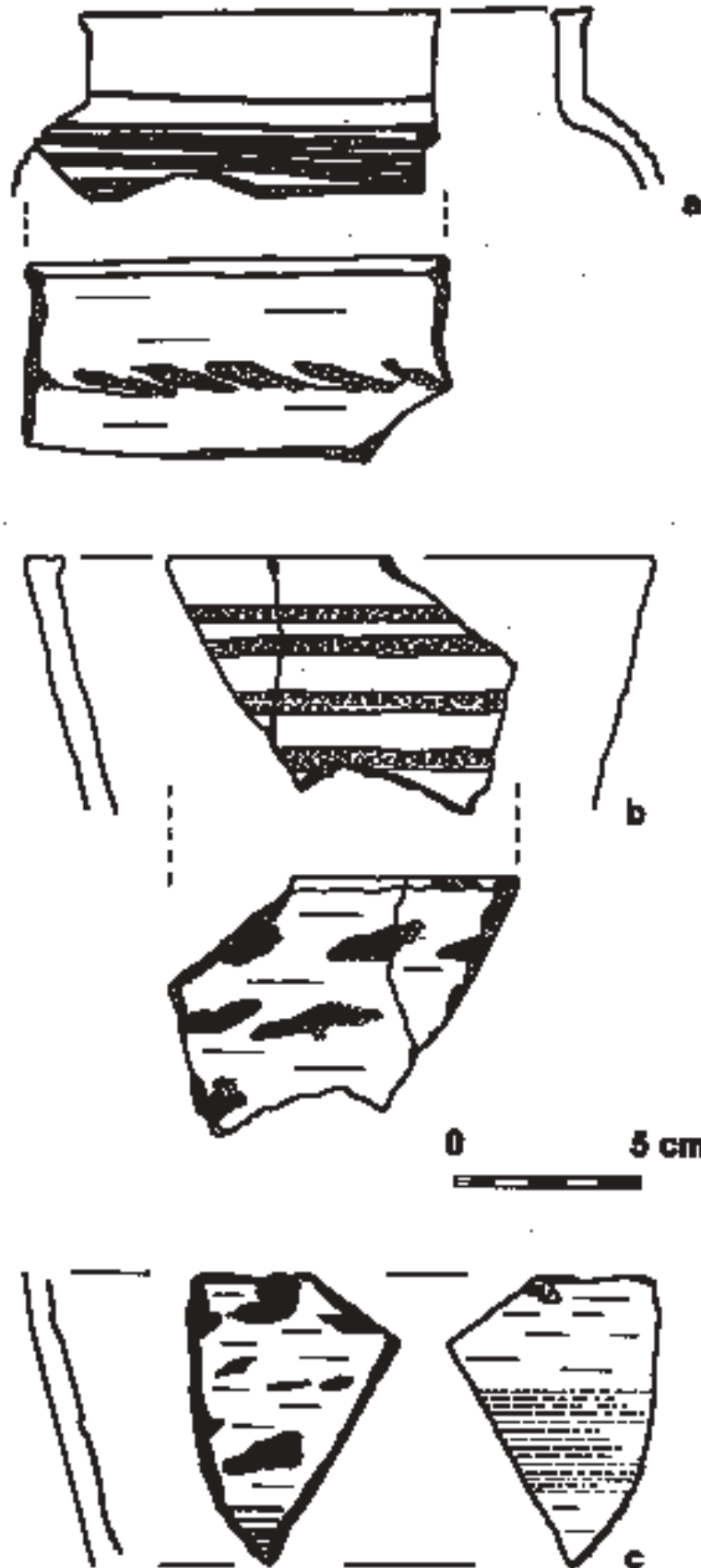
szczegółowo rozpatrywana na szerszym tle porównawczym i problem identyfikacji macierzystych terenów XIII-wiecznych warsztatów napływowych pozostaje otwarty. Można jedynie ogólnie określić wczesne późnośredniowieczne garncarstwo Wrocławia jako zasadniczo „czarne“, preferujące produkcję ceramiki redukcyjnej o formach płaskodennych.

W codziennej praktyce badawczej dane technologiczno-techniczne służą za podstawowe kryteria klasyfikacji materiałów ceramicznych, pomocnych głównie w datowaniu zespołów. Te same elementy w studiach o charakterze problemowym, nabierają jednakże innego znaczenia. Zatracają one ostrość wąskich wyznaczników i nie przynoszą prostych odpowiedzi na nurtujące pytania, np. o granicę na której „nowe“ w ceramice traci walor wskaźnika służącego identyfikacji etnicznej lub kulturowej i pozostaje jedynie neutralną oznaką zmiany technologii oraz asortymentu produkcji.

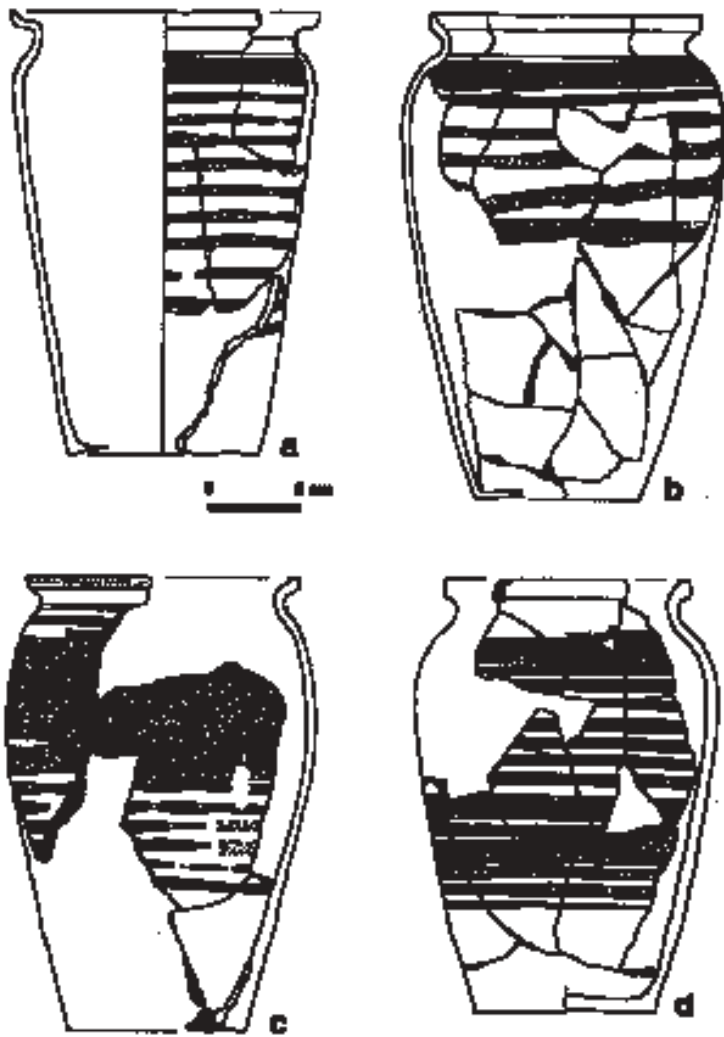
Na gruncie studiów ceramiki wrocławskiej z XIII w. na pierwszy plan wysuwa się zagadnienie udziału miejscowych garncarzy w dokonujących się przemianach. Główną uwagę kierowano dotąd na wyodrębnienie elementów wspólnych miejscowemu i napływowemu garncarstwu, które przyjmowano za wynik oddziaływań zachodniego modelu produkcji (ceramika grupy A; por. *Piekalski et al. 1991*, s. 229 n.; *Buśko et al. 1992*, s. 137 n.). Brak płaszczyzny kontroli sprawił, że uzyskano rezultaty uzasadnione wprawdzie obserwowanym podobieństwem, lecz nie poparte szerszą analizą „zewnątrzną“. Stąd też ogół poczynionych ustaleń nie stanowi w pełni wartościowej podstawy do interpretacji przemian. Trudno np. podzielać pogląd o przejściowym charakterze wybranych cech technologicznych ceramiki bez głębszej refleksji na temat zderzających się w XIII w. we Wrocławiu technologii garncarskich. Analizując w ujęciu bardziej zgeneralizowanym technologię wrocławskiego garncarstwa rodzimego i napływowego, stwierdzimy kilka istotnych zbieżności. Obydwa nurty reprezentują garncarstwo oparte na lepieniu wyrobów z porcji masy garncarskiej, po części tymi samymi technikami, na kole z użyciem podsypki. Zatem z ogólnie zarysowanej perspektywy całkiem możliwe jest wystąpienie pomiędzy nimi pewnych podobieństw także na poziomie cech szczegółowych i łatwo je przecenić. W tych kategoriach można traktować wielokrotnie podkreślany pogląd o zmianie przez rodzimych wytwórców receptury masy garncarskiej, jakoby pod wpływem warsztatów napływowych. Skala zmiany receptury, polegająca na upowszechnieniu się masy garncarskiej z domieszką piasku, nie koresponduje w zespołach z obecnością i frekwencją ceramiki późnośredniowiecznej. Ponadto innowacji tej nie towarzyszy w rodzimych warsztatach równie szerokie wprowadzenie dalszych nowinek technologicznych i trudno ją osadzić w jakimś pełniejszym kontekście. Możliwe, że w omawianym przypadku mamy do czynienia ze zbieżnością rozwiązań technologicznych, stanowiących elementy dwóch różnych, działających równolegle w jednym ośrodku modeli wytwórczości garncarskiej.

W dyskusji na temat domieszek mineralnych stosowanych w garncarstwie Wrocławia nie można pominąć znaczenia jakie dla przemian tej gałęzi wytwórczości odegrało podjęcie produkcji tzw. pucharów (*Kaźmierczyk 1970*, s. 293–297). Warsztaty wykonujące te nowe formy preferowały, zwłaszcza w przypadku bardziej rozpowszechnionych odmian 1/4, właśnie domieszkę piasku, często wyraźnie selekcyjonowaną. Także towarzyszące pucharom w zespołach inne formy naczyń wykonane były niekiedy z masy garncarskiej o podobnej recepturze. Mimo sporych trudności w sprecyzowaniu chronologii, moment pojawienia się pucharów można orientacyjnie określić na około połowę XII w. (por. *Kaźmierczyk et al. 1977*, s. 237). Z perspektywy następnego stulecia masa garncarska z domieszką piasku mogła być elementem warsztatowym dosyć głęboko już zakorzenionym i nie należałoby jej łączyć jednoznacznie z oddziaływaniem późnośredniowiecznych pracowni garncarskich.

Pomimo że dotychczas wyróżniana ceramika o cechach tzw. przejściowych nie stała się podstawą do rozwinięcia głębszych studiów na temat recepcji nowego modelu garncarstwa, problem relacji pomiędzy garncarstwem rodzimym i napływowym

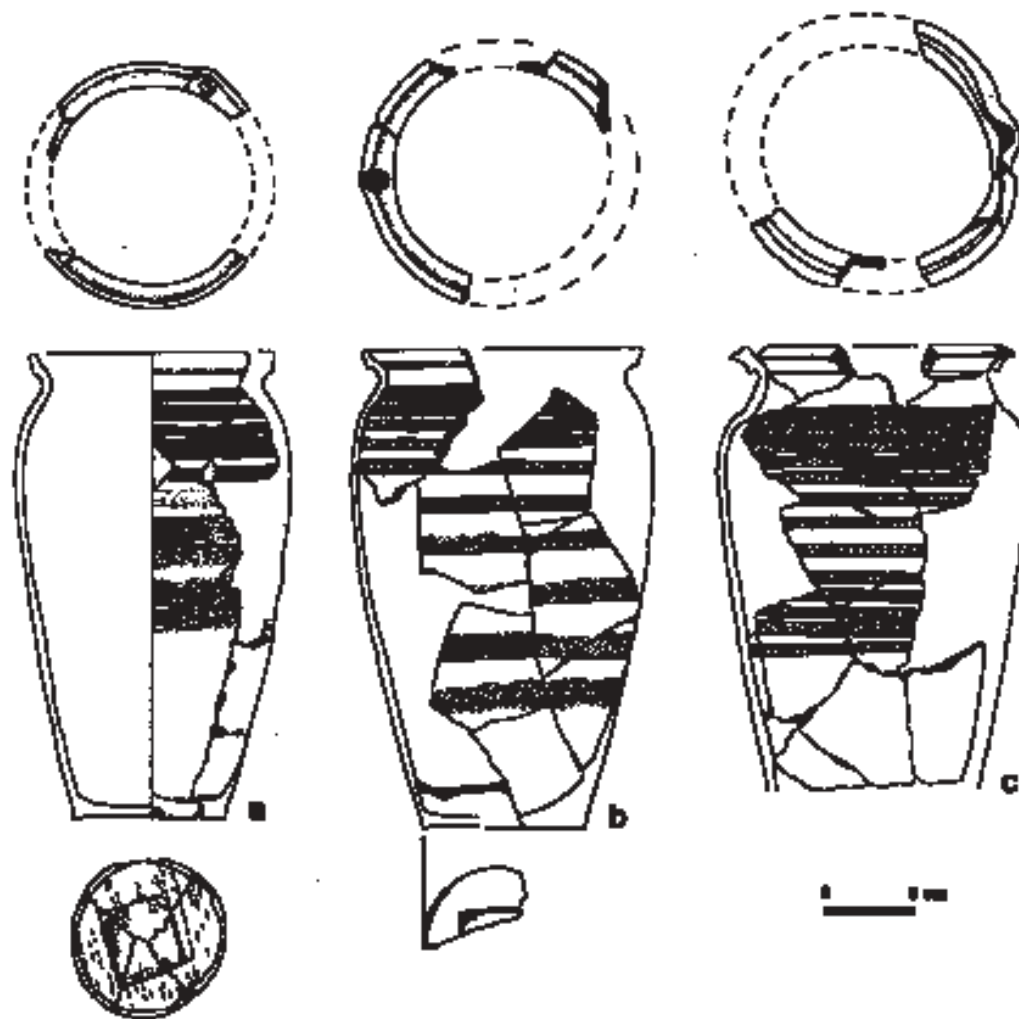

RYC. 1. ŚLADY BUDOWY NACZYŃ TECHNIKĄ KRÓTKIEGO ŚLIZGU („ŁEZKI”). A – GARNEK WZESNOŚREDNIOWIECZNY (WG KAZMIERCZYK 1966, RYC. 85: 2); B – PUCHAR WZESNOŚREDNIOWIECZNY (REJON KOŚCIOŁA ŚW. JAKUBA, BADANIA C. LASOTA, J. PIEKALSKI 1987); C – CERAMIKA PÓŻNOŚREDNIOWIECZNA, STAŁOWOSZARA – B1 (UL. WIEZIENNA 23, BADANIA A. LIMISIEWICZ 1997).

RYC. 2. WCZESNOSREDNIOWIECZNE GARNKI PUCHAROWATE. A-C – UL. KACERSKA GÓRKA 12, OB. 1 (STUDNIA); D – UL. KACERSKA GÓRKA 16, OB. 1 (STUDNIA).

dojrzuwa do gruntownej zmiany wcześniej położonych akcentów i próby wpisania ich w ogólniejszą koncepcję przemian. Za obiecujące pole do tego rodzaju rozważań można obrać analizę okazów odznaczających się z perspektywy Wrocławia współwystępowaniem cech dawnych i nowych. Trzeba tu jednak wyraźnie zaznaczyć, że chodzi o cechy uznawane w świetle szerszej analizy porównawczej za charakterystyczne wyłącznie dla jednego ze zderzających się modeli garncarstwa. W dziedzinie technologii produkcji na uwagę zasługują dane potwierdzające stosowanie tradycyjnych we Wrocławiu technik budowy naczyń w połączeniu z nowym sposobem wypału. Oczywiście tego rodzaju walory trudno przypisywać śladom techniki ślizgowo-taśmowej, znanej obu stykającym się na gruncie Wrocławia modelom garncarstwa. Interesujący nas splot tradycji warsztatowych znakomicie dokumentują jednak ślady innej, praktykowanej w garncarstwie wrocławskim od X/XI w., techniki lepienia. Chodzi o tzw. „łezki“ po lepieniu krótkim ślizgiem, utrwalone na ułamkach naczyń stalowoszarych, tj. wypalonych według nowej, redukcyjnej manieri (ryc. 1: c). Pomimo że wymienione ślady rozpoznano dotąd na pojedynczych drobnych ułamkach naczyń, których forma i pozostałe cechy pozostają nadal nieznanymi, dowodzą one przenikania się różnych tradycji garncarskich w ramach działalności określonego warsztatu. Zatem w specyficzny dla Wrocławia sposób uzewnętrznia się jeden z mechanizmów procesu transformacji, ujawniony także w sąsiednich Czechach w wyniku analizy składu wsadu pieca garncarskiego (Richter 1994).

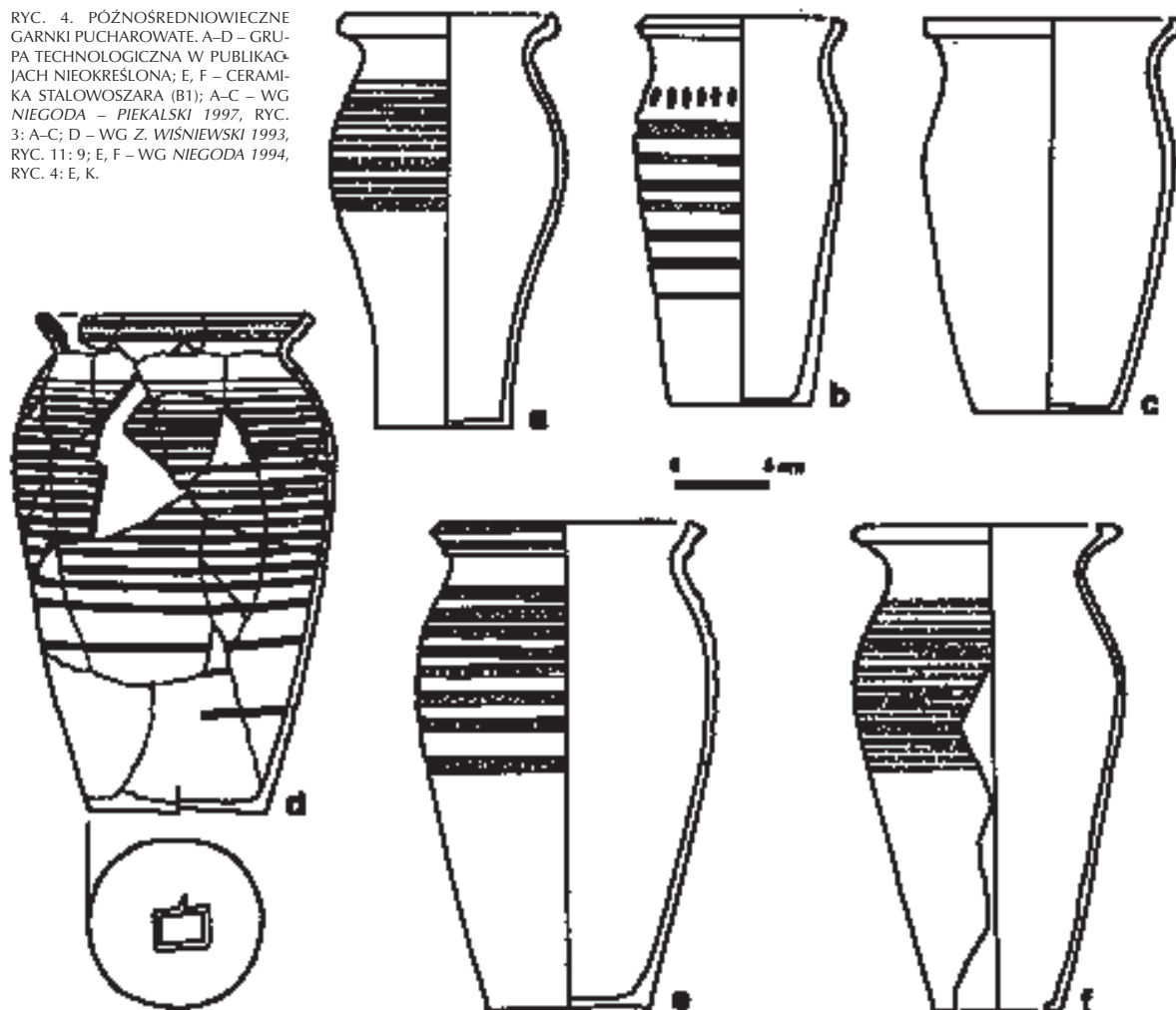

RYC. 3. WCZESNOŚREDNIOWIECZNE GARNKI PUCHAROWATE Z WYMODELOWANYM DZIOBKIEM A, B – UL. KACERSKA GÓRKA 16, OB. 1 (STUDNIA); C – UL. KACERSKA GÓRKA 12, OB. 1 (STUDNIA).

Złożony proces adaptacji elementów napływowych przedstawi się nieco pełniej, gdy naszą uwagę skierujemy na morfologię naczyń XIII-wiecznych. Na pierwszy plan rozważań wysuwa się tu forma garnka pucharowatego oraz nowe tendencje profilowania wylewów w grupie uniwersalnych funkcjonalnie wczesnośredniowiecznych garnków. Dotychczasowe badania wykazują, że smukła sylwetka garnka pucharowatego była szczególnie charakterystyczna dla doby radykalnych przemian garncarstwa wrocławskiego. Produkcja tych naczyń nie znalazła już trwałego miejsca w ramach ukształtowanego rzemiosła garncarskiego. W miarę stabilizowania się nowych struktur wytwórczości garncarskiej oferta produkowanych wyrobów porządkowała się nie tylko od strony technologicznej, lecz także pod względem różnorodności form. Proces ten odbywał się drogą subtelnych przekształceń oraz bardziej zdecydowanej redukcji, której to garnki pucharowate uległy całkowicie z końcem XIII w.

Nie potrafimy dziś jednoznacznie uznać garnki pucharowate za formę na Śląsk importowaną, gdyż zagadnienie to wymaga jeszcze wyjaśnień w toku przyszłych badań. Tym niemniej można już wykazać, że ich produkcja we Wrocławiu była udziałem schyłkowego garncarstwa wczesnośredniowiecznego, jak i również napływowych warsztatów rzemieślniczych. O kwalifikacji tej grupy wyrobów do dwóch tradycji garncarskich decydują istotne różnice w technologii i nieco bardziej subtelne w mikro-morfologii. Garnki pucharowate wykonane przez warsztaty wczesnośredniowieczne

RYC. 4. PÓŻNOŚREDNIOWIECZNE GARNKI PUCHAROWATE. A-D – GRUPA TECHNOLOGICZNA W PUBLIKACJACH NIEOKREŚLONA; E, F – CERAMIKA STAŁOWOSZARA (B1); A-C – WG NIEGODA – PIEKALSKI 1997, RYC. 3: A-C; D – WG Z. WIŚNIEWSKI 1993, RYC. 11: 9; E, F – WG NIEGODA 1994, RYC. 4: E, K.

to od strony technologicznej typowa ceramika całkowicie obtaczana (por. *Rzeźnik 1998*, s. 141 n.). Wylewy tych naczyń były bardzo rozmaicie profilowane, lecz jedynie okazy smukłe i nieznacznie wyciągnięte ku górze mieszczą się w rodzimej tradycji stylistycznej (ryc. 2: a, b; 3: a, b). Pozostałe ich formy nawiązują już w swych licznych wariantach do wylewów z tzw. okapem, charakterystycznym dla ceramiki późnośredniowiecznej. Można wśród nich wyszczególnić wylewy zbliżone do smukłych, lecz bez ścienionej partii wierzchołkowej, uformowane w rodzaj prostej listwy (ryc. 5: f; 6: 7–12) oraz wylewy masywne i wielostronnie profilowane (ryc. 2: c, d; 3: c). Garnki pucharowate wykonane w nowo zorganizowanych pracowniach rzemieślniczych zasadniczo reprezentują już ceramikę obtaczaną silnie, z charakterystycznym pofałdowaniem powierzchni wewnętrznej (tzw. wklęsło-wypukłe ciągi garncarskie – por. *Rzeźnik 1998*, s. 138, tab. 2), wypaloną przeważnie redukcyjnie na barwę stalowoszarą lub do niej zbliżoną (por. *Niegoda 1994*, s. 389). Ich wylewy modelowano w pogrubione wieloboczne listwy z różnorodnie ukształtowanym okapem lub zaokrąglone od strony zewnętrznej, tzw. kolbowate (ryc. 4).

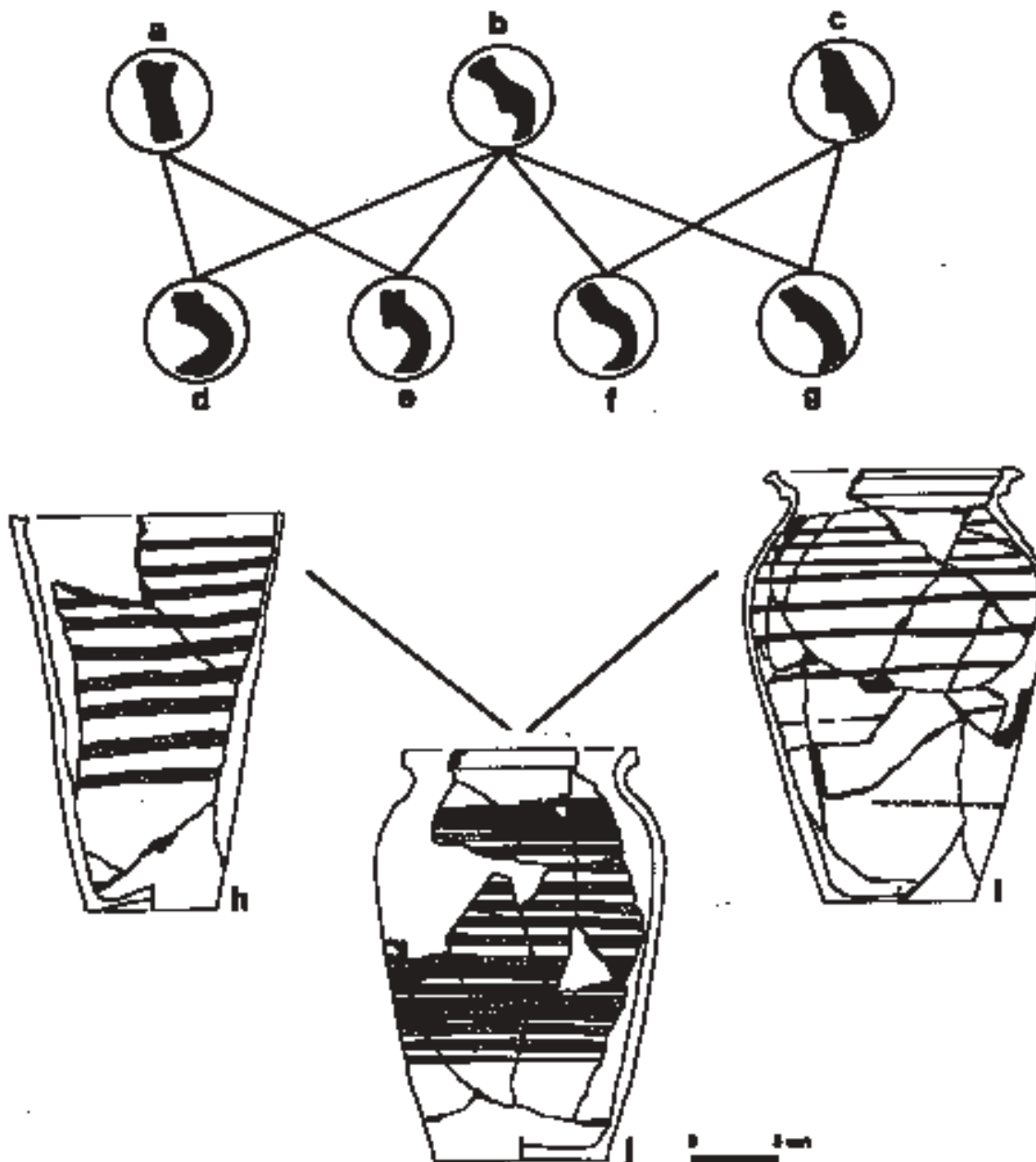
Garnki pucharowate wykonane w technologii wczesnośredniowiecznej znane są jak dotąd ze wschodniej części Starego Miasta, przede wszystkim z wypełnisk studni przy ul. Kacerska Górka, których budowa i czas użytkowania przypadły na 1 poł. XIII w. (*Buśko – Piekalski 1993*, s. 131 n.; *Rzeźnik 1998*, s. 127 n.). W materiałach z tych studni późnośredniowieczne odmiany garnków pucharowatych, wypalone redukcyjnie,

występują zaledwie sporadycznie (*Rzeźnik 1998*, ryc. 7: 2, 5) . Liczniej i na znacznie większym obszarze miasta lokacyjnego odnotowuje się je w zespołach datowanych na 2 poł. XIII w. (*Kaźmierczyk 1966*, ryc. 94: 1; *Z. Wiśniewski 1993*, ryc. 11: 9; *Niegoda 1994*, s. 389, ryc. 4: e, k; *Niegoda – Piekalski 1997*, s. 177, ryc. 3: a–c).

Można zatem wyróżnić dwa rozdziały w krótkim „życiu“ wrocławskich garnków pucharowatych. Pierwszy przypada na początkowe dziesięciolecia XIII w., czas stopniowo narastającej fali nowych osadników, osiedlających się we wschodniej części Starego Miasta, wzdłuż głównych traktów wiodących na północ przez wyspę Piasek. W zmieniających się wówczas warunkach społeczno–ekonomicznych i prawno–ustrojowych na rodzime garncarstwo spada ciężar rosnącego popytu na naczynia ceramiczne (por. *Młynarska–Kaletynowa 1995*, s. 14–20; *Dzieduszycki 1997*, s. 154–158). Próba jego zaspokojenia było wprowadzenie na targ nowej formy garnków, której produkcji podjęły się głównie pracownice wykonujące wcześniej tzw. puchary (ryc. 5: h–j; por. *Rzeźnik 1998*, s. 148, 151). Moment ten znajduje kapitalny wyraz w dość częstym modelowaniu u wczesnośredniowiecznych garnków pucharowatych dziobka wzorowanego na późnośredniowiecznych dzbanach (ryc. 3). Kumulacja tego rodzaju form w wypełniskach datowanych na pierwsze dziesięciolecia XIII w. studni sygnalizuje, że nowa oferta miejscowych garncarzy trafiła do rąk użytkowników mających w stosunku do naczyń ceramicznych określone preferencje funkcjonalne (por. *Rzeźnik 1998*, tab. 10). W kulturze codziennej ówczesnego Wrocławia stanowi to godne podkreślenia *novum*. Młodszy rozdział produkcji garnków pucharowatych wiąże się z nabierającą organizacyjnego rozmachu działalnością nowych warsztatów garncarskich, posługujących się późnośredniowieczną technologią i oferujących szeroki asortyment funkcjonalnie zróżnicowanych form naczyń. Ten etap przemian oddaje struktura zespołów ceramiki z 2 poł. XIII w., w których naczynia stalowoszare wysuwają się na składnik dominujący (np. *Niegoda – Piekalski 1997*, tab. 2, 3). Produkowane w technologii późnośredniowiecznej garnki pucharowate z rzadka już tylko miały modelowane dziobki. Utrzymywanie drobnego elementu w postaci dziobka, czy też zmniejszenie pojemności i korekty formy (ryc. 4: a–c) nie mogły już przewyciężyć faktu, że naczynia te ustępowały walorami użytkowymi konkurencji coraz łatwiej dostępnych i ściśle uzupełniających się funkcjonalnie późnośredniowiecznych dzbanów, pucharów i bezuchych garnków.

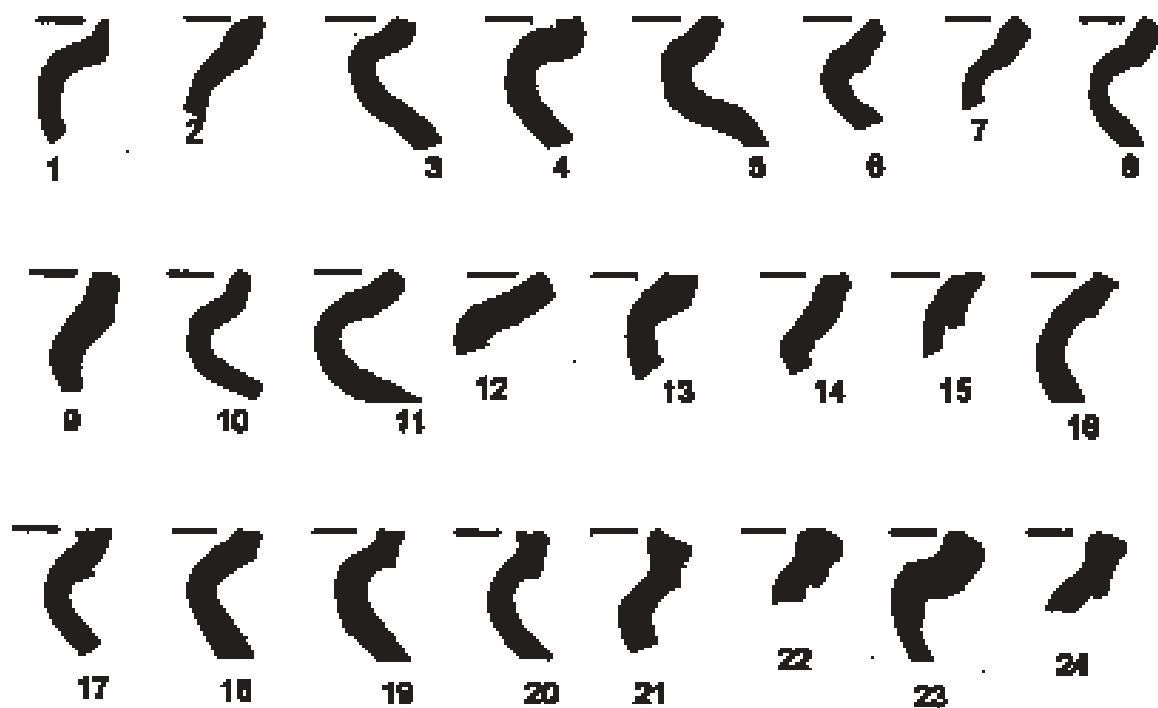
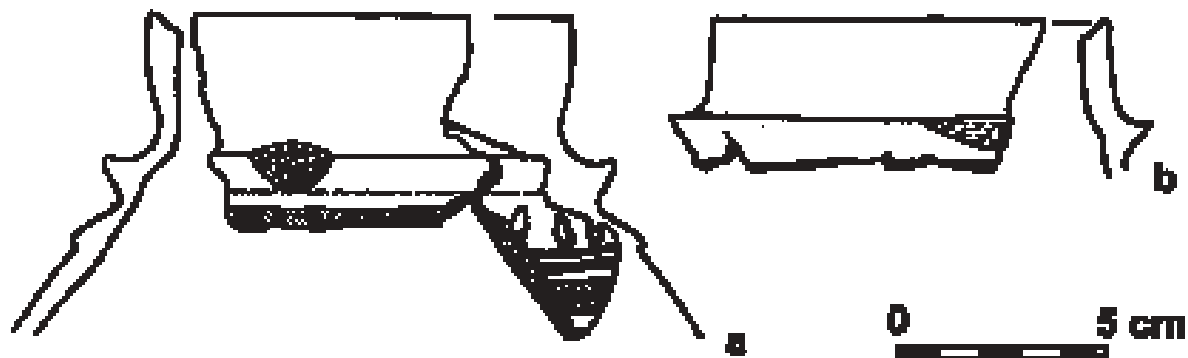
Zmiany morfologii naczyń ceramicznych w XIII–wiecznym Wrocławiu nie miały charakteru jednokierunkowego procesu sprowadzającego się do zastępowania starych form przez wykonane w nowej technologii dzbany, puchary, misy czy też pokrywy. Modernizacji morfologii poświęcał również uwagę rodzimy dział wrocławskiego garncarstwa. Oprócz omówionych garnków pucharowatych tradycyjne pracownice wykonują również nieznanne wcześniej naczynia z cylindryczną szyjką i dodatkową kryzą (ryc. 6: a, b). Jeśli dodamy do tego mnogość wariantów profilowania wylewów u wczesnośredniowiecznych garnków o esowatym profilu, inspirowanych ceramiką obcą, głównie zachodnią, ale i być może grafitową z Moraw (ryc. 5: a–g; 6: 1–24), uświadomimy sobie stosunkowo dużą dynamikę zmian pośród wyrobów rodzimego garncarstwa u progu XIII w. Odczucie, że sygnalizowane zmiany słabo rysują się na tle ceramiki napływowej, wynika przede wszystkim z odmiennego, tj. rodzimego charakteru przekształceń (por. *Dzieduszycki 1997*, s. 156–157). Na tle głównej linii przemian wytwórczości garncarskiej lokacyjnego Wrocławia były to innowacje selektywne, rozproszone i nieznaczące wobec szybkiego upowszechniania się późnośredniowiecznej technologii wespół z paletą form, które swym jakże odmiennym ściśle funkcjonalnym ładunkiem w zakresie morfologii i rozmiarów, wносиły do kultury średniowiecznego Wrocławia całkowicie nową jakość.

Dotychczasowy stan zaawansowania prac analitycznych nad ceramiką z Wrocławia w XIII w. oraz poziom pojmowania badanych w oparciu o nią zjawisk, łącznie z podjętą powyżej dyskusją wybranych problemów przemian wytwórczości garncarskiej,

RYC. 5. ZWIĄZKI MORFOLOGICZNE CERAMIKI Z WROCŁAWIA WYKONANEJ WEDŁUG RÓŻNYCH TRADYCJI TECHNOLOGICZNYCH. A – PROFIL WYLEWU CHARAKTERYSTYCZNEGO DLA WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH PUCHARÓW; B – PROFIL WYLEWU CHARAKTERYSTYCZNEGO DLA GARNKÓW PÓŻNOŚREDNIOWIECZNYCH, STAŁOWOSZARYCH (B1); C – PROFIL WYLEWU CHARAKTERYSTYCZNEGO DLA WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH GARNKÓW GRAFITOWYCH; D–G – PROFILE CHARAKTERYSTYCZNE DLA GARNKÓW WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH Z XIII W.; H – PUCHAR WCZESNOŚREDNIOWIECZNY; I – GARNEK PÓŻNOŚREDNIOWIECZNY, STAŁOWOSZARY (B1); J – GARNEK PUCHAROWATY WCZESNOŚREDNIOWIECZNY.

nie dają podstaw do wysuwania podsumowujących konkluzji. Miejsce końcowych wniosków wypełni zatem kilka uwag, istotnych dla kierunku przyszłych studiów. Moment przyspieszenia procesów miastotwórczych, dyktowanego rytmem aktywności rosnącej grupy różnoetnicznych osadników, zdają się w masowych materiałach ceramicznych oddawać nie tylko najstarsze okazy ceramiki późnośredniowiecznej. Niewątpliwie, chociaż w słabo poznanym jeszcze stopniu, sygnalizują go również nieporadne i rozproszone zmiany obserwowane pośród wyrobów tradycyjnego garncarstwa. Nabierają one dynamiki, gdy okazjonalnie dotąd obecne naczynia późnośredniowieczne zdomowiają się trwale w środowisku Wrocławia. Odmienność tych wyrobów, początkowo postrzegana przez rodzimych garncarzy w kategoriach śmiałych rozwiązań

RYC. 6. NOWE ELEMENTY MORFOLOGICZNE CHARAKTERYSTYCZNE DLA „MŁODSZEJ” CERAMIKI WCZESNOSREDNIOWIECZNEJ. A, B – NACZYNIA Z CYLINDRYCZNĄ SZYJKĄ I KRYZĄ; 1–24 – PROFILE WYLEWÓW GARNKÓW I GARNKÓW PUCHAROWATYCH; A, 17 – UL. KANONIA (BADANIA K. BYKOWSKI, A. LIMISIEWICZ, P. RZEŹNIK 1995); B – WG KAŹMIERCZYK 1966, RYC. 73: 8; 1–3, 10–11, 15, 23–24 – REJON KOŚCIOŁA ŚW. WOJCIECHA (BADANIA J. KAŹMIERCZYK 1961); 4–9, 12–14, 16, 18–22 – UL. KACERSKA GÓRKA 12–16 (BADANIA L. BERDUŁA, W. FABISIAK 1992/1993).

morfoloicznych, z powodu nieznamości właściwego tym naczyniom kontekstu użytkowego, stanowiła podjęcie do rozmaitych stylistycznych poszukiwań. Kontaktom z naczyniem późnośredniowiecznym jako wyizolowanym elementem obcego systemu kulturowego sprzyjała we wczesnomiejskim zespole osadniczym z jednej strony polityka władców zmierzająca do oddzielnego osiedlania nowych osadników (*Moździoch 1996*, s. 33), z drugiej zaś rozwinięte instytucje wymiany (*Młynarska–Kaletynowa 1995*, s. 17). Z dotychczasowych ustaleń wynika, że wartościowym świadectwem tej wczesnej fazy przemian są wczesnośredniowieczne garnki pucharowate. Zespoły tych właśnie naczyń ze studni datowanych na 1 poł. XIII w. najpełniej wykazują obecność w środowisku Wrocławia nowej jakości kulturowej w postaci większego wycinka obcego systemu kulturowego. Składał się na niego odrębny typ obiektów gospodarczych (studnie), odrębna technologia (wypał redukcyjny) i morfologia (dzbany) użytkowanych naczyń oraz model gospodarstwa domowego (preferowanie podczas użytkowania studni pojemników na płyny).

Charakterystyczne dla Wrocławia w XIII w. oznaki przemian w garncarstwie ujawniają procesy przekształceń uchwycone i w pewnym stopniu już rozpoznane w ośrodkach miejskich pobliskich rejonów Europy Środkowej. Trudno oprzeć się ogólniejszej refleksji, że garnki pucharowate zajmują w dziejach wytwórczości garncarskiej Wrocławia podobne miejsce, co konwie z uchem kabłąkowym w średniowiecznym garncarstwie Czech (por. *Klápště 1998*, s. 147–150). Z kolei obserwacje zmian zachodzących w strukturze technologicznej zespołów ceramiki z Wrocławia w 1–3 ćwierci XIII w., sygnalizują różnice dynamiki przemian, która w swoisty sposób zdaje się cieniować mapę lewobrzeżnego osadnictwa miejskiego. Datowane na pierwsze dziesięciolecia XIII w. zespoły ceramiki ze wschodniej części Starego Miasta prezentują się nad wyraz archaicznie (por. *Rzeźnik 1998*, tab. 6) w porównaniu z niewiele młodszymi materiałami np. z ul. Więziennej i Igielnej (por. *Niegoda – Piekalski 1997*, tab. 1 i 2). Tempo zmian struktury technologicznej tych nieco starszych zespołów wydaje się równie spowolnione także w konfrontacji z wysoką dynamiką przemian osadniczych zachodzących w omawianym czasie we wschodniej strefie lewobrzeżnego Wrocławia, wykazaną we wnikliwych studiach historycznych (por. *Młynarska–Kaletynowa 1986*, s. 44 n.). Przypuszczalnie zbliżamy się do wykrycia w materiałach ceramicznych z Wrocławia zjawiska tzw. „zmiany w zmianie“, odnotowanego w czeskim mieście Most oraz Nowym Mieście przy kościele św. Gawła w Pradze (por. *Klápště 1997*, s. 164–166; 1998, s. 150 n.). Polegało ono na długim utrzymywaniu się tradycyjnych struktur garncarstwa, a następnie radykalnej ich przebudowie, w wyniku której niemal z dnia na dzień „nowa“ ceramika stała się w miejsce „starej“ dobrem użytkowanym przez ogół mieszkańców ośrodka miejskiego.

Przytoczone uwagi pozostają przede wszystkim polem do dyskusji i dalszych badań, tym niemniej zdają się oddawać główne momenty przełomowych zmian obejmujących XIII–wieczne garncarstwo w specyficznych dla Śląska warunkach miejskich. Ogólniejszej natury paralele pomiędzy zjawiskami odnotowanymi we Wrocławiu i na terenie Czech odsłaniają być może niektóre z mechanizmów przemian zachodzących szerzej, w skali kilku pobliskich regionów. Kierują one pierwsze interpretacje materiałów ceramicznych z Wrocławia w stronę zasadniczo odmiennych koncepcji wyjaśniających, niż to ma miejsce w przypadku ośrodków miejskich np. na Pomorzu (por. *Rębkowski 1993*). Profil dalszych studiów, wspieranych wynikami kolejnych opracowań ceramiki średniowiecznej jako odrębnej kategorii źródeł, kształtować będą również postępy badań nad charakterystycznym dla Wrocławia modelem miejskiej transformacji, możliwe jedynie dzięki wzajemnej wymianie i kontroli osiągnięć badawczych mediewistów różnych specjalności.

LITERATURA

- Buško, C. – Piekalski, J. 1993*: Stratygrafia nawarstwień w obrębie parceli mieszczącej Kacerska Górka 18/Zaułek Koci 29, *Silesia Antiqua*, t. 35, s. 130–151.
- Buško, C. – Piekalski, J. – Wiśniewski, A. 1992*: Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Więzienna 8–12) w 1990 r., *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 33, s. 133–141.
- Dzieduszycki, W. 1997*: Garncarstwo polskie u progu późnego średniowiecza. Tradycje. Adaptacja nowych wzorów. Uwarunkowania społeczno–kulturowe, *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, s. 153–161.
- Każmierczyk, J. 1966*: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 1, Wrocław.
- 1970, Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 2, Wrocław.
- Każmierczyk, J. – Kramarek, J. – Lasota, C. 1977*: Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku, *Silesia Antiqua*, t. 19, s. 181–240.
- Klápště, J. 1997*: Proměny keramiky ve středověkém místě Mostu, *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, s. 163–174.

- 1998: Die Anfänge der jüngeren mittelalterlichen Keramik in Böhmen als kulturhistorisches Problem, *Archeologické rozhledy*, 50, s. 138–158.
- Młynarska-Kaletynowa, M.* 1986: Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze, Wrocław.
- 1995: Przemiany przestrzenne Wrocławia w wiekach XII–XIII, *Architektura Wrocławia*, t. 2, Urbanistyka, red. J. Rozpędowski, s. 9–27.
- Moździoch, S.* 1996: Dwa wielkie plany. Wczesnomiejskie zespoły osadnicze a miasta lokacyjne na Śląsku, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 2, Wrocław, s. 31–42.
- Niegoda, J.* 1994: Badania wykopaliskowe na parcelach Rynek 41 i ul. Wita Stwosza 1–2 we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 35, s. 383–392.
- Niegoda, J. – Piekalski, J.* 1997: Późnośredniowieczna ceramika wrocławska z działki mieszczańskiej przy ul. Igielnej 8, *Studia Archeologiczne*, t. 29, s. 169–191.
- Piekalski, J. – Płonka, T. – Wiśniewski, A.* 1991: Badania średniowiecznej posesji przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 32, s. 207–238.
- Piekalski, J.* 1995: Wprowadzenie do badań północno-zachodniej strefy Starego Miasta we Wrocławiu, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 117–127.
- Rębkowski, M.* 1993: Przemiany społeczno-kulturowe w dobie lokacji w Kołobrzegu w świetle badań nad ceramiką, *Archeologia Polski*, t. 38, z. 2, s. 319–336.
- Richter, M.* 1994: Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky), *Mediaevalia Archaeologica Bohemica* 1993, *Památky archeologické – Supplementum* 2, s. 145–157.
- Rzeźnik, P.* 1998: Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Rewolucja XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 121–153.
- Wiśniewski, Z.* 1993: Rezultaty ratowniczych badań archeologicznych na Starym Mieście we Wrocławiu przy ulicy Sukiennice, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 34, s. 319–338.

LOCAL AND OVER-REGIONAL TRANSFORMATIONS REFLECTED IN THE RESULTS OF INVESTIGATIONS OF THE THIRTEENTH-CENTURY POTTERY FROM WROCLAW

The 13th century brings on Polish territory great social and cultural transformations concerning vast domains of past social reality, connected with numerous spheres of production. Especially movable materials, rapidly increasing during field works form promising field of investigations on those crucial changes. Mainly ceramic materials are considered here. However, they are very specific data on the account of commonness of production and utilization, long local productive traditions, usable habits and relatively short mean time of using individual specimens.

Aiming further considerations at investigations on pottery one may observe, that quite quickly main marks of the 13th-century turning point have been pointed out in finds of this category. Especially essential changes of production technology and assortment of produced forms of vessels are stressed. In ordinary investigatory practice these data form the basic criteria of classification of ceramic materials, instrumental in dating whole sets. However, the same elements in problem studies acquire different meaning. They lose sharpness of one-dimensional determinants and do not answer in simple way to ranking questions, e.g. of a limit on which the „new“ in pottery loses the quality of a pointer of cultural identification and becomes only neutral mark of change of technology and produced assortment.

The question of participation of local potters in transformations seems to be the most important problem in field of studies on the 13th-century pottery from Wrocław. Hitherto, the main attention has been paid to distinguishing common elements of local and foreign pottery, which has been assumed the result of influences of the western model of production. No one has used a „filter“ or a plane of verification of those assumptions. That is why easy conclusions imposed by observed similarity, but not based on more complex „superior“ analysis, e.g. as reflections of colliding fictile technologies in Wrocław in the 13th century cannot claim the rank of interpretation. Analysing more generally technology of „indigenous“ and „foreign“ pottery one may observe several essential convergences. Both trends represent pottery based on moulding products in portions of fictile mass, using partially

identical techniques, produced on a wheel with addition of sub-crust. Thus, occurrence of certain similarities on the level of detailed features is quite possible and may easily be overrated.

For example opinion on change of fictile mass by native producers, as if under the influence of „foreign“ pottery may be treated in these categories. The scale of change of recipe based on universalizing the fictile mass with addition of sand does not correspond in sets with presence and frequency of „foreign“ pottery. Moreover, this innovation is not accompanied in local workshops by equally common presence of other technological novelties and is difficult to set in more complete context. In the discussed case we may observe superposition of technological solutions containing elements of two various models of fictile production existing parallelly in one centre.

Considering morphology of vessels from Wrocław one could state that in the 13th-century sets is observed not only characteristic of the eastern part of Central Europe development of the set of forms of jugs, beakers, bowls and lids produced in new technology. Simultaneously, the assortment of vessels produced in local, traditional technology changes. There appear earlier unknown vessels with cylindrical neck and additional flange, and beaker-like pots probably originating from a local variant of beakers. The number of vessels with cylindrical neck increases among indigenous products. If we add multiplicity of micro-morphological solutions concerning forms of rims, also inspired by foreign pottery from both: west and south (from Moravia), we realize surprisingly big dynamism of changes among products of indigenous pottery in relation to production of the 11th century – the first half of the 12th century. The fact, that signalized changes are hardly noticeable against the background of „foreign“ pottery results mainly from different, indigenous character of transformations. From the perspective of the 13th century those were dispersed and meaningless innovations in relation to the rapid universalization of the range of „foreign“ forms of strict functional quality concerning their morphology.

Generalizing all observations one may assume, that slight changes in morphology of forms produced in native workshops probably were the result of presence of „foreign“ forms, especially those functionally varied in environment of Wrocław. However, dissimilarity of those vessels was by part of the environment of producers perceived afunctionally, only in morphological categories, and became stimulus to various searches. Reaction of this type could be the result of a contact with isolated element of a foreign cultural system, i.e. a vessel, through activities and institutions connected with exchange.

Several sets of pottery from the first half of the 13th century obtained from the locality of the well in Kacerska Górka Street, distinguished by relatively high frequency of indigenous beaker-like pots referring with shape of rims to jugs, may indicate presence of a new cultural quality as a bigger part of a foreign cultural system in environment of Wrocław, comprising not only technology of production and morphology of products, but also a type of a household.

RZEMIOSŁO SZKLARSKIE NA ŚLĄSKU

JADWIGA BISZKONT

Pierwsze ślady produkcji szkła na ziemiach polskich udokumentowane źródłami archeologicznymi dotyczą pozostałości pracowni szklarskiej odkrytej na terenie Wzgórza Zamkowego w Szczecinie. Okres jej funkcjonowania został określony na IX w. W następnych stuleciach wczesnego średniowiecza powstały kolejne pracownie szklarskie, w których produkowano różnorodny asortyment wyrobów szklarskich, od biżuterii przez witraże do szkliwa przeznaczonego do pokrywania ceramiki budowlanej.

Najstarszą pracownię z terenu Śląska odkryto na terenie wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Niemczy Śląskiej. Została datowana na X wiek. O obecności produkcji szklarskiej mają świadczyć fragmenty tygli z resztkami masy szklarskiej. Wyeksplorowano je w pobliżu wewnętrznego lica wału. Przeprowadzone analizy składu chemicznego masy szklanej wykazały, że wytapiane szkło należało do szkła typu ołowianych, charakterystycznych dla okresu wczesnego średniowiecza. Ślady produkcji szklarskiej w Niemczy poświadczane są także przez inne materiały, wyeksplorowane w warstwach osadniczych XI–XIII w. *J. Kaźmierczyk (1968, s. 240–242)*, autor sprawozdania, wymienia: drobne okrzeski kwarcytów służące jako surowiec, żużel szklany i sople o zeszkliwionej powłoce. Nie wydaje się prawdopodobnym, aby wymienione okrzeski kwarcytów były surowcem produkcyjnym, z tego względu, że pracownia niemczańska nie trudniła się wytapianiem szkła jako takiego. Wskazują na to analizy, jakimi został poddany jeden z tygli. Co do żużli, należy być wysoce ostrożnym w przyporządkowaniu ich do śladów po produkcji szklarskiej. Pewność mogą nam dać jedynie specjalistyczne analizy, które wykażą, czy są one rzeczywiście pozostałością po produkcji szklarskiej, czy też po działalności związanej z wytapianiem żelaza.

O produkcji szklarskiej w Opolu mają świadczyć odkryte naczynia ceramiczne ze śladami wytapiania w nich szkła. W warstwach datowanych na wieki X i XI odkryto naczynia ze śladami wytapiania ołowiu w postaci małych grudek na ściankach wewnętrznych naczyń. Wziąwszy pod uwagę fakt występowania w warstwach z tego okresu wyrobów ze szkła ołowiowo–krzemowego, owe ślady wytapiania ołowiu można prawdopodobnie wiązać z produkcją szklarską (*Gediga 1968, s. 292–293; Olczak – Szczapowa 1961, s. 209–231*). O miejscowej produkcji ceramiki z polewą mogą świadczyć odkryte na terenie grodu opolskiego właśnie takie naczynia. Bardziej przekonującym dowodem są identyczne znaki garncarskie w formie swastyki z zamkniętymi ramionami, występujące na naczyniach z polewą, jak i na egzemplarzach bez szkliwa (*Hołubowicz 1960, s. 61*). Należy także wspomnieć, że na Ostrówku w Opolu odkryto liczne okazy biżuterii szklanej. Szklanych kółek najwięcej było w warstwie E (X–XI w.), bo 37, w warstwach D, C i B ich liczba nieznacznie maleje. W warstwie B, datowanej na 1 połowę XII wieku, w domu nr 3, znaleziono około 130 całych i fragmentarycznie zachowanych paciorków. Niektóre z nich posiadają cechy niedokończonych

półfabrykatów. Oprócz wymienionych paciorków w warstwach od E do A znaleziono około 80 paciorków. Natomiast bransolet szklanych na Ostrówku odkryto tylko kilka egzemplarzy (*Hołubowicz 1956*, s. 253–255).

Odkryte we Wrocławiu w 1958 roku na Ostrowie Tumskim, w warstwie IV datowanej na XI wiek, bryłki polepy z zeszkliwioną powierzchnią mogą pochodzić – zdaniem E. Ostrowskiej – z pieców szklarskich (zob. *Olczak 1964*, s. 322–323). Wnioskowanie o istnieniu pieca szklarskiego na podstawie odkrytej tam jednej bryłki zeszkliwionej polepy wydaje się być jednak zbyt daleko posunięte. Zeszkliwienie mogło nastąpić przypadkowo, a nie w wyniku celowej działalności produkcyjnej. Występowanie pracowni szklarskiej na terenie Wrocławia datuje się na XII w. Jej zorganizowanie przypisuje się rzemieślnikom – najpewniej klasztorным – w związku z zapotrzebowaniem na witraże dla wznoszonej w tym czasie na Ostrowie Tumskim katedry. W 1972 r. w warstwie D odsłonięto znaczne skupisko fragmentów szyb i witraży, łącznie o wadze ponad 8 kg. (*Kaźmierczyk – Kramarek – Lasota 1974*, s. 261–262). W 1973 roku znaleziono grudkę zielonego szkła, bryłkę nadtopionego kwarcu oraz fragmenty ścian pieca o zeszkliwionej powierzchni. Wyeksplorowano także 114 ułamków tafli szkła oraz ponad 40 całych i większych ułamków witraży. Obok tego odnaleziono 4 pierścionki, 2 oczka i 2 paciorki szklane. Łącznie zatem niewiele biżuterii w porównaniu do ilości fragmentów witraży (*Kaźmierczyk – Kramarek – Lasota 1975*, s. 200–202). Niewykluczone, że ubocznie, względnie po ukończeniu swojej podstawowej działalności, rzemieślnicy produkowali także wyroby dla użytkowników świeckich – biżuterię, wykorzystując do tego celu, np. stłuczkę, powstającą w trakcie formowania szyb i witraży (*Olczak 1966*, s. 232). W warstwach D, F i M odnaleziono także nieliczne fragmenty naczyń szklanych. Nie jest jednak dowiedzione, że pochodzą one z miejscowej pracowni. J. Kaźmierczyk umiejscawia produkcję szklarską także na Nowym Targu. Wydziela w 5 poziomach osadniczych kilka pracowni. Miałyby one funkcjonować od około połowy XI do około połowy XIII w. Autor ten wydzielił pracownie na podstawie obecności naczyń ceramicznych z polewą szklaną, fragmentów tygli z resztkami masy szklanej, grudek kwarcu, zlepków piasku i bryłek ołowiu, grudek masy szklanej i żużli (*Kaźmierczyk 1970*, s. 180–216). Te wyznaczniki nie wskazują jednoznacznie na charakter wykonywanej tutaj produkcji. Nie wiemy czy wytwarzano w nich przedmioty ze szkła wtórnie przetapianego, czy też wytapiano w nich szkło od początku cyklu produkcyjnego. Na niekorzyść tej ostatniej możliwości wskazuje zupełny brak łązek szklanych, które jednoznacznie wskazałyby na produkcję szkła, jak i brak w obrębie wykopu urządzeń technicznych związanych z wytopem szkła, jak piece szklarskie.

Przedstawione materiały dotyczyły okresu wczesnego średniowiecza. Ich datowanie zamyka się w pierwszej połowie XIII w. Po połowie tego stulecia sytuacja diametralnie zmieniła się. Źródła pisane informują nas o istnieniu hut szkła poza dotychczas istniejącymi ośrodkami szklarskimi. Produkcja szklarska przenosi się w rejony, gdzie rzemieślnicy mieli pod dostatkiem surowca do produkcji zakrojonej na szerszą skalę niż dotychczas. Są to głównie dwa rejony: Kotlina Kłodzka i Karkonosze. Powstanie hut szkła na tych terenach wiązane jest, podobnie jak w Czechach (*Hetteš 1958*, s. 11), z prowadzoną ówczesnie na Śląsku kolonizacją na prawie niemieckim. Należy jednak dodać, że kwestia początków produkcji szklarskiej na terenie Śląska nie jest jeszcze do końca wyjaśniona.

Do połowy XIII wieku możemy obserwować szklarstwo na terenie wczesnośredniowiecznych osiedli miejskich przez pryzmat pracowni i wyrobów szklarskich. Natomiast po połowie XIII wieku pozostają nam tylko wyroby szklane, dostarczane z hut zakładanych poza ówczesnymi ośrodkami miejskimi. Dysponujemy także danymi z średniowiecznych spisów podatkowych, w których figurują szklarze. Można jednak przypuszczać, że chodzi tutaj o handlarzy wyrobami szklanymi, o pośredników pomiędzy rzemieślnikiem produkującym z dala od rynków zbytu, niż o producentów.

W roku 1403 potwierdzono dla Wrocławia trzynastu takich handlarzy (*Goliński 1997*, s. 446, tab. 118). Odkrywane fragmenty naczyń szklanych pochodzą w zdecydowanej większości z pucharów typu flet. Wśród nich wyróżnia się kilka typów. Różnią się one formą brzuśca, typem ornamentu i rozmiarami, które rozciągają się od kilkunastu do kilkudziesięciu centymetrów. W odkrywanych inwentarzach występują także innego typu pucharki, nieco niższe i bardziej przysadziste od pucharów fletowych. Wśród nich należy wspomnieć o krautstrunkach, które można uznać za importy z terenu Niemiec. Wskazuje na to zarówno ich forma, jak i poświadczony laboratoryjnie skład chemiczny. Innym typem naczyń, dość często występującym, są butelki. Ogólnie ujmując naczynia z Wrocławia reprezentują styl ogólnie panujący w szklarstwie środkowoeuropejskim, reprezentowanym przez wyroby czeskie i niemieckie.

Podsumowując nasze dotychczasowe obserwacje dotyczące rzemiosła szklarskiego na terenie średniowiecznych miast należy przede wszystkim podkreślić całkowitą odmienność szklarstwa wczesnośredniowiecznego od późnośredniowiecznego. Produkcja we wczesnych ośrodkach miejskich odbywała się, jak się wydaje, z dostarczanej z zewnątrz, już przetopionej masy szklanej albo z przetapianych, uszkodzonych przedmiotów szklanych. Jeśli szkło wytapiano od początku procesu produkcyjnego to na skalę mniejszą niż w czasach późniejszych. Natomiast w okresie późnego średniowiecza huty szkła funkcjonowały wyłącznie poza ośrodkami miejskimi, a właściwie z dala od nich. Było to spowodowane specyfiką prowadzonej na terenie Śląska akcji kolonizacyjnej, w ramach której sprowadzono także specjalistów – szklarzy. Huty szkła zakładano w miejscach o dobrym dostępie do surowców szklarskich – piasku lub pokładów kwarcu i zapewniających drewno do pieców (*Grabowski 1995*, s. 11). Kolejną różnicą widoczną pomiędzy szklarstwem wczesno- i późnośredniowiecznym jest zasadnicza zmiana asortymentu wytwarzanych przedmiotów. Do XIII wieku w inwentarzach przeważały wyroby biżuteryjne i witraże (od XII w.). W wiekach XIV i XV dominowały naczynia szklane.

Przeprowadzona analiza zdaje się wskazywać, że na Śląsku nie powinno się przyjmować ciągłości produkcji szklarskiej we wczesnym i w późnym średniowieczu.

LITERATURA

- Gediga, B. 1968*: Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 19, s. 264–293.
- Goliński, M. 1997*: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia, Wrocław.
- Grabowski, W. 1995*: Stan badań nad średniowiecznym hutnictwem szkła, [w:] Z badań nad średniowiecznym szklarstwem na Śląsku, Muzeum Okręgowe w Jeleniej Górze, s. 9–13.
- Hetteš, K. 1958*: Glas in Czechoslovakia, Prague.
- Hołubowicz, W. 1956*: Opole w wiekach X–XII, Katowice.
- 1960: Z badań na Ostrówku w Opolu w 1957 roku, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 9, s. 54–66.
- Kaźmierczyk, J. 1968*: Z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Niemczy Śląskiej w latach 1964–1965, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 19, s. 238–247.
- 1970: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 2, Wrocław.
- 1975: Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1973 roku, „Silesia Antiqua“, t. 15, s. 183–221.
- Kaźmierczyk, J. – Kramarek, J. – Lasota, Cz. 1974*: Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku, „Silesia Antiqua“, t. 14, s. 241–277.
- Olczak, J. 1964*: Stan badań nad szklarstwem wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny, „Slavia Antiqua“, t. 11, s. 301–346.
- 1966: Szkło w Polsce do połowy XIII wieku, „Szkło i Ceramika“, nr 9, s. 232–240.
- Olczak, J. – Szczapowa, J. 1961*: Wyniki analiz spektrograficznych wczesnośredniowiecznych zabytków szklanych z Opola–Ostrówka, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza“, Archeologia, Etnografia, z. 2, s. 209–231.

MITTELALTERLICHE GLASHERSTELLUNG IN SCHLESIEN

Die älteste Glaserwerkstatt in Schlesien befand sich in Niemcza. Ihre Existenz und ihre Tätigkeit werden durch ausgegrabene Glashäfenfragmente mit den ihnen anhaftenden Resten der Glasmasse, durch Glasschlacke sowie Zapfen mit glasartigen Fläche bewiesen. Man hat festgestellt, daß diese Werkstatt im 13. Jahrhundert tätig war.

Eine andere frühmittelalterliche Glaserwerkstatt stammt aus Opole (Oppeln). In den Schichten, die auf das 10. und 11. Jahrhundert datiert sind, wurde ein Gefäß entdeckt, das die Spuren besaß, die infolge der Ausschmelzung vom Glas und Blei in diesem Gefäß entstanden sind. Die Tatsache, das die Erzeugnisse aus Blei- und Siliziumglas in den Schichten aus dem 10./11. Jahrhundert vorhanden sind, läßt darauf schließen, daß die Bleiausschmelzung mit der Glasherstellung in Verbindung zu bringen ist. In der Werkstatt in Opole (Oppeln) hat man sich auch mit der Herstellung der Glasur für Keramikgefäße beschäftigt.

Die Existenz der Glaserwerkstätte in Wrocław (Breslau) wird oft im Zusammenhang mit dem Dombau auf Ostrów Tumski (Dominsel) im 12. Jahrhundert erwähnt. Diese Werkstatt wurde wahrscheinlich von den Klosterhandwerkern betrieben. Hauptsächlich sollten dort die Kirchenfenster für den obigen Dom hergestellt werden. Von ihrer Existenz zeugen die dort entdeckten großen Mengen Glastafel sowie die schon fertiggemachten Kirchenfenster. J. Kaźmierczyk placiert die Glashersellung auch auf dem Nowy Targ (Neumarkt). In fünf Siedlungsschichten sondert er einige Werkstätte aus, die etwa von der Mitte des 11. bis in die Mitte des 13. Jahrhunderts funktionieren sollten. Das Kriterium für die Aussonderung einzelner Werkstätte bildet für ihn die Vorhandensein der mit Glas überzogenen Keramikgefäße sowie Fragmente der Glashäfen mit Resten der Glasmasse, Siliziumklunker, Konglomerate von Sand und Bleiklumpen, Glasmasse- und Schlackeklunker.

Ab Mitte des 13. Jahrhunderts veränderte sich die Situation grundlegend. Die Glasherstellung wird in diese Gegend herübergebracht, wo ausreichende Rohstoffmengen den Handwerkern zur Verfügung stehen und die Produktion auf breiteres Skala als bisher möglich ist. Das sind vor allem die Gegend von Kotlina Kłodzka (Glatzer Becken) und von Karkonosze (Riesengebirge). Die Entstehung der dortigen Glashütten wird oft mit der Kolonisierung gemäß dem deutschen Recht in die Verbindung gebracht.

Übersetzt von *Paweł Gromolak*

ZAPLECZE WCZESNOŚREDNIO- WIECZNEGO MIASTA NA PRZYKŁADZIE WROCŁAWIA

JUSTYNA KOLENDA

Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem otwartym, mimo przyrostu liczeb-
nego stanowisk, w dalszym ciągu wymagają metodycznych poszukiwań terenowych
(Kurnatowska 1988; Możdziej 1995, 1997). Nie wnikając szerzej w tę problematykę,
zasygnalizuję tylko najistotniejsze kwestie dotyczące osadnictwa rozwijającego się
w najbliższym sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego Wrocławia.

Podstawę źródłową stanowią materiały archeologiczne pozyskane w trakcie ratow-
niczych badań wykopaliskowych prowadzonych przeważnie w okresie międzywojen-
nym (niestety w znacznej części nie doczekały się szerszych publikacji), prac powierz-
chniowych jak też informacje źródeł pisanych. Z badań powojennych dość dobrze roz-
poznane jest osadnictwo przygodowe na lewym i prawym brzegu Odry.¹ Stan naszej
wiedzy o osadnictwie wiejskim został poszerzony w sposób istotny dzięki przeprowa-
dzonym w 1995 r. pracom terenowym na wielokulturowym stanowisku Wrocław–Par-
tynice (6/79). Odślonięto tam rozległy kompleks osadniczy, którego zasadniczy człon
stanowi wieś o wczesnośredniowiecznej metryce.²

Osada ta położona jest nad rzeką Ślężą, lewobrzeżnym dopływem Odry, na wschod-
niej terasie i częściowo na krawędzi wysoczyzny, na przepuszczalnym, piaszczystym
podłożu. Stanowisko we Wrocławiu–Partynicach jest najszerszej odśloniętą wsią, zlo-
kalizowaną w niedalekim sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego Wrocławia. Omawia-
na osada znajduje się obecnie w granicach administracyjnych miasta, w jego południo-
wo–zachodniej części i jest oddalona około 8 km w linii prostej od grodu na Ostrowie

¹ W XI w. kształtuje się na terenie przyległym do grodu, wzdłuż szlaku wiodącego z południa na pół-
noc, osadnictwo o charakterze produkcyjnym, a następnie także handlowym. Rozrost przestrzenny lewo-
brzeżnego osadnictwa oraz wyraźne bogacenie się zamieszkującej tu ludności w ciągu młodszych faz
wczesnego średniowiecza, mimo widocznych śladów zniszczeń pochodzących z końca XI w i 1 połowy
XIII w., dowodzą, że osadnictwo to odgrywało znaczącą rolę w ośrodku Wrocławskim. Ludność
zamieszkująca ten teren, pod względem prawnym niczym nie różni się od ludności osad rolniczych,
jednak bliskość ośrodka władzy, zlokalizowanego w grodzie i ośrodka wymiany w postaci targu
i karczmy przy moście Piaskowym powoduje, że osada ta nabiera znaczenia i staje się w 2 połowie
XIII w. częścią lokacyjnego Wrocławia (Kaźmierczyk 1966, 1970). Odmienny, rolniczy charakter posia-
da osadnictwo prawobrzeżnego Wrocławia. W wyniku przekształcenia się tych terenów w prywatną
własność palatyna Piotra Włosta teren ten staje się w połowie XII w. miejscem fundacji klasztoru
benedyktynów (Piekalski 1991).

² Analiza źródeł pisanych pozwoliła ustalić że, pierwotnie nazwa wsi brzmiała Patenice i zaliczana jest
do nazw patronimicznych utworzonych od imienia Paten. Osada Partynice była wzmiankowana w do-
kumencie z 1273 r. wydanym przez księcia Henryka IV (SUB 1988, Bd. IV, nr 215), w którym książę
ogłasza, że mieszczanin wrocławski Konrad Sarlizan przekazał 8 małych łanów wraz z łąkami,
mokradłami i brzegiem rzeki Ślęzy swemu zięciowi Goslerowi i jego żonie Gertrudzie. W 1342 r.
wieś nabył patrycjusz wrocławski o nazwisku Hartlieb (Domański 1967, s. 31).

Tumskim (ryc. 1). Podczas ratowniczych prac terenowych, uchwycono w zachodniej części stanowiska, na przestrzeni 54 arów, zwarty zespół obiektów wczesnośredniowiecznych. Zarejestrowano krawędź wschodnią i południową osady, w której wystąpiło 257 jam z materiałem pochodzącym z tego okresu (ryc. 2).³

Znaczny stan zniszczenia osad otwartych o charakterze wiejskim powoduje zwykle brak wielu informacji, które mogłyby zostać pozyskane w wyniku badań archeologicznych.⁴ Możliwości interpretacyjne jakimi dysponujemy na podstawie badań o charakterze ratowniczym są tym bardziej ograniczone. Relikty osady w Partynicach pozwoliły na przeprowadzenie analiz dotyczących rozplanowania osady (określenia modelu przestrzennego) oraz umiejscowienia jej na tle sieci osadniczej okolic Wrocławia. Niestety, nie udało się zrekonstruować rozplanowania wewnętrznego oraz wyposażenia budynków mieszkalnych i gospodarczych. Poza zasięgiem naszej analizy znalazły się również kwestie dotyczące naziemnej i ziemnej konstrukcji budynków.

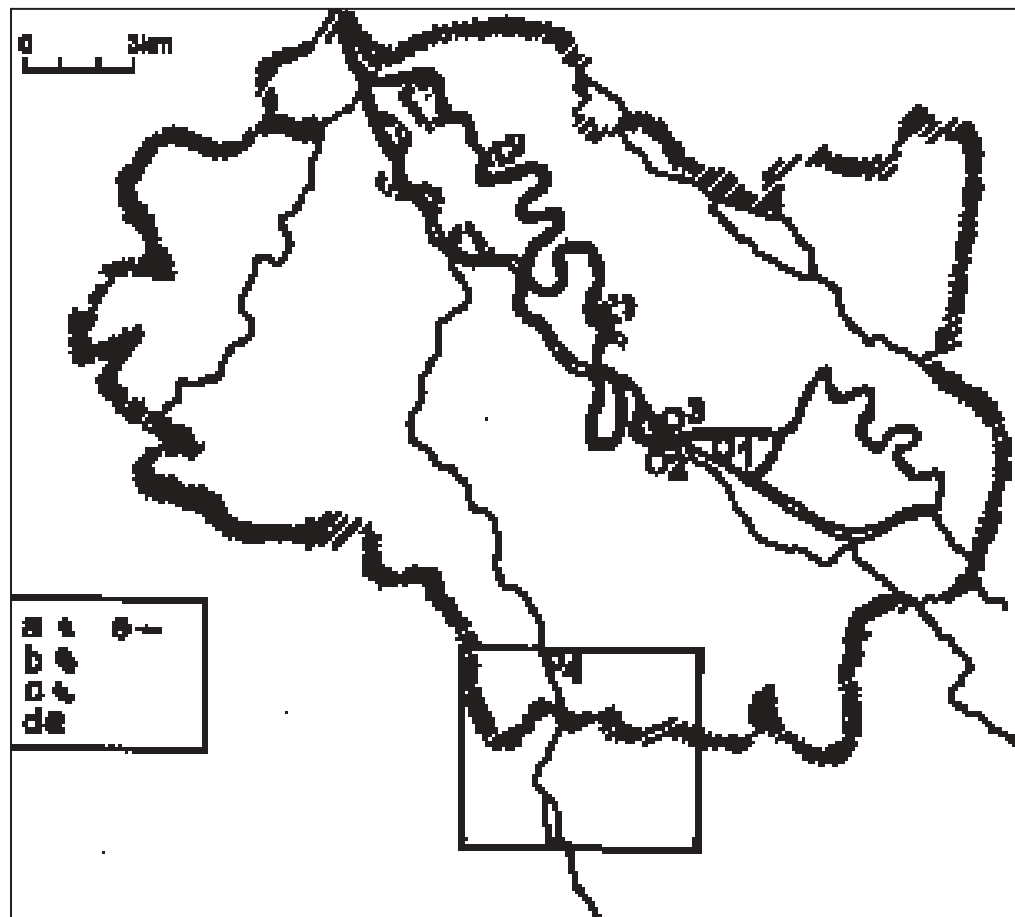
Model przestrzenny osady w Partynicach jest zgodny z ukształtowaniem powierzchni terenu, jest ona zlokalizowana wzdłuż rzeki, na osi północ-południe. W analizie rozplanowania osady za podstawowe kryterium przyjęto orientację dłuższej osi obiektów, która pozwoliła wydzielić 3 zasadnicze skupiska jam. Pierwsze skupisko zlokalizowane jest w południowej części stanowiska, tworzą je obiekty o przebiegu dłuższej osi z NW na SE. W środkowej części dominują obiekty o układzie z NE na SW, natomiast w kolejnej północno-wschodniej części ponownie pojawiają się obiekty zorientowane z NW na SE. W ramach tych skupisk na podstawie kryterium wielkości i pośrednio kryterium formy wydzielono budynki mieszkalne i gospodarcze. Za obiekty o charakterze mieszkalnym uznano jamy mające przynajmniej 8 m² powierzchni.⁵ Wśród nich można wydzielić obiekty o regularnym kształcie zbliżonym do prostokąta oraz obiekty o nieregularnym zarysie. Przyczyn nieregularności planów należy upatrywać z jednej strony w złym stanie zachowania obiektu, z drugiej strony może on być wynikiem nierównego stopnia zagłębienia poszczególnych partii jam co powoduje, że ich rzut poziomy bardzo często nie oddaje rzeczywistego zasięgu warstwy użytkowej. Na przekrojach obiekty są czytelne w postaci nieckowatych jam, w pojedynczych przypadkach z jednym lub dwoma przegłębieniami. Wspólną cechą budynków mieszkalnych jest ubogi materiał ceramiczny, dość znacznie rozdrobniony, pozwalający tylko na częściowe odtworzenie form naczyń, brak jest przeważnie zabytków wydzielonych. Wypełniska obiektów stanowi jednorodna warstwa nosząca ślady działalności ognia w postaci węgli drzewnych, warstwy spalinizny (tylko w jednym obiekcie zarejestrowano 2 paleniska). Głębokość obiektów zamyka się w przedziale od 40 do 60 cm.

Wokół obiektów o charakterze mieszkalnym grupują się pozostałości budynków gospodarczych. Niektóre z nich posiadają jedną partię jamy bardziej zagłębioną – rodzaj piwniczki, schowka. Za budynki gospodarcze uznano obiekty o minimalnej powierzchni wynoszącej około 4 m², ich głębokość w pojedynczych przypadkach dochodzi do 1,2 m. W wyniku obserwacji ścian bocznych i den obiektów uchwycono jamy o regularnych ścianach i dnach, co pozwala domniemywać, że mogły one posiadać umocnienia oraz obiekty o nieregularnym przebiegu zawierające w spągowych partiach wypeł-

³ Teren, na którym wystąpiła osada był użytkowany rolniczo.

⁴ Przeważająca część wczesnośredniowiecznych wiejskich osad lokowana jest na glebach lekkich, łatwo przepuszczalnych, co jest przyczyną ogólnego bardzo złego stanu zachowania obiektów nieruchomych i drewnianych konstrukcji budynków. Bardzo często stan zachowania pogarsza użytkowanie terenu w nowożytności. Znacznie lepszy stan zachowania posiadają osady otwarte lokowane w bezpośrednim sąsiedztwie grodu, gdzie osadnictwo ma przeważnie charakter ciągły i narastające warstwy kulturowe ułatwiają przetrwanie materiału, tym samym dają lepsze możliwości rozpoznania osadnictwa dzięki wiarygodniejszemu przekazowi źródłowemu (Wrocław Ołbin, Nowy Targ).

⁵ Zastosowane kryterium jest dość kontrowersyjne i bardzo często krytykowane w literaturze przedmiotu jako niewystarczające i nie jednoznacznie wydzielające budynki mieszkalne. Niestety w przypadku osady z Partynic nie mamy możliwości zastosowania dodatkowych wyróżników.

RYC. 1. LOKALIZACJA OSADY W PARTYNICACH W STOSUNKU DO WCZESNOMIEJSKIEGO WROCŁAWIA: 1 – GRÓD NA OSTROWIE TUMSKIM, 2 – OSADNICTWO NA LEWYM BRZEGU ODRY, 3 – OLBIN, 4 – OSADA W PARTYNICACH, A – BIEG ODRY W ŚREDNIOWIECZU, B – STARORZECZA, C – KORYTO OBECNEJ ODRY, D – GRANICE WROCŁAWIA, E – GRANICE OMAWIANEGO OBSZARU.

nisk domieszkę piasku, która może wskazywać, że ich podłoże nie zostało utwardzone. W obiektach brak śladów pozwalających wnioskować o wielofazowości budynków, w postaci warstwy użytkowej i poziomu niwelacyjnego. Nie uchwycono również śladów świadczących o wielokrotnej budowie pomieszczeń na jednym obszarze, w miejscu rozebranych konstrukcji. Dopełnieniem obrazu osady są jamy zasobowe, wolnostojące paleniska oraz jamy noszące ślady działalności ognia, określane ogólnie jako jamy przetwórcze. W jednej z nich, zawierającej palenisko, odkryto duży zbiór fragmentów polepy z odciskami gałęzi, prawdopodobnie pozostałość zadaszania lub pieca (?).

Na podstawie zachowanych relikwów trudno jest określić charakter budownictwa. Opierając się na danych głębokościowych możemy sugerować, że obiekty mieszkalne należą do budynków naziemnych posiadających partię przyziemia częściowo zagłębioną w podłoże (w jednym z obiektów uchwycono piwniczkę a drugi posiadał dwa płytkie przegłębienia). Pomieszczenia gospodarcze w przeważającej części reprezentują ten sam typ budownictwa. Pojedyncze obiekty o charakterze gospodarczym, można na podstawie głębokości zaliczyć ogólnie do budynków zagłębionych.

Z powodu braku przesłanek pozwalających na odtworzenie konstrukcji budynków, możemy tylko przypuszczać, że nawiązywało one do lekkich konstrukcji typu szalowego oraz zrębowych, które w środowisku wiejskim mogły występować łącznie. Nie można też wykluczyć budownictwa plecionkowego.

Wspomniane wyżej trzy skupiska obiektów mogą być pozostałościami trzech zagrod, w obrębie których nowy dom budowano na terenie wcześniej niezajętym; tym samym następowało przesuwanie się budynków. Nie można jednak wykluczyć funkcjo-

nowania w jednym skupisku dwóch zagród w jednym czasie. W analizowanym materiale nie uchwycono śladów płotów. Zagęszczenie budownictwa w osadzie w Partynicach nawet przy założeniu, że obiekty nie są równoczesne, świadczy o dość znacznej intensywności wykorzystania tego miejsca.

Podstawą datowania osady jest materiał ceramiczny wyselekcjonowany w wyniku działalności zarówno człowieka jak czynników przyrodniczych, co powoduje, że stanowi on trudną do analizy bazę źródłową. Trudność ta wynika:

- z braku stratygrafii,
- z małej nieraz frekwencji materiału w obiektach,
- ze zróżnicowania analizowanych fragmentów (np. jamy wypełnione tylko fragmentami brzuśców).

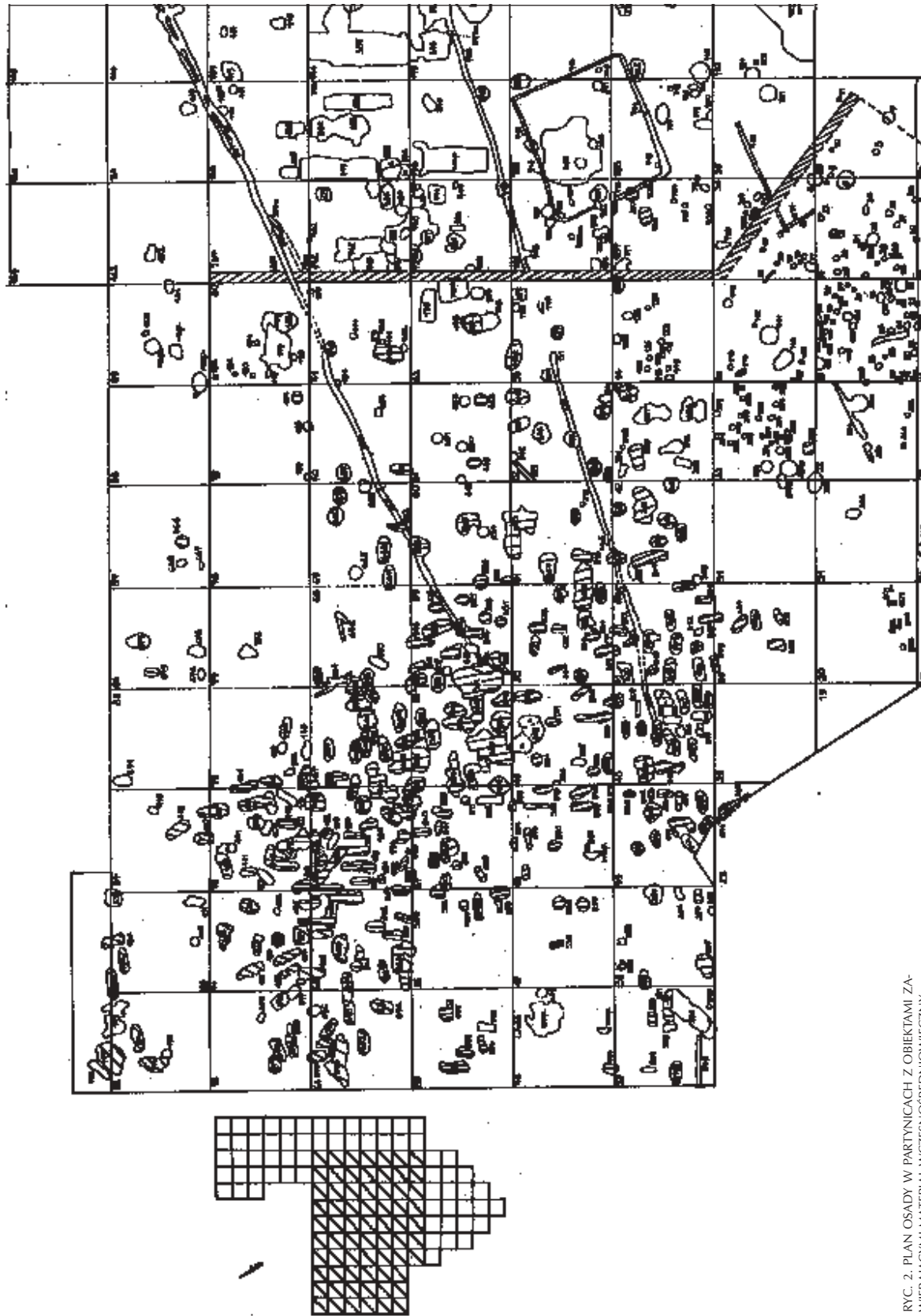
Liczebność ułamków ceramiki w obiektach rzadko pozwala na datowanie jam w ramach krótkich odcinków czasowych. Ceramika z osad o charakterze wiejskim reprezentuje nurt ceramiki tradycyjnej charakterystycznej dla środowiska, w którym akceptacja innowacji jak również impulsów zewnętrznych przebiega wolniej niż w przypadku osad wczesnomiejskich.

Dlatego należy się liczyć z dłuższym przeżywaniem się elementów archaicznych w osiedlach wiejskich.

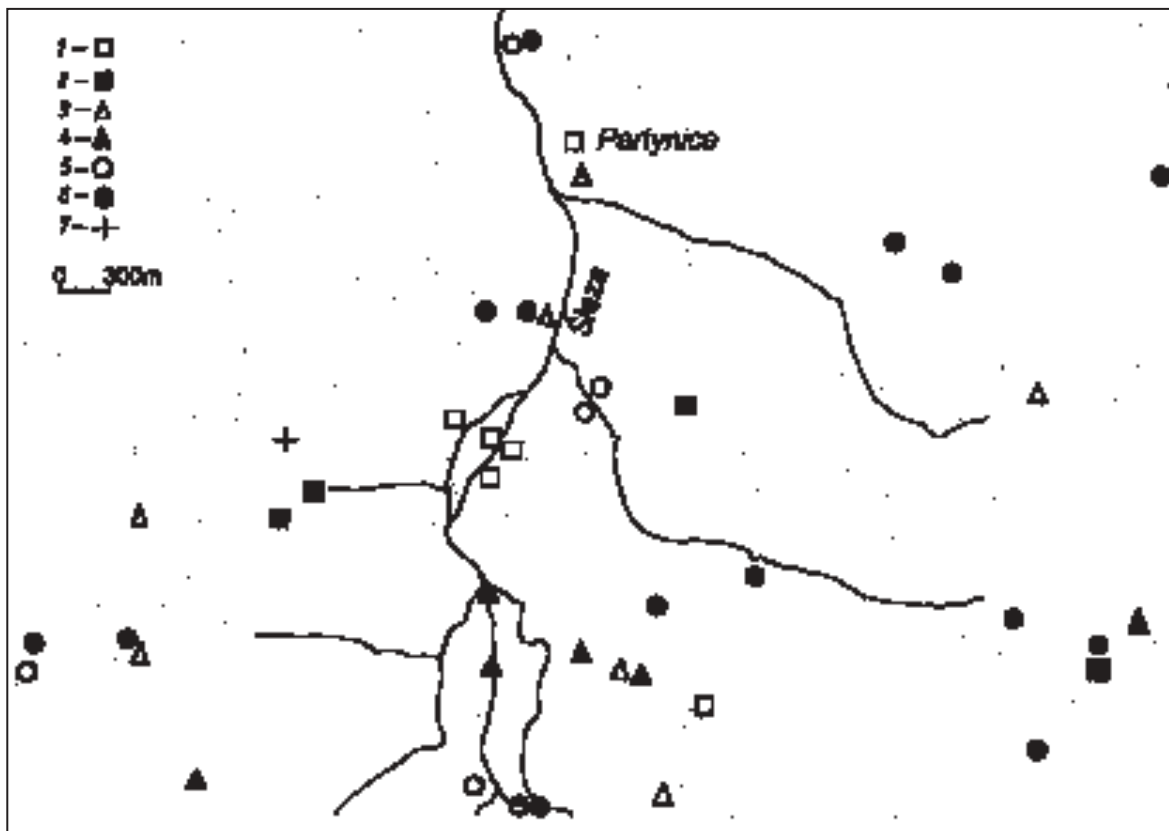
W analizowanym materiale dominuje garnek o profilu esowatym charakterystycznym dla ceramiki z XII w. Ogólnie można stwierdzić, że swoją formą nawiązują do znalezisk z terenu Wrocławia Starego Miasta w XI, XII, i XIII w., gdzie średnica największej wydętości znacznie odbiega od średnicy wylewu lub szyjki (wyroby wąskotworowe, *Kaźmierczyk 1970*, s. 281). Ten przedział chronologiczny potwierdzają także naczynia o wyodrębnionej krótkiej szyjce i puchary śląskie. Zarejestrowane wązki ornamentacyjne składają się głównie z nakłuc jednozębnym, sporadycznie wielozębnym narzędziem lub linii falistej połączonych z dookólnymi żłobkami (ornament fryzowy). Cechy późnośredniowieczne są rejestrowane w postaci pojedynczych fragmentów pokrywek, płaskich den (*Rzeźnik 1992*, s. 140), w ornamentach w postaci szerokich płytkich żłobków (*Rzeźnik 1999*) oraz znaków garncarskich czworokątnych (*Kramarek 1959*, s. 233). Osada w Partynicach funkcjonowała zatem między 2 połową XI w. a połową XIII w. Obiekty nie są równoczesne, jednakże na podstawie zachowanego materiału nie jest możliwe precyzyjne datowanie poszczególnych obiektów.

Najbliższe otoczenie osady w Partynicach stanowi osadnictwo na obszarze Biel Wrocławskich. Wgląd w jego charakter umożliwiły badania powierzchniowe oraz najnowsze ratownicze badania wykopaliskowe, prowadzone w ramach budowy autostrady A4. Dzięki tym pracom odkryto pozostałości 4 osad o wczesno- i późnośredniowiecznej chronologii (st. Śłęza 10, 11, 12, 13). Osadnictwo wczesnośredniowieczne najszerszej wystąpiło w dwóch wykopach na stanowisku Śłęza 13, (st. 45), gdzie odsłonięto 26 jam datowanych na wczesne średniowiecze. Na podstawie wstępnego rozpoznania zaliczono je do typu budownictwa zagłębionego (ziemianki i półziemianki) (Szwed, Żmudziński 1998),⁶ zgrupowanego w dwóch rzędach. Na st. Śłęza 11 odkryto 5 obiektów wczesno- i 1 późnośredniowieczny, jedna z jam jest interpretowana jako pozostałość budynku naziemnego. Obiekty skupiały się w pasie o długości 20 m i szerokości nie przekraczającej 5 m (*Domański 1998a*). W wyniku badań przeprowadzonych na st. Śłęza 12 odsłonięto pozostałości 9 obiektów wczesnośredniowiecznych i 5 jam z materiałem późnośredniowiecznym. Obiekty wczesnośredniowieczne grupowały się w dwóch częściach wykopu. Oba skupiska wystąpiły na powierzchni około 1,5 ara. Według badaczy wiążą się one z działalnością gospodarczą i mogą być pozostałościami mielerzy. Natomiast osadnictwo późnośredniowieczne jest rozrzucone po całej powierzchni wykopu (*Domański 1998b*).

⁶ Składam serdeczne podziękowania badaczom autostrady A4 na terenie gm. Kobierzyce za udostępnienie wstępnych wyników badań.

RYC. 2. PLAN OSADY W PARTTYNICACH Z OBIEKTAMI ZA-
WIERAJĄCYMI MATERIAŁ WZESNOSREDNIOWIECZNY.

RYC. 3. OBSZAR PARTYNICE I BIELAN WROCŁAWSKICH: 1 – OSADY DATOWANE NA WCZESNE I PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE, BADANE ARCHEOLOGICZNIE, 2 – GRÓD STOŻKOWATY, 3 – ŚLAD OSADNICTWA WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO, 4 – ŚLAD OSADNICTWA PÓŹNOŚREDNIOWIECZNEGO, 5 – OSADY WCZESNOŚREDNIOWIECZNE, 6 – OSADY PÓŹNOŚREDNIOWIECZNE, 7 – CMENTARZYSKA.

Wstępne rozpoznanie świadczy o intensyfikacji osadnictwa w młodszych fazach wczesnego średniowiecza na tym terenie. W przyszłości na podstawie tych badań będzie można podjąć próbę wydzielenia modeli przestrzennych ośrodków wiejskich funkcjonujących w rejonie Wrocławia Partynic.

Kończąc krótki przegląd osadnictwa stanowiącego zaplecze wczesnośredniowiecznego Wrocławia należy stwierdzić, że bezpośredni wpływ na jego rozwój miało przyłączenie Śląska do państwa piastowskiego w końcu X w. W wyniku przemian, które dokonały się w płaszczyźnie polityczno-gospodarczej, społecznej i religijnej, zaistniały istotne zmiany w rozmieszczeniu osiedli wiejskich. W tworzącej się na Śląsku nowej sieci osadniczej na pierwszy plan wysuwa się gród zlokalizowany na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu.

Na terenach sąsiednich w promieniu do 10 km od grodu w ciągu XI w. powstały osady otwarte, stanowiące jego zaplecze gospodarcze.⁷ Wśród nich można wydzielić osady służebne i osady wiejskie,⁸ będące kontynuacją starszego horyzontu osadniczego

⁷ Zaplecze, podobnie jak miasto, należy do pojęć trudno definiowalnych ze względu na swoją wieloznaczność: np. (zaplecze osadnicze, zaplecze gospodarcze). W tej sytuacji terminem zaplecze ośrodka wczesnomiejskiego będziemy określać formy osadnictwa, których powstanie związane jest z ośrodkiem. Jednocześnie zapewniają one, przez zamieszkującą je ludność (zarówno wolną jak i poddańczą) funkcjonowanie ośrodka, dzięki pracy dla jego potrzeb.

⁸ Funkcjonowanie tak dużego ośrodka o wczesnomiejskim charakterze jak Wrocław, wymagało znacznego zaplecza gospodarczego. W związku z tym kształtująca się monarchia wczesnofeudalna wykorzystywała chłopską siłę roboczą, dla zaspokojenia potrzeb grupy rządzącej i organizacji państwowej w zakresie rzemiosła i różnego rodzaju usług. Często do wykonywania tej samej funkcji służebnej przeznaczano całą ludność osady (Modzelewski 1987, s. 100).

lub nową formą zagospodarowania terenu. Porównując frekwencje osad otwartych datowanych na starsze fazy wczesnego średniowiecza oraz tych młodszych, stwierdzamy wyraźnie wzrost liczby osad otwartych (*Młynarska–Kaletynowa 1986*, mapa 1, s. 18).

Wiejskie osadnictwo w Partynicach oraz na przyległym terenie Bielan Wrocławskich skupia się zasadniczo wzdłuż Ślęzy i jej dopływów, co potwierdza dość powszechną we wczesnym średniowieczu prawidłowość, a mianowicie lokalizowania osad otwartych nad ciekami wodnymi lub na kępach.⁹ Tereny te były najkorzystniejsze dla osadnictwa ze względu na bliskość wody i ekspozycję stoku oraz lekkość gleb uprawnych umożliwiających stosowanie niedoskonałej gospodarki rolnej (ryc. 3).¹⁰

Osadnictwo późnośredniowieczne w pierwszej kolejności zajęło pozostałe wolne obszary nad Ślężą i jej dopływami, natomiast wsie lokacyjne zajmują pustki osadnicze, wchodząc na tereny wysoczyzn. Było to spowodowane zarówno podniesieniem się poziomu wód, jak i postępującym w miarę wzrostu liczby ludności, przeludnieniem dolin oraz koniecznością zwiększenia arealu ziemi (*Podwińska 1971*, s. 32). Również znaczne zniszczenie terenów nadrzecznych w wyniku intensyfikacji osadnictwa od początku wczesnego średniowiecza, powodowało konieczność zajmowania nowych terenów. Nie bez znaczenia był również postęp w dziedzinie uprawy ziemi, zastosowanie pługa do uprawy gleb cięższych.

Rozmieszczenie archeologicznych śladów osadnictwa na zapleczu Wrocławia wskazuje na nierównomierne zagospodarowanie tego obszaru we wczesnym średniowieczu. Występuje po kilka lub więcej stanowisk obok siebie, których zasięg ustalono w terenie na podstawie powierzchniowego rozrzutu ceramiki. Były one nieraz blisko siebie skupione; zjawisko to uchwytne jest na przykładzie osady w Partynicach. Około 500 m dalej w kierunku północnym zarejestrowano stanowisko datowane na wczesne i późne średniowiecze, natomiast około 200 m na południe w 1936 roku odkryto fragmenty naczyńia wczesnośredniowiecznego. W chwili obecnej nie można wykluczyć, że są to pozostałości jednej osady przesuwej się wzdłuż rzeki.

LITERATURA

- Demidziuk, K. 1999*: Archiwalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945, Wrocław.
- Domański, J. 1967*: Nazwy miejscowe Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego, Warszawa.
- Domański, G. – Kłosińska, E. – Kosicki A. 1998a*: Sprawozdanie z badań na wielokulturowej osadzie Ślęza 11, gm. Kobierzyce (maszynopis).
- *1998b*: Sprawozdanie z badań na wielokulturowej osadzie Ślęza 12, gm. Kobierzyce (maszynopis).
- Każmierczyk, J. 1966*: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 1, Wrocław.
- *1970*: Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. 2, Wrocław.
- Kramarek, J. 1959*: Znaki garncarskie na ceramice wrocławskiej z XII i początku XIII w., „Silesia Antiqua“, t. 1, s. 219–237.
- Kurnatowska, Z. 1988*: Archäologische Dorfforschung in Polen, „Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich“, Bd. 4–5, s. 163–178.
- Młynarska–Kaletynowa, M. 1986*: Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze, Wrocław.
- Modzelewski, K. 1987*: Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej, Wrocław.
- Możdżioch, S. 1995*: Das mittelalterliche Dorf in Polen im Lichte der archäologischen Forschung, „Ruralia“ 1, s. 282–295.
- *1997*: Problemy badań nad początkami miast i wsią wczesnośredniowieczną w Polsce, „Slavia Antiqua“, t. 38, s. 39–63.

⁹ Drugą rzeką wpadającą do Odry w okolicach Wrocławia jest Oława, nad którą również grupuje się osadnictwo otwarte.

¹⁰ Wyrazy wdzięczności kieruję do Państwowej Służby Ochrony Zabytków za udostępnienie danych z badań powierzchniowych dotyczących obszaru 81–28.

- Piekalski, J. 1991:* Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w., Wrocław.
- Podwińska, Z. 1971:* Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu, Wrocław.
- Rzeźnik, P. 1992:* Uwagi na temat funkcji nakładki na tarczę koła w garncarstwie wczesnośredniowiecznym na ziemiach polskich, „*Studia Archeologiczne*“ t. XXII s. 129–145.
- 1999: Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej, [w:] *Średniowieczny Śląsk i Czechy. „Rewolucja XIII wieku*, Wrocław.
- Szwed, R. – Żmudziński, M. 1998:* Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych związanych z budową autostrady A4 na stanowisku Ślęza 13, gm. Kobierzyce (maszynopis).

DAS UMFELD DER FRÜHMITTELALTERLICHEN STADT AM BEISPIEL BRESLAUS

Die im Jahre 1995 durchgeführten Grabungen auf der mehrschichtigen Fundstelle Wrocław – Partynice (6/79) (fr. dt. Breslau–Hartlieb) bereicherten wesentlich unseren Erkenntniszustand der dörflichen Besiedlung. Es wurde dort ein ausgedehnter Siedlungskomplex freigelegt, dessen Hauptbestandteil ein Dorf frühmittelalterlichen Ursprungs bildet.

Die Siedlung liegt an der Ślęza (dt. Lohe), dem linksufrigen Nebenfluß der Oder, auf der östlichen Terrasse und zum Teil an der Hochebenenkante, auf durchlässigem, sandigem Boden. Die Fundstelle in Wrocław–Partynice ein am breitesten freigelegtes Dorf, das in der nahen Nachbarschaft des frühmittelalterlichen Breslau liegt. Die Siedlung befindet sich innerhalb von administrativen Grenzen der Stadt, in ihrem süd–westlichen Teil und ist gradlinig etwa 8 km von der Burg auf der Dominsel entfernt (Abb. 1). Bei den Notgrabungen wurde im westlichen Teil der Fundstelle auf einer Fläche von 54 a ein geschlossener Komplex von frühmittelalterlichen Objekten ermittelt. Erkannt wurden auch der östliche und südliche Rand der Siedlung, in der insgesamt 257 Gruben mit den Funden aus dieser Zeit zutage kamen (Abb. 2 und 3).

Die räumliche Anordnung der Siedlung in Partynice entspricht dem Relief des Geländes, sie wurde entlang am Fluß, auf der Achse Norden–Süden lokalisiert. Aufgrund von zwei Kriterien: der Größe und indirekt der Form konnten Wohn– und Wirtschaftsgebäude ausgesondert werden. Als Wohnobjekte galten Gruben von mindestens 9 m² großer Fläche. Darunter ließen sich Objekte von regelmäßiger beinahe rechteckiger Form aussondern sowie Objekte von unregelmäßigem Umriß. In Schnitten sind die Objekte als beckenartige Gruben erfaßbar, in einzelnen Fällen mit einer oder zwei Vertiefungen. Ein gemeinsames Charakteristikum der Wohnhäuser ist der ärmliche, ziemlich zerkleinerte Keramikbefund, der die Gefäßformen nur teilweise wiederherstellen läßt, andere Funde fehlen fast überhaupt. Die Füllerde der Gruben besteht aus einer einheitlichen Schicht mit Feuerspuren in Form der Holzkohlepartikel, einer Brandschicht (nur in einem Objekt wurden 2 Feuerstellen erkannt). Die Tiefe der Objekte schwankt von 40 bis 60 cm.

Um die Wohnobjekte herum konzentrieren sich Überreste von Wirtschaftsbauten. Einige davon weisen einen vertieften Teil der Grube – eine Art Keller, Vorratsraum – auf. Als Wirtschaftsbauten sind Objekte von einer kleinsten Fläche von etwa 4 m² anzusprechen, ihre Tiefe erreicht in einzelnen Fällen bis 1,2 m. Das Bild der Siedlung vervollständigen Vorratsgruben, frei liegende Feuerstellen sowie Gruben mit Feuerspuren, allgemein als Verarbeitungsgruben bezeichnet. In einer von ihnen, die eine Feuerstelle enthielt, wurde eine große Sammlung von Brandlehmbruchstücken mit Zweigabdrücken, wahrscheinlich Überreste einer Bedachung oder eines Ofens (?) freigelegt.

Die erhaltenen Relikte lassen nur schwer die Bautechnik bestimmen. Aufgrund der gemessenen Tiefen kann man vermuten, daß die Wohnbauten zu ebenerdigen Häusern mit zum Teil eingetieften Erdgeschossen gehörten (in einem der Häuser wurde ein kleiner Keller ermittelt, das zweite wies zwei flache Vertiefungen auf). Die Wirtschaftsräume vertreten überwiegend den gleichen Bautyp. Einzelne wirtschaftliche Objekte kann man aufgrund der gemessenen Tiefen nur allgemein den eingetieften Gebäuden zurechnen.

Wegen fehlender Voraussetzungen für die Wiederherstellung der Hauskonstruktion können wir nur vermuten, daß sie an leichte hütten– oder blockbauartige Bauweise anknüpfte, die im dörflichen Umgebung zusammen vorkommen konnte. Man darf auch das Flechtwerk nicht ausschließen.

Die Siedlung in Partynice bestand zwischen der 2. Hälfte des 11. und der Mitte des 13. Jh. Die Objekte sind nicht gleichzeitig, doch aufgrund des Fundmaterials ist es nicht möglich, sie präzise zu datieren.

Die nächste Umgebung der Siedlung in Partynice stellt die Besiedlung auf dem Gebiet des Dorfes Bielany Wrocławskie (dt. Bettlern) dar. Die Einsicht in ihren Gehalt ermöglichten Flurbegehungen sowie neueste Notgrabungen auf der Baustelle der Autobahn A4. Dank diesen Arbeiten wurden Überreste von 4 Siedlungen früh- und spätmittelalterlichen Ursprungs (Fdst. Ślęza 10, 11, 12, 13) freigelegt.

Die Vorerkenntnisse belegen eine siedlungsmäßige Intensivierung in den jüngeren Phasen des Frühmittelalters auf diesem Gebiet. In der Zukunft wird man aufgrund dieser Untersuchungen einen Versuch aufnehmen, die räumlichen Modelle von Dorfszentren in der Umgebung von Wrocław-Partynice zu bestimmen.

Die dörfliche Besiedlung in Partynice sowie im angrenzenden Bielany Wrocławskie konzentriert sich prinzipiell entlang an der Lohe und an ihren Nebenflüssen, wodurch eine im Frühmittelalter ziemlich allgemein geltende Gesetzmäßigkeit bestätigt wird, und nämlich, daß die offenen Siedlungen an Wasserläufen oder auf den Werdern angelegt worden sind. Diese Gebiete eigneten sich am besten für die Besiedlung wegen des nahe gelegenen Wassers und der Exposition des Anhangs sowie der leichten Ackerböden, die die Anwendung einer unvollkommenen Landwirtschaft möglich machten (Abb. 3).

Übersetzt von *Janusz Murczkiewicz*

ZÁZEMÍ PRAHY NA SKLONKU RANÉHO STŘEDOVĚKU – PŘÍKLAD VYPOVÍDACÍ SCHOPNOSTI PRAMENŮ

ZDENĚK NEUSTUPNÝ

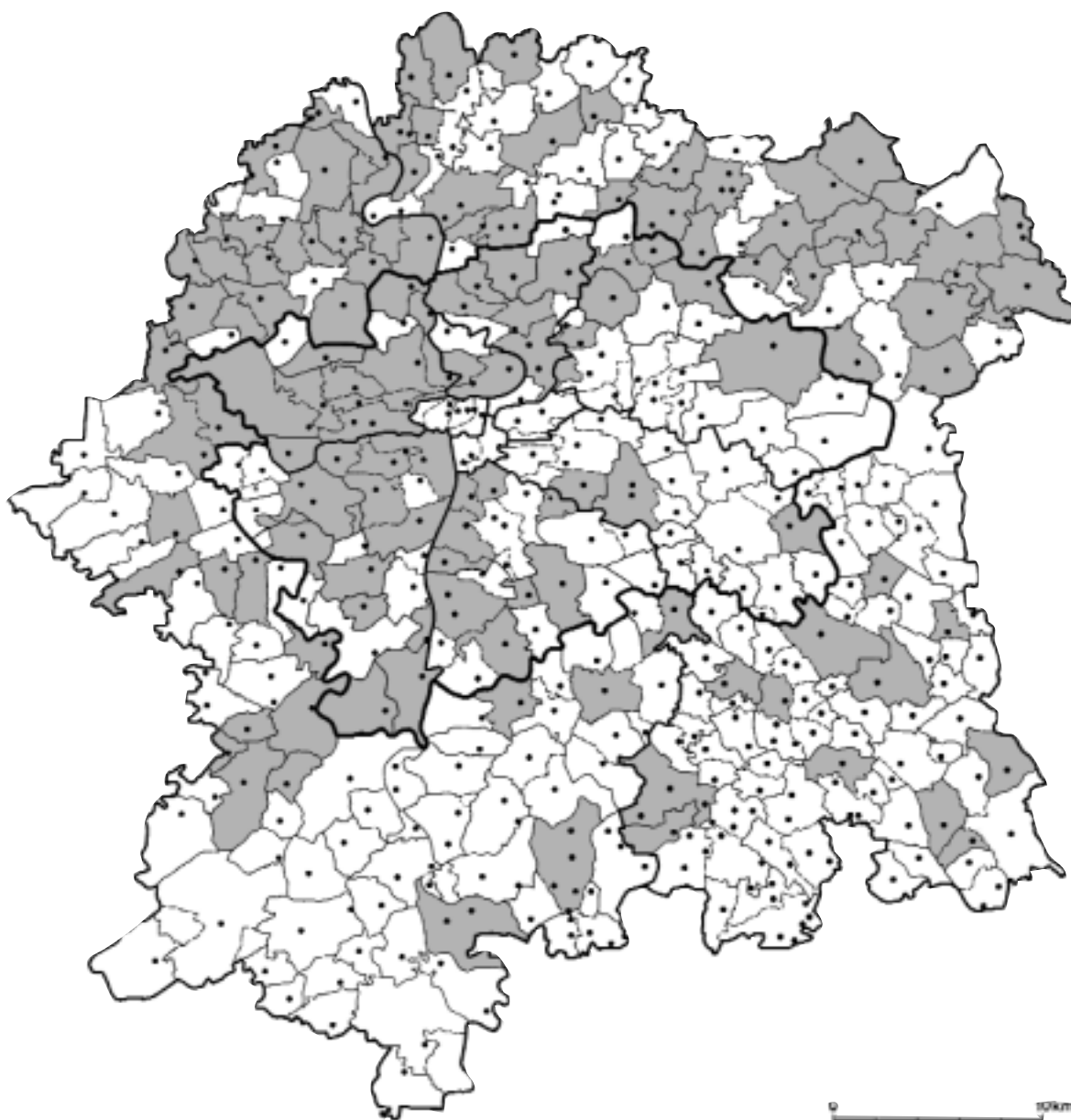
Tento článek je součástí mé diplomové práce zabývající se zázemím Prahy na přelomu raného a vrcholného středověku (12.–13. století). Nejdříve je nutné toto zázemí prostorově vymezit. Pro přelom 14. a 15. století se o to pokusil R. Nový. Tzv. hospodářské předpolí města ohraničil jednak negativně mílovými právy královských měst kolem Prahy (Berouna, Slaného, Mělníka a Kouřimi), dále zbytky hvozdů na východ jih a západ od Prahy (Nový 1971, 402–404). Ve 12. století se ale zmíněná královská města asi příliš nelišila od ostatních vesnic a nelze hovořit o mílovém právu. Pro starší období, počátek 10. století, byly vymezeny střední Čechy (tehdejší přemyslovská doména) skupinou hradišť ležících v kruhu kolem Prahy ve vzdálenosti přibližně 30 km. Jejich poloha byla mimo jiné podmíněna okrajem rozlehlých lesů, které toto území oddělovali od zbytku země (Sláma 1988, 75).

Vycházel jsem z výše zmíněných předpokladů a snažil se sledovat změny hustoty a struktury osídlení. Dalo by se usuzovat, že osídlení bude koncentrovanější směrem k centru – Praze (Pražskému hradu), naopak v určitém místě by se mělo takřka úplně vytrácet a tam by se měl nacházet předpokládaný hraniční les. Sledované území jsem ohraničil uměle okresy Praha – západ a Praha – východ. Tato plocha přibližně odpovídá regionu, který si vymezil R. Nový, ale byla především výhodná pro práci s Archeologickou databází Čech (dále jen ADČ),¹ kde jsou data organizována podle katastrů a okresů. Je možné, že pro další výzkum bude potřeba tuto hranici mírně zvětšit o katastry z okresů Mělník, Kladno a Beroun.

Vycházel jsem z toho, že vynesu-li na mapu nálezy z mladohradištního období, získám přibližnou představu o rozsahu osídlení (obr. 1). Tyto nálezy jsem sledoval v okresech Praha – západ a Praha – východ a obvodech Praha 3 až Praha 10. Vynechal jsem obvody Praha 1 a Praha 2 (tj. katastry Staré Město, Nové Město, Hradčany) – vlastní historické centrum Prahy, které se liší mnohem větší měrou poznání, ale i jiným historickým vývojem a tím i jiným stavem archeologických pramenů.

U mnoha starších výzkumů nelze určit jejich přesnou lokalizaci a mnohdy je znám pouze katastr, proto jsem katastr použil jako základní jednotku a blíže jsem nálezy už nespécifikoval s tím, že jde pouze o registraci výrazných změn osídlení. Dalším úskalím je, že nálezy nebyly jednotně datovány a jejich datování nebylo revidováno. Tzv. mladohradištní období je obecně chápáno v rozmezí 10. až 12. století s přesahem do 13. století. V ADČ je také mnoho nálezů datovaných pouze přibližně do hradištního období či raného středověku (nebo dokonce pouze do středověku). Nebylo v mých mož-

¹ Archeologická databáze Čech vznikla v Archeologickém ústavu v Praze a snaží se registrovat všechny archeologické akce na území Čech od počátků archeologického bádání do současnosti. Blíže viz Kuna – Křivánková – Krušinová 1985 a Kuna 1997.

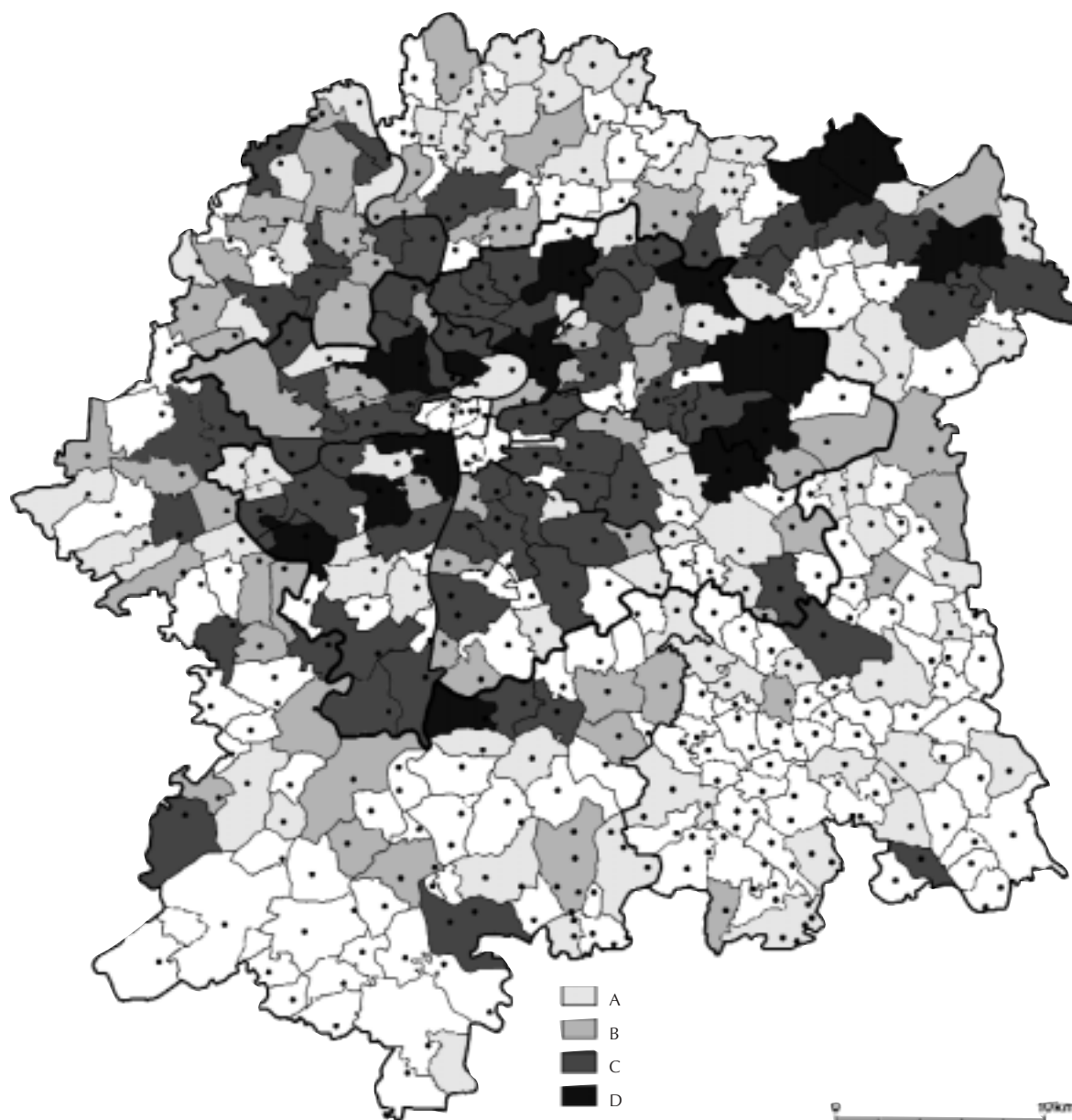
OBR. 1. VELKÁ PRAHA, OKRESY PRAHA-ZÁPAD A PRAHA-VÝCHOD. KATASTRY S MLADO- NEBO POZDNE HRADIŠTNÍMI NÁLEZY PODLE ARCHEOLOGICKÉ DATABÁZE ČECH.

nostech toto datování upřesnit, s vědomím že takto mohly být opomenuty některé nálezy ze sledovaného období.

Závažným nedostatkem tohoto postupu je, že sledovaná oblast nebyla zkoumána rovnoměrně. Nejvíce archeologických akcí² proběhlo na území dnešní Prahy a v okolí Staré Boleslavi a minimum v jižní části okresu Praha – východ, tomu odpovídá i rozsah mladohradištních nálezů (obr. 2).

Kontrolou by proto měly být jiné druhy pramenů nezávislé na stavu archeologického poznání. Nehodí se písemné prameny, kterých je pro 12. století velmi málo a navíc je dosti komplikované ztotožnění v listinách uvedených místních jmen s existujícími

² Opět jsem použil Archeologickou databázi Čech, kde jsem sledoval soubory BZO (Bulletin záchranného oddělení) a Výzkumy v Čechách v letech 1963–1997 (1146 akcí), dále hlášení a nálezové zprávy v ARÚ Praha mezi lety 1919–1952 (405 akcí) a 1955–1964 (96 akcí).

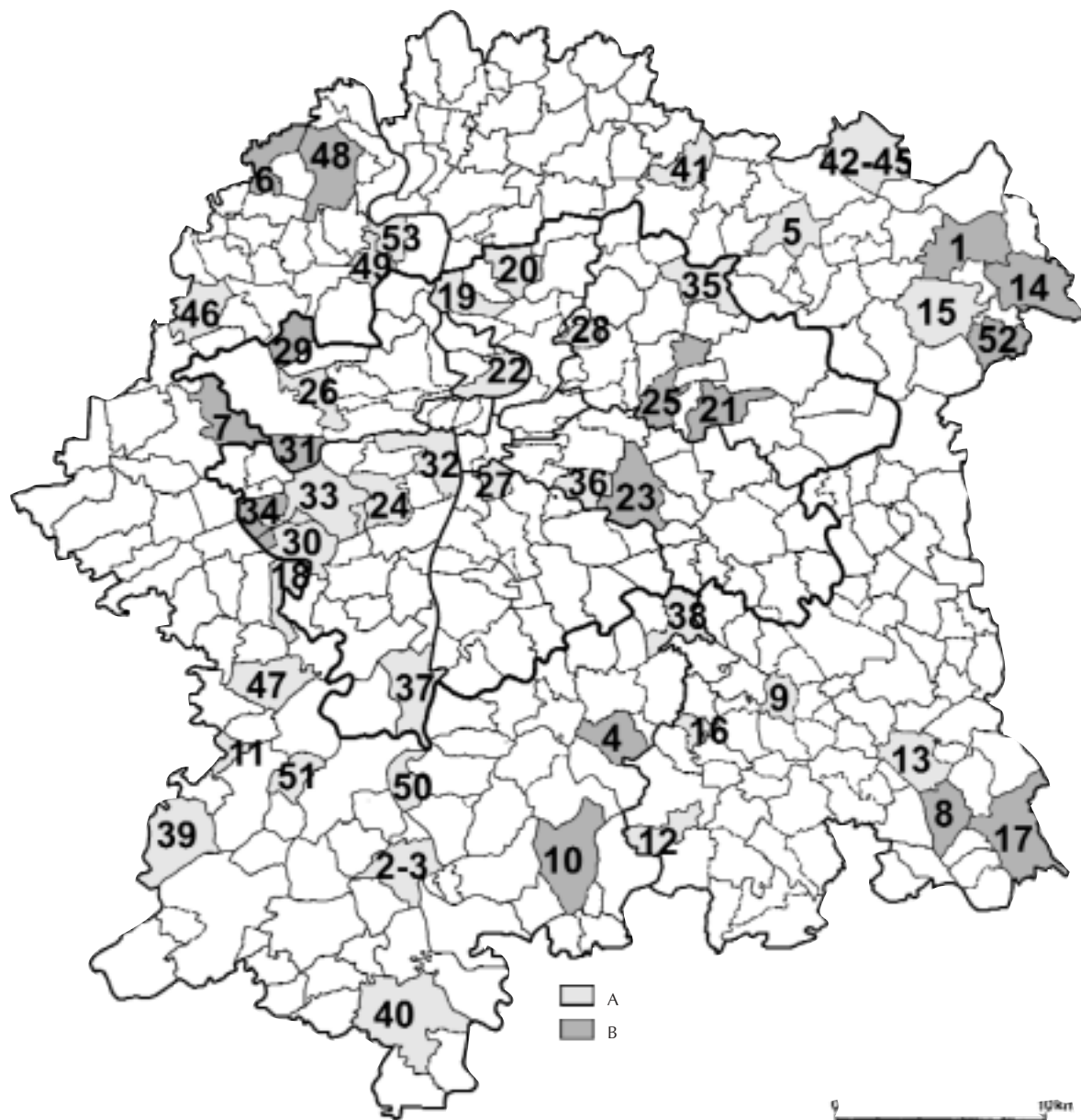

OBR. 2. ARCHEOLOGICKÁ AKTIVITA NA ÚZEMÍ PRAHY A OKRESŮ PRAHA-ZÁPAD A PRAHA-VÝCHOD V LETECH 1919-1997. A – 1-2 ARCHEOLOGICKÉ AKCE NA ÚZEMÍ KATASTRU; B – 3-5 ARCHEOLOGICKÝCH AKCÍ NA ÚZEMÍ KATASTRU; C – 6-19 ARCHEOLOGICKÝCH AKCÍ NA ÚZEMÍ KATASTRU; D – 20 A VÍCE ARCHEOLOGICKÝCH AKCÍ NA ÚZEMÍ KATASTRU. DO OBRÁZKŮ 1.-3. NEJSOU ZAHRNUTY OBVODY PRAHA 1 A PRAHA 2.

lokalitami. Proto tuto problematiku vynechávám i z toho důvodu, že si vyžaduje zcela odlišný metodický postup.

Jako dalšího pramene pro období raného středověku se obvykle používá románské architektury. Pro její často nekritické používání archeology bych chtěl tomuto problému věnovat větší pozornost (obr. 3).

Románská architektura (ve vymezeném regionu se jedná o jednodlné kostely) se od obvyklých archeologických pramenů liší nejen stavem zachování, ale i svým vlastním geografickým rozsahem (zemnice či keramika patří ke každému osídlení, kamenný kostel nikoliv). Tento rozsah byl ovlivněn již samotným zakladatelem kostela. Tím byl v počátcích pouze kníže a nejstarší kostely se vyskytují na hradištích. Od konce 11. století staví ve venkovském prostředí kostely šlechta, později různé církevní instituce a nakonec i měšťané. U většiny staveb ale jejich zakladatele neznáme. Písemné prameny se

OBR. 3. RANÉ STŘEDOVĚKÁ ARCHITEKTURA. A – KOSTELY DATOVANÉ DO 11. AŽ 12. STOLETÍ NEBO OZNAČENÉ OBECNĚ ZA ROMÁNSKÉ; B – KOSTELY DATOVANÉ DO 13. STOLETÍ.

sice občas zmiňují o vlastních kostelů, ale ti nemusejí být díky častým majetkovým přesunům shodní s jejich zakladateli. Ani přítomnost tribuny, která se dříve považovala za důkaz založení šlechticem, situaci nezjednoduší. Známe emporové kostely, které nechal postavit například biskup (sv. Bartoloměj v Praze – Kyjích), vyšehradská kapitula (sv. Martin ve zdi, Praha – Staré Město) nebo dokonce měšťan (sv. Martin, Praha – Řepy). Ještě důležitější je avšak zjištění, že v Čechách není znám jediný obdélný³ jednolodní kostel, u kterého by šlo přítomnost tribuny vyloučit. Tribuna zřejmě tvořila integrální součást kostela stejně jako např. presbytář. Podstatné pro výskyt románských kostelů byla nákladnost jejich stavby a kdo všechno si ji mohl dovolit. To ale zůstává stále otevřenou otázkou.

³ Složitější je situace u rotund, které se svým tvarem příliš nehodí pro tribunu v lodi, ale spíše ve věži. Ovšem ani v rotundách bez věže nelze vyloučit dřevěnou tribunu v lodi rotundy.

Naše poznání románských staveb je dále ovlivněno jejich stavem zachování. Samozřejmě, že se do dnešních dnů nedochovaly všechny románské objekty. Některé nevydržely důsledkem nekvalitní stavby nebo byly zničeny vnějšími vlivy (požár), dále byly přestavovány či úplně nahrazeny novějšími budovami. Ale ani u dochovaných objektů není situace jednoduchá. Ve sledovaném regionu (a neplatí to pouze pro něj) je pouze minimum staveb datovaných archeologicky, velmi málo písemnými prameny a naprostá většina na základě umělecko historické analýzy. Navíc mnoho kostelů známe pouze z fragmentů skrytých v mladších přestavbách. Jejich datování je pak velmi obtížné. Vesnický jednolodní kostelík se vyznačuje spíše konzervativním udržováním formy než reakcí na nové architektonické podněty. Tato skutečnost datování ještě ztěžuje. Některé kostely archaického vzhledu mohou pocházet i ze samého konce románského slohu – ze 13. století, jak to potvrzují archeologické výzkumy v případě kostela v Praze – Řepích (*Prix – Varhaník – Zavřel 1992*) nebo v Praze – Přední Kopanině (*Dragoun 1985, 145, č. 351a*). Podobné problémy s datováním má ale i mladohradištní keramika.

Závěrem lze konstatovat, že vynášet soudy o změnách hustoty osídlení lze velmi obtížně vzhledem k nerovnoměrnosti archeologického poznání, či přesněji k absenci archeologických výzkumů v některých oblastech. Použití románské architektury limituje nerovnoměrnost rozsahu jejího zakládání a zatím ne zcela přesné datování.

Seznam kostelů		
Pořadí	Katastr	Patrocinium
1	Čelákovice	Nanebevzetí P. Marie
2	Davle	sv. Jan Křtitel
3	Davle	sv. Kilián
4	Dolní Jirčany, Psáry	sv. Václav
5	Dřevčice	sv. Bartoloměj
6	Holubice	Narození P. Marie
7	Hostivice	sv. Jakub Větší
8	Hrusice	sv. Vojtěch (dnes sv. Václav)
9	Jažlovice	sv. Václav
10	Jílové u Prahy	sv. Mikuláš (dnes sv. Vojtěch)
11	Karlík	sv. Martin (dnes sv. Prokopa a Martina)
12	Kostelec u Křížků	sv. Martin
13	Mnichovice	sv. Michael (dnes Narození P. Marie)
14	Mochov	sv. Bartoloměj
15	Nehvizdy	sv. Václav
16	Olešky	Narození P. Marie
17	Ondřejov	sv. Šimon a Juda
18	Ořech	Stětí sv. Jana Křtitele
19	Praha – Bohnice	sv. Petr
20	Praha – Dolní Chabry	sv. Jan Křtitel
21	Praha – Dolní Počernice	Nanebevzetí P. Marie
22	Praha – Holešovice	sv. Kliment
23	Praha – Hostivař	Stětí sv. Jana Křtitele
24	Praha – Jinonice	sv. Vavřinec
25	Praha – Kyje	sv. Bartoloměj
26	Praha – Liboc	sv. Fabián a Šebestián
27	Praha – Nusle	? (sv. Pankrác)
28	Praha – Prosek	sv. Václav
29	Praha – Přední Kopanina	sv. Maří Magdalena

30	Praha – Řeporyje	Sv. Petr a Pavel
31	Praha – Řepy	sv. Martin
32	Praha – Smíchov	sv. Jakub (později sv. Filip a Jakub)
33	Praha – Stodůlky	sv. Jakub Větší
34	Praha – Třebonice	sv. Jan a Pavel
35	Praha – Vínohř	Povýšení sv. Kříže
36	Praha – Záběhllice	Narození P. Marie
37	Praha – Zbraslav	sv. Havel
38	Průhonice	Narození P. Marie
39	Řevnice	sv. Mořic
40	Slapy	sv. Gothard
41	Sluhy	sv. Vojtěch
42	Stará Boleslav	sv. Kosma a Damián
43	Stará Boleslav	sv. Václav
44	Stará Boleslav	sv. Kliment
45	Stará Boleslav	?
46	Středokluky	sv. Vavřinec
47	Třebotov	sv. Martin
48	Tursko	sv. Martin
49	Únětice	? (Nanebevzetí P. Marie)
50	Vrané n. Vlt.	sv. Jiří
51	Všenory	sv. Václav
52	Vyšehořovice	sv. Martin
53	Žalov	sv. Kliment

LITERATURA

- Dragoun, Z. 1985:* Praha 6 – Přední Kopanina, in: Výzkumy v Čechách 1982/1983, Praha, 145.
- Kuna, M. 1997:* Archeologická databáze Čech, in: Počítačová podpora v archeologii, ed. J. Macháček, Brno, 105–114.
- Kuna, M. – Křivánková, D. – Krušinová, L. 1995:* ARCHIV 2.0 Systém Archeologické databáze Čech, Praha.
- Merhautová, A. 1971:* Raně středověká architektura v Čechách, Praha.
- Nový, R. 1971:* Hospodářský region Prahy na přelomu 14. a 15. století, Československý časopis historický 19, 397–418.
- Prix, D. – Varhaník, J. – Zavřel, J. 1992:* K počátkům kostela sv. Martina v Praze 6 – Řepích, Zprávy památkové péče 52/8, 7–16.
- Sláma, J. 1988:* Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu. Praehistorica XIV, Praha.

DAS HINTERLAND VON PRAG AM ENDE DES MITTELALTERS – EINE FALLSTUDIE ZUR AUSSAGEKRAFT DER QUELLEN

Aus dem Vergleich der Evidenz der archäologischen Situationen und der erhaltenen romanischen Bauten geht hervor, daß alle Schlußfolgerungen über die Veränderungen der Siedlungsdichte äußerst riskant sind. In Anbetracht der ungleichmäßigen archäologischen Erkenntnis, oder genauer gesagt, der Absenz archäologischer Ausgrabungen in einigen Gebieten sowie der Datierung romanischer Kirchen im Prager Hinterland kann aufgrund der heute zur Verfügung stehenden Quellen die Entwicklung des Siedlungsnetzes nicht skizziert werden.

ČÁSLAV UND DAS ČÁSLAVER LAND

MARTIN TOMÁŠEK – JIŘÍ STARY

1. EINLEITUNG

Dieser Beitrag ist der Einleitungsbericht über eine Teiletappe der Untersuchung des Alten Čáslaver Landes. Unser Untersuchungsgebiet haben wir durch einen künstlichen Kreis mit dem Radius einer böhmischen Meile und Zentrum in der Mitte des Zentralorts Čáslav bestimmt. Zunächst haben wir uns die Aufgabe gestellt, das Quellenmaterial zu beschreiben und anhand einiger Beispiele seine Aussagemöglichkeiten für das Studium dieser Region und den überregionalen Vergleich aufzuzeigen.¹

2. BESCHREIBUNG DER NATURBEDINGUNGEN UND GLIEDERUNG DER LANDSCHAFT

Die Čáslaver Landschaft besteht aus zwei Landschaftsabschnitten, die durch verschiedene Faktoren unterschieden werden können. Aus geomorphologischer Sicht ist der erste Abschnitt des Untersuchungsgebietes ein Ausläufer des mittelböhmischen Flachlands (VIB), der zweite gehört zur böhmisch-mährischen Hochebene (IIC),² wobei für uns das Becken von Čáslav VIB-3B (*a* Žehužice-Becken, *b* Ronov-Becken), im Rahmen von IIC-2 ferner das Hügelland von Horní Sázava und ferner das Flachland von Kutná Hora IIC2A (*a* das Malešov-Hügelland, *b* das Hügelland in der Umgebung von Golčův Jeníkov) aktuell von Bedeutung sind. In den tieferliegenden Landesteilen bewegen sich die Seehöhen zwischen 200 und 280 m ü.M., die höchsten Stellen liegen über 500 m ü.M.

Die geologische Situation ist von zwei Massiven bestimmt. Das Flachland liegt in einem Bruch des Eisengebirges, das mit Sedimenten aus dem Jura und Perm verfüllt ist. Der höhergelegene Südtel besteht aus der Sternberger-Čáslaver Gruppe des Kutná-Hora-Kristallinikums in der Nachbarschaft des Eisengebirges.³ Das Gestein sind Doppelglimmerschiefer und Gneise, in denen Amphibolithe, Kalk und Quarzite häufig vorkommen. Das Kristallinikum ist ein klassisches Erzgebiet. Damit kommen polymetallische Silber-, Gold- als auch oxydische Eisenerzlager vor. Aus den erzlosen Marmorgesteinen kann Kalk gebrannt werden.⁴

¹ Dieses Projekt wurde durch die Grantová agentura České Republiky (Nr.404/98/0968) unterstützt.

² Vgl. J. Demek (ed.), *Hory a nížiny, Zeměpisný lexikon ČSR*, Praha 1987.

³ Z.B. J. Malina et al., *Čáslav, vývoj životního prostředí*, Brno 1976, 14–16. Es handelt sich vorwiegend um die hellgrauen Doppelglimmerschiefer und die Glimmerschiefergneise. Im Eisengebirge ergänzen dieses Grundschema noch z.B. Algokiner Schiefer oder Gabbro. Vgl. J. Vodička, *Železné hory očima geologa*, in: *Železné hory*, Nasavrky 1997 [= *Sborník prací* 5].

⁴ J. Malina et al., *op.cit.* (Anm. 3), 17–18.

Im Flachland kommen Schwarzerden, degradierte Schwarzerden und Braunerden vorwiegend auf Löß–Untergrund vor. Lagen über ca. 300 m Seehöhe weisen Böden niedriger Qualität auf, z.B. Parabraunböden, Lehm Böden und die wenig fruchtbaren Waldböden.⁵

Klimatisch ist das Flachland ein warmes mild–trockengebiet mit milden Wintern, die höheren Lagen sind mild–warme Trockengebiete mit milden Wintern.⁶

Die Bodenqualität der einzelnen Abschnitte kann dem Theresianischen Kataster entnommen werden (*Abb. 1*).⁷

3. BESIEDLUNG VOR DER STADTGRÜNDUNG

Die oben erwähnte Gliederung der Region in zwei unterschiedliche durch verschiedene Seehöhen und Wirtschaftsmöglichkeiten gegeneinander abgegrenzte Zonen findet auch im archäologischen Bild⁸ ihre Entsprechung. Das Flachland gehört zum Altsiedelgebiet mit archäologisch belegter intensiver landwirtschaftlicher Nutzung von Neolithikum bis Frühmittelalter.⁹ Für das Hochland sind dagegen weniger günstige landwirtschaftliche Bedingungen charakteristisch und es wurde erst im Hochmittelalter kolonialisiert.

Der im Prozeß des Wandels der Siedlungsstrukturen durch innere und äußere Kolonialisierung zur urbanisierten Landschaft unbedeutenden Jungburgwallzeit ist bisher keine konzentrierte Aufmerksamkeit zuteil geworden, so daß wir bei der Charakteristik dieser Besiedlung und ihrer Beziehung zum Zentralort von unvollständigen Unterlagen ausgehen müssen. Die bisherigen archäologischen Befunde der einzelnen Kataster sind zusammen mit den romanischen Kirchen in *Abb. 3* dargestellt. Dieses Bild entspricht der oben erwähnten Konzentration der Besiedlung in den fruchtbareren Landesteilen, bzw. ihrem Rand und entlang des nach Mähren führenden Haberer Weges.

4. DER ZENTRALORT UND SEINE ENTWICKLUNG

Der Čáslaver Kataster¹⁰ und die Lage Hrádek bilden bereits in der Jungburwallzeit ein natürliches Zentrum dieser Region. Die historischen und archäologischen Quellen¹¹ zu diesem Fundplatz und die Ansichten zur Stellung der hiesigen Agglomeration vor der

⁵ J. Malina et al., *op.cit.* (Anm. 3), 22–24.

⁶ A. Syrový (ed.), *Atlas podnebí Československé republiky*, Praha 1958.

⁷ A. Chalupa et al., *Tereziánský katastr český 1*, Praha 1964; *Tereziánský katastr český 2*, Praha 1966.

⁸ Dieses ist teilweise verzerrt durch die Unausgewogenheit des Materials, während z.B. die unmittelbare Umgebung Čáslavs langfristig archäologisch erforscht wurde (K. Čermák, F. Škrdla), ist es trotz intensiver Bemühungen durch J. Valentová und R. Šumberová bisher noch nicht möglich die „leeren“ Stellen in der Landschaft zu beschreiben.

⁹ Zur Besiedlung dieses Gebiets in der Urgeschichte z.B. I. Pavlů – J. Rulík, Nejstarší zemědělci na Kutnohorsku a Čáslavku, *Archeologické rozhledy* 48 (1996), 643–673; M. Zápotocký, Čáslavská kotlina v eneolitu (1. část), *Archeologické rozhledy* 47 (1995), 58–90; M. Zápotocký, Čáslavská kotlina v eneolitu (2. část), *Archeologické rozhledy* 50 (1998), 557–585; L. Jiráň, Osídlení Kutnohorska a Čáslavska v období kultur popelnicových polí, *Archeologické rozhledy* 47 (1995), 674–684, 727–728; R. Šumberová, Bylanská kultura na Kutnohorsku a Čáslavsku, *Archeologické rozhledy* 47 (1995), 693–704, 726; J. Valentová, Osídlení Kutnohorska a Čáslavska v době laténské, *Archeologické rozhledy* 47 (1995), 729–736; J. Bubeník, *Archeologické prameny k dějinám osídlení Čech v 7. až polovině 9. století (katalog nálezů)*, Praha 1997.

¹⁰ Čáslav soll bereits zur Zeit der Herrschaft der Slawnikiden regionales Zentrum gewesen sein, vgl. z.B. P. Charvát, Přes řeku a na jih. Slavníkovci na Čáslavsku, *Archeologické rozhledy* 47 (1995), 231–238. Die bisher indifferenten archäologischen Belege durchweg aus älteren Grabungen mahnen zur Vorsicht bei deaart schwerwiegenden Aussagen.

¹¹ Z.B. J. Sláma, *Střední Čechy v raném středověku II, Hradiště, příspěvek k jejich dějinám a významu*, *Praehistorica* 11 (1986), 65 f.; P. Charvát, On Slavs, Silk and the Early State: The Town of Čáslav in the Pristine Middle Ages, *Památky archeologické* 85 (1994), 108–153.

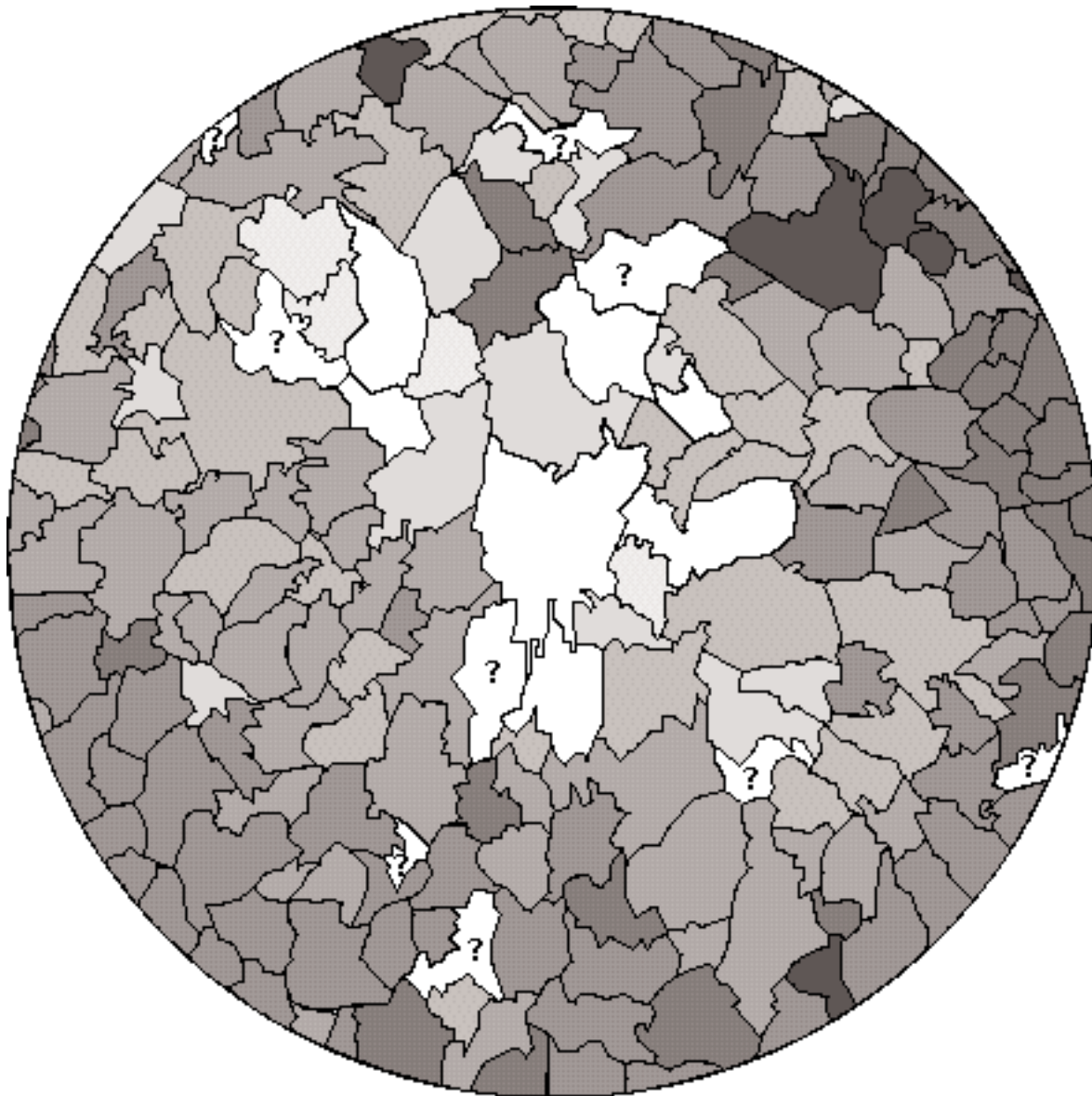

ABB. 1. BONITÄTSBODENZONEN NACH DEM THERESIANISCHEN KATASTER IM UMKREIS VON 11 KM VON ČÁSLAV. DIE DUNKELSTE FARBE BEZEICHNET DEN ERT-RAGREICHSTEN BODEN, WEISSE DEN FRUCHTBARSTEN BODEN.

Stadtgründung im Rahmen anderer Přemysliden-Zentren¹² sind bereits mehrmals zusammengefaßt worden. Hrádek wurde in den Jahren 1884–1904 von Kliment Čermák (1852–1917) vollständig ausgegraben. Leider erlauben die damals angewandten Grabungsmethoden keine Überprüfung der archäologischen Situation.¹³

Die bisherigen Ansichten zum Aussehen und der Bedeutung des Zentrums können als vage bezeichnet werden. Einerseits stehen schriftliche Quellen zur Verfügung, die die Existenz der Provinz Čáslav und die Namen zweier ihrer Kastellane belegen. Aufgrund dessen reihen wir Čáslav zu den Verwaltungszentren des Přemysliden-Staates. Andererseits stellen wir fest, daß sich der etwa 0,4 ha große Berg Hrádek von den ty-

¹² Vgl. J. Žemlička, Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, *Československý časopis historický* 26 (1978), 559–584.

¹³ Ein derartiger Versuch ist teilweise publiziert worden: V. Moucha – Z. Smetánka, Revisní výzkum na čáslavském Hrádku, *Archeologické rozhledy* 16 (1964), 646–654.

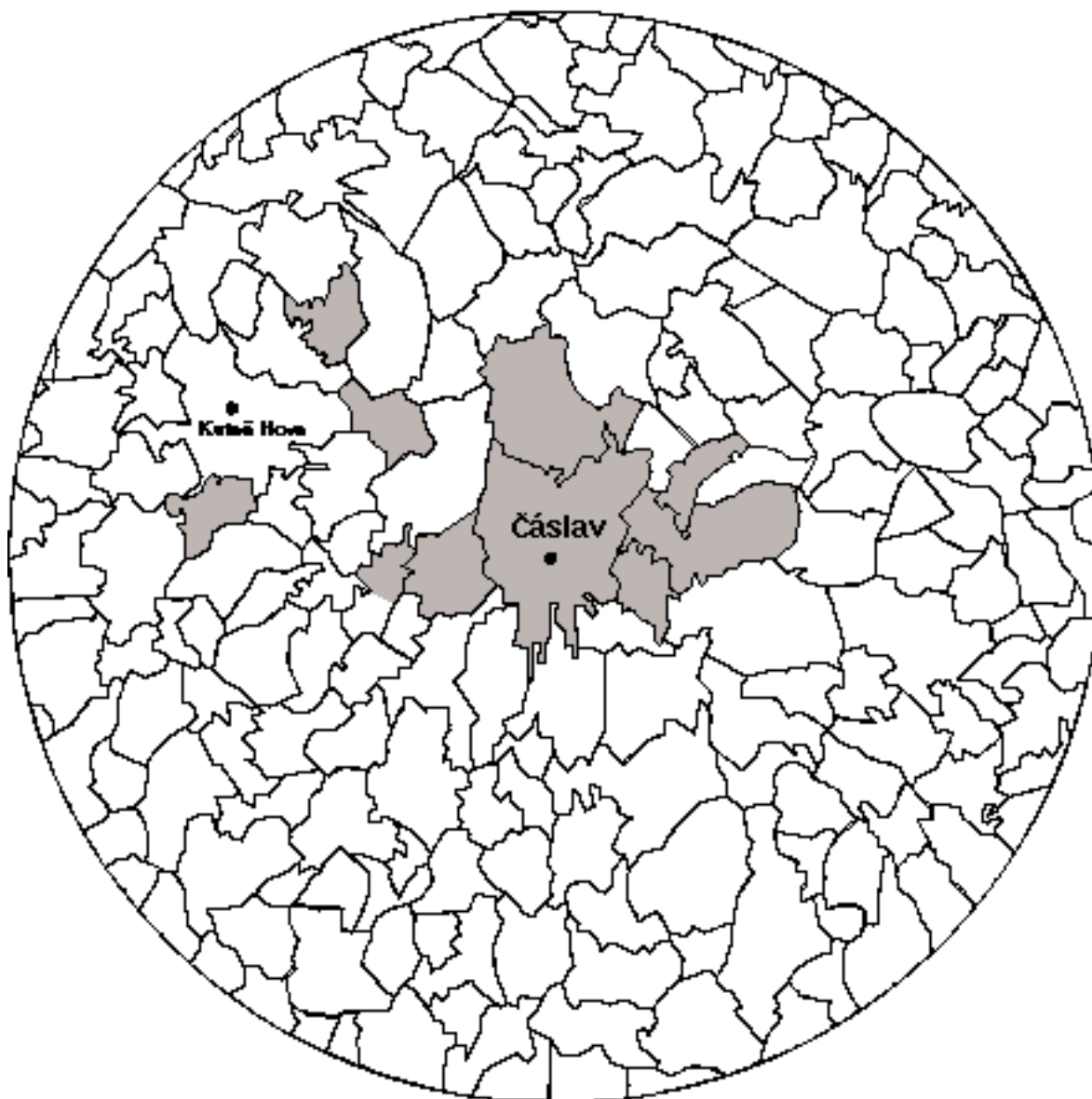

ABB. 2. DIE MITTELBURGWALLZEITLICHE BESIEDLUNG IM UMKREIS VON 11 KM VON ČÁSLAV.

pischen Orten derselben Bedeutung in mehreren Punkten unterscheidet, besonders kraß ist das Fehlen der für die Zentralburgstätte typischen Gliederung auf „Akropolis“ und Vorburg. Statt dessen liegt nur eine „Akropolis“ mit schriftlich belegter Marienkirche vor, leider ohne irgendwelche Belege für eine Befestigungsanlage. Die archäologische Forschung hat bisher auch nur einzelne Teile der jungburgwallzeitlichen Agglomeration erfaßt, zusammen mit der St.–Michael–Kirche an der Stelle der heutigen Dekanatskirche St.–Petrus und Paulus, und St. Martin, der aufgrund der alten Grabungen östlich von Hrádek lokalisiert wird. Genauso wie andere Verwaltungsburgen soll die kleine Anhöhe Hrádek auch Residenzort des Herrschers gewesen sein. In den Jahren 1204–1214 war Děpolt III. aus einer Zweiglinie der Přemysliden der Kastellan von Čáslav, Vraclav und Chrudim.¹⁴ Im Zusammenhang mit den damaligen Tendenzen

¹⁴ Allgemein z.B. B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, 252–254; J. Žemlička, *Přemysl Otakar I., Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného středověku*, Praha 1990.

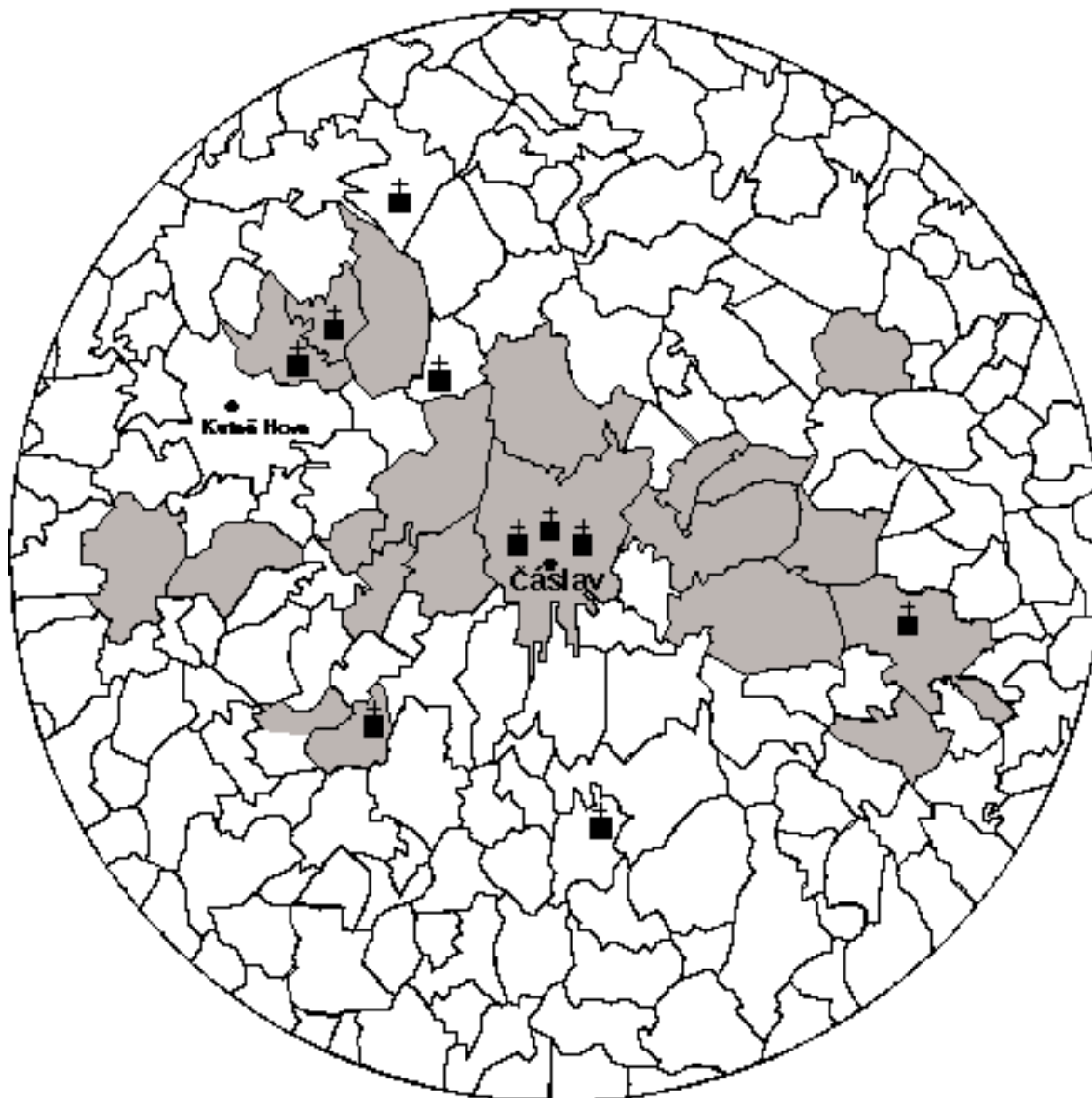

ABB. 3. DIE JUNGBURGWALLZEITLICHE BESIEDLUNG MIT DEN FESTGESTELLTEN ROMANISCHEN KIRCHEN IM UMRIS VON 11 KM VON ČÁSLAV.

kann nach der Wiederherstellung der Macht des Königs ein allmählicher Verfall von Hrádek als dem Zentrum der Landesverwaltung vorausgesetzt werden, der durch Přemysl Ottokars II. Gründung der Stadt Kutná Hora in unmittelbarer Nachbarschaft noch beschleunigt wurde.

Diese historische Auffassung vom Wandel Čáslavs zu einer mittelalterlichen Stadt kann um eine neue Hypothese bereichert werden, die von der einfachen Feststellung ausgeht, daß die gegenwärtige Anhöhe Hrádek ursprünglich mit dem Bergsporn der gegenwärtigen Stadt über eine Landenge verbunden war (*Abb. 6a*). Diese Hypothese verändert unsere Vorstellung vom ganzen Fundplatz entscheidend. Anstelle zweier getrennter Stellen, so wie sie in der Gegewart vorhanden sind, müßten wir von einer Burgstätte mit Akropolis und Vorburg von einer Gesamtfläche von 1–1,5 ha ausgehen, die durch steile Abhänge, eine einfache Befestigungsanlage und einen Fluß geschützt wäre. Alleine schon der Blick auf die geologische Karte des Katasters unterstützt diese Ansicht, denn Anhöhe und Bergsporn, einschließlich des Raums in dem heute der Deich des Podměst-

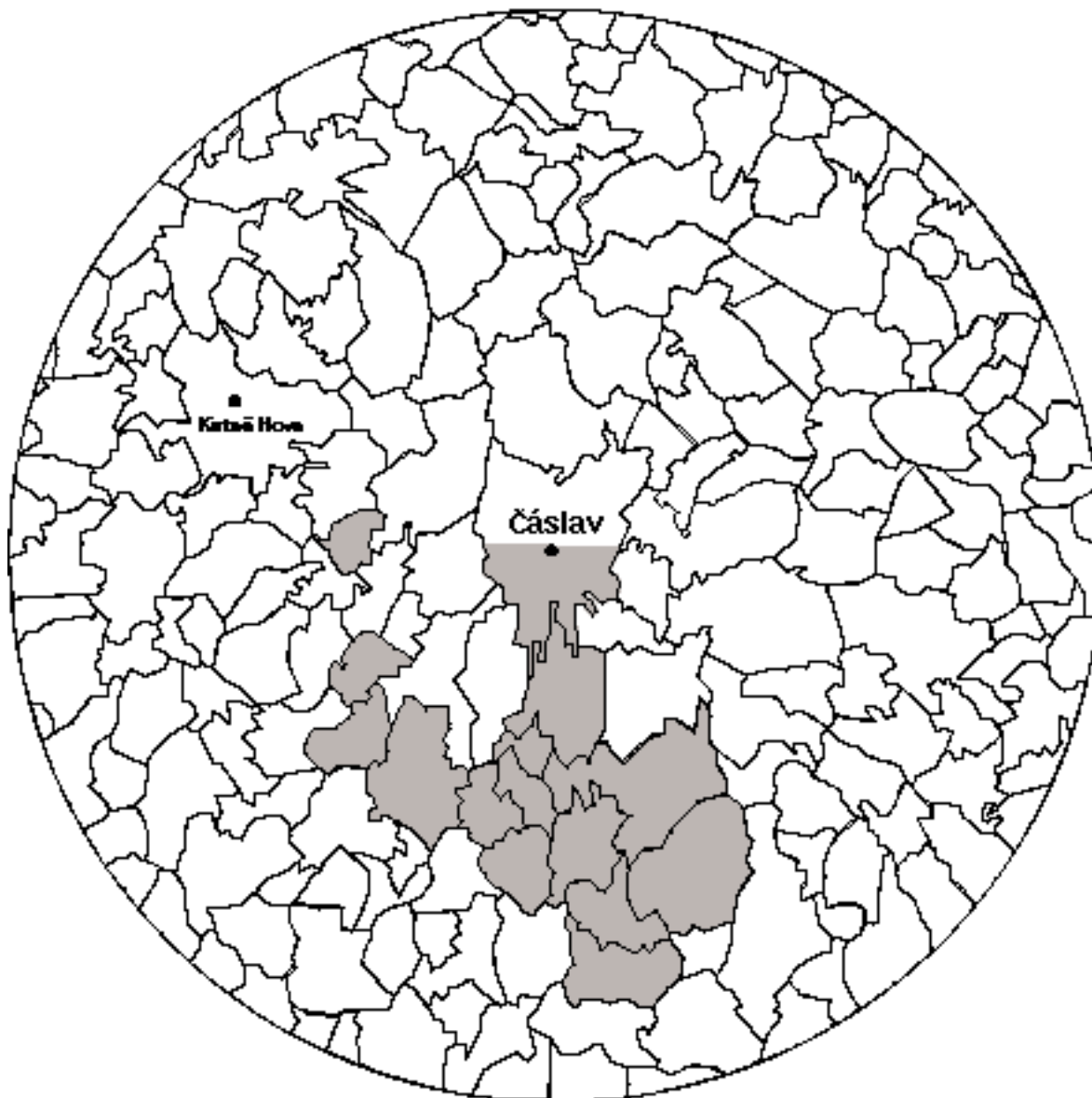

ABB. 4. KATASTER MIT BIS HEUTE VORHANDENEN BERGBAUSPUREN (AUßER DEM KUTNÁ HORA-REVIER).

ský Teichs liegt, bestehen aus demselben Gestein. Ferner fallen fluviale Sedimente am Umfang des Hrádek auf.¹⁵ Aus der Rekonstruktion des ursprünglichen Geländereiefs (Abb. 6c) geht hervor, daß die Abtragung der Landenge im Gelände Spuren in Form einer Erhebung hinterlassen haben muß. Heute ist davon nichts mehr zu sehen. Eine Erhebung ist jedoch tatsächlich auf einer Vedute Čáslavs aus dem Jahr 1602 von Johann Willenberg abgebildet (Abb. 7). Die Glaubwürdigkeit¹⁶ der Details auf Willenbergs Stadtansichten wird durch weitere Quellen bestätigt. Zunächst stehen uns Abschriften der Stadtchroniken zur Verfügung, die bereits von A. Sedláček in seiner Monographie zur Stadt Čáslav veröffentlicht worden sind. Sedláček konnte die Sammlung der Veduten Willenbergs nicht gekannt haben und brachte deshalb die erwähnten Toponymen

¹⁵ Z.B. A. Culek, *Geologická mapa...* Praha 1984; J. Malina et al., *op.cit.* (Anm. 3), Abb. 83.

¹⁶ Es sei daran erinnert, daß nicht einmal Hrádek abgebildet ist, das eigentlich sichtbar sein sollte, vielleicht aber für die Bewohner und den Zeichner belanglos war.

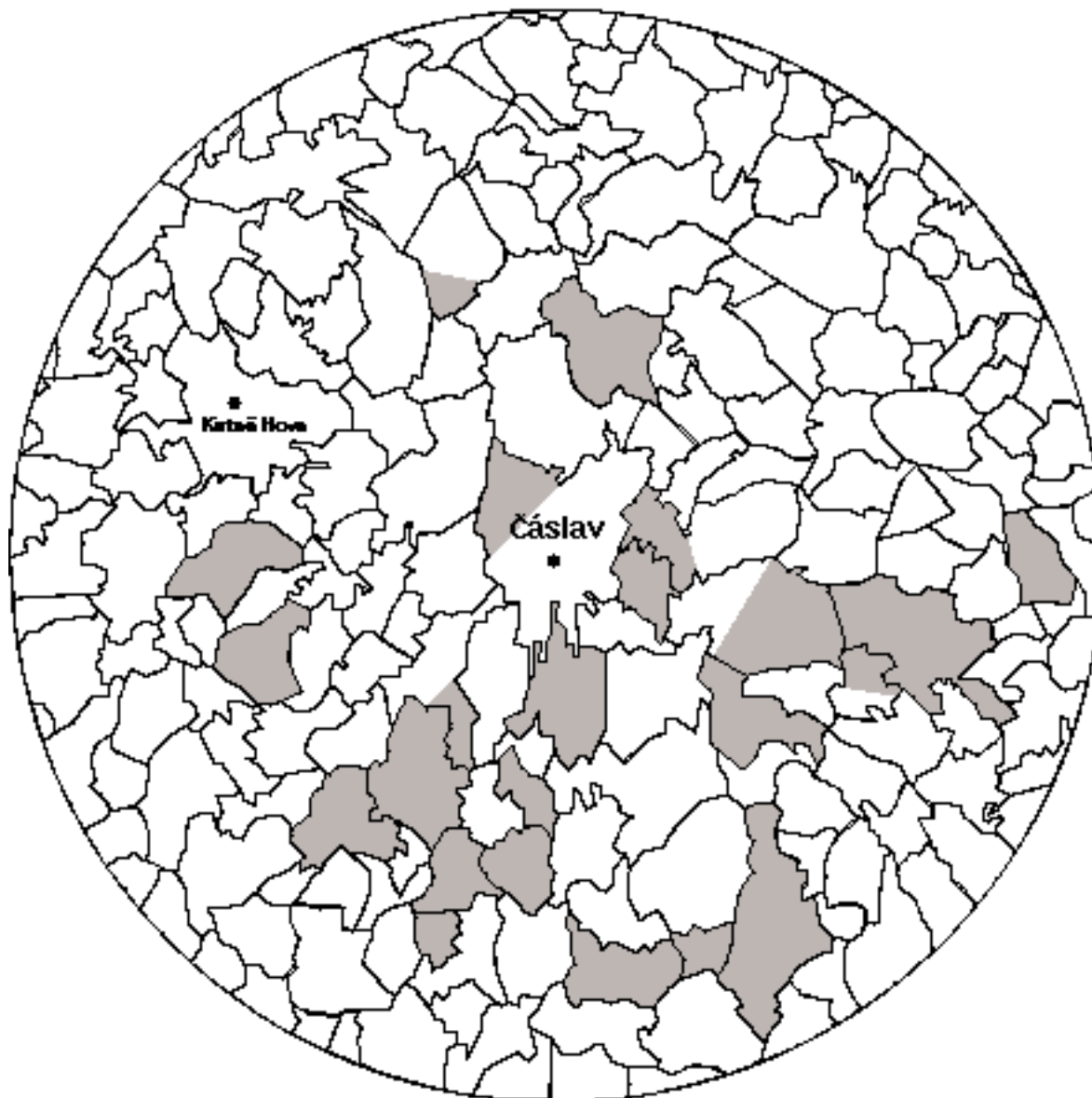

ABB. 5. KATASTER MIT SPUREN VON DORFWÜSTUNGEN AUS DER ZEIT VOM MITTELALTERLICHER BIS ZUM DREIßIGJÄHRIGEN KRIEG.

Vršek (Hügel) und *Pták* (Vogel) mit einer anderen, weniger wahrscheinlichen Stelle in Verbindung.¹⁷ Der Kontext dieser in den Urkunden schließt eine Identifizierung mit dem Rest der Landenge, der als auffallendes Landschaftselement wohl einen Namen gehabt haben muß, nicht aus. Die letzten Spuren der Landenge dürften erst mit dem Ausbau der sog. Hlaváč–Häuser nach dem Jahr 1835 verschwunden sein und sind deshalb auf dem Theresianischen Kataster von 1838 nicht mehr sichtbar. Allerdings steht eine Karte von Čáslav aus der Zeit vor der Parzellierung des Befestigungsgürtels im Jahr 1771 zur Verfügung (Abb. 8), wo Reste der Landenge zu sehen sind, die in etwa der Abbildung auf Willenbergs Stadtansicht entsprechen.

¹⁷ A. Sedláček, *Děje města Čáslavě*, Praha 1874, 147 zitiert aus den Urkunden des Stadtarchivs: „...u potoka pod ptákem,...“ (1523, „...am Bach unterhalb des Pták...“), „...pod fortnú pod Ptákem jinak pod Vrškem...“ (1532, „...unterhalb des Tores unterhalb des Pták genannt auch Vršek...“), die letzte Erwähnung stammt von 1737. Der in der Freizeit aufgesuchte Ort war für die Bewohner viel wichtiger als das wüste Hrádek.

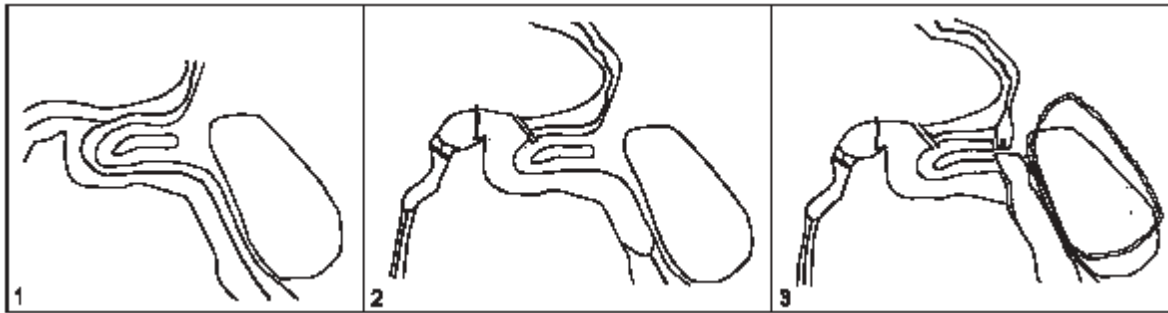

ABB. 6 A. HYPOTHETISCHE REKONSTRUKTION DER ANHÖHE VON HRÁDEK VOR DEN EINGRIFFEN INS GELÄNDE. 6 B. HYPOTHETISCHE REKONSTRUKTION MIT DEM PODHRÁDECKÝ TEICH, UNTER DER ANHÖHE VON HRÁDEK. 6 C. HYPOTHETISCHE REKONSTRUKTION MIT DEM PODHRÁDECKÝ UND PODMĚSTSKÝ TEICH.

Über die Frage, wann genau und wieso die Landenge abgebaut wurde, geben, auch wenn es sich um eine technisch aufwendige Leistung gehandelt haben muß, die Schriftquellen keinen Aufschluß. Wahrscheinlich ist die Zeit unmittelbar nach der Stadtgründung, d.h. die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts. Für den Bau der Stadtkirche, Befestigung und vielleicht auch der Steinkonstruktionen der Bürgerhäuser ist örtlicher Gneis verwendet worden, der eben in diesem Raum abgebaut worden sein könnte.¹⁸ Die errechnete Kapazität eines solchen Steinbruchs steht zum Materialaufwand alleine für die Stadtmauer im Verhältnis ca. 0,60–1,09:1,¹⁹ d.h. nur diese eine Bauaktion hätte den Großteil der Kapazität des Bruchs verbraucht. Gleichzeitig verkürzte der Abbau die notwendige Mauerlänge und erhöhte wesentlich die Wehrfähigkeit der Stadt (Abb. 6c).

Die archäologischen Quellen widersprechen der Möglichkeit einer ehemaligen Landenge zwischen dem Bergsporn und dem Hrádek grundsätzlich nicht. Hinter den ehemaligen Hlaváč-Häusern sind das Torso eines wahrscheinlich burgwallzeitlichen Gräberfelds und Siedlungsschichten aus dieser Zeit festgestellt worden.²⁰ Eines der Objekte, eine 9 m lange, 3,6 m breite und 0,6 m tiefe Grube könnte der (ohne archäologische Grabung durchgeführten) Dokumentation zufolge sehr wohl ein Graben quer durch die Landenge des Bergsporns gewesen sein. Dem entspricht auch die Orientierung dieses Objekts und seine stratigraphische Beziehung zur jüngsten Wallbebestigung aus dem Ende des 13. Jahrhunderts.

Der Vergleich Čáslavs mit anderen Verwaltungszentren der Přemysliden zusammen mit der rekonstruierten Veränderung des Geländes ist die Grundlage für weitere Arbeiten zur Gestalt und Entwicklung des Zentralorts zu einer mittelalterlichen Stadt.

Unsere Vorstellungen von den Anfängen der Stadt und ihrer Gestalt haben in den letzten Jahren gewisse Korrekturen erfahren. Auf dem Stadtplatz sind rechteckige Grubenobjekte mit Eingangsrampe festgestellt worden, deren Untergang aufgrund des archäologischen Materials noch vor das Jahr 1300 datiert werden kann.²¹ Da wir über

¹⁸ J. Malina et al., *op.cit.* (Anm. 3), 141 hat eine Analyse des Materials Materials von der Befestigung durchgeführt und konstatiert die Identität des Materials der ältesten Bauphase und des hiesigen Untergrunds.

¹⁹ Der abgebaute Raum mißt minimal 100x60x10 und maximal 120x90x10 m, das ergibt ein Volumen zwischen 60 000 und 108 000 m³. Für den Bau der Hauptmauer (ca. 1532 m lang, 2 m breit und ursprünglich ca. 11 m hoch), der Zwingermauer (1370x1,5x6 m) und den Tortürmen konnten etwa 65,507 m³ Stein verbraucht worden sein. Dabei ist zu berücksichtigen, daß unsere Schätzungen vom heutigen Zustand ausgehen und Reste der Landenge in der Vergangenheit weiter abgebaut wurden, z.B. beim Bau der Hlaváč-Häuser und der heute nicht mehr existierenden Bierbrauerei am Fuß des Hrádek.

²⁰ M. Tomášek, *Archeologie posledních let o městě Čáslavi, Archeologie ve středních Čechách 1* (1997), 423–427; M. Tomášek, *Bývaly Hlaváčovy domy ..., Archeologie ve středních Čechách 2* (1998), 395–410.

²¹ M. Tomášek, *To the beginnings of the Town of Čáslav. Rescue Excavation on Žižka Square and their Results*, in: *Život v archeologii středověku*, Praha 1997, 620–629. 1997 wurde eines dieser Objekte

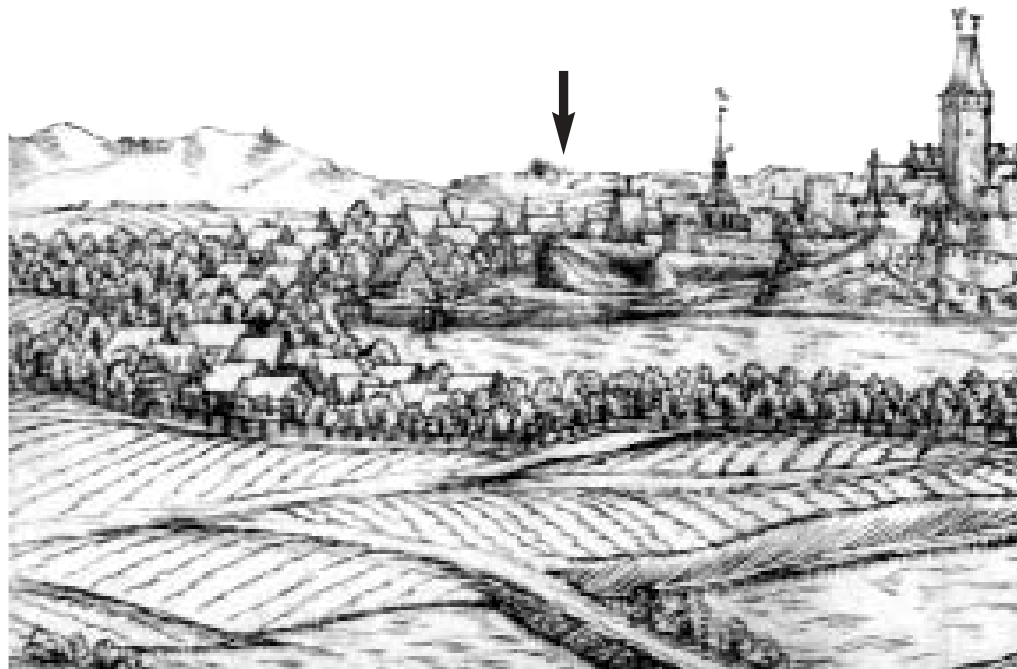

ABB. 7. AUSCHNITT AUS DER VEDUTE DER STADT ČÁSLAV VON JOHANN WILLENBERG (1602) WOHL MIT DER ALS PTÁK BZW. VRŠEK BEZEICHNETEN ANHÖHE.

keine Belege für eine eventuelle Wohnfunktion (z.B. Heizeinrichtung) verfügen, bleibt die Interpretation der oberirdischen Teile unklar. Für die Wohnfunktion würde allenfalls ein Komplex von Holz- und Keramikgegenständen aus dem Untergangshorizont dieser Objekte sprechen, die mit dem Küchenbetrieb zusammenhängen könnten.²² Die Fläche des rekonstruierten Grundrisses eines der Objekte (Nr. 1502), von dem ein Abschnitt von ca. 15 m² ausgegraben worden ist, dürfte über 40 m² betragen haben. Obwohl seit 1998 ähnliche Objekte auch tief im Platzinneren bekannt sind, können wir vorerst noch keine eindeutige Interpretation wagen. Es ist jedoch wohl allgemein zu konstatieren, daß sie von der Entwicklung des Straßennetzes und von einer radikalen Veränderung des Bauplans durch die zweite Generation der Stadtbewohner zeugen, und das in einer Stadt, die bisher als typisches Beispiel der Realisierung des Lokationsvorhabens erachtet worden ist. Vorerst läßt sich auch nicht entscheiden, ob diese Stabilisierung von einer Modifikation der ursprünglichen Parzellierung ausging, oder ob sich etwas abspielte, daß den Bauplan der jungen Gemeinde plötzlich veränderte. Die Lösung dieser Frage könnte übrigens auch mit dem Problem der Vorherrschaft der Wirtschaftsaktivitäten in der Stadt zu Anfang des 14. Jahrhunderts in Verbindung gebracht werden.

Die allgemeine Charakteristik der Wirtschaft des Zentralorts kann vor allem auf den Informationen der Schriftquellen gestützt werden. Neben der Landwirtschaft im Hinterland und der günstigen Stellung am Handelsweg zwischen Böhmen und Mähren²³ erwähnen die Quellen bereits im 13. Jahrhundert Bergwerkstätigkeit, die – neben archäologischen Belegen²⁴ – auch in der Tatsache Bestätigung findet, daß sich Čáslav an das Iglauer, d.h. an ein Bergbaurecht hielt. Bisher wurde angenommen, daß dieser

teilweise ausgegraben und ein ähnliches Objekt auf dem Platz in der Nähe des Žižka-Denkmal festgestellt. Die Verfüllung eines Grubenobjekts am Kostelní-Platz (Grabung 1995) enthielt einen Prager Groschen Wenzels II. (1300–1305).

²² Es handelt sich um drei Daubenschalen, einen gedrechselten Holzteller, zwei Schöpflöffel, einen Löffel und einen henkellosen Keramiktopf; M. Tomášek (red.), *Čáslav – místo pro život*, Čáslav 1999, 37–39

²³ I. Vávra, Haberská cesta, *Historická geografie 3* (1969), 8–32 und Karte.

²⁴ J. Malina et al., *op.cit.* (Anm. 3).

Wirtschaftszweig vor allem im Gebiet des Kutná Hora–Reviere betrieben wurde. Neuere Untersuchungen haben dagegen die wenigen, nicht sonderlich aussagekräftigen Hinweise aus den Ausgrabungen Čermáks um Spuren von Buntmetallverarbeitung im Raum beim Zemánek–Teich, d.h. in der Nähe der aufgelassenen St.–Martin–Kirche bereichert.²⁵ Ferner ist in der Verfüllung eines der oben beschriebenen Objekte (Nr. 1502) eine größere Menge von Bleiklumpen gefunden worden, die bei der Silbererzverarbeitung verwendet worden sein könnten. Damit läßt sich schon vorläufig sagen, daß in der Wirtschaft dieses Zentralorts im 13. Jahrhundert auch der Bergbau in unmittelbarer Umgebung der Stadt und die Erzverarbeitung eine Rolle gespielt haben können, die erst nach der Entfaltung des Kutná Hora–Reviere an den Grenzen des Einzugsgebietes von Čáslav und Kolín aufgegeben worden wären.

5. BEISPIELE FÜR DIE BESIEDLUNG DER EINZELNEN LANDSCHAFTSZONEN

Da eine komplexe Darstellung den Rahmen unserer Möglichkeiten übersteigt, ist für die Beschreibung der beiden Zonen jeweils ein Beispiel ausgesucht worden.

Horní Bučice liegt im Flachlandteil der Region, ca. 5 km nordöstlich von Čáslav. Die Besiedlung in diesem Kataster kann aufgrund des archäologischen Materials kontinuierlich von der Mittelburgwallzeit an verfolgt werden.²⁶ Alle mittel- und jungburgwallzeitlichen Funde stammen aus Feldbegehungen und erlauben deshalb kaum Rückschlüsse auf die damaligen Siedlungsstruktur. 1279 gründete hier Jaroslav, der Abt des Wilhelm–Klosters ein Dorf.²⁷ So wie heute war es von der Landwirtschaft abhängig, deren Absatzmarkt größere Städte wie Čáslav und ab dem Ende des 13. Jahrhunderts auch Kutná Hora darstellten. Die günstigen Naturbedingungen waren für die Siedlungskontinuität und Kontinuität des Wirtschaftsprogramms in diesem Kataster ausschlaggebend.

Der Blick auf die Karten mit der Verteilung der bisherigen archäologischen Funde aus der Mittel- und Jungburgwallzeit (*Abb. 2, 3*) zeigt, daß Konzentrationen in den fruchtbaren Lagen überwiegen. Die Karte der Kataster mit Dorfwüstungen wirkt bei den Zonen mit landwirtschaftlich hochwertigen Böden verzerrend (*Abb. 5*). Im Unterschied zu den Höhenlagen ist die Besiedlung meistens kontinuierlich und wird erst in der Neuzeit durch die Gründung von Bauernhöfen, wie Markovice, Skovice oder Lochy, transformiert.

Třebonín – Hraběšín

Beide Orte liegen ca. 8 km SSW von Čáslav in einem Gebiet, das zu den höhergelegenen Teilen (über 300 m ü.M.) des Untersuchungsgebiets zählt. Třebonín mit seiner romanischen Kirche war bereits Gegenstand des Interesses von Z. Smetánka und J. Škabrada,²⁸ die hier durch Feldbegehungen Reste verstreuter jungburgwallzeitlicher Besiedlung festgestellt haben, und zwar in dominanter Lage außerhalb des heutigen Dorfes in der Nähe des Lomský Baches unterhalb der Kirche. Zu diesen dokumentierten Anhäufungen kamen später noch mehrere befestigte Lagen am entgegengesetzten Bachufer hinzu, von denen eine als Refugium interpretiert wird.

²⁵ J. Tomášek – J. Valentová – R. Šumberová im Archiv der Fundberichte des ArÚ AV ČR.

²⁶ P. Charvát, Akt.–Nr. 3137/90, k.ú. Horní Bučice, Archiv der Fundberichte des ArÚ AV ČR auch mit Angaben zur Jungburgwallzeit.

²⁷ „1279... Jaroslava, abbas Wilhelmi, ...locat villam Butschitz...“ nach J. Emler (ed.), *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Praha 1882, Nr. 500. Es blieb im Besitz des Klosters bis zu den Hussitenkriegen, das gilt auch für das nahegelegene Markovice, das 1282 unter Bischof Tobias erworben worden war, vgl. J. Kurka, *Arcidiakonáty Kouřimský, Boleslavský, Hradecký a diecese Litomyšlská*, Praha 1914, 181.

²⁸ Z. Smetánka – J. Škabrada, Třebonín na Čáslavsku v raném středověku (povrchový průzkum), *Archeologické rozhledy* 27 (1975), 73–85.

ABB. 8. STADTPLAN VON ČÁSLAV AUS DER ZEIT VOR 1771 MIT DER ANHÖHE AM ENDE DER ÄUßERE WALL-BEFESTIGUNG, BEIM SOG. ZIZKA-TOR.³³

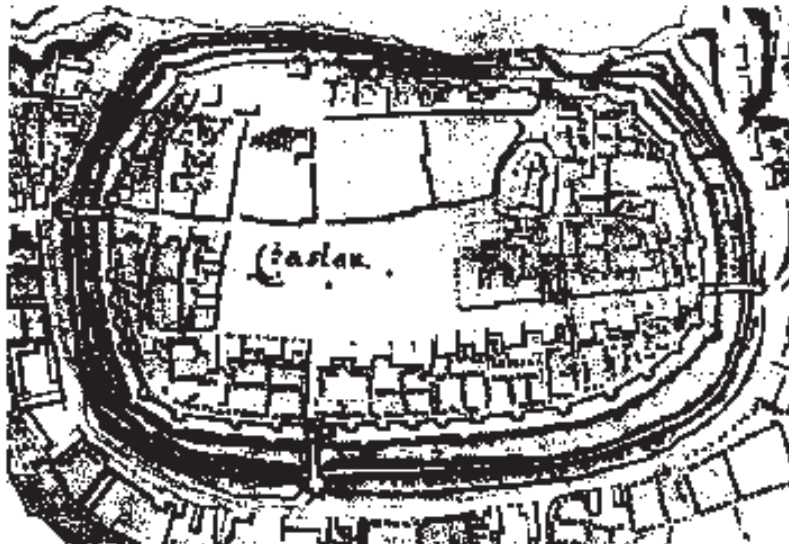
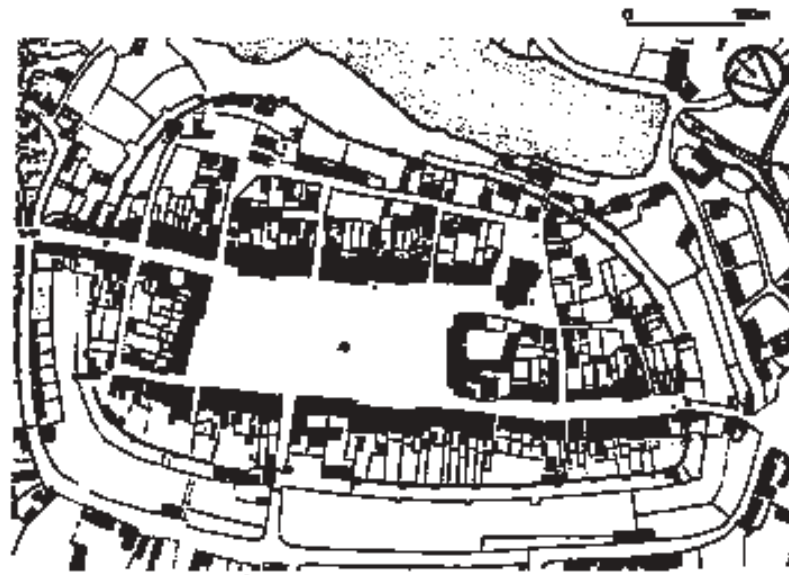

ABB. 9. STADTPLAN VON ČÁSLAV IM 1838.

Interessant ist der Vergleich mit dem benachbarten Kataster von Hraběšín, wo durch die Ausgrabungen K. Čermáks und eine kleine Revisionsgrabung von J. Valentová, K. und P. Charvát ein kleiner slawischer Grabhügel aus dem Anfang des 9. Jahrhunderts bekannt geworden ist.²⁹ Nach dieser Episode, die keineswegs mit Siedlungstätigkeit zusammenhängen muß, gibt es bis zum Jahr 1303, als die heutige Dorfwüstung Znanec³⁰ erwähnt wird, keinerlei Spuren von Siedlern. Neben dem rekonstruierbaren Wegenetz dieser Mikroregion,³¹ verzeichnen Feldaufnahmen zwei kleinere befestigte Lagen

²⁹ K. Čermák, Mohylník u Chedrbí, *Památky archaeologické a místopisné XII* (1884), 358–366; P. Charvát – K. Charvátová, Mohyly u Chedrbí, Archiv der Fundberichte des ArÚ AV ČR, Akt.–Nr. 3040/88 (1988); J. Valentová – P. Charvát, Mohyly u Chedrbí, Archiv der Fundberichte des ArÚ AV ČR, Akt.–Nr. 370/89 (1989); zur Datierung zuletzt J. Bubeník, *op.cit.* (Anm. 9), 20.

³⁰ „...Wanik Schidla de Znanicz...“ (*Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemica II*, ed. J. Emler, Praha 1882, 855/1984). Die bis heute im Gelände sichtbare Dorfwüstung ist zuletzt beschrieben worden bei J. Valentová, in: *Výzkumy v Čechách, 1990/2*, Praha 1995, 92, Nr. 460.

³¹ M. Tomášek, Hraběšín na Čáslavsku, *Archaeologia historica* 24 (1999), 91–100; die Wege kreuzen sich X-förmig, sie führen nach Nordwesten (Čáslav), nach Nordosten (Třebonín und Kutná Hora) sowie südwest und südost.

mit Gräben und Resten einer Wallbefestigung in gleicher Stellung zur Agglomeration wie bei Třebonín. Auch von hier gibt es kein archäologisches Material, das eine Datierung erlauben würde. Der Gestalt nach wären sie wohl in das 13. bzw. 14. Jahrhundert zu setzen. Eine ähnliche Beziehung zwischen Besiedlung und befestigter Lage zeigen im Čáslaver Land z.B. Římovice oder Kozohlody. Auffallend ist ihr Vorkommen in Katastern, wo neben Landwirtschaft auch andere Wirtschaftszweige verzeichnet werden. Bei Kozohlody und Římovice handelt es sich genauso wie bei einem der Hraběšín-Orte um Reste von Seifen und Bodensenken. In unmittelbarer Nähe der als Refugium interpretierten Lage findet sich die in dieser Region seltene „Marmorlinse“, die beim Kalkbrennen und Steinbrechen Verwendung findet. Diese Lagerstätte ist auch intensiv ausgebeutet worden. Hraběšín selbst wird in den Schriftquellen erst zum Jahr 1379 erwähnt.³²

Der Vergleich der Kataster mit Belegen für Bergbau, ob nun aus fluvialen Ablagerungen oder untertags, (*Abb. 4*) mit der Verteilung der Dorfwüstungen (*Abb. 5*) illustriert eine insgesamt kleinere Stabilität der Siedlungsstruktur, die nicht nur durch die schlechteren landwirtschaftlichen Bedingungen, sondern auch durch Versuche mit einer anderen Landschaftsnutzung bedingt ist.

6. SCHLUß

Das vorgelegte Material ist eine Einleitung, die den gegenwärtigen Stand unseres Studiums einzelner Siedlungskomponenten der werdenden Stadt und seiner Region wieder spiegelt.

Wir haben auf die augenscheinliche Unterteilung der Landschaft auf zwei Zonen hingewiesen, die nicht nur jeweils andere Naturbedingungen und damit auch unterschiedliche Möglichkeiten der Landwirtschaftsproduktion anbieten, sondern auch andere Möglichkeiten der Nutzung anderer Naturquellen.

Wir haben im Rahmen der Transformation des Zentralorts Čáslav zu einer Stadt eine Hypothese von einer grundsätzlichen Veränderung des Geländes zur Zeit der Stadtgründung formuliert.

Ferner wurde aufgrund der bisherigen archäologischen Funde ein komplizierter Prozeß der Stabilisierung des Straßennetzes und der Parzellierung konstatiert, der die Entwicklung dieser Stadt bis zum Ende des 13. Jahrhunderts begleitete.

An zwei Beispielen ist die natürliche Kontinuität der Besiedlung im Landwirtschaftsteil des Landes und im Gegenteil räumliche Dynamik in der Entwicklung der Besiedlung eines höhergelegenen Teils, der nicht ausschließlich in Zusammenhang mit der schlechteren Qualität des landwirtschaftlichen Bodens gesehen werden darf, aufgezeigt worden.

Unsere zukünftige Arbeit wird der Dokumentation und Präzisierung der Bedeutung und Datierung der einzelnen hier erwähnten Komponenten gelten, im Verhältnis zum Zentralort und der Beziehung des Zentralorts zum Phänomen Kutná Hora, das in die Siedlungsstruktur als bedeutender Absatzort am Ende des 13. Jahrhunderts eingriff.

³² J. Emler (ed.), *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 inge consumptarum – Pozůstatky desk zemských 1541 pohořelých*, Praha 1872.

³³ Nach V. Razím, Kolín, Čáslav, Nymburk – městská opevnění posledních Přemyslovců v Čechách, *Umění* 36 (1988), 309–339.

K HMOTNÉ KULTUŘE VYSOKÉHO MÝTA VE STŘEDOVĚKU

LADISLAV ŠMEJDA

1. ÚVOD

Vysoké Mýto patřilo ve středověku do skupiny nejvýznamnějších českých měst, obdařených královským statutem. I přes ambiciózně založený půdorys (obr. 1a), řadící se svou pravidelností k nejlepším příkladům středověkého urbanismu v Čechách, však zůstalo stranou významných historických událostí a víceméně i pozornosti známých písemných pramenů. Město zaujalo polohu v nejvýchodnějším výběžku Čech, téměř u hraničního pásma s Moravou. Průkazná je jeho návaznost na tradici a význam raně středověkého hradiště Vraclav a zejména na osadu identifikovanou archeologicky v poloze Staré Mýto na katastru obce Tisová. Ta byla založena někdy před polovinou 13. století a na základě výsledků archeologického výzkumu měla podobu raně městského organismu se zástavbou seskupenou kolem obdélníkového náměstí. Nálezy zde rovněž dokumentují rostoucí podíl řemeslné výroby oproti zemědělství (*Richter – Sigl 1987; 1988; 1989; Richter 1994*), hovořit o institucionálním středověkém městě v plném významu však ještě nelze (*Kejř 1998*).

Přesné důvody královské lokace Vysokého Mýta na místě, vzdáleném od Starého Mýta asi 3 km severozápadním směrem, nejsou jasné. Svou roli pravděpodobně sehrály majetkoprávní poměry v regionu (*Frolík – Sigl 1995, 87*). Zakládací listinu Vysokého Mýta neznáme a není vyloučeno, že v kontextu tehdejšího právního povědomí ani nebyla vydána. První písemnou zmínku o městě nacházíme v zakládacím privilegii nedaleké Poličky, datované k roku 1265, kde se uděluje Poličce soudní právo podle vzoru Vysokého Mýta (*CDB V/I, 673–676, č. 457*). Jeho vznik tedy spadá před toto datum a s velkou pravděpodobností lze uvažovat o počátku 60. let 13. století (*Wirth 1902; Dvořák 1974*). V souvislosti se založením města zaniká starší poloha Staré Mýto, přičemž zde můžeme uvažovat o přímé translaci centra regionu. Po hospodářské a politické stránce bylo Vysoké Mýto vždy ve stínu významných východočeských měst Hradce Králové a Chrudimi, jeho význam tedy ležel spíše v podpoře dosídlování okrajové zóny staré sídelní oblasti. Zároveň však těžilo z polohy na významné obchodní cestě, spojnici Čech a Moravy, známé dnes pod názvem Trstenická stezka (*Vávra 1971*).

Stejně jako jsou pro nejstarší dějiny Vysokého Mýta skoupé písemné zprávy, postrádáme i výraznější svědectví pramenů archeologických. Kromě řady ojedinělých nálezů a menších celků (viz *Vích – Vokolek 1997, 25–26*) máme k dispozici materiál z téměř třicet let starého výzkumu několika objektů v historickém jádru města. Výzkumem byl získán soubor hmotné kultury, který je významný kvantitou, pestrostí nálezů a zejména tím, že známe jeho nálezový kontext. Tento článek stručně shrnuje jeho základní charakteristiku a je vlastně publikací výsledků mé bakalářské diplomové práce (*Šmejda 1998*).

Budeme se zde zabývat především předměty, u nichž známe nálezové okolnosti a které tedy poskytují lepší oporu pro další práci. Veškeré popisy jsou založeny pouze na makroskopickém pozorování, žádné výsledky speciálních analýz či odborných posudků nebyly k dispozici. V případě keramiky jsem sice použil formalizovaný deskripční systém v podobě jednoduché databáze, zde však uvádím pouze tradiční slovní popis vybraných kusů s připojenými kresbami rekonstruovaných tvarů. Pokud je někde uváděno zastoupení určitého jevu v procentech, vycházím z minimálního počtu jedinců, který je tvořen hlavně lépe dochovanými kusy a zlomky okrajů; do tohoto počtu nejsou zahrnuty jednotlivé fragmenty výdutí, které nebyly detailně popisovány. Chronologické zařazení nálezů, založené především na keramice, je vzhledem k absenci publikací jiných lokálních, nezávisle datovaných souborů obtížné. Prostorově vzdálené analogie mohou být vzhledem ke známé regionalizaci keramické produkce (Sigl 1977, 96–97; Richter – Vokolek 1995, 57) zavádějící. Je nutno se zatím spokojit se zařazením do širších časových intervalů. Řešení otázek vývoje keramických tříd (Vařeka 1998) by vyžadovalo mnohem širší geografický záběr a nepochybně také delší zkušenost s vlastním materiálem.

2. ZÁCHRANNÝ VÝZKUM NA STAVENIŠTI NOVÉ POŠTY VE VYSOKÉM MÝTĚ

Záchranný výzkum vyvolaný na podzim roku 1972 stavbou nové pošty ve Vysokém Mýtě, Vladislavově ulici, organizačně a personálně zajišťovalo Krajské muzeum Východních Čech v Hradci Králové, pracoviště Pardubice (dnes Východočeské muzeum Pardubice). Zde jsou také výsledky výzkumu uloženy. Bohužel k výzkumu neexistuje podrobnější nálezová zpráva, takže roztroušená dokumentace musela být shromážděna z různých zdrojů. Cenné kresby zkoumaných objektů mi laskavě poskytl P. Sommer, který výzkum vedl, fotografickou část dokumentace se podařilo získat ve VČM Pardubice a Městském muzeu ve Vysokém Mýtě. Vlastní nalezený materiál rovněž ztratil část své výpovědní hodnoty, neboť není jednotlivě inventován a některé předměty dnes postrádají údaje o bližších nálezových okolnostech.

Nyní se pokusíme shrnout zjištěné poznatky o průběhu terénního výzkumu. Stavba nové pošty postihla parcely čp. 25, 33, 87 a 88. Během demolic a zemních prací byla zřejmě bez dokumentace zlikvidována veškerá historická zástavba a případné méně zahloubené archeologické objekty. V době příchodu archeologů na lokalitu byl již původní terén na staveništi snížen o 9–10 m v důsledku hloubení základové jámy (Sommer 1981, 315). Na ploše odkryvu byly zjištěny spodní části tří objektů, interpretovaných jako dvě studně a odpadní jímka (obr. 1b). Všechny tři objekty obsahovaly tmavou bahnitou výplň odpadního charakteru s velkým množstvím nálezů. Některé artefakty pocházející patrně z odbagrovaných horních částí objektů byly roztroušeny v jejich okolí a mají tak pouze sběrovou výpovědní hodnotu. Zkoumané objekty se nacházely v zadní části městských parcel, patřících k domům na náměstí.

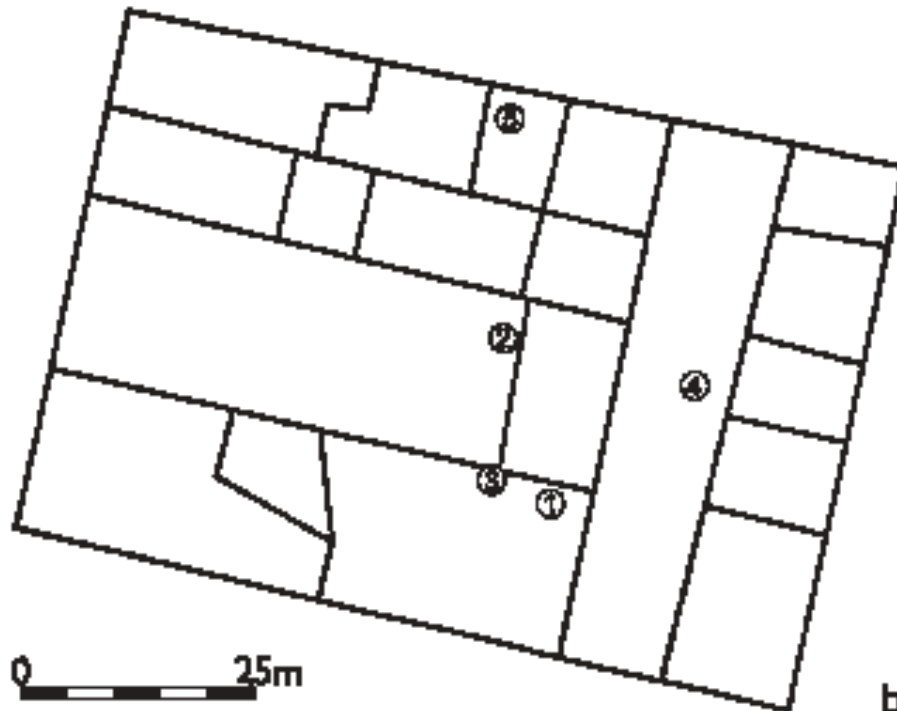
Stěna výkopu narušila též část sklepa, náležejícího patrně ke komplexu vysokomýtského historického podzemí. Některé podzemní prostory v okolí nové pošty byly v souvislosti s jejich asanací zaměřeny a plány archivuje Stavební úřad ve Vysokém Mýtě; zachycený sklep však dnes nelze na plánech jednoznačně identifikovat. Je pravděpodobné, že původně se v místech staveniště nacházely ještě další archeologicky zajímavé situace, bohužel však byly zničeny dříve, než je bylo možno dokumentovat. V roce 1922 například byla zaznamenána existence další, v té době již nepoužívané studny na parcele čp. 33, která mohla být rovněž historického stáří (Drahoš 1922).

Na základě inženýrsko–geologického průzkumu, který byl v blízkosti pošty proveden v roce 1983, lze zhruba rekonstruovat složení odtěženého souvrství. Tato sondáž zachytila do hloubky 2,5 m od dnešního povrchu štěrkovité navážky a mezi nimi cih-

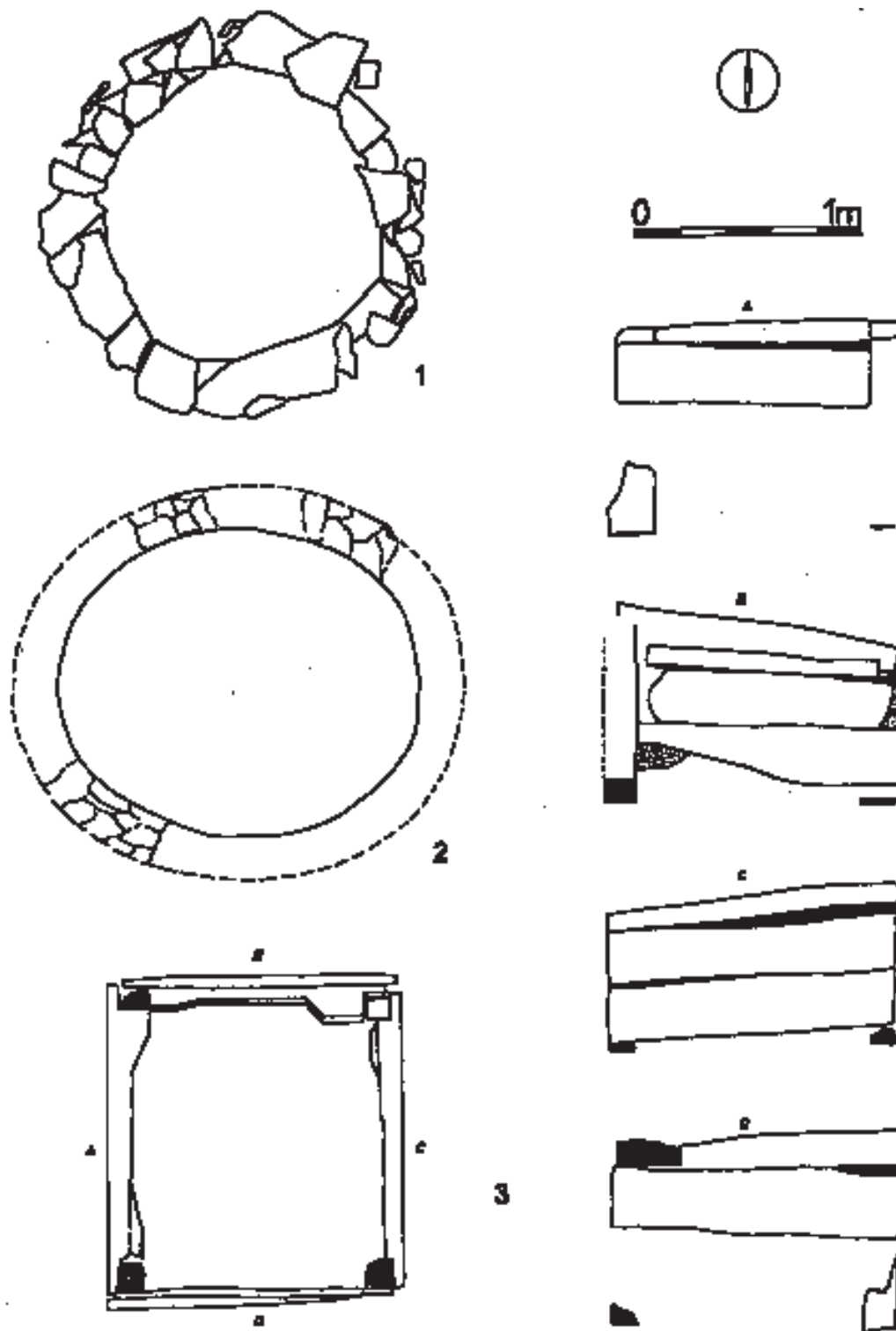
OBR. 1. VYSOKÉ MÝTO. a – NA CELKOVÉM PLÁNU MĚSTA (STAV V ROCE 1839) VYZNACENY PARCELY SE ZKOUMANÝMI OBJEKTY (UPRAVENO PODLE *POCHE A KOL. 1982*); b – REKONSTRUKCE NÁLEZOVÉ SITUACE, PROMÍTNUTÁ DO PARCELACE Z PŘEDCHOZÍHO PLÁNU (ČÍSLA V KROUŽCÍCH: 1 – STUDNA 1, 2 – STUDNA 2, 3 – VYDREVENÁ ODPADNÍ JÍMKA, 4 – ZANIKLÁ STUDNA NA PARCELE ČP. 33, 5 – POLOHA SONDY GEOLOGICKEHO PRŮZKUMU).

a

b

OBR. 2. VYSOKÉ MÝTO, ZÁCHRANNÝ VÝZKUM NA STAVENISTI NOVÉ POŠTY. 1 – PŮDORYS STUDNY 1; 2 – PŮDORYS STUDNY 2; 3 – OD-
PADNÍ JÍMKA S VÝDŘEVOU, PŮDORYS A POHLEDY NA JEDNOTLIVÉ STĚNY (PŘEVZATO Z ARCHIVU P. SOMMERA).

lový strop sklepních prostor, interval 2,5–8,4 m zaplňovala hnědá jílovitá hlína s příměsí štěrku, 8,4–8,7 m šedohnědý jílovitý štěrk a dále pokračovalo až na dno sondy v hloubce 9,5 m zvětralé opukové podloží. Hladina spodní vody nebyla zachycena ani v této hloubce (Pištek 1983).

2.1. STUDNA 1

Studna označená číslem 1 měla přibližně kruhový půdorys o světlosti 120–130 cm a kamenné obezdění stěn o síle 25–30 cm (obr. 2/1). Podle údajů spojených s nálezy dosahovalo dno hloubky 110 cm od sníženého povrchu terénu. Výplň objektu byla vybírána po mechanických vrstvách (0–50 cm, 50–100 cm a 100–110 cm).

2.1.1. KERAMIKA

Z celého nálezového souboru lze k tomuto objektu přiřadit 282 položek, z toho největší díl tvoří nálezy keramiky (151 ks po slepení). Počty jedinců, které mohly být jednoznačně zařazeny k morfologickým typům, jsou uvedeny v tabulce (obr. 3). 10 nádob bylo možno rekonstruovat fyzicky nebo alespoň kresebně (obr. 4). Typologicky jsou zde zastoupeny bezuché hrnce a mísy, ojedinělý je zlomek džbánů. Poněkud zvláštní tvar představuje nádoba s trojúhelníkovým ústím, vycházející technologicky z tvaru korbely – tento neobvyklý typ známý zejména z Jihlavy reprezentují v souboru 4 zlomky, pocházející pravděpodobně z jedné nádoby. Vrátime se k němu podrobněji během charakteristiky nálezů ze studny 2, mezi nimiž je reprezentován několika kompletními exempláři.

Skladba skupiny hrnců je rovněž pozoruhodná. K typologicky nejstarším řadím dva hrnce (exemplář na obr. 5/14 s ústím deformovaným do tvaru elipsy, druhý na obr. 6/7), výrazně odlišné od zbytku souboru. Bohužel jeden z nich (obr. 6/7) je opatřen dvěma různými popisky, odkazujícími k oběma studnám. Přes tyto nejednoznačné údaje se domnívám, že uvedená nádoba svými rysy zapadá lépe do souboru nálezů studny 1 – pochopitelně je nutno brát toto zařazení s rezervou. Svisle vytažené okraje těchto hrnců a jejich výdutě i okraje zdobené pravidelnými svazky rytých linií ukazují ještě na pozdně hradištní tradici. Téměř identické nádoby bychom našli v materiálu ze Starého Mýta (expozice Městského muzea ve Vysokém Mýtě) a také v soudobém keramickém okruhu, spojujícím regiony východních Čech a severní Moravy (např. *Bláha 1987*, A 32 511, A 32 581, A 32 590 – A 32 592 aj.). Ačkoliv je v jejich keramické hmotě obvykle zjišťována příměs tuhy, vysokomýtské exempláře ji neobsahují.

Další hrnce se zdají být po tvarové stránce pokročilejší a jejich celkové technologické zpracování je rovněž lepší. Profilace okrajů se omezuje na několik málo typů (obr. 5, 6). Z výzdobných motivů je na hrncích doložena šroubovice (především rytá), aplikovaná na horní a maximální výduť, v některých případech i na okraj nádoby. Keramika je většinou vypálena oxidačně do hnědočerných odstínů, méně často je zastoupena šedá, nejméně, ale přece ještě výrazně světle pálená keramika (např. obr. 6/6). Některé nádoby mají na vnitřní straně výrazné stopy obtáčení. Celkově byla v souboru pozorována příměs slídy ve 35 % případů. Zvláštní tmavě zbarvené skvrny na jednom exempláři (obr. 5/12) lze spíše než za malování považovat za stopy vyteklého obsahu.

V pěti případech byla zjištěna na dně hrnce značka. Jedná se o jednoduché tvary: kříž (obr. 5/9), kruh s vnitřními paprsky (obr. 5/6, 6/2), svastika vepsaná do kruhu (obr. 5/13) a náznak dalšího, nejasného motivu (obr. 6/7). Nejsou zde jednoznačně doloženy složité hrnčířské značky, jaké byly použity na keramice patrně starší technologické tradice ze Starého Mýta (*Richter 1994*, obr. 7). Některá dna nesou velmi nezřetelné obrazce, ty by ale svou nepravidelností svědčily spíše pro otisk struktury desky hrnčířského kruhu.

Další výrazný nález představuje miniaturní nádobka o výšce 56 mm, patřící do skupiny světlé červeně malované keramiky (obr. 5/2). Je zdobená na horní výduť rytou šroubovicí, přes kterou je nanášena barva svislými tahy štětcem. Druhý zlomek zboží stejného typu představuje přibližně spodní třetinu nádobky. Na dně má zřetelné stopy po odříznutí strunou, což je v pojednávaném souboru poměrně výjimečné. Podobné

vrstva	hrnec	mísa	džbán	jihlav. typ	neurčeno	celkem ks
?	5	5			9	19
0–50 cm	15	1	1		62	79
50–100 cm	14	1		4	26	45
100–110 cm					8	8
součet	34	7	1	4	105	151

OBR. 3. STUDNA 1 – POČET KUSŮ KERAMIKY PO SLEPENÍ.

vrstva	hrnec	mísa	celkem ks
sběr		1	1
0–50 cm	5	1	6
50–100 cm	2	1	3
součet	7	3	10

OBR. 4. STUDNA 1 – POČET REKONSTRUOVATELNÝCH KERAMICKÝCH TVARŮ.

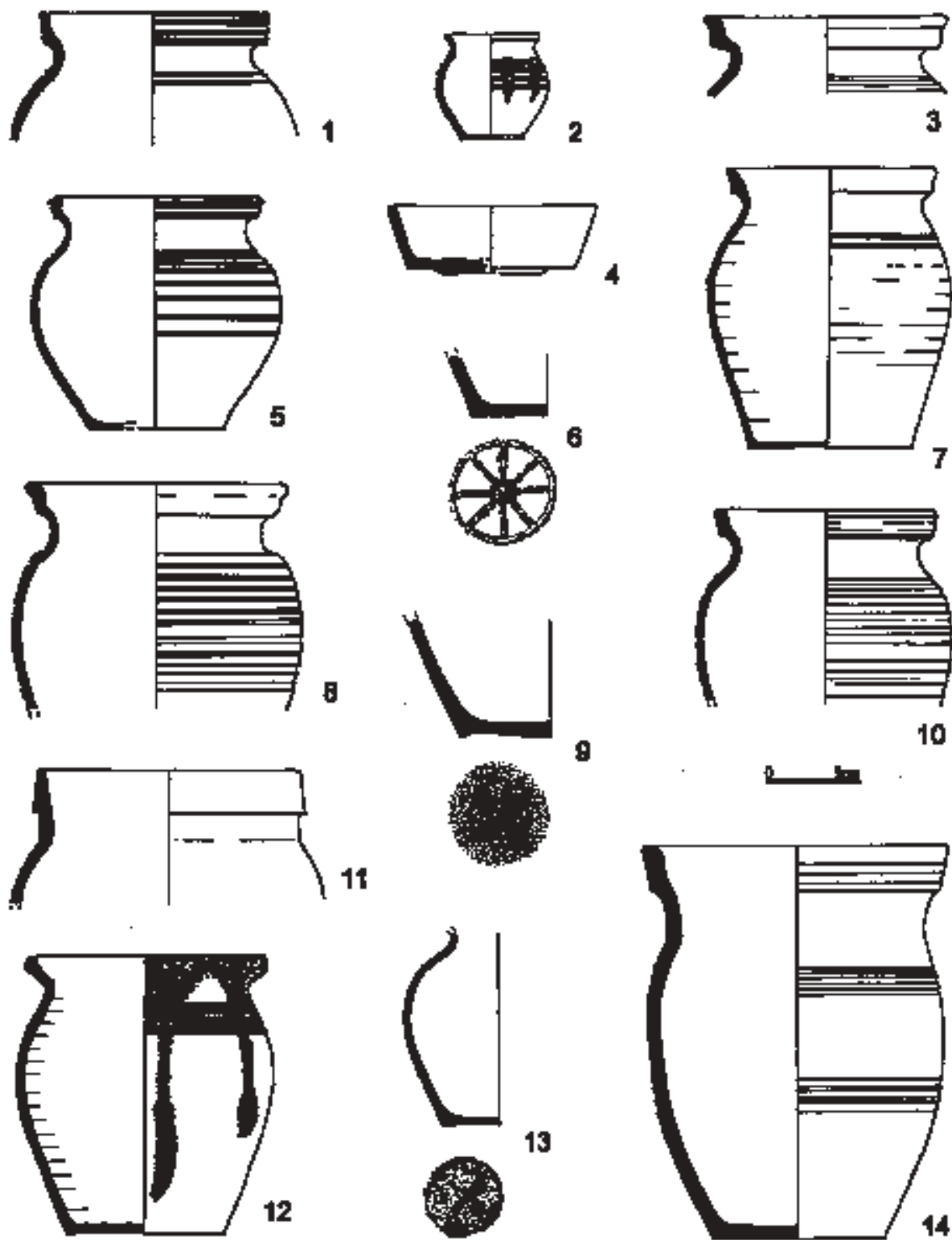
nálezy, často opatřené i glazurou, jsou zpravidla interpretovány jako hračky nebo schránky na masti či vonné esence. Nálezy z našeho území jsou vzhledem k absenci starších domácích vzorů považovány za importy ze západního prostředí (*Nekuda – Reichertová 1968, 55; Klápště 1994, 97; 1998*). I v případě německých nálezů se však někdy uvažuje o cizím původu (*Schütte 1982, 207*); jejich provenience tedy zůstává nejistá. Snad tedy alespoň některé miniatury nádob z našeho území už mohou představovat domácí produkci, rychle se přizpůsobující novému vkusu a potřebám.

Nízké misky mají kónické stěny a jednoduchý okraj, jedna má navíc zajímavým způsobem zesílené dno (obr. 5/4). Vzhledem k neúplnému dochování však není jasné, zda se jedná o nezáměrně vzniklý pozitivní otisk podložky, na které stála během tvarování – pro běžné používání by pak miska nebyla příliš praktická kvůli menší stabilitě. Je proto možné, že tato úprava dna sloužila k trvalejšímu umístění (technologický účel?), přičemž by zesílená část dna zapadala do nějaké zahloubeniny. Střep misek obsahuje makroskopické ostřivo a je obvykle vypálen do hnědošedých odstínů, jedna miska patří mezi světlou plavenou keramiku (obr. 6/5).

Keramiku lze zhruba datovat na základě následujících faktů: z typologického hlediska mají převahu bezuché hrnce a nízké misky, jen výjimečně jsou zastoupeny jiné tvary. Hrnce mají většinou okraje svisle vzhůru vytažené nebo vyvinuté do tvaru okruží, s odsazením pro pokličku. Některé tvary hrnců lze po formální stránce srovnat s keramikou ze Starého Mýta, jehož zánikový horizont se přibližně kryje se založením Vysokého Mýta (počátek 60. let 13. stol.). Další obecné analogie bychom našli mezi keramikou datovanou mincemi do 2. pol. 13. stol. (Uhřice, okr. Svitavy: *Nekuda 1980, 403*). Takovému datování neodporuje ani přítomnost miniatury ze světlé plavené hlíny s červeným malováním (*Frolík – Sigl 1995, 87*). Je tedy možné usoudit, že obsah studny 1 nám představuje hmotnou kulturu města v prvních desetiletích po jeho založení s pravděpodobným přesahem do 14. století.

2.1.2. DŘEVO

Druhou nejpočetnější skupinou nálezů v souboru ze studny 1 jsou dřevěné předměty (100 ks), většinou se ale jedná o menší zlomky. Navíc se u nich jen výjimečně dochovávala informace o stratigrafické pozici. Pouze část těchto nálezů je opracována za účelem výroby nějakého konkrétního předmětu (30 ks), zbytek tvoří zlomky dřeva v surovém stavu, případně se stopami pouhého odříznutí či odseknutí větve. Část těchto neopracovaných fragmentů je ohořelá nebo zcela zuhelnatělá.

OBR. 5. STUDNA 1: KERAMIKA Z VRSTVY 0-50 CM.

Segmentové misky zastupuje 18 dých a 5 kusů den, která jsou vesměs nekompletní. Ani jednu misku nelze rekonstruovat, jejich podoba je však dobře známa z lépe dochovaných nálezů na jiných lokalitách (*Frýda 1983; Schmidt-Thomé 1986*). Vzhledem k nízkému absolutnímu počtu nálezů je vyloučen i jakýkoliv pokus o metrickou analý-

zu získaných segmentů. V případě velkých souborů lze získat i z neúplných exemplářů skládaných dřevěných nádob dobrou představu o jejich výrobě a užívání. Ukazuje se například, že byly vyráběny v několika lokálně takřka standardizovaných velikostech (Müller 1996, 113–116). Pro úplnost uvádím, že maximální rozměry dých ze studny 1 se pohybují v intervalech: výška 41–60 mm, šířka 23–74 mm a tloušťka 3–6 mm. Můžeme mezi nimi rozlišit skupinu dých s převažující výškou (7 ks: obr. 7/5–7) a další skupinu šířkového formátu (11 ks: obr. 7/9–10). Jediné měřitelné dno má průměr 138 mm a je vyrobeno z prkénka silného 4 mm (obr. 7/11). Žádné známky výroby dřevěných nádob dlabáním nebo soustružnickou technikou nebyly v souboru zjištěny.

Mezi poměrně časté nálezy z prostředí odpadních jímek patří dřevěné lžíce. Exemplář ze studny 1 má oválný tvar a rukojeť zdobenou drobnou geometrickou řezbou (obr. 7/1). Celková délka lžíce je 122 mm.

Pozoruhodným předmětem je dřevěná kladka o průměru 70 mm (obr. 7/2). Konkrétní účel tohoto předmětu není zcela zřejmý. Nevelké rozměry ukazují spíše na uplatnění v konstrukci nějakého subtilnějšího technického zařízení, sloužícího snad v textilní výrobě. Posledním identifikovatelným předmětem je zlomek dřevěné objímky (?) o průměru 35 mm (obr. 7/8).

2.2. STUDNA 2

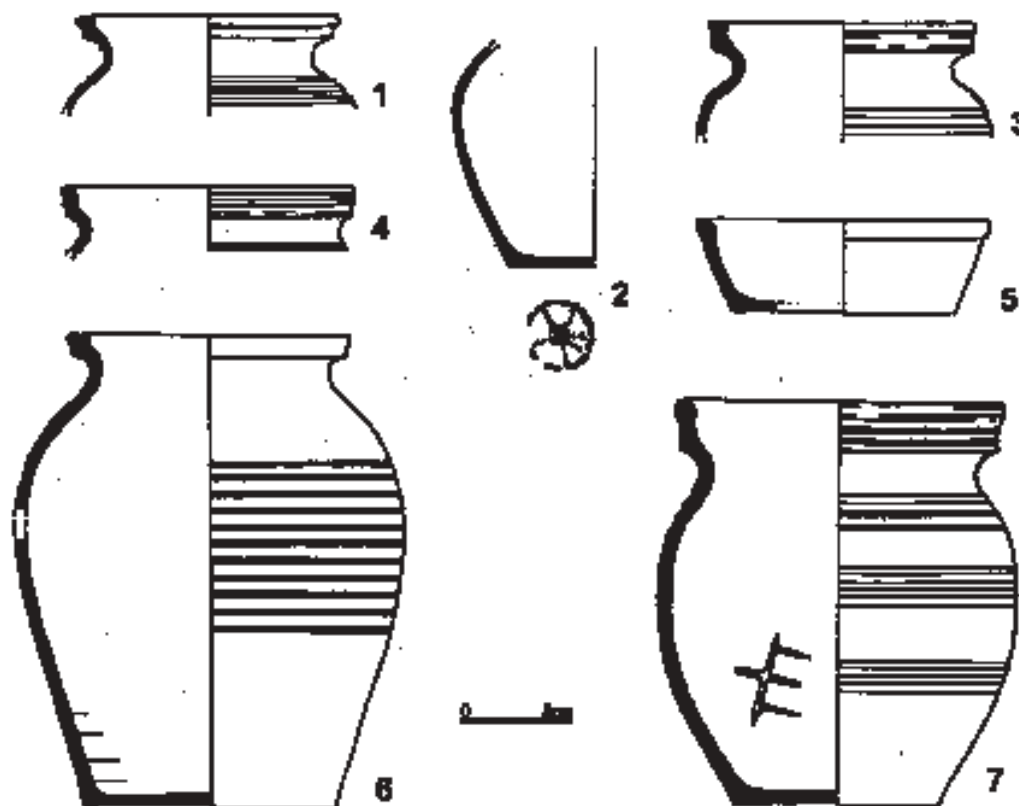
Tento objekt se konstrukčně podobal studni 1. Stěny o síle kolem 30 cm byly vyzděny z kamene, půdorys tvořil mírnou elipsu o délce os 160 a 140 cm (obr. 2/2). Nálezy z její výplně byly v průběhu výzkumu rozděleny do pěti mechanických vrstev (0–50 cm, 50–100 cm, 100–170 cm, 170–220 cm a 220–270 cm). Nálezově byla zdaleka nejbohatší vrstva 170–220 cm.

2.2.1. KERAMIKA

Z dochované části výplně máme po slepení zlomků k dispozici 433 ks keramiky (obr. 8), z toho 57 rekonstruovatelných tvarů – většina z nich pochází ze střední části zásypu (obr. 9). Keramické nádoby a jejich zlomky zapadají do typově bohatšího a tím také časově pokročilejšího spektra. Je zde zastoupena keramika kuchyňská, stolní, stavební a kamnářská.

Na rozdíl od studny 1 zde nacházíme kromě bezuchých hrnců (32 %) i hrnce s uchem (27 %), což lze považovat za chronologicky mladší znak (Radoměřský – Richter 1974; Nekuda 1980). U 41 % jedinců určených jako hrnce – jedná se především o zlomky okrajů – nelze o přítomnosti ucha jednoznačně rozhodnout. Charakteristickým prvkem souboru jsou hrubší hrnce s uchem a vysokým okrajem, pálené do hnědých odstínů a zdobené často na výduti proplétanou vlnicí (10/5,7,13; 12/2). Většina keramiky je tvrdě pálena do šedohnědých až kovově šedých odstínů a zdobena rytou či vývalkovou šroubovicí, ojediněle se vyskytne fragment pokrytý olovnatou glazurou. Světlá keramika z plavené hlíny je zastoupena pouze výjimečně. Slída je viditelně zastoupena v hrncině 32 % jedinců. Přehled typů okrajů přinášejí obrázky 10–13, nejčastější jsou formy 13/11, 13/1, 11/5, 11/11.

Zvláštní místo zaujímají nádoby vysoké 130–160 mm s trojúhelníkovým ústím a páskovým uchem. Jsou poměrně tenkostěnné, barvy šedé až černé (redukční výpal). Velikost zrn ostřiva se na různých exemplářích liší, téměř vždy lze v keramické hmotě identifikovat výskyt slídy. Tento zvláštní typ středověké keramiky je pravděpodobně regionálně omezen na východní Čechy a západní Moravu. Analogie se zatím podařilo zjistit v Hradci Králové (informace M. Richtera) a Chrudimi, kde je publikovaný exemplář kladen do 15. století (Frolík – Sigl 1998, 116, č. kat. 349). P. Sommer (1977)

OBR. 6. STUDNA 1: KERAMIKA Z VRSTVY 50–100 CM.

zmiňuje podobné kusy z hradů Ronovce a Svojanova, četné jsou známe z Jihlavy (informace R. Zatloukala). Ve studni 2 zaznamenáváme celkem 4 kompletní exempláře (obr. 11/1,2; 12/1). V tomto případě se setkáváme s problémem, k jakému typu keramiky tyto nálezy přiřadit. Jedná se evidentně o nádobí stolní, upravené k přechovávání a nalévání tekutin, případně sypkých hmot. Ačkoliv polotovar výrobku vychází z tvaru korbelu (cf. *Frolík – Sigl 1985*, obr. 2/2; *Richterová 1999*, obr. 9/3), záměrná deformace okraje stlačením ze tří stran téměř znemožňuje pití a naopak vytváří druh otevřené výlevky, umístěné naproti uchu. Funkcí se tedy řadí spíše ke džbánkům, ale nespĺňuje jejich definiční požadavek rozčlenění tvaru na baňaté tělo, výrazné hrdlo a vyšší okraj (*Nekuda – Reichertová 1968*, 56). Zatím se v literatuře objevily opisy jako tyglíkovitá nádoba nebo hrnek s trojúhelníkovým ústím a páskovým uchem. Nejsou to však nejšťastnější označení, protože se užívají nejednotně a neobsahují jednoznačnou charakteristiku předmětu (tvar, technologie, účel, distribuce). Při vzrůstajícím počtu nálezů tohoto regionálně (?) specifického tvaru by bylo možné uvažovat o zavedení ustáleného termínu; pokud je jejich největší koncentrace známa skutečně z Jihlavy (jak se zatím zdá), nabízí se kupříkladu název hrnek jihlavského typu.

Mísy jsou zastoupeny jediným exemplářem hlubšího tvaru, opatřeným výlevkou (obr. 11/8). Mísa je tvrdě vypálena, barva střepu kolísá v hnědošedých odstínech. Sortiment keramického zboží doplňují džbány různých velikostí (obr. 11/3; 13/2). Dva z nich jsou zdobeny horizontálním pásem radélkové výzdoby (obr. 10/2). Konečně je nutno zmínit zvonovité pokličky, ve všech případech opatřené knoflíkem (obr. 10/3, 12; 13/6).

Z výplně studny 2 pocházejí také 3 kachle. Dva z nich patří do skupiny nádobkových kachlů s pravouhelníkovým ústím (různé formáty), ze třetího, komorového kachle známe jen dva zlomky. Jeho čelní vyhřívací stěna byla lemována jednoduchou okrajovou lištou a zdobena nízkým reliéfem, krytým zelenou polevou.

OBR. 7. STUDNA 1: DŘEVĚNÉ ARTEFAKTY.

Dva zlomky tvrdě vypálených prejzů zastupují kategorii stavební keramiky a jsou dokladem přítomnosti kvalitní nehořlavé střešní krytiny ve městě.

Celkově má soubor ze studny 2 chronologicky pokročilejší rysy než inventář studny 1. Bohatý tvarový sortiment, vyvinuté tvary okrajů, přítomnost technologicky vyspělejší keramiky a výskyt olovnaté glazury společně ukazují na datování do 14.–15. století.

2.2.2. SKLO

Charakteristika souboru skla z této studny by měla sloužit jako doplněk katalogu nálezů středověkého skla v Čechách, kde zatím Vysoké Mýto jako lokalita vůbec nefigurovalo (Černá ed. 1994).

Po slepení některých zlomků máme k dispozici celkem 160 kusů skla, bohužel se však v naprosté většině případů jedná o velmi malé střípky. Pouze 7 zlomků přesahuje rozměr 5 cm. Některé nálezy jsou fragmentarizované až do podoby drtě. Téměř všechny zlomky byly vybrány z výplně studny 2, u 15 kusů se nálezové okolnosti nedochovaly. Zřejmě však pocházejí rovněž ze studny 2. Pokud se podařilo zjistit, byly zlomky skla ve studniční šachtě rozptýleny v hloubce 50–220 cm, s největší koncentrací (73 ks) ve vrstvě 100–170 cm.

Až na jednu výjimku v podobě jednoduchého kulovitěho korálku z oranžového skla (průměr 7 mm) se jedná o sklo duté. Celkový tvar nádob nebylo možné s jistotou rekonstruovat, zlomky lze alespoň rozdělit do základních skupin podle použité techniky výzdoby.

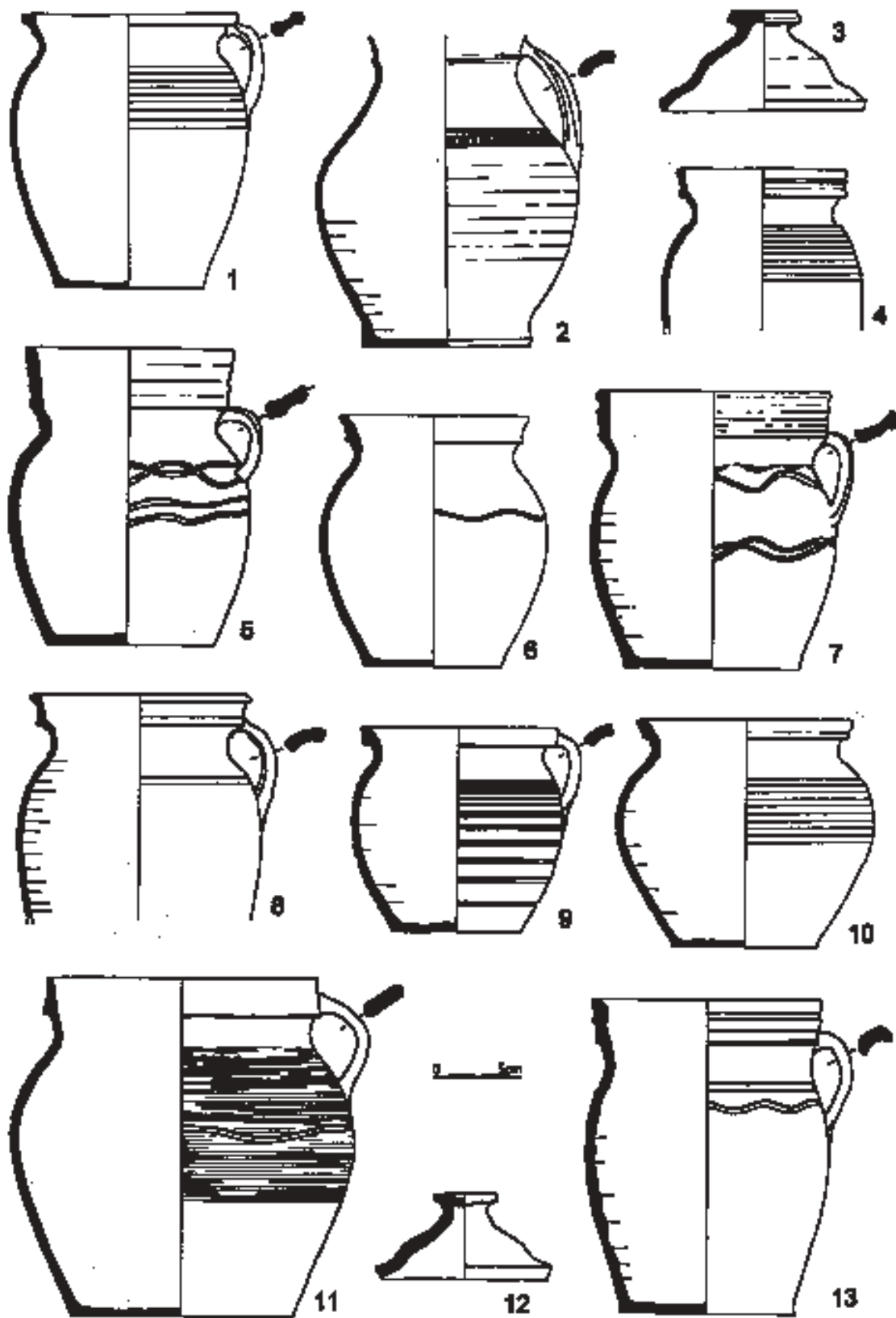
Nejčastějším typem dekoru jsou perličkovité nálepy, uspořádané do volnějších šikmých řad. Oblast východních Čech je specifická zejména větším průměrem nálepů (až 5 mm) oproti typickým nálezům ze západních a středních Čech, kde jejich velikost většinou nepřesahuje 3 mm (Hejdová – Nechvátal 1967, 455–458). Do této skupiny patří zejména zlomky, tvořící snad původně kompletní nádobu. Bohužel jsou dnes fragmenty okraje a výdutě (obr. 14/8) uloženy ve Východočeském muzeu v Pardubicích, zatímco slepená spodní část (obr. 14/9) je vystavena v expozici Městského muzea ve Vysokém Mýtě. Navíc není jasné, z jakého objektu pochází. Tyto skutečnosti bránily bližšímu porovnání obou částí a kresebnou rekonstrukci číše je proto nutné brát jako hypotetickou. Zdá se, že si obě části odpovídají proporcemi, velikostí nálepů i současnou hnědavou barvou korodované skloviny. Rekonstrukce je zhruba srovnatelná s dosud známými nálezem z Čech (Hejdová – Frýda – Šebesta – Černá 1983, obr. 23; Černá 1997, Tab. 3). Číše má rozevřené ústí o průměru kolem 10 cm, pod ústím je zdobena oběžnou nití, na tělo nádoby jsou aplikovány perlovité nálepy. Spodní část je opatřena vypíchnutým dnem a patkou v podobě hladké pásky o průměru 6 cm.

vrstva	hrnec	mísa	džbán	jihlav. typ	poklička	trojnožka	kachel	prejz	neurčeno	celkem ks
?	5		1		1				56	63
sběr	2						1		21	24
0–50 cm	2		2		1				6	11
50–100 cm	18				1			1	2	22
100–170 cm	17	1		3		1	3		49	74
170–220 cm	58		2	2	1				129	192
220–270 cm	13								34	47
součet	115	1	5	5	4	1	4	1	297	433

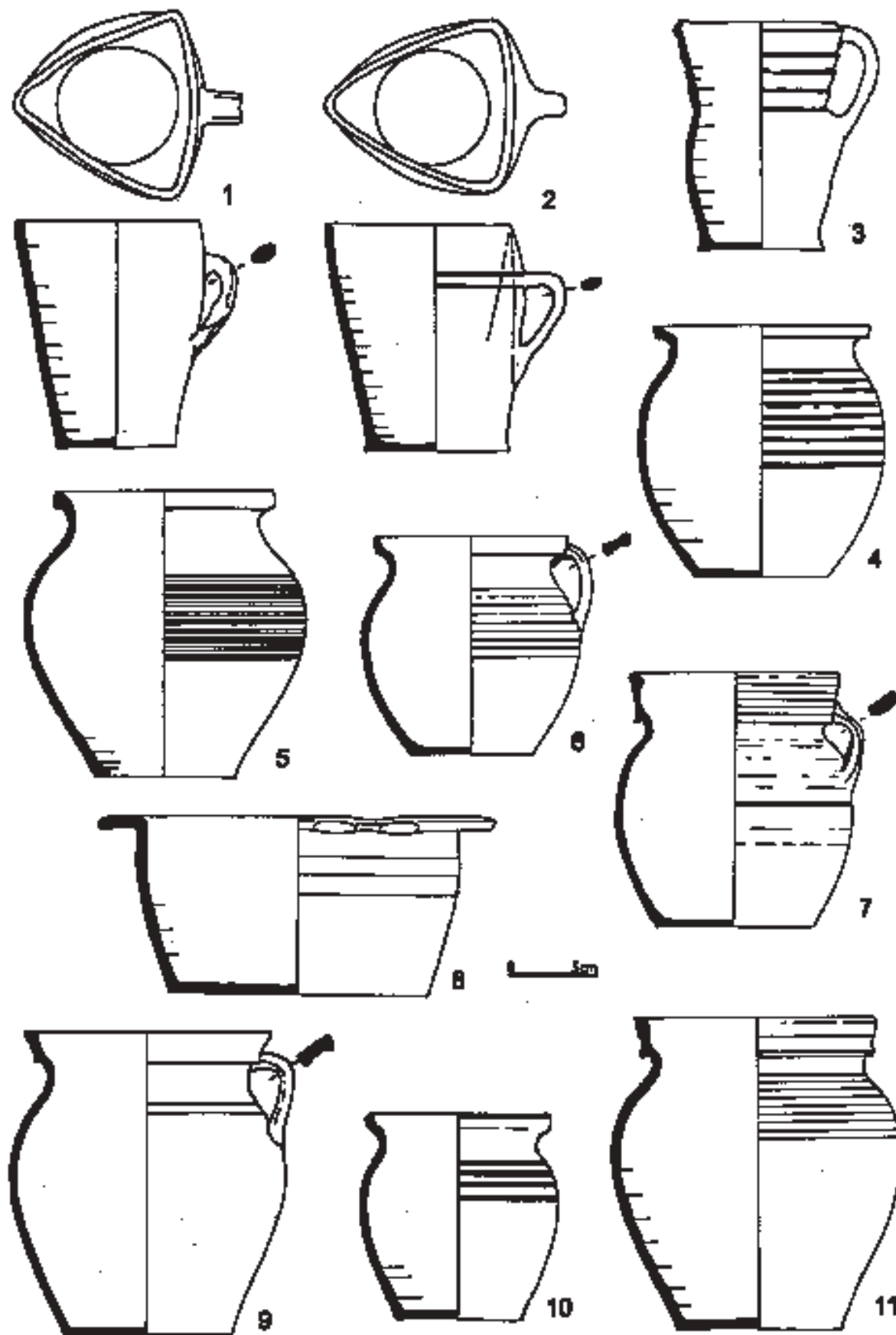
OBR. 8. STUDNA 2 – POČET KUSŮ KERAMIKY PO SLEPENÍ.

vrstva	hrnec	mísa	džbán	jihlav. typ	poklička	kachel	celkem ks
?			1		1		2
sběr	2					1	3
0–50 cm			1		1		2
50–100 cm	11				1		12
100–170 cm	10	1		3		1	15
170–220 cm	13			2	1		16
220–270 cm	7						7
součet	43	1	2	5	4	2	57

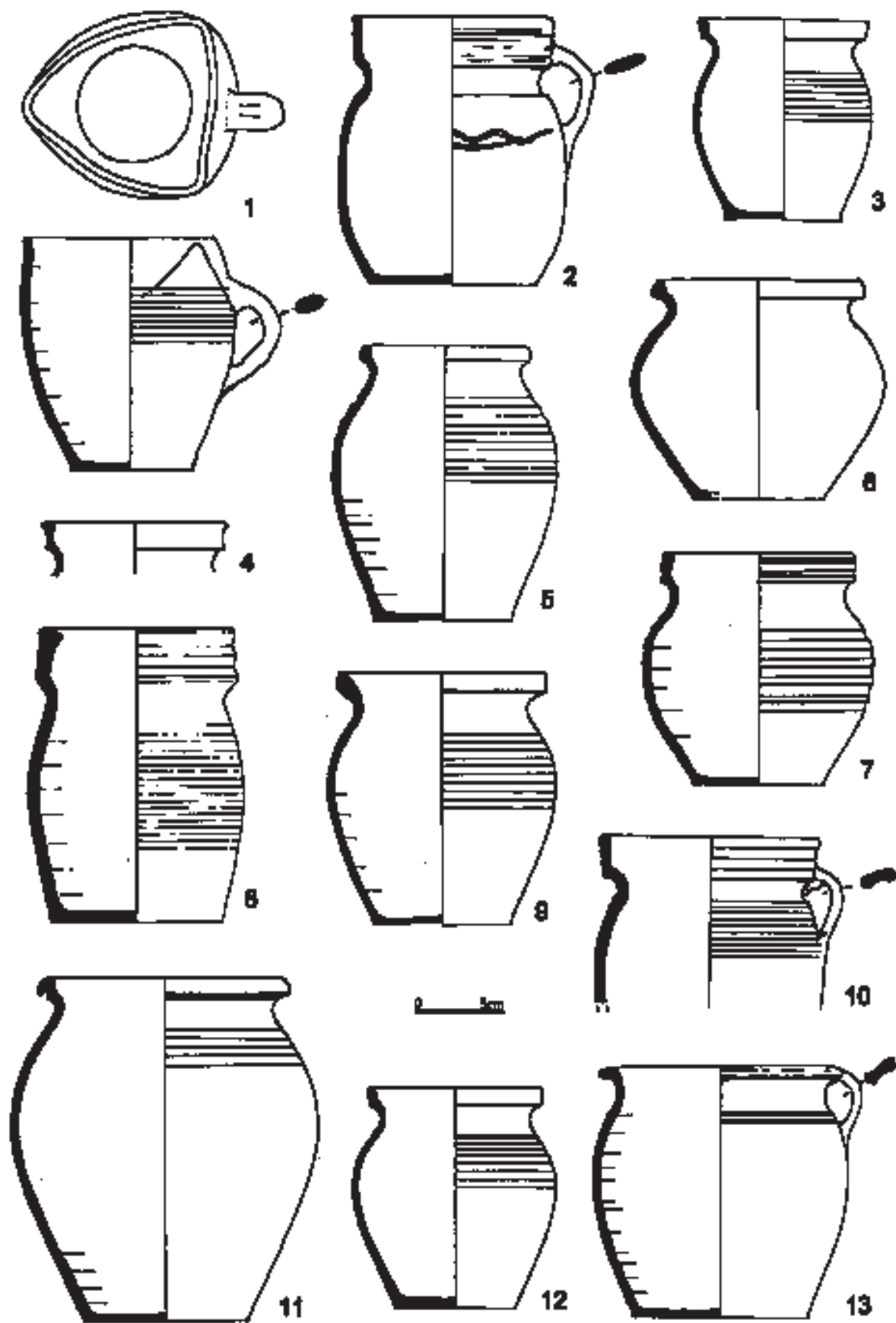
OBR. 9. STUDNA 2 – POČET REKONSTRUOVATELNÝCH KERAMICKÝCH TVARŮ.

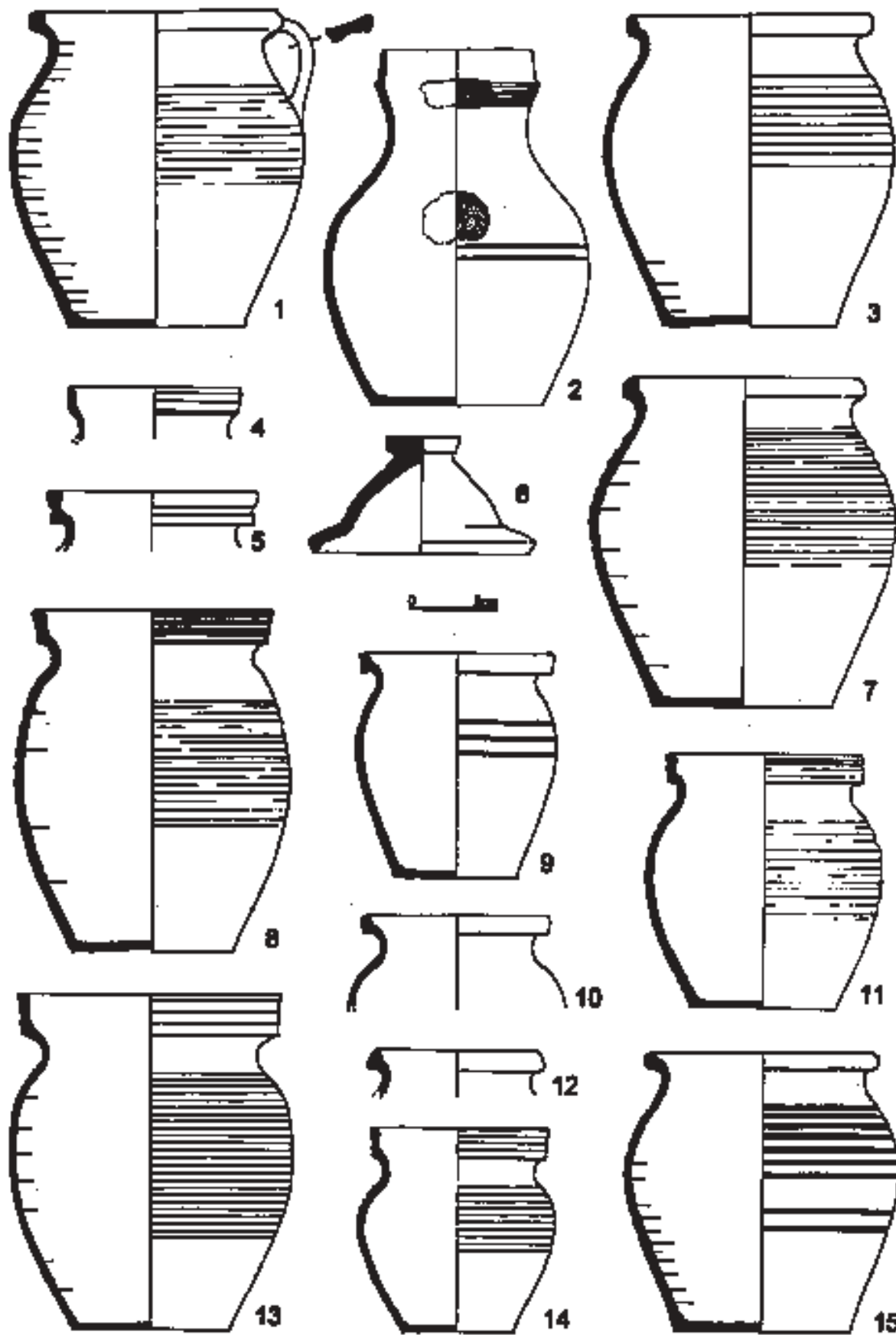
OBR. 10. STUDNA 2; KERAMIKA Z VRSTVY 0-100 CM.

OBR. 11. STUDNA 2: KERAMIKA Z VRSTVY 100-170 CM.

OBR. 12. STUDNA 2: KERAMIKA Z VRSTVY 170–220 CM.

OBR. 13. STUDNA 2. 1-7 KERAMIKA Z VRSTVY 170-220 CM; 8-15 KERAMIKA Z VRSTVY 220-270 CM.

Několik dalších zlomků náleželo k široké kyjovité číši (obr. 14/1; cf. *Fryda 1990*, 74). Nádoba byla do studniční šachty vhozena buď celá, nebo alespoň její větší část. Většina zlomků se však zcela rozpadla. Na zlomku okraje vidíme natavené vlákno obíhající kolem ústí. Druhé vlákno, umístěné pod okrajem, opticky oddělovalo nezdobený okraj od těla číše, kde byly aplikovány drobnější nálepy. Na dochovaných zlomcích je patrná silná koroze skla, která je zbarvila do hnědých odstínů.

Za zmínku stojí ještě část další číše, slepená z několika zlomků. Tento fragment o výšce 65 mm a průměru přibližně 40 mm doprovází ještě 22 dalších zlomků z téže nádoby, bohužel nerekonstruovatelné pro velkou fragmentárnost jednotlivých střípků. Tyto nálezy pocházejí z hloubky 100–170 cm. Jak je patrné z vyobrazení (obr. 14/7), částečně slepené torzo představuje spodní úzkou část číše českého typu zdobenou drobnými nálepy. Sklo má v tomto případě na všech zlomcích žlutozelené zbarvení.

Zajímavý typ středověkého dutého skla dokládají zlomky číše s taženými kapkami. Jedná se celkem o 31 fragmentů, patřících evidentně jediné nádobě (obr. 14/3,5,6,10). Na většině z nich je stále patrná původní podoba průhledné skloviny nazelenalé barvy, která se dodnes zachovala ve výtečném stavu. Pouze jediný zlomek výdutě je postižen silnou korozi, způsobující neprůhlednost a hnědé zbarvení. Setkáváme se zde patrně s důsledky nehomogenního chemického prostředí výplně studny, které má vliv na intenzitu korozních procesů skloviny. Ta pak může postihnout ve výrazně odlišné míře i zlomky téže nádoby (*Teryngerová 1995*). Číše tohoto typu jsou známy z řady evropských měst, přičemž jejich výrobu máme, alespoň pro mladší období jejího výskytu ve 14.–15. stol., doloženo v Čechách (*Černá 1995*). V našem případě jde o jednodušší variantu číše s prostými taženými kapkami, kdy tento dekor nedoplňuje aplikace modrých krupiček kobaltového skla jako u druhé varianty (cf. *Lehečková 1975*, obr. 3; *Gołębiewski 1993*, Abb. 7/9).

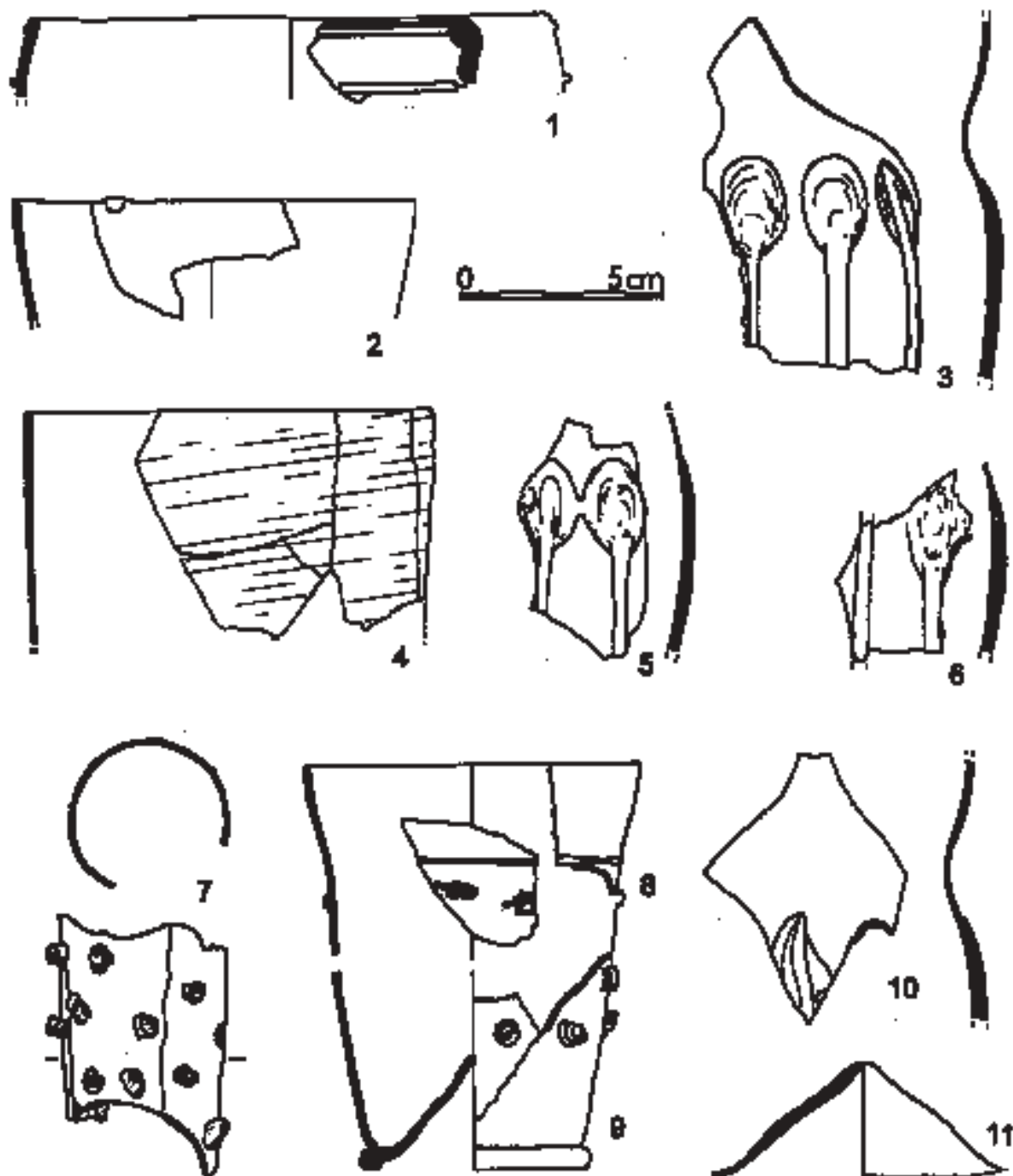
Poslední výzdobnou technikou, zastoupenou v inventáři studny 2, je optický dekor (*Hejdrová – Nechvátal 1967*, 476). Tímto způsobem je zdoben jeden okrajový fragment číše (obr. 14/4), na jehož povrchu je patrné nepříliš plastické zvlnění.

2.2.3. DŘEVO

Ze studny 2 pochází pouze 11 kusů dřeva, z tohoto počtu 10 nese stopy záměrného opracování. Nejzajímavějšími předměty jsou dřevěná lžíce kapkovitého tvaru (délka 112 mm: obr. 15/1) a poškozený dřevěný kotouček nejistého účelu (obr. 15/4). Jeden předmět je možno interpretovat na základě početných analogií (např. *Müller 1996*, Taf. 35) jako část rukojeti drobného pracovního nástroje, patrně šídla (obr. 15/3). Zbytek nálezů tvoří dýhy skládaných nádob (3 ks: obr. 15/2,5) a prkénka (4 ks).

2.2.4. KŮŽE

Kůže patří mezi organické materiály, které z archeologického pohledu relativně rychle podléhají zkáze. Jejich zachování je podmíněno uložením ve vhodných situacích, které se vyznačují stálou vlhkostí bez přístupu vzduchu. U nás pochází většina nálezů kožených předmětů právě z prostředí zasypaných studní a jímek, méně se již vyskytují v mocných souvrstvích městských jader. Bohužel i přes jejich značný počet zůstávají tyto nálezy nezpracovány. Naprostá většina – kolem 90 % – kožených výrobků zachycených archeologickými výzkumy u nás i v zahraničí souvisí se středověkou obuví (*Groenman–van Waateringe 1980*, 116) a dokládá velkou rozmanitost a kvantitu středověké ševcovské výroby. Menší část se dá interpretovat jako doplňky oděvu nebo jiné předměty. U nás věnuje větší pozornost této problematice pouze několik prací (např. *Klápště 1983*, 463–466, *Richter 1982*, 194–195; přehledně *Petráň a kol. 1985*,

OBR. 14. STUDNA 2 – ZLOMKY SKLENĚNÝCH NÁDOB.

888–894), jinak bývají předměty z kůže jen stručně zmiňovány. Velký kvalitní soubor i s doklady obuvnické výroby (ševcovská kopyta, jehly apod.), který po celkovém zpracování jistě posune stupeň našeho poznání středověkého řemesla kupředu, pochází z Hradce Králové (ukázky Richter – Vokolek 1995, 82–84, tab. 39; tab. 130–131). Další zajímavé a alespoň informativně publikované prameny (kopyta, části bot aj.) přinesly výzkumy v Chrudimi (Frolík – Sigl 1998, 112–114). Velké množství podrobněji nepublikovaných nálezů pochází i z jiných měst.

Jak již bylo řečeno výše, většina nálezů středověkých kožených předmětů souvisí s obuví. Dnes již máme v evropském měřítku k dispozici obrovský počet hmotných

dokladů, které v kombinaci s ikonografickými a písemnými prameny dávají ucelenou představu o vývoji středověké obuvi. Důvody, proč se právě kožené boty tak často objevují v náleзовých souborech ze středověkých měst, jsou zřejmě dva. Jako první důvod se uvádí skutečnost, že boty bývaly natírány tukem z důvodu zajištění poddajnosti kůže a odolnosti proti vodě. Tuk vlastně zajistil částečnou konzervaci kůže ještě před uložením v archeologické situaci. Dnešní dobrý stav dochování nálezů je dále zapříčiněn skutečností, že boty se relativně rychle opotřebovaly a byly proto vyráběny ve velkém množství. Pokud to bylo možné, byly i několikrát spravovány (*Grew – Neergaard 1996*, 89–90), přesto se záhy ocitly na smetišti nebo v odpadní jímce, tedy většinou ve vlhkém prostředí bez přístupu vzduchu, které bránilo jejich přirozenému rozkladu (*Wywrot 1995*, 272–273). Tyto úvahy je možno přijmout i pro soubor kůží z vysokomýtské studny 2.

Z celkového počtu 46 kusů kůže má pouze 23 určitou výpovědní hodnotu, pokud se týká jejich tvaru a účelu. Ani jeden předmět ze souboru se nedochoval v úplné nebo rekonstruovatelné podobě, jedná se o útržky či větší potřhané kusy. Kromě jednoho, který patrně sloužil jako část delšího řemenu, mohly být všechny ostatní kusy součástí obuvi. Boty byly evidentně sešívány pokročilejším způsobem z několika kusů kůže.

Nejsnáze identifikovatelnými díly jsou 4 podešve. První z nich se dochovala jen z malé části, na níž je vidět charakteristické rozšíření tvaru pro přední část chodidla (obr. 16/4). Další dvě nesou stopy záměrného odkrojení kousku kůže, a to z předního (obr. 16/3) i zadního konce. Podobné stopy mohou svědčit pro druhotné využití dobrých kousků materiálu ze zničené boty. Právě takovým způsobem byly získávány záplaty na správkou obuvi i jiných kožených předmětů. Poslední poškozená část podešve pochází ze špičky boty (obr. 16/7) a na okrajích nese výrazné stopy prošití.

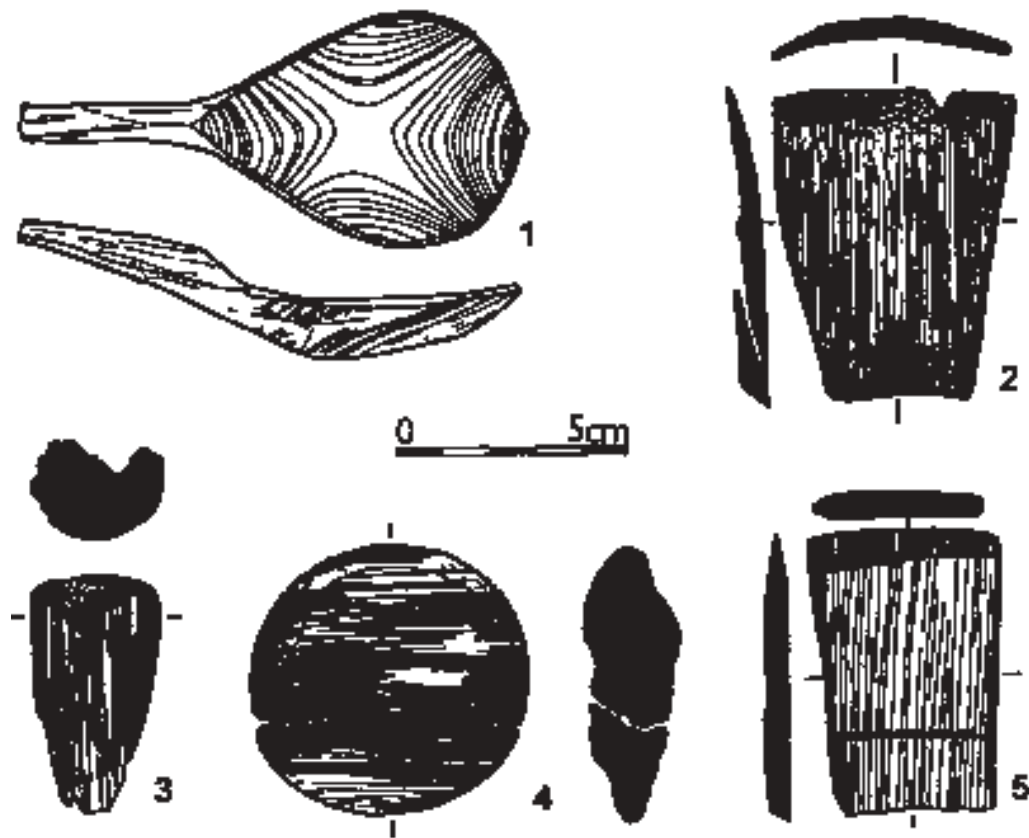
Několik kusů kůže je možno interpretovat jako díly svršku boty. Z nich patří k nejzajímavějším na jednom konci odtržený či poškozený dílec, na kterém je patrné přehnutí okraje se zřetelnými švy (obr. 16/6). Prošitím přehnuté kůže se okraj výrazně zpevnil. Dílec mohl tvořit část polovysoké boty obepínající kotník a dolní partii lýtky. Jiný poměrně velký, ale bohužel velmi poškozený díl sešitý ze dvou kusů neumožňuje přesnou identifikaci umístění. Na větších fragmentech je často patrné rozpojení dvou vrstev (obr. 16/1). Bez odborného posudku není někdy zcela jasné, jestli jde o dva kusy sešité za účelem větší pevnosti k sobě nebo zda se jedná o odchlípnutí přirozených vrstev kůže.

Obuv byla na zvlášť namáhaných místech zpevňována dovnitř všitými výztužemi. Často byla takovým způsobem zesílena pata boty. Výztuže paty mají většinou trojúhelníkový tvar se švy podél všech stran. Z našeho souboru bychom k nim snad mohli přiřadit dva kusy (obr. 16/13). Další typický zpevňující prvek středověké obuvi býval ve formě proužku kůže trojúhelníkového průřezu všit mezi svršek a podešev. Takové zesílení odlehčovalo exponované spojení podešve s horní částí boty a zlepšovalo jeho vodovzdornost (*Grew – Neergaard 1996*, 49, Fig. 90, Fig. 98). Zpevnění kteréhokoliv dílce bylo možné docílit jeho zdvojením.

Samostatnou kapitolu, která prošla pestrým vývojem, tvoří systémy zapínání obuvi. Mezi nálezy z Vysokého Mýta lze najít minimálně dva různé dílce s otvory, kterými byly protaženy kožené řemínky, stahující obuv kolem nohy (tab. 16/1,8). V souboru jsou zastoupeny i vlastní řemínky, ty však mohly pro svou univerzálnost sloužit i k jiným účelům. K zapínání bot snad sloužily i nalezené širší řemínky s železnou olivkou. U některých fragmentárních kusů kůže nelze jejich účel blíže specifikovat.

2.2.5. OSTATNÍ NÁLEZY

Alespoň stručně zmíníme další kategorie nálezů. Ve studni byly nalezeny pouhé dva kovové předměty, a to kování střenky nože, zhotovené pravděpodobně ze slitiny mědi,

OBR. 15. STUDNA 2 – DŘEVĚNÉ ARTEFAKTY.

a železnou skobu s okem. Textil je v souboru reprezentován několika nevýraznými drobnými útržky o velikosti do 5 cm. Mezi předměty z obou studní i z jímky je ve sbírce uloženo také 7 kamenů maximálního rozměru do 11 cm, bez patrných stop opravy či používání. Jeden z nich by snad mohl být použit jako brousek. Poslední kategorií, vzorkovanou opět ze všech objektů, jsou nálezy zvířecích kostí (neurčeno) a rostlinných makrozbytků, které byly vyhodnoceny V. Čulíkovou.

2.3. ODPADNÍ JÍMKA

Objekt interpretovaný jako odpadní jímka měl mírně obdélný půdorys o rozměrech 140 x 130 cm a stěny zpevněné výdřevou (obr. 2/3). Delší strana byla orientována ve směru sever–jih, osy jímky tedy nerespektovaly orientaci městských parcel (zsz–vjv). To ovšem být u takového typu objektu podstatné. Základem konstrukce výdřevy byly 4 rohové sloupky nepravidelného tvaru, za které byly vkládány jen zhruba opracované fošny. Dochovaná výška stěn dosahovala asi 90 cm.

Z nálezů je možno uvést jen tři artefakty. Dno dřevěné skládané nádoby o síle 3 mm má průměr 154 mm. Dalším nálezem je bezuchý hrnec šedočerné barvy, ostřený pískem a slídou. Poslední předmět je z celého pojednávaného souboru patrně nejznámější. Jedná se o kostěnou vyřezávanou střenku, která již byla publikována a zhodnocena P. Sommerem (1981).

Střenka byla nalezena v odpadní jímce v hloubce 70 cm, podélně rozlomená do dvou kusů. Rozměry spleené střenky jsou 88 x 23 x 8 mm (obr. 17). Ve spodní části je opatřena drážkou přecházející ve vyvrtaný otvor hluboký 40 mm. Sem byl původně zasažen trn nože s malou částí čepele. Střenka byla zhotovena pravděpodobně z hovězí

OBR. 16. STUDNA 2 – FRAGMENTY KOŽENÉ OBUVI.

kosti. Figurální vyřezávaný motiv představuje stojící postavu sokolníka s loveckým psem, který mu sedí u nohou. Na pravé ruce ohnuté v lokti nese sokolník sedícího dravého ptáka, levou rukou se přitom dotýká jeho hlavy. Na postavě sokolníka jsou dobře patrné detaily oděvu. Hlava je ozdobena čelenkou, pod dlouhým pláštěm má muž

OBR. 17. JÍMKA – KOSTĚNÁ VYŘEZÁVANÁ STŘENKA.

oblečeno bohatě zdobené roucho. Horní část postavy, zejména hlava, je oproti dolní části zpracována mnohem pečlivěji a s větším detailem. Celkové zpracování i samotný námět řezby se vztahuje k francouzské produkci kostěných a zejména slonovinových artefaktů 14. století. Střenka se sokolníkem je jediným výrobkem v našem souboru, který je možno označit za luxusní. Je pravděpodobné, že k nám byla importována a po vážném poškození (rozlomení) odhozena majitelem do jímky.

Jako dobu používání odpadní jímky určují nálezy 14.–15. století.

3. ZÁVĚR

Ačkoliv je představený soubor nálezů z Vysokého Mýta neúplný a v některých ohledech ne zcela spolehlivý, jedná se o zatím nejvýznamnější kolekci archeologických pramenů z vlastního historického jádra. Kvantitou se nemůže sice rovnat se stavem pramenné základny ve městech, kde intenzivně probíhají rozsáhlé výzkumy, ale zůstává důležitý zejména pro pochopení poměru domácích a kolonizačních tradic v hmotné kultuře města v prvních desetiletích po jeho osazení. Měšťané jazykově německé kulturní tradice si udrželi v obci rozhodující postavení po dlouhou dobu (*Šmahel 1995*, 339), přesto se ve výbavě jejich domácností setkáváme i s prvky, které mají svůj původ v místním prostředí. To je nakonec pochopitelný a často pozorovaný jev (*Richter 1994*; *Richter – Vokolek 1995*, 57; *Klápště 1998*). V našem případě je tato problematika obohacena o možnost přímého srovnání materiálu ze Starého a Vysokého Mýta a sledování změn nebo naopak kontinuity v materiální sféře, které s sebou přináší složitý proces vzniku středověkého institucionálního města. Další tematický okruh, k němuž se popsané nálezy úzce vážou, souvisí s organizací výroby a obchodu v rámci jednotlivých regionů. Co se týče keramiky, má Vysoké Mýto po celý středověk silné vazby na západní Moravu, u souboru skla nelze zatím bližší souvislosti vyvozovat.

Nálezy z parcel při východní frontě vysokomýtského náměstí zahrnují podobné spektrum výrobků, jaké známe z ostatních královských měst, včetně prestižních importů a dosud neregistrovaných nálezů skla. Je nutno mít na paměti, že soubory ze zasy-

paných studní a jímek mají kromě zřejmých kvalit i své problémy. Bylo už vícekrát poukazováno na to, že pokud objekt sloužil primárně jako studna, je ve skutečnosti starší než nálezy v jeho zásypu. Navíc ani průkazné rozlišení mezi studnami a jímkami není jednoduchou záležitostí. Řada podobných souborů odpadního charakteru je evidentně časově nehomogenní a postrádá čisté stratigrafické sekvence, ať už z důvodu příležitostného čištění jímek nebo z jiných příčin. Všechny nejistoty tohoto typu, které jsou přítomny i u souboru z Vysokého Mýta, mají samozřejmě vliv na spolehlivost jakýchkoliv chronologických úvah.

PRAMENY A LITERATURA

- Bláha, J. 1987:* Archeologický průzkum v Olomouci. Staveniště obchodního domu Prior, objekty 5/78, 59/79 a 68/79 (keramika), Sešit 2 – Archäologische Ausgrabungen in Olmütz. Baustelle des Warenhaus Prior, Befunde 5/78, 59/79 und 68/79 (Keramik), Heft 2. Archeologické prameny k dějinám olomoucké oblasti, svazek I. Olomouc.
- CDB V/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Tomus V, Fasciculus 1, ed. J. Šebánek et S. Dušková, Pragae 1974.*
- Černá, E. (ed.) 1994:* Středověké sklo v zemích Koruny české. Most
- Černá, E. 1995:* Nálezy skel ze středověkého Mostu, Soubor z jímky 1, sek. M 12 u č.p. 226 – Mittelalterliche Gläser aus Most, Bodenfunde aus der Abfallgrube 1 bei Parz. Nr. 226, Sek. M 12. In: Blažek, J. – Meduna, P. (eds.), Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983–1992, Most, 239–262.
- Černá, E. 1997:* Sklo ve výbavě středověkého mosteckého domu – Glas in der Ausstattung des mittelalterlichen Hauses in der Stadt Most, *Archaeologia historica* 22, 331–344.
- Drahoš, J. 1922:* Archiv Stavebního úřadu ve Vysokém Mýtě, složka č.p. 33. Nákras na postavení místností pro uhlí a dřevníky ve dvoře domu čís. pop. 33 v ulici Vladislavově, patřícího panu Jaroslavu Švábovi, ve Vysokém Mýtě.
- Dvořák, R. 1974:* Vysoké Mýto. Stručné dějiny města. Hradec Králové.
- Frolík, J. – Sigl, J. 1985:* K počátkům města Chrudim – Zu den Anfängen der Stadt Chrudim, *Archaeologia historica* 10, 175–180.
- Frolík, J. – Sigl, J. 1995:* Příspěvek k dějinám vybraných královských měst ve východních Čechách na základě nových archeologických výzkumů, in: *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech, Miasto, Wrocław*, 81–89.
- Frolík, J. – Sigl, J. 1998:* Chrudim v pravěku a středověku. Obrázky každodenního života (katalog výstavy) – Chrudim in prehistory and the Middle Ages. Pictures of everyday life. Chrudim.
- Fryda, F. 1983:* Nálezy středověkého dřeva z Plzně – Funde mittelalterlichen Holzes aus Plzeň, *Archaeologia historica* 8, 287–297.
- Fryda, F. 1990:* Typologie středověkého skla v Čechách od 13. do konce 15. století, *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 5, 59–77.
- Gołębiewski, A. 1993:* Mittelalterliche und neuzeitliche Glaserzeugnisse von ausgewählten Fundstätten Nordpolens, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 21, 107–134.
- Grew, F. – Neergaard, M. de 1996:* Shoes and Pattens. Medieval Finds from Excavations in London 2. London.
- Groenman–van Waateringe, W. 1980:* Mittelalterliche Lederfunde aus der Lübecker Innenstadt, in: *Archäologie in Lübeck, Lübeck*, 114–117.
- Hejdová, D. – Fryda, F. – Šebesta, P. – Černá, E. 1983:* Středověké sklo v Čechách – Mittelalterliches Glas in Böhmen, *Archaeologia historica* 8, 243–266.
- Hejdová, D. – Nechvátal, B. 1967:* Studie o středověkém skle v Čechách (soubor z Plzně, Solní ul.) – Studie über das mittelalterliche Glas in Böhmen, *Památky archeologické* 58, 433–498.
- Kejř, J. 1998:* Vznik městského zřízení v českých zemích – Die Entstehung der Stadtverfassung in den böhmischen Ländern. Praha.
- Klápště, J. 1983:* Studie o středověké studně z Mostu – Studie über einen mittelalterlichen Brunnen aus Most, *Památky archeologické* 74, 443–492.
- Klápště, J. 1994:* Paměť krajiny středověkého Mostecká – Das Landschaftsgebiet Most als Zeuge des Mittelalters. Most.

- Klápště, J. 1998: Die Anfänge der jüngeren mittelalterlichen Keramik in Böhmen als kulturhistorisches Problem – Počátky mladší středověké keramiky v Čechách jako kulturně historický problém, Archeologické rozhledy 50, 138–158.*
- Lehečková, E. 1975: Nové nálezy středověkého skla z Kutné Hory – Neue mittelalterliche Glasfunde aus Kutná Hora, Památky archeologické 66, 450–485.*
- Müller, U. 1996: Holzfunde aus Freiburg/Augustinereremitenkloster und Konstanz. Herstellung und Funktion einer Materialgruppe aus dem späten Mittelalter. Stuttgart.*
- Nekuda, R. 1980: Korpus středověké keramiky datované mincemi z Moravy a Slezska – Das Korpus der mittelalterlichen münzdatierten Keramik aus Mähren und Schlesien, Archaeologia historica 5, 389–450.*
- Nekuda, V. – Reichertová, K. 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě – Mittelalterliche Keramik in Böhmen und Mähren. Brno.*
- Petráň, J. a kol. 1985: Dějiny hmotné kultury I/1–2. Praha.*
- Pišťek, Z. 1983: Archiv Stavebního úřadu ve Vysokém Mýtě. Inženýrsko-geologický průzkum, technická zpráva. Brno: Rudný projekt Košice.*
- Poche, E. a kol. 1982: Umělecké památky Čech 4. Praha.*
- Radoměrský, P. – Richter, M. 1974: Korpus české středověké keramiky datované mincemi – Korpus mittelalterlicher münzdatierter Keramik aus Böhmen, Sborník Národního muzea v Praze, Řada A – Historie 28, 57–171.*
- Richter, M. 1982: Hradištko u Davle – městečko ostrovského kláštera – Hradištko bei Davle – eine Kleinstadt des Ostrover Klosters. Praha.*
- Richter, M. 1994: Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky) – Töpferofen aus Staré Mýto (Zur Frage der Anfänge der hochmittelalterlichen Keramik), in: J. Fridrich – J. Klápště – P. Vařeka (eds.), Mediaevalia archaeologica bohemia 1993, Památky archeologické – Supplementum 2, 145–157.*
- Richter, M. – Sigl, J. 1987: Výzkum Starého Mýta v roce 1986, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 14, 88–96.*
- Richter, M. – Sigl, J. 1988: Archeologický výzkum Starého Mýta v roce 1987, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 15, 95–103.*
- Richter, M. – Sigl, J. 1989: Archeologický výzkum Starého Mýta v roce 1988, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 16, 35–38.*
- Richter, M. – Vokolek, V. 1995: Hradec Králové – Slovanské hradiště a počátky středověkého města – Hradec Králové – ein slawischer Burgwall und Beginn einer mittelalterlichen Stadt. Hradec Králové.*
- Richterová, J. 1999: Venkovské krčmy v okolí Prahy na přelomu středověku a raného novověku – Tavernen in der Umgebung Prags an der Wende des Mittelalters und der Neuzeit, Archaeologia historica 24, 111–124.*
- Schütte, S. 1982: Spielen und Spielzeug in der Stadt des späten Mittelalters, In: R. Pohl–Weber (ed.), Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt, Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke–Museum), 201–210.*
- Schmidt–Thomé, P. 1986: Hölzernes Tischgeschirr des 13. Jahrhunderts, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 4, 129–158.*
- Sigl, J. 1977: Předběžné výsledky archeologického výzkumu v poloze „Staré Mýto“ na katastru obce Tisová (o. Ústí nad Orlicí), in: Středověká archeologie a studium počátků měst, Praha, 90–99.*
- Sommer, P. 1977: Archeologický výzkum na náměstí a u kostela sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě, o. Ústí nad Orlicí – Die Archäologische Ausgrabung auf dem Marktplatz und bei der St. Laurentiuskirche in Vysoké Mýto, in: Archeologie a studium počátků měst, Praha, 120–121.*
- Sommer, P. 1981: Střenka ve tvaru sokolníka z Vysokého Mýta – Messergriff in der Form eines Falkners aus Vysoké Mýto, Praehistorica 8 (Varia archaeologica 2), Praha, 315–318.*
- Šmahel, F. 1995: Husitská revoluce 1. Doba vymknutá z kloubů. Praha.*
- Šmejda, L. 1998: Středověké studny z Vysokého Mýta (okr. Ústí nad Orlicí). Bakalářská diplomová práce. Slezská univerzita v Opavě.*
- Teryngerová, H. 1995: Předběžná zpráva o hromadném nálezu gotického skla v Opavě, in: Sborník Památkového ústavu v Ostravě, Ostrava, 33–36.*
- Vávra, I. 1971: Trstenická stezka, Historická geografie 6, 77–132.*
- Vařeka, P. 1998: Proměny keramické produkce vrcholného a pozdního středověku v Čechách – The erratic character of ceramic production in the High and Later Middle Ages in Bohemia, Archeologické rozhledy 50, 123–137.*

Vich, D. – Vokolek, V. 1997: Nálezky získané do sbírek AO MVC v letech 1996–97, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 23, 3–27.

Wirth, Z. 1902: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Vysokomýtském. Praha.

Wywrot, B. 1995: Problemy badań nad średniowiecznymi wyrobami skrzanyimi ze Starego Miasta w Kołobrzegu, Materiały zachodniopomorskie 41, 269–301.

ZUR MATERIELLEN KULTUR IM MITTELALTERLICHEN VYSOKÉ MÝTO

Der vorliegende Beitrag beschreibt die Funde aus zwei mittelalterlichen Steinbrunnen und einer ausgeholzten Abfallgrube. Dieser Fundkomplex stammt aus der 1972 auf den Parzellen Nr. 25, 33, 87 und 88 der ehemaligen Königsstadt Vysoké Mýto durchgeführten Rettungsgrabung.

Brunnen Nr. 1 enthielt Keramik aus der zweiten Hälfte des 13.–14. Jahrhunderts und Holzfunde (Löffel, Daubenschalen). Mehrere Keramikgefäße sind mit dem Material vom nahegelegenen Fundplatz Staré Mýto vergleichbar. Staré Mýto war der direkte Vorläufer der wohl in den 60er Jahren des 13. Jahrhunderts gegründeten Königsstadt Vysoké Mýto. Weitere Analogien für diese Warenart stammen aus Westmähren. Dieser Keramikkomplex enthält auch einen Anteil von Erzeugnissen anderen Charakters, die als Kolonisationskeramik bezeichnet werden (einschließlich der hellen rot bemalten Keramik und der Miniaturgefäße).

In der Verfüllung von Brunnen Nr. 2 war fortgeschrittene hochmittelalterliche Keramik mit breiterem Typenspektrum, die wir in das 14.–15. Jahrhundert setzen können. Wiederum finden wir gemeinsame Züge mit dem Kreis der ostböhmischen und westmährischen Keramikproduktion. Ein interessanter Vertreter ist eine hart gebrannte Tasse mit dreieckförmiger Mündung und Bandhenkel (*Abb. 11/1, 2*). Daneben wurde auch ein Komplex von mittelalterlichem Glas gefunden, mit Fragmenten der sog. böhmischen Kannen, kleinen verzierten Kannen sowie weitere Gegenstände aus Holz und Leder (Schuhfragment).

Die ausgeholzte Abfallgrube bot außer einigen geläufigen Funden auch einen luxuriös ausgeführten beinernen Messergriff mit eingeschnitzter Figur eines Falkerns gleichfalls aus dem 14.–15. Jahrhundert.

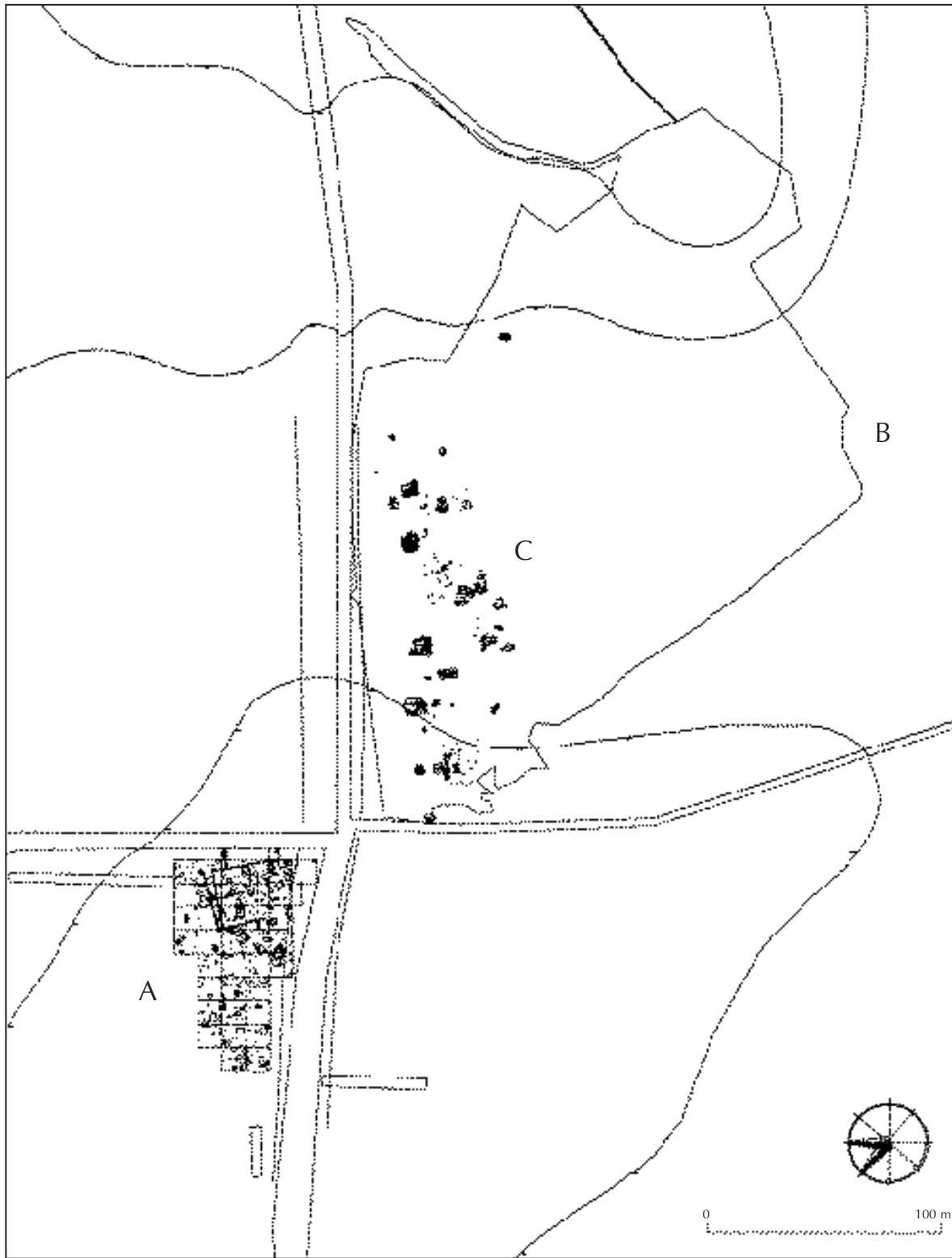
ZPRÁVA O ARCHEOLOGICKÉM VÝZKUMU VE ŽDÁŘE NAD SÁZAVOU, TRAŤ STARÉ MĚSTO, V LETECH 1996–1999

RICHARD ZATLOUKAL

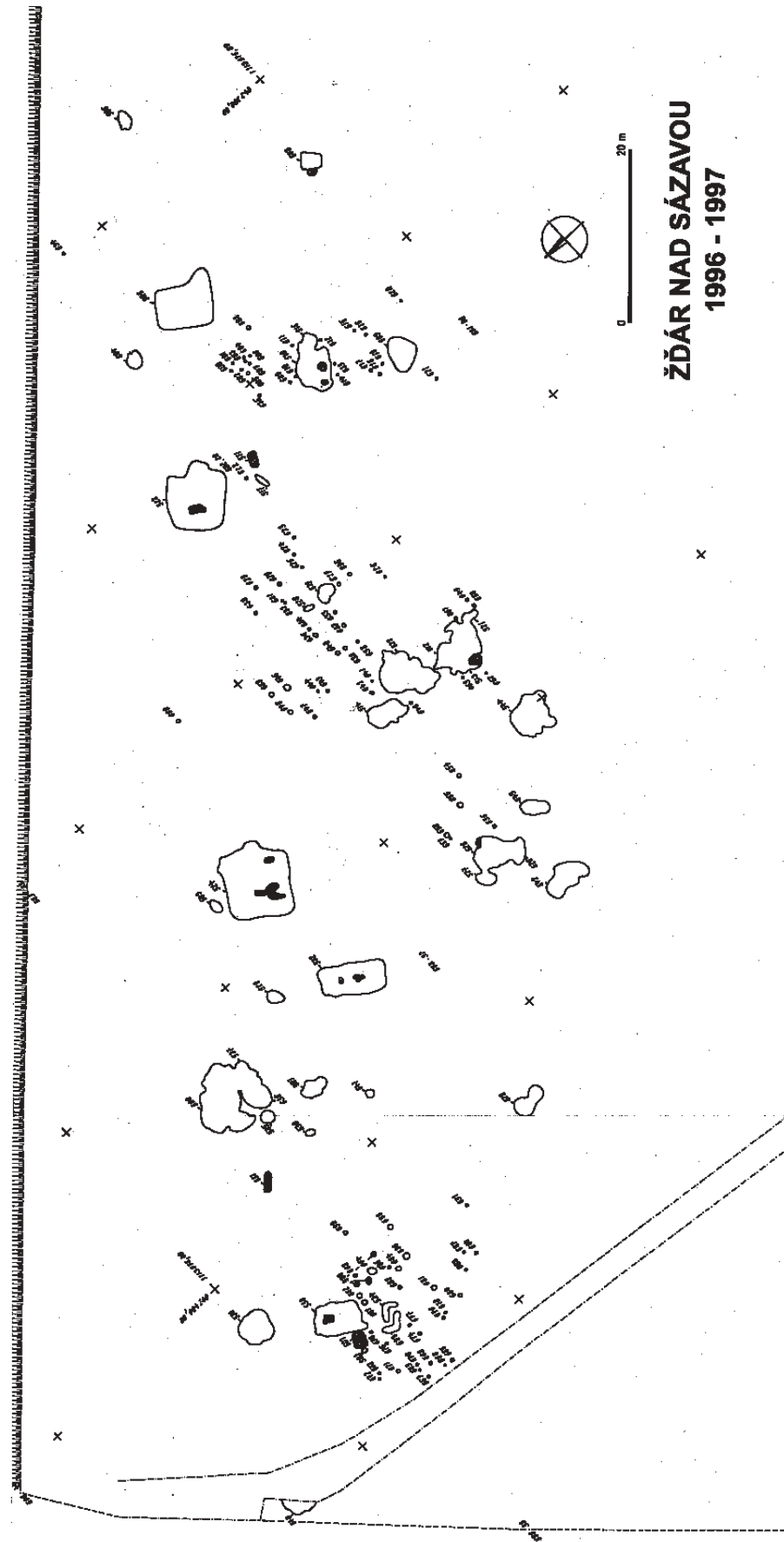
Otázku, kde stávala osada s tržními právy založená žďárskými cisterciáky a zmíněná kronikářem Jindřichem Řezbářem (*FRB II*, 534), se pokusil alespoň rámcově, ale intuitivně správně řešit již *B. Drož* (1903, 40). Její existenci předpokládal v trati „Na starém městě“ mezi bývalou vesnicí Zámek Žďár a městem Žďár n. S. Poloha „Staré město“ (dle ZM ČSFR 23–22–25 z roku 1992) při dnešním severním okraji intravilánu Žďáru n. S. svou jedinečností přitahuje archeology již bezmála sedmdesát let. Historie bádání zde spadá až do roku 1929, kdy v lokalitě prováděl vykopávky *L. Kostka* (*Richter* 1974, 233). Svůj nález základového zdiva interpretoval jako malý jednolodní kostelík s podkovovitou apsidou. Při revizní sondáži v roce 1968 provedené *M. Richterem* (1974, 233) bylo zjištěno základové zdivo, které ovšem svým charakterem neodpovídalo středověkému stáří. Také orientace objektu k severu nejspíše vylučuje funkci kostela a zřejmě se jednalo o základy novověké kapličky (*Richter* 1999, osobní sdělení). Ovšem i toto zjištění bylo dalším stupněm k identifikaci skutečné polohy trhové vsi. Pouhé traťové jméno *locus desertus Bohemorum* nebo *ager Bohemorum*, později „Na starém městě“ (*Svoboda* 1937, 146), v sobě zahrnovalo příliš velký prostor. Kombinací topografického rozboru a terénní prospekce se *M. Richterovi* (1974, 233–234) postupně podařilo lokalizovat osídlení z 13. století a v letech 1970–1972 zde provést plošný odkryv (obr. 1), který objevil centrální část městečka.

Zájem o „Staré město“ byl oživen počátkem 90. let, kdy představitelé města Žďáru n. S. vedli několikaleté jednání se zástupci Archeologického ústavu tehdejší ČSAV (*M. Richter*, *R. Procházka* a *M. Geisler*) ohledně přípravy plánu územního rozvoje. Pro zmíněný prostor byl vypracován megalomansky pojatý projekt vycházející ze zcela nereálných představ o rozvoji regionu, který v sobě zahrnuje výstavbu satelitní kolonie rodinných domků na klíč s investičním podílem města Žďár¹. Uskutečňování stavebního záměru započalo v září roku 1996 mechanickými skrývkami ornice na základní ploše (220 x 60 m; obr. 1) archeologického výzkumu (*Geisler – Zatloukal* 1998). S několika přestávkami pokračovaly zemní práce až do května 1998, takže prozkoumaná plocha se více než ztrojnásobila, ovšem archeologické poznatky již byly veskrze negativní. V prvních měsících roku 1999 byla skrytá plocha prorýhována sítí výkopů pro kanalizaci, kterých bylo využito pro dokumentaci výšky skalního podloží a odebírání vzorků. Další objekty se ani během těchto prací již nepodařilo zjistit. Můžeme proto konstatovat, že archeologicky doložitelné pozůstatky původní osady s tržními právy se koncentrují pouze kolem úvozové cesty směrem na Starý dvůr, což při svém výzkumu zjistil už *M. Richter* (1974, 234).

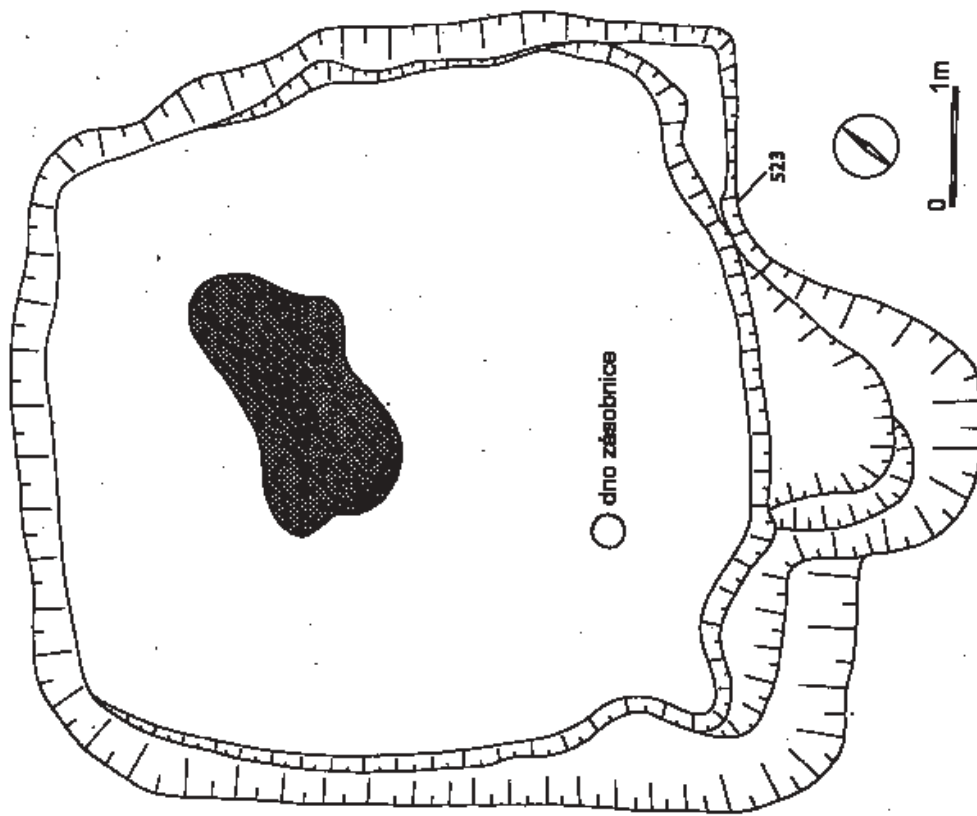
¹ Do konce roku 1999 včetně nebyl postaven (tzn. prodán) žádný dům.

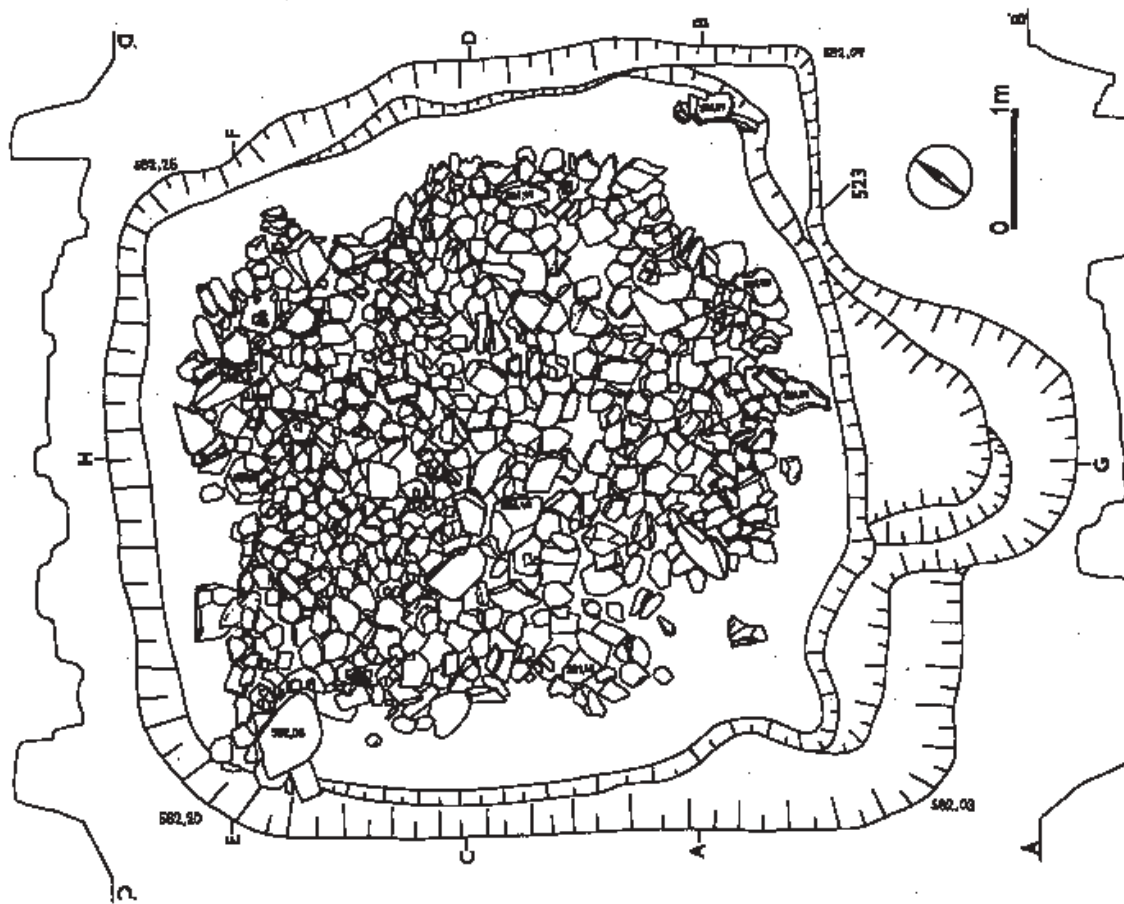
OBR. 1. ŽDĀR N. SÁZAVOU, POLOHA STARÉ MĚSTO. A – PLOCHA ZKOUMANÁ M. RICHTEREM. B – PLOCHA ZKOUMANÁ V LETECH 1996–1999. C – OBJEKTY ZJIŠTĚNÉ V LETECH 1996–1999 (VIZ OBR. 2).

OBR. 2. ŽDÁR N. S., TRATĚ „STARÉ MĚSTO“. ČÁST PLOCHY ZKOUMANÉ V LETECH 1996-1997 (SROV. OBR. 1C).

OBR. 4. ŽDAR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“. VYPREPÁROVANÝ KONTEXT 523, MŘÍŽKA ZVYRAZUJE PRO-
PALENOU PLOCHU.

OBR. 3. ŽDAR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“. KONTEXT 523 S KAMENNÝM ZÁVALEM.

Možnosti archeologického poznání této lokality jsou omezeny především skutečností, že mezi dobou zániku a výzkumem uběhla relativně krátká doba pouhých 700 let, během které se nestačil vytvořit dostatečně masivní půdní horizont, jenž by středověké situace ukryl před následky hluboké orby. Na prozkoumané ploše byla odkryta další část osady s tržními právy založené mezi roky 1252–1257², přičemž se podařilo vymezit prostor její souvislé zástavby na úseku západního a jižního obvodu. Zástavbu tvořila obytná stavení, z nichž se dochovaly pouze části zahloubené do země, zřejmě původně sloužící jako zásobní komory. Jejich půdorys kolísal od téměř čtvercového se vstupním výklenkem (kont. 505: 6,5 x 4,8 x 0,6 m; 523: 8,2 x 6,3 x 0,8 m /obr. 4/; 524: 9,2 x 7,6 x 1,0 m /obr. 5/) až k obdélníkovému bez patrného vstupu (kont. 532: 8,0 x 3,0 x 0,3 m /obr. 6/). Žádný ze zjištěných objektů nezanikl požárem, naopak předpokládáme, že byly zcela rozebrány a jejich stavební prvky opětovně použity při montáži domů v nové poloze dnešního Žďáru (srov. *Richter 1974*, 236). Po určitou dobu, nepřesahující asi hranici desíti let, byl opuštěný prostor ponechán postupnému pustnutí a objekty se zvolna zanášely hliněnou výplní. Poté se pozornost vlastníků pozemků, žďárských cisterciáků, opět obrátila k zemědělsky výhodně položenému areálu bývalého městečka a terén degradovaný zahloubenými objekty byl uměle srovnán. Největší objekty byly zavezeny kamením (např. výplň v kont. 523 /obr. 3/ obsahovala asi 4,7 m³ a v kont. 524 asi 3,5 m³ velkých kamenných zlomků)³. Vlastní dřevěné domy byly zřejmě drážkové (srov. *Piekalski 1996*) nebo hrázděné konstrukce vztyčené na obvodovém trámovém věnci uloženém podél stěn (dobře patrné u kont. 524). Střechy měly pravděpodobně sedlovou kostru. Na podlahách zahloubených částí domů se dochovaly pozůstatky po jednoduchých otopných zařízeních, tvořených prostými ohništi. Ve většině případů se již jednalo o víceprostorové domy, skládající se z obytného úseku neseného kúlovou konstrukcí, která přiléhala k zahloubené komoře. Předpokládáme, že komory byly alespoň zčásti vyzdívané: tak předběžně interpretujeme původní použití kamenů, jimiž byly tyto objekty zasypany a v počáteční fázi rozsáhlejší stavby sloužily jako obytné provizorium. Pro krátkost doby trvání žďárského fora některé domy (kont. 524 a 532) již nebyly rozšířeny a po celou dobu své existence měly nejspíše jen jednoprostorovou dispozici. Na SZ okraji prozkoumané plochy byla mělce zahloubená obytná stavba snad s pultovou střechou spočívající na dvou sloupech v rozích a na ní navazující nadzemní část s kúlovou konstrukcí (kont. 538: 4,9 x 4,0 x 0,2 m /obr. 7/). V těsné blízkosti tohoto objektu bylo nalezeno i několik pecí se dny vyloženými kameny (kont. 501, 664 a 900).

Obytné stavby (kont. 505, 523, 524 i 538 /obr. 2/) tvořily zřetelnou „uliční čáru“, mírně se odchylojící od směru současné úvozové cesty, která patrně rozdělovala městečko do dvou částí. Za současného stavu poznání jej proto lze řadit spíše k ulicovému typu. Právě odklon od středové komunikace je možné pokládat za náběh na vřetenovité se rozšiřující náves, jejíž šířka se pohybovala mezi 60–70 m, jak vyplývá ze zakreslení obou výzkumů (*Richter 1974*; *Geisler – Zatloukal 1998*) do jediného plánu (obr. 1). Odlišný typ zástavby představovaly komplexy lehce přestřešených mělkých nepravidelných jam s destrukcemi kamenných pecí (kont. 510, 513, 525). V jejich zásypu se našlo množství porézní přepálené mazanice a železné strusky. Proto je lze s velkou pravděpodobností považovat za výrobní (kovářské) objekty. O urbanistickém uspořádání osady svědčí to, že se tyto stavby soustřeďovaly právě na protilehlém okraji sídelní plochy vůči obytnému úseku. Za kovářské výhně či vyhřívačky lze považovat i dna pecí nalezených spíše soliterně (kont. 508, 511, 531). Zástavba byla doplněna lehkými nadzemními stavbami (patrně hospodářského charakteru – chlévy, seníky apod.), z je-

² Jindřich Řezbář se zmiňuje, že se tak stalo za opata Fridricha z Pomuku, který byl v úřadu pouze v letech 1252–1253, ovšem dostal funkci cellaria, kdy dohlížel i na stavbu kláštera. V roce 1257 již městečko muselo stát, neboť tam přišel Jindřich se svými rodiči a žili zde (*FRB II*, 521, 534).

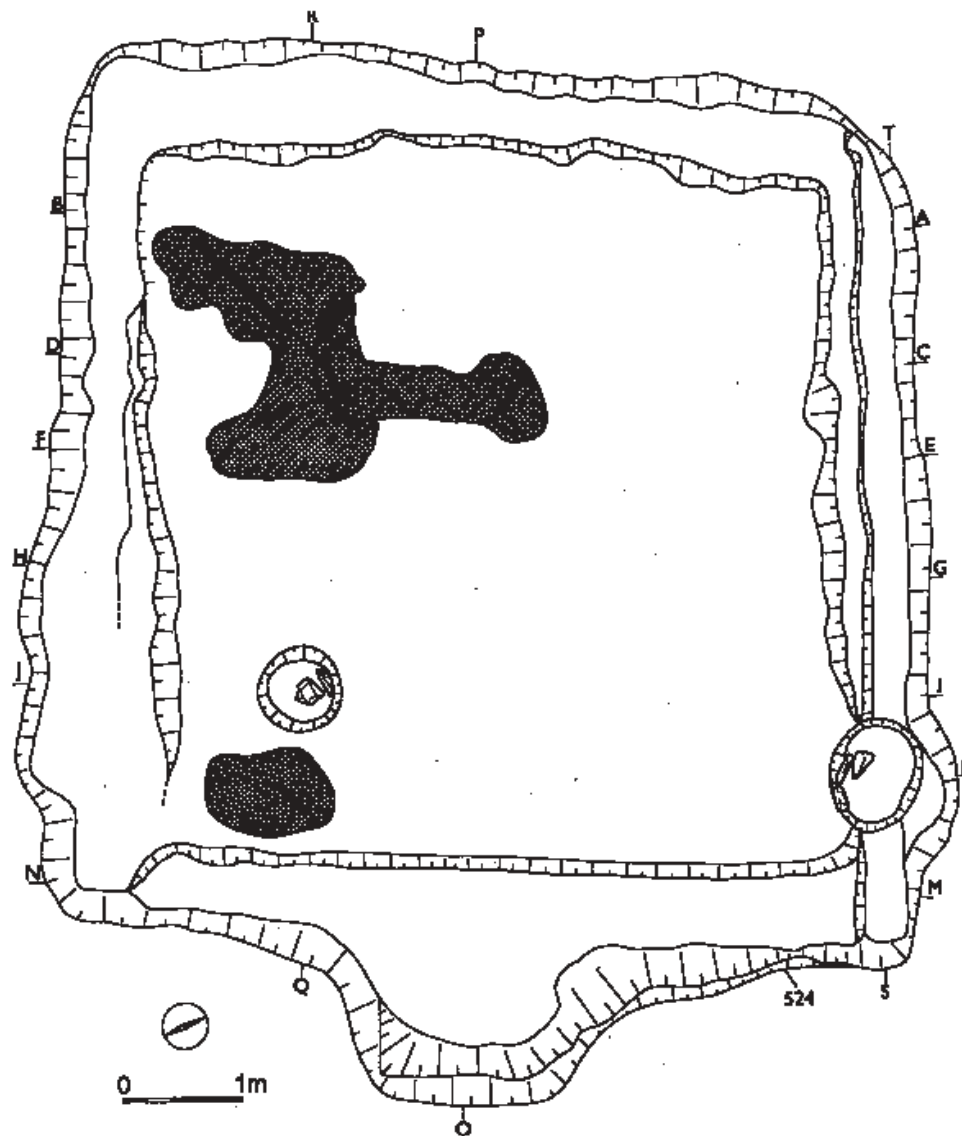
³ V nalezených horninách převažovaly biotitické ruly a migmatity, ojediněle pegmatit, kvarcit a křemen (*Dvořák 1998*).

jichž konstrukce se dochovaly pouze stopy po kůlech zapuštěných do země. Je obtížné z nich rekonstruovat původní půdorysy. Stejně obtížná je i rekonstrukce původních parcel, na něž zřejmě byla nově založená osada rozměřena. Jejich náznak však lze spatřovat v uspořádání obytných staveb a k nim náležejících výrobních objektů. Také je zde možno vyzorovat pravidelné rovnoběžné rozložení jednotlivých parcel, na které navazovala záhumenicová plužina (srov. Černý 1976, 105). Konkrétně se jedná o pozemky široké kolem 20 m situované kolmo ke komunikaci, k níž se soustřeďovaly obytné objekty. Na ně navazovala část hospodářská a pole.

V náleзовých situacích prakticky nebyly zachyceny superpozice, což jenom potvrzuje pravdivost písemných pramenů o krátkosti trvání (nejméně 10 a nejdéle 24 let) tržní osady (FRB II, 534), než byla přenesena do prostoru historického jádra dnešního Žďaru n. S. Tento stav se projevuje i v movitých nálezech, kde prakticky chybí vzácnější mobiliář a nástroje z kovů, vyjma ztracených nebo zničených kusů. Přesto bylo zainventováno více než 1100 artefaktů. Keramika je zastoupena pouze fragmenty běžné kuchyňské a stolní hrnčiny. Jen zcela nepatrné množství (asi 4–6 nádob) by bylo možné rekonstruovat seriózním způsobem, při němž převládá původní dochovaný materiál nad doplňovanými částmi. Nejpočetnější zastoupení má bezuchý vejčitý hrnec buď zcela bez výzdoby nebo zdobený na okraji a plecích vlnicí, případně vodorovnými rýhami až žlábkem (obr. 8–10). Technologicky se jedná o nádoby vyráběné většinou náleповou technikou a obtáčené na pomalém ručním kruhu. Dna nesou stopy po podsýpce, v několika případech je na dně patrná zpravidla kruhová nebo i čtvercová značka. V keramické masě se stále vyskytuje jako ostřivo grafit (9 %), oproti jihomoravským nálezům je zde poměrně hojně využívána příměs slídy (90 %). U části nálezů nelze makroskopicky rozhodnout o dominujícím ostřivu, materiál obsahuje jak tuhu, tak slídu. Jedná se o jev společný pro nálezy z oblasti Českomoravské vrchoviny (např. Telč, Jihlava). Středověcí hrnčíři v tomto regionu využívali méně kvalitní jílovité hlíny s přirozeným vysokým obsahem slídy, které se tvořily na krystalickém podloží. Opticky nejvýraznější skupinu tvoří fragmenty tuhových zásobnic, zpravidla s kyjovitým okrajem zdobeným vodorovnými prstovými žlábkem. V obytném objektu kont. 523 se našlo dno zásobnice zapuštěné přímo do hliněné podlahy (obr. 4). O jisté šetrnosti obyvatel svědčí okraje zásobnic s reparačními otvory, kterými byly protaženy drátky na stažení popraskané nádoby. Z dalších typů jsou zde zastoupeny např. zvoncovité pokličky, tvarově se blížící až kónickým miskám, zřejmě i jejich použití bylo víceúčelové. Naproti tomu se nepodařilo získat žádnou plochou pokličku, charakteristickou pro první polovinu 13. století. Nedá se vyloučit, že některý z drobných střepů interpretovaný jako okraj misky byl původně plochou pokličkou. O pravděpodobném původu aspoň části kolonistů, které přilákala stavba konventního chrámu, a o jejich vlivu nás informují nejen písemné prameny: *Teutunici veniunt, accurrunt ataque Moravi* (FRB II, 530), ale projevy můžeme sledovat i na keramice. Dolnorakouský původ mají zřejmě fragmenty konviček s třmenovými oušky, i když mohly být vyráběny již v novém sídelním území. Podunajský vliv se projevuje na hlavičce beránka z aquamanile (obr. 10: 111/1), kdy se zároveň jedná o doklad vyšší stolovací úrovně majitele a možné příslušnosti k movitější vrstvě obyvatel. Kovový inventář je zastoupen ještě sporadičtěji, většinou se jedná o zlomky již neurčitelných železných předmětů, pouze v několika případech je možné rozeznat čepele nožů. Nálezy barevných kovů jsou omezeny na měděné popř. bronzové slitky a poněkud se vymyká jedinečná bronzová přezka, získaná však při povrchovém sběru (obr. 10: 139/17). Je třeba ovšem opětovně zdůraznit, že nemáme k dispozici běžný náleзовý fond, ale jen zničené nebo ztracené předměty, které obyvatelům nestály za přestěhování.

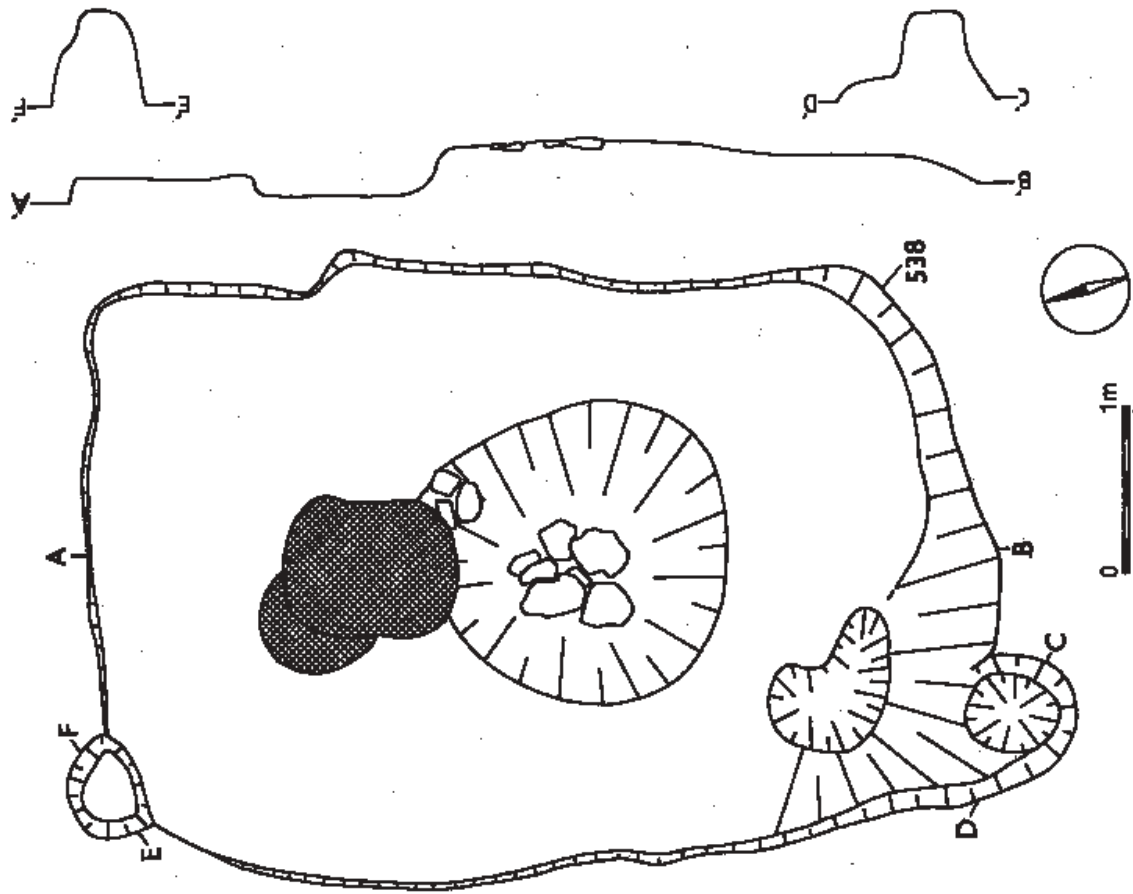
Ve fázi základního zpracování terénní dokumentace není možné vyslovit obecnější závěr. Můžeme se pouze pokusit o rekapitulaci poznatků.

Do poloviny 13. století už byla velká středověká kolonizace ukončena, pokračovala ovšem vnitřní kolonizace, zaměřená především na řídce osídlené kraje, k nimž

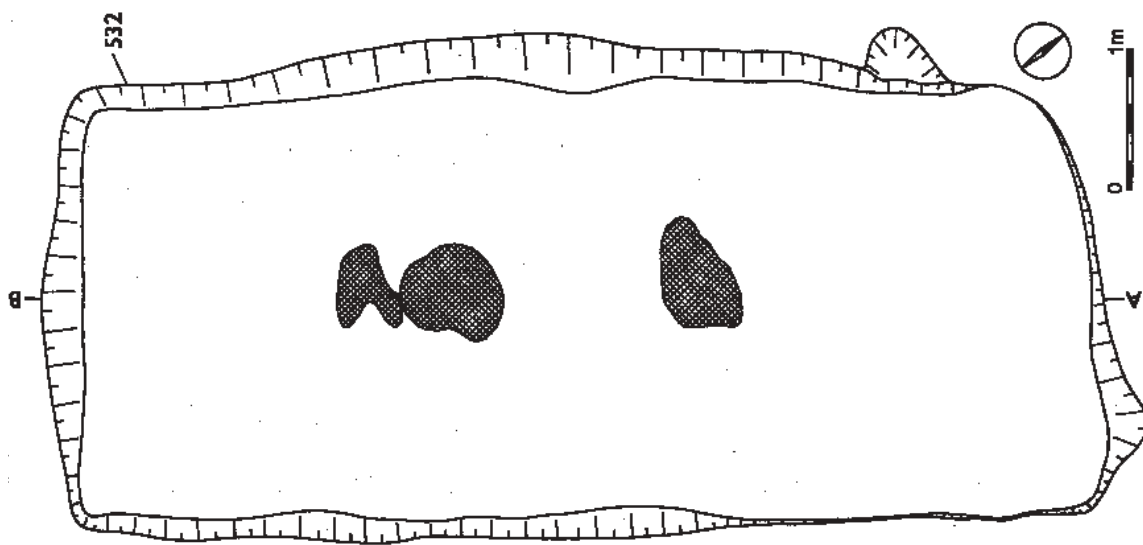

OBR. 5. ŽDÁR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“. VYPREPAROVANÝ KONTEXT 524.

pomezní hvozď Českomoravské vrchoviny beze sporu patřil. V nejstarším písemném pramenu (*CDB I*, č. 158, s. 163–165), který lze pro historii Žďárska použít, kladeném mezi roky 1146–1148, potvrzuje kníže Vladislav II. (1140–1174) na žádost biskupa Jindřicha Zdíka darování Libického újezdu (*circuitum de Lubac*) olomouckému kostelu. Listina také vymezuje hranice panství, které na jedné straně tvoří řeka Kamenice (dnes Chrudimka), na druhé Libická cesta (*via Lubetina*), dále vody Oslavy na Moravě a Palavy (dnes Doubrava) v Čechách. Libická stezka (*Jireček 1856*, 122–123; *Dudík 1877*, 15; *Kalousek 1878*, 653; *Dudík 1878*, 134; *Drož 1903*, 3–4; *Horák – Chramosta 1923*; *Sameš 1933*, 69; *Roubík 1938*, 15; *Květ 1997*, 17–18; *Měřínský – Zumpfe 1998*, 178) sice patřila pouze mezi komunikace regionálního významu, nicméně tvořila důležitou spojnici Čech s Moravou, která byla chráněna lidmi zvanými stráž (*ztras*). Stezka měla vést od Čáslavi k Ronovu, dále poříčím řeky Doubravy přešla k Uhelné Příbrami a odtud směřovala po levém břehu Doubravy k Libici. Poté pokračovala k Chotěboři a někde u Radostína opustila poříčí Doubravy a táhla se ke Střížanovu, kde překročila české pomezí a mířila ke Žďáru a Velkému Meziříčí (*Hraše 1885*, 40). Po této komunikaci pravděpodobně pronikali v první polovině 13. století i prospektoři a horníci

OBR. 7. ŽDÁR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“. VYPREPAROVANÝ KONTEXT 538.

OBR. 6. ŽDÁR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“. VYPREPAROVANÝ KONTEXT 532.

a usazovali se ve vhodných rudonosných oblastech. O jejich přítomnosti v daném regionu nás k událostem v roce 1252 informuje právě Jindřich Řezbář: *montani multi* (FRB II, 530). K samotnému počátku stejně jako i k přesné lokalizaci vesnice Žďár, kam přišli v únoru 1252 cisterciáčtí mniši, nemáme ani písemné ani archeologické prameny. V oblasti soutoku řeky Sázavy a potoků Stržského a Staviště ale můžeme předpokládat na Libické stezce brod, neboť na dalším toku je Sázava již zahlobena do poměrně obtížně překonatelného kaňonovitého údolí. Počátky Žďáru pak je možno dávat do souvislosti s tímto hypotetickým brodem a k němu náležející mýtnici. Starý Žďár byl za opata Winrica (1262–1276) rozbořen a místo zaplaveno vodami nového rybníka (FRB II, 538), M. Richter (1974, 239–240) jej klade do prostoru dnešního Branského rybníka a umístění podpořil i filologickým rozbořením příslušné pasáže ve Žďárském letopise větším (FRB II, 534).

S počátky organizovaného osídlování Českomoravské vrchoviny v prostoru Žďárska je spjat majitel pomezí hvozdu Jan z Polné, který oslovil osecké cisterciáky a ti na jeho žádost založili roku 1234 filiační klášter *Bernhardi cella* v místě zvaném *Nyscow*. Působili zde pět let, než byli na základě jistých neshod opatem Slávkem povoláni zpět do Oseka (FRB II, 523–524). Zpravidla je *Nyscow* ztotožňován s Nížkovem ležícím asi 10 km ZJZ od Žďáru a klášter je umisťován k dnešnímu kostelu sv. Mikuláše (Kalousek 1878, 662; Drož 1903, 14; Zemek – Bartušek 1956, 25; CDS 1964, 239; Vlček – Sommer – Foltýn 1997, 386; Charvátová 1998, 303; Samek 1999, 671; Kuča v tisku, heslo Nížkov). S touto fundací je spojována i listina hraběte Jana vrocená mezi roky 1232–1234 (CDB III/1, č. 100, s. 115–117) o založení kláštera v Neskowe, která by právě shodnost se současným Nížkovem měla potvrzovat. Bohužel prakticky nebylo bráno v úvahu kritické vyhodnocení zmíněné listiny, již schází kromě vrocení také invokační formule, svědci a je opatřena zřejmě nepatřičnou pečeti (např. von Krones 1898, 122–124; Svoboda – Trnka 1919, 124–128). Nejdůsledněji se spornou „nelistinnou“ listinou zabýval J. Šilhan (1976, 199–202), který shromáždil řadu dokladů, umožňující ji považovat za pouhé žakovské cvičení sepsané v oseckém skriptoriu (srov. Čechura 1983). Neúspěšná osecká filiace pak byla kladena do trati Míchovy u Nového Města na Moravě (Svoboda – Trnka 1919, 132) nebo do oblasti mezi Vojnovým Městcem⁴ a Dářkem, od roku 1480 zatopeným rybníkem Velké Dářko⁵ (Šilhan 1976, 203). Do získání nových (zřejmě archeologických) pramenů asi zůstane otázka Nížkova otevřená, nicméně kostel sv. Mikuláše stojí v poloze typické pro farní vesnický chrám, tedy v centrální pozici na návrší. To zcela nevyhovuje nárokům pro umístění cisterciáckého kláštera (Řehole 1998, č. LXVI, s. 58), chybí zde i voda a potřebný prostor. Pomíjím přitom řádový zvyk zakládat konvent do údolí (Charvátová 1998, 41).

Po neúspěchu s cisterciáky Jan z Polné obrátil svou pozornost k řádu německých rytířů, pro které v listině ze 7. července 1242 potvrzené králem Václavem I. (CDB IV/1, č. 13, s. 74–75) uskutečnil velkou donaci v oblasti Čáslavska. Avšak ani tímto krokem nebyla jeho donátorská potence vyčerpána. Jeho životní pouť se však chýlila ke konci, a tak svůj záměr založit klášter v místě nezdařené fundace⁶ přenesl na Přibyslava z Křižanova (FRB II, 524–526). Vlastní založení žďárského kláštera realizoval až znojemský purkrabí Boček z Obřan, plnící tak odkaz svého tchána Přibyslava z Křižanova. V zakládací listině (CBD IV, č. 259, s. 439–441), potvrzené tehdejším markarbětem moravským Přemyslem Otakarem, je vymíněn i podíl vdovy po Přibyslavovi Sibyly, Bočkovy ženy Eufemie a jeho dcery Alžběty.

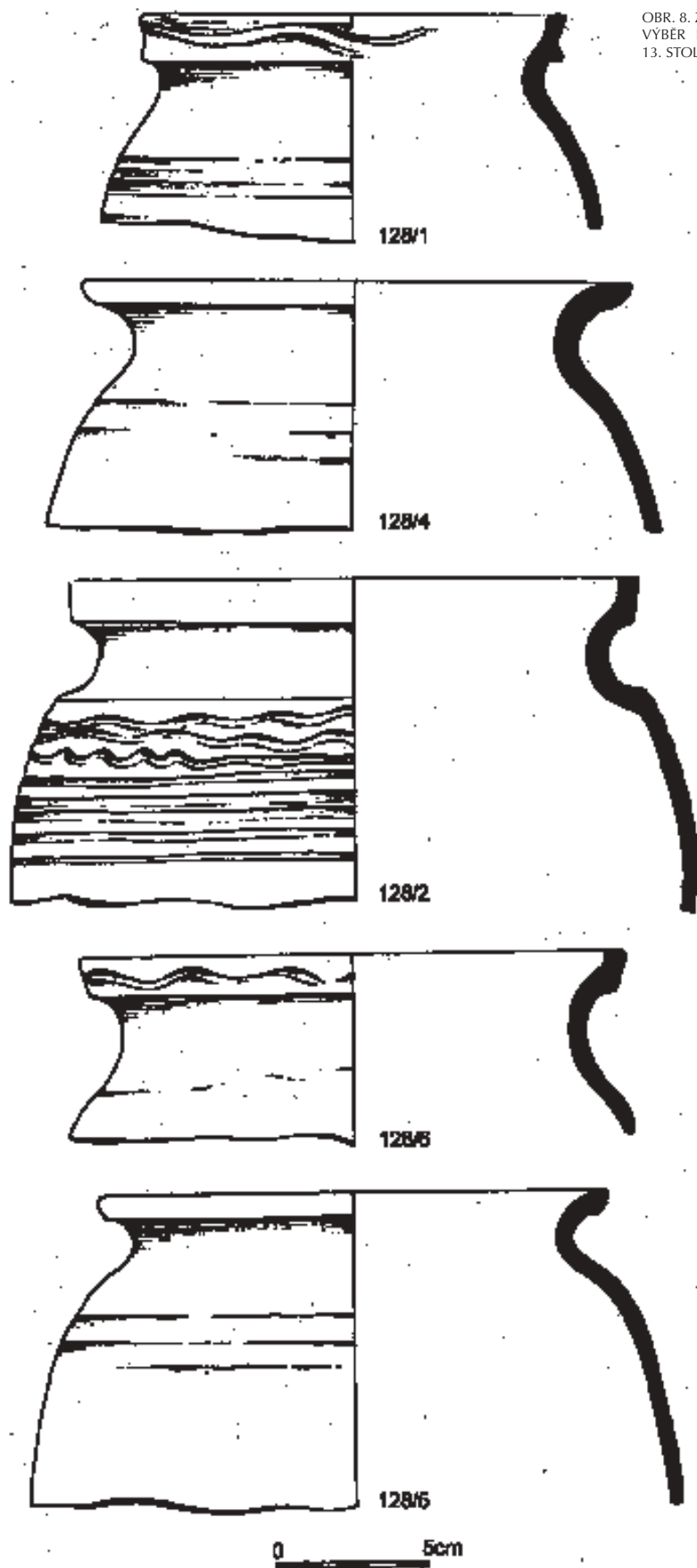
Samotnému fóru nevěnoval Jindřich Řezbář mnoho pozornosti (FRB II, 534) a tak se můžeme jen domnívat, že jeho jádro bylo zřejmě tvořeno „původními“ obyvateli vsi

⁴ Německé jméno zní Münchsberg (Profous 1951, 54).

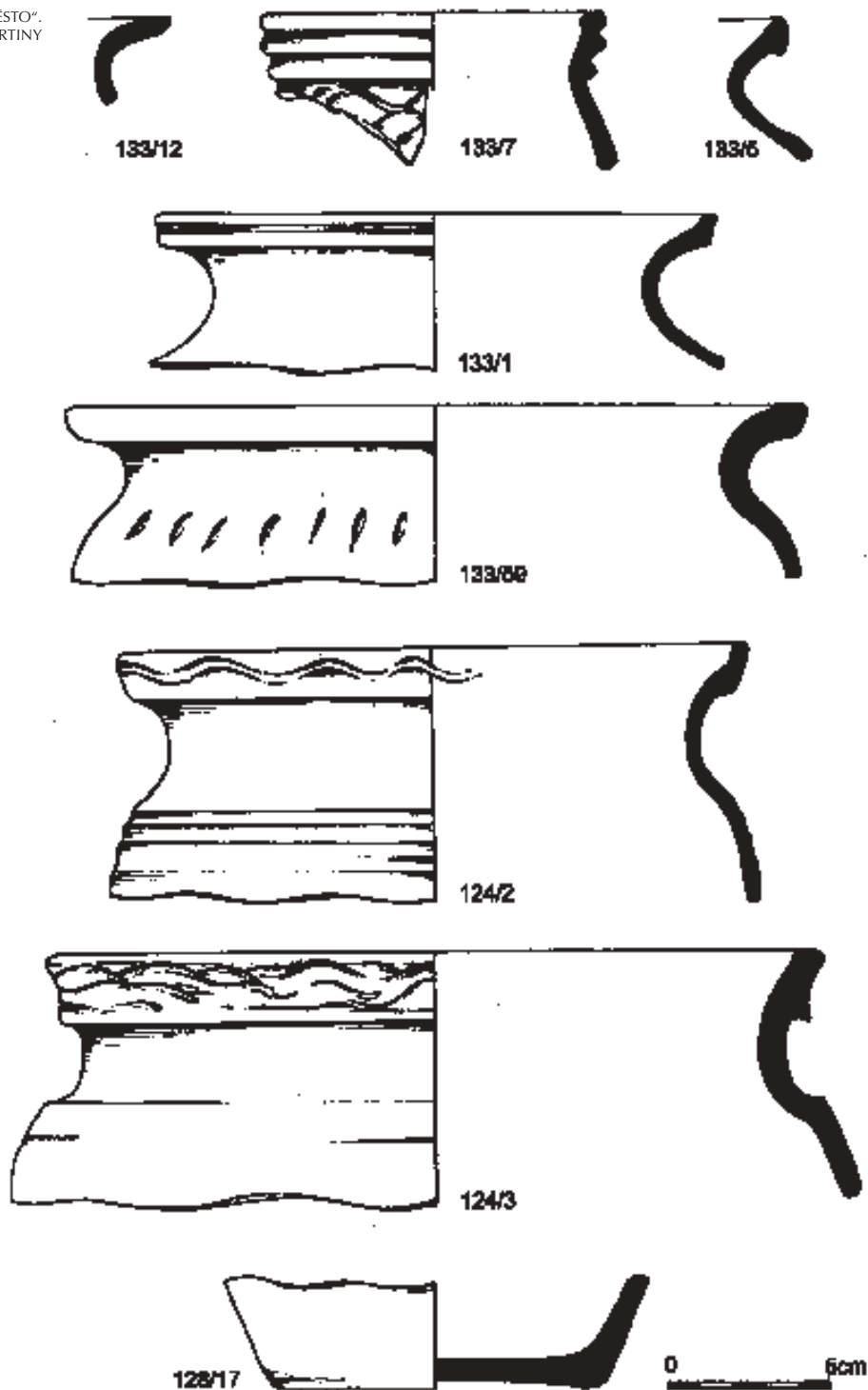
⁵ Starší tvar jména zněl Žďársko (Otto 1997, díl XXI, 43)

⁶ *Et quod adhuc talis et siluula tanta reuelans* (FRB II, 525).

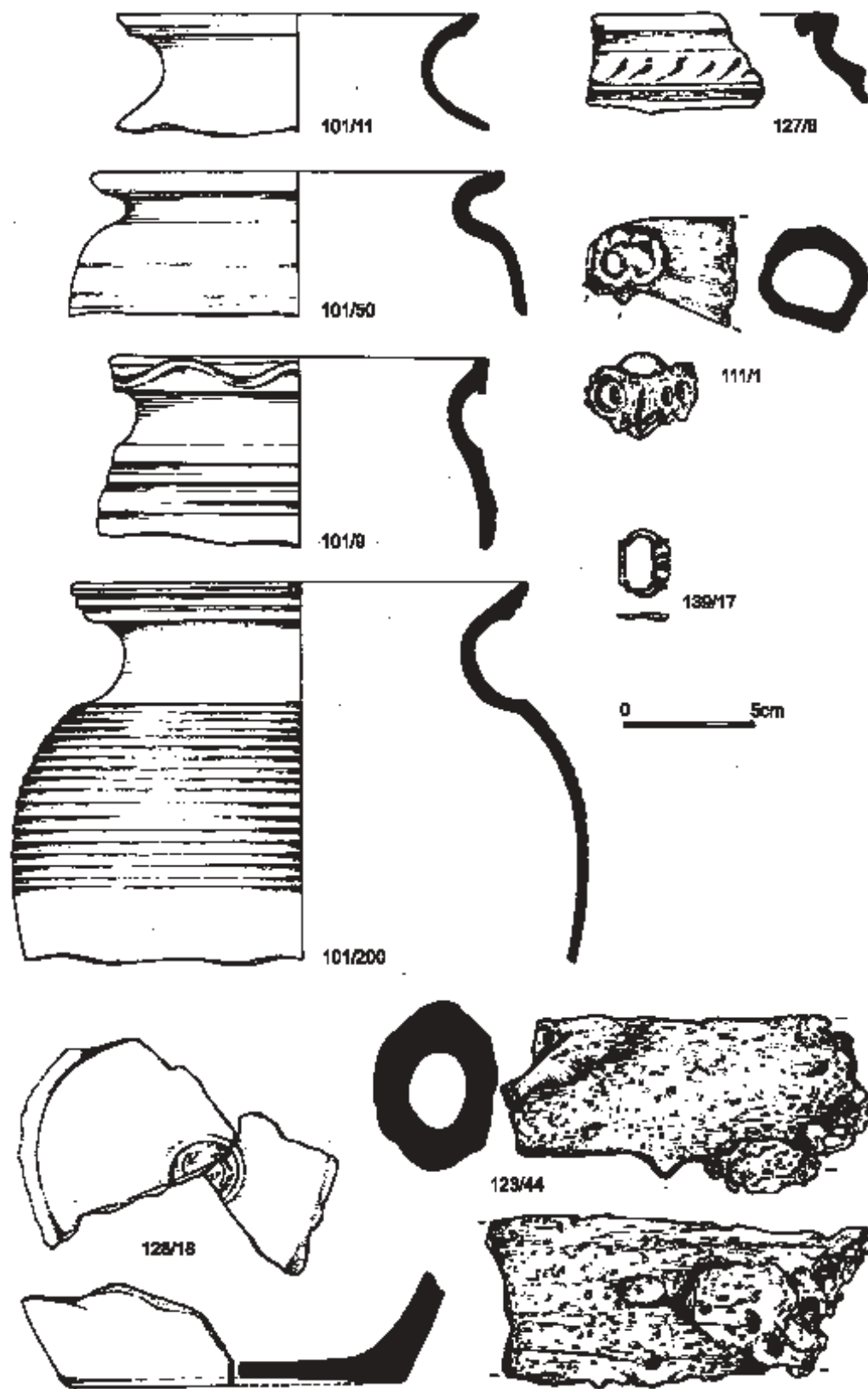
OBR. 8. ŽDÁR N. S., TRAT „STARÉ MĚSTO“.
VÝBĚR KERAMIKY ZE TŘETÍ ČTVRTINY
13. STOLETÍ.

OBR. 9. ŽDĀR N. S., TRATĚ „STARÉ MĚSTO“. VÝBĚR KERAMIKY ZE TŘETÍ ČTVRTINY 13. STOLETÍ.

Žďár a příslušníky stavební huti s rodinami, ke kterým se připojili nositelé četných pomocných profesí, např. již výše zmínění horníci. Částečně je tato skladba obyvatel doložena i archeologickými nálezy, především kovářskými struskami, lupami i dyznou z kovářského měchu (obr. 10: 123/44). Vlastní železářské pece nebyly dosud nalezeny, ale jejich umístění je možné předpokládat na břehu řeky Sázavy, přibližně v prostoru dnešního Biskupského gymnázia. Železářská produkce na Žďársku je písemnými prameny doložena až k roku 1357 (*RBM VI*, č. 573, s. 321) a archeologické doklady pro 13. století také chybí. Příslušníci stavební hutě docházeli za prací do prostoru budova-

OBR. 10. ZDĀR N. S., TRĀT „STARĚ MĚSTO“. VYBĚR NALEZŮ ZE TRETÍ ČTVRTINY 13. STOLETÍ.

ného kláštera, takže doklady jejich činnosti v prostoru městečka prakticky nejsou, vyjma nálezu poškozeného kamenického článku z výzkumu *M. Richtera* (1974, 237).

Bez dalšího plošného výzkumu ale není možné určit, zda-li v novém městečku spíše nefungoval princip tradičních řemeslných osad, které se sdružovaly do jednoho okrsku. Potom by odkryv z let 1996–1999 ukazoval zřejmě na čtvrt kovářů a snad i hutníků, situovanou díky negativním průvodním jevům tohoto povolání na okraj městečka, blíže předpokládaným železářským pecím a zdroji vody.

Výzkum zachytil okrajovou část krátce existujícího městečka. Souhra těchto okolností je snad příčinou, proč jsme nezaznamenali doklady přestavby obydlí ani superpozice. Všechny důvody, které vedly opata Winrica z Waldsas někdy mezi léty 1267/1268–1276⁷ k přenesení tržního městečka (*FRB II*, 534) do prostoru historického jádra dnešního Žďáru n. S., asi jen stěží někdy zjistíme. Řehole sv. Benedikta je velmi přísná v otázce kontaktů mnichů s laickým prostředím, které byly zcela minimalizovány (*Řehole 1998*, č. 51, s. 120; č. 53, s. 122–126; č. 54, s. 126; č. 66, s. 156–158), ale nevyučovaly se (*Řehole 1998*, č. 57, s. 132). Umístění konventu z hlediska blízkosti či absence laických sídel Řehole blíže nespecifikuje a spíše můžeme v pouhých náznacích (*Řehole 1998*, č. 1, s. 12) vysledovat touhu mnichů po symbolickém odchodu do pouště po vzoru Ježíše Krista (Mk 1, 12). Ovšem pomučí cisterciáci nepřišli do liduprázdné krajiny. Byli umístěni do již osídlené vsi Žďár, ze které si naopak odsunem asi nemnohých obyvatel do nově založeného fóra symbolickou poušť vytvořili. Řeholní pravidla by tedy neměla být důvodem opětovného přesunu obyvatel, zato se Jindřich Řezbář zmiňuje o přání olomouckého biskupa Bruna, aby klášter nespadal pod pražskou diecézi, nýbrž do jeho kompetence (*FRB II*, 529–530). Samozřejmě jeho zájem se týkal kláštera a ten měl v držbě majetek zabírající obě strany česko–moravského pomezí (srov. *Altrichter 1943*, 34–38), takže přeložení fóra by nic neřešilo. Snad se za přemístěním tržní osady skrývala její nevhodná poloha, která ji bránila postupně přerůst v městský útvar, schopný mimo jiné i vlastní obrany, což nová pozice na ostrožně v meandru Sázavy umožňovala podstatně lépe. Otázka příčin přenesení fóra tak zůstává i nadále otevřená.

PRAMENY A LITERATURA

- Altrichter, H. 1943*: Die Zisterzienser in Mähren bis zu Karl IV., Brünn–München–Wien.
Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. Praha 1985.
CDB: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I/1, ed. G. Friedrich, Praha 1904–1907.
CDS: Cronica domus Sarensis, Kronika kláštera žďárského, edd. J. Ludvíkovský, R. Mertlík, M. Zemek, Brno 1964.
Čechura, J. 1983: K otázce věrohodnosti tzv. osecké listiny (Poznámky k účelu cisterciáckých fundací u nás ve 13. století), Ústecký sborník historický, 9–30.
Černý, E. 1976: Typy plužin zaniklých středověkých osad na Dražanské vrchovině z hlediska vertikální členitosti terénu, *Archaeologia historica* 1, 99–106.
Drož, B. 1903: Dějiny kláštera a města Žďáru, Moravské Budějovice.
Dudík, B. 1877: Dějiny Moravy, díl III. Od roku 1125 až do roku 1173. Praha.
— 1878: Dějiny Moravy, díl IV. Od roku 1173 až do roku 1197. Praha.
Dvořák, J. 1998: Horninový stavební materiál Starého Žďáru, gotické části kláštera Fons Sanctae Mariae a kostela sv. Prokopa ve městě. In: Geisler, M. – Zatloukal, R.: Žďár nad Sázavou, obytná zóna „Starý dvůr“, nepublikovaný rukopis nálezové zprávy v archivu ÚAPP Brno, č.j. 27/98–I, II.
FRB: Fontes rerum Bohemicarum II, Letopis žďárský větší, ed. J. Emler, 521–550, Praha 1874.
Geisler, M. – Zatloukal, R. 1998: Žďár nad Sázavou, obytná zóna „Starý dvůr“, nepublikovaný rukopis nálezové zprávy v archivu ÚAPP Brno, č.j. 27/98–I, II.
Horák, F. – Chramosta, E. 1923: Cesta liběčká v dějinných proměnách, se stezkami vedlejšími a strážnicemi. Praha.

⁷ Z Letopisu žďárského většího víme, že se tak stalo v době funkce opata Winrica (1262–1276), ovšem asi ne dříve než po roce 1267 nebo 1268, kdy kronikář Jindřich zběhl z kláštera.

- Hraše, J. K. 1885:* Zemské stezky, strážnice a brány v Čechách. Nové Město nad Metují.
- Charvátová, K. 1998:* Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420, Praha.
- Jireček, H. 1856:* O starých cestách z Čech a Moravy do zemí sousedních, Časopis musea království českého 30/II, 114–129.
- Kalousek, J. 1878:* O újezdě Libickém, Památky archaeologické a místopisné X, 654–672.
- von Krones, F. 1898:* Das Cistercienserkloster Saar in Mähren und seine Geschichtsschreibung, Heinrich der Mönch und Chronist des mährischen Cistercienserklosters Saar und Heinrich von Heimbürg des Annalist; die 'Genealogia fundatorum' und des 'Chronikon Zdiarense', in: Archiv für österreichische Geschichte 85, 1–130.
- Květ, R. 1997:* Staré stezky v České republice. Brno.
- Kuča, K. v tisku:* Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl IV. Praha.
- Měřínský, Z. – Zumpfe, E. 1998:* Obchodní cesty na jižní Moravě a v Dolním Rakousku do doby vrcholného středověku, Archaeologia historica 23, 173–181.
- Otto, J. 1997:* Ottova encyklopedie obecných vědomostí na CD-ROM, verze I. Aion CS, s.r.o. a AMD, v.o.s.
- Piekalski, J. 1996:* Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie środkowej Europy. Archaeologia Historica Polona 3, 73–86, Toruń.
- Profous, A. 1951:* Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl III, M–Ř. Praha.
- RBM: Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae VI, ed. B. Mendl., Praha.
- Richter, M. 1974:* Archeologický výzkum a otázky nejstarší sídlištní topografie Žďáru nad Sázavou. In: Bartušek, A. et al.: Dějiny Žďáru nad Sázavou III., Brno–Žďár nad Sázavou.
- Roubík, F. 1938:* Silnice v Čechách a jejich vývoj. Praha.
- Řehole:* Regula Benedicti, Řehole Benediktova, Praha 1998.
- Samek, B. 1999:* Umělecké památky Moravy a Slezska II, J–N, Praha.
- Sameš, Č. 1933:* Klášter Vilémovský, Časopis společnosti přátel starožitností XLI, 34–39, 69–77, 176–180.
- Svoboda, J. F. 1937:* Žďárský okres, II. Místopis, In: Vlastivěda Moravská, red. A. Kratochvíl, Brno.
- Svoboda, J. F. – Trnka, F. 1924:* Urbář kláštera žďárského z r. 1407, v odděl. Moravské urbáře, Selský archiv XII.
- Šilhan, J. 1976:* Osecká listina, Vlastivědný věstník moravský 28, 196–206.
- Vlček, P. – Sommer, P. – Foltýn, D. 1997:* Encyklopedie českých klášterů, Praha.
- Zemek, M. – Bartušek, A. 1956:* Dějiny Žďáru nad Sázavou I., Havlíčkův Brod.

**BERICHT ÜBER DIE ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNG IN ŽĎÁR NAD SÁZAVOU,
LAGE STARÉ MĚSTO, 1996–1999**

1970–72 ist in der Lage „Staré město“ (Alte Stadt) nördlich von Žďár nad Sázavou unter der Leitung von M. Richter (1974) der Teil einer Siedlung abgedeckt worden, die nach den Annalen von Žďár mit Marktrecht ausgestattet war (FRB II, 534). Das zum Zisterzienser Kloster Fons Sanctae Mariae gehörende Städtchen wurde zwischen 1252 und 1257 gegründet und infolge der Übertragung des Stadtrechts auf den heutigen historischen Stadtkern von Žďár n. S. in den Jahren 1268–76 wieder aufgegeben.

Anlässlich des großzügig geplanten Ausbaus eines Villenviertels ist zwischen 1996 und 1997 (teilweise noch 1999) im Raum südwestlich vom Feldweg in einer Höhe von 575 bis 590 m ü.M. ein weiterer Teil dieser Marktstadt abgedeckt worden. Dabei ist es gelungen, den zusammenhängend bebauten Raum im West- und Südteil abzugrenzen. Von den Wohnbauten sind vor allem die wohl als Vorratsräume dienenden Grubenteile erhalten geblieben. Die Grundrisse sind nahezu quadratisch mit Eingangsrampe oder rechteckig, die Innenkonstruktion dieser Kammern war in Blockbauweise ohne Fundament. Während des Baus komplizierterer Häuser dürften sie als Wohnprovisorium gedient haben, wovon einfache Heizanlagen (Feuerstellen im Boden) zeugen könnten. Bei den Dächern handelte es sich um Satteldächer. Die Wohnbauten markieren deutlich eine vom heutigen Feldweg leicht abschwenkende „Straßenlinie“, die das Städtchen einst in zwei Teile getrennt haben wird. Einen anderen Bebauungstyp stellen die Komplexe einfach überdachter, unregelmäßiger seichter Gruben mit den Resten von Steinöfen dar. Da in ihrer Verfüllung große Mengen von porös gebranntem Lehmbewurf und Eisenschlacke gefunden wurden, sind sie wohl als (Schmiede-)Produktionsobjekte zu interpretieren. Von der urbanistischen Anordnung der Siedlung zeugt auch die Lage dieser Objekte, die auf

der den Wohnbauten gegenüberliegenden Seite der Siedlung konzentriert waren. Als Schmiedeöfen können auch die außerhalb dieser Objekte gefundenen Ofenböden aufgefaßt werden. Die Bebauung war durch einfache oberirdische Bauten ergänzt (offenbar Wirtschaftsobjekte, wie Ställe, Scheunen usw.), deren Grundrisse aus den erhaltenen Pfostengruben nur schwer zu rekonstruieren sind. In den Befunden gibt es keine Superpositionen, was die schriftliche überlieferte kurze Lebensdauer der Marktsiedlung (15–20 Jahre) nur bestätigt. Dieser Zustand kommt auch im Fundmaterial zum Ausdruck, in dem kein wertvolleres Mobiliar und (außer verlorenen oder zerstörten Stücken) auch keine Metallwerkzeuge vorhanden sind. Über die wahrscheinliche Herkunft der Siedler, die von dem Bau der Konventkirche angelockt wurden, informieren einerseits die schriftlichen Quellen: *Teutunici veniunt, acurrunt ataque Moravi* (FRB II, 530), andererseits die Keramik. Niederösterreichischen Ursprungs sind, auch wenn sie bereits im neuen Zuhause hergestellt worden sein können, die Bügelkannen. Donauländischer Einfluß spiegelt sich auch auf dem Kopf eines Widders von einem Aquamanile (Abb. 10:111/1), bei dem es sich gleichzeitig um einen Beleg für gehobene Tischmanieren des vielleicht der wohlhabenderen Bevölkerungsschicht angehörenden Besitzers handelt.

Schließlich ist hervorzuheben, daß die archäologisch belegten Überreste der ursprünglichen Siedlung mit Marktrecht ausschließlich auf den Raum um den Feldweg in Richtung Starý Dvůr konzentriert sind, was bereits *M. Richter* (1974, 234) festgestellt hat. Neu ist die insgesamt zuverlässige Bestimmung des Ausmaßes der Gemeinde nach Südost. Die Umsiedlung der kleinen Stadt kann dagegen nur schwer zufriedenstellend begründet werden. Vielleicht hat dazu ihre ungünstige Lage geführt, die das Ausweiten zu einem Stadtgebilde, das sich u.a. alleine hätte verteidigen können, nicht ermöglichte, was wiederum in der neuen Lage auf einem Bergsporn in einem Mäander des Sázava-Flusses wesentlich besser möglich war. Insgesamt müssen wir diese Frage, sofern sie überhaupt rational lösbar ist, offen lassen.

VÍTKOVCI A TĚŽBA DRAHÝCH KOVŮ NA ČESKOKRUMLOVSKU.

PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM STŘEDOVĚKÉ METALURGIE V ČECHÁCH

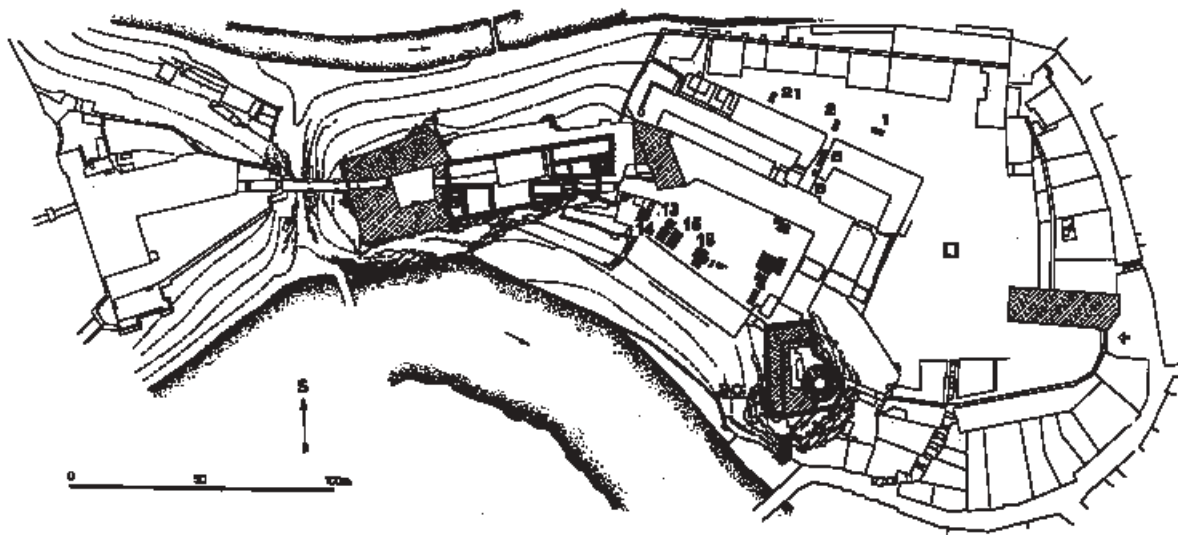
MICHAL ERNÉE – JIŘÍ MILITKÝ – KAREL NOVÁČEK

1. ÚVOD

Skutečnost, že se česká historiografie během posledních pěti desetiletí stále periodicky vrací k některým otázkám, spojeným s počátky a dynamikou středověké exploatace rudného bohatství, svědčí o důležitosti tématu stejně jako o chronické nedostatečnosti jeho řešení. Obojí lze dobře dokumentovat např. na intenzivní diskusi o problému domácí surovinové základny české denárové měny a o chronologii a rozsahu nejstarší hornické činnosti v jednotlivých báňských revírech. Nejistota v závěrech je, vzhledem k naprostému nedostatku přímých písemných pramenů, značná a často se lze setkat se snahou povyšovat fakt absence pramenů na úroveň negativního důkazu a ztotožnit počátky těžby s nejstarší pramennou evidencí. Tento postup ovšem vede většinou k mylným výsledkům, neboť nebere v úvahu celou řadu vlivů a okolností, které omezovaly vznik a dochování pramenů týkajících se drahých kovů. V tomto smyslu podstatnou roli jistě sehrál např. fakt nezpochybnitelného panovnického regálu, který prakticky až do 13. století eliminoval možnost zlistinění jakéhokoliv právního úkonu týkajícího se ložisek drahých kovů. Teprve se stoupajícím počtem narušování panovníkova výhradního práva na kovy a s nutností kodifikovat základy báňských předpisů v bouřlivě se rozvíjejících horních revírech vzrůstá počet písemných zpráv o těžebních záležitostech. Ve 13. století je jich však stále velmi málo (např. úplně chybí data kvantitativní povahy), což mohlo mít, vedle dosud nízké úrovně úřednického aparátu panovníka a vlivu deperdit, i další příčiny (k některým *Čechura s.a.*, 1).

Na pozadí takto výrazně, systematicky limitované výpovědi přímých písemných pramenů stoupá význam některých indicií počátků domácí těžby drahých kovů, získaných sledováním vývojových trendů denárové měny a měnových systémů vůbec (*Radoměřský 1973; Hásková 1986; Pánek – Hladík 1968*).

Archeologické prameny mají pro řešení uvedených otázek perspektivně rozhodující význam, přestože i zde omezující faktory drasticky snižují jejich vypovídací hodnotu. Periodicky obnovovaná prospekce a dolování ve všech významnějších báňských regionech obvykle z velké části, pokud ne zcela, likviduje stopy činnosti předchozí; u dochovaných stařin je pak zásadním problémem jejich datování. Třicetiletý montánně archeologický výzkum přesto přispěl k zodpovězení celé řady otázek, zejména pokud se týče exploatace jihočeského aluviálního zlata (*Kudrnáč 1982*), nadále však přetrvává takřka nulový stav výzkumu polymetalických ložisek včetně sledování naprosto zásadních vztahů mezi vývojem těžby a sídelní struktury (*Nováček 1994*). Tento nedostatek nejvíce pociťujeme u středověkého ložiska prvořadého významu v domácím i evropském kontextu, jakým byla Kutná Hora. Zatímco komplexní archeologický výzkum na své využití teprve čeká, je třeba věnovat důkladnou pozornost alespoň jednot-

OBR. 1. ČESKÝ KRUMLOV – PLÁN HRADU S VYZNAČENÍM PLOCH ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU.
 ABB. 1. ČESKÝ KRUMLOV – DIE ARCHÄOLOGISCH UNTERSUCHTEN FLÄCHEN AUF DER BURG.

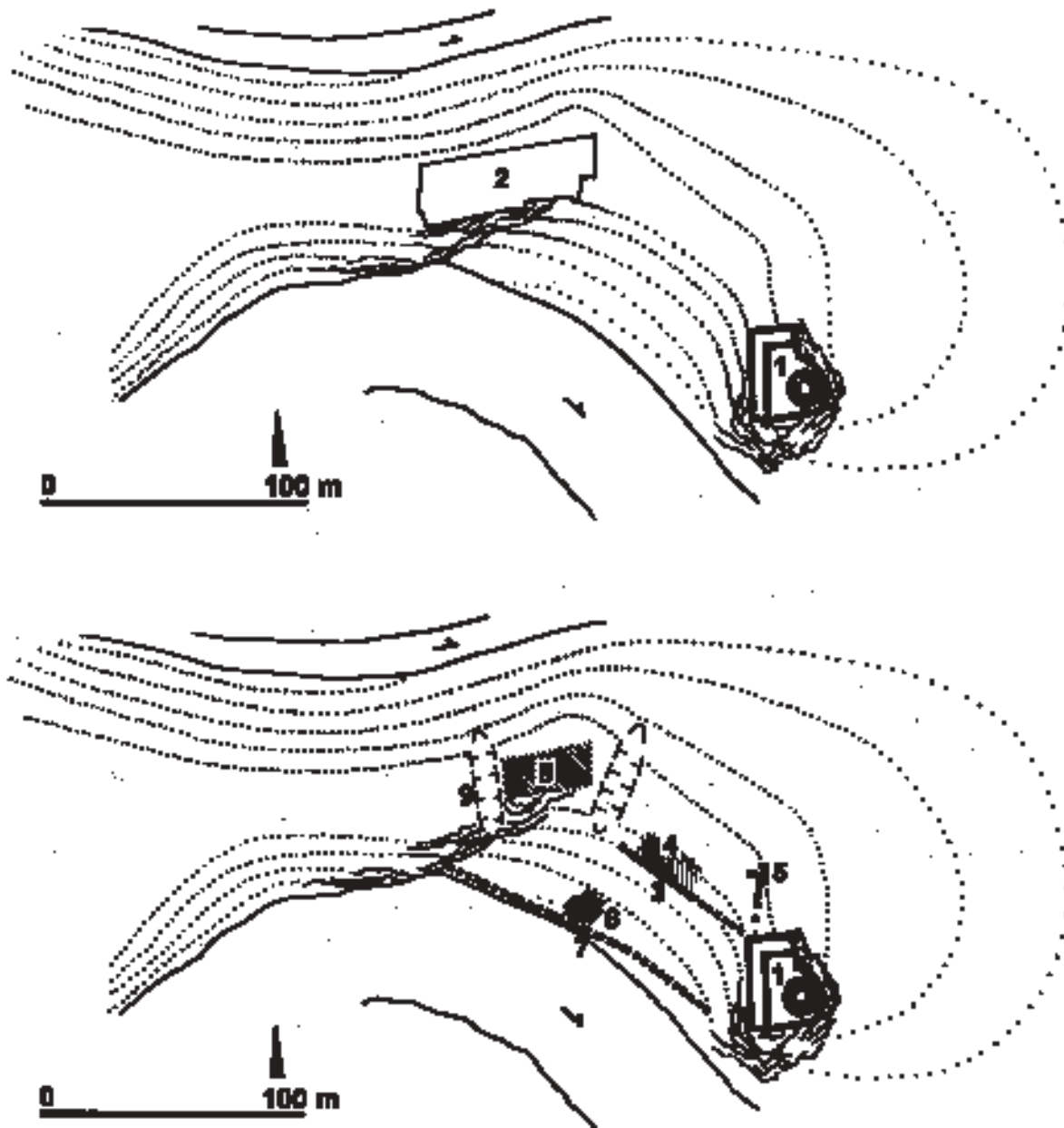
livým dílčím nálezům, které mohou obohatit naši doposud velmi vágní představu o šíři a kvalitě exploatace rud v rané a vrcholně středověkých Čechách. V této studii se zabýváme výjimečnou nálezovou situací na hradě Český Krumlov, která posunuje výrazně níže datování počátků těžební aktivity na místním polymetalickém ložisku, je cenným příspěvkem ke studiu hutnické technologie 13. století a otevírá nové možnosti hodnocení vztahu nejvýznamnějšího jihočeského šlechtického rodu k těžbě drahých kovů.

2. NÁLEZOVÝ KONTEXT A POPIS OBJEKTŮ

Díky záchrannému archeologickému výzkumu provedenému v letech 1994–1995 došlo k zásadnímu nárůstu množství a kvality informací o plošném rozsahu a podobě nejstarších stavebních fází hradu Český Krumlov (*Ernée – Militký 1998*, zde i souhrn dosavadních názorů). Podařilo se jednoznačně prokázat, že v průběhu 2. poloviny 13. století nestál na ostrohu mezi Vltavou a tokem říčky Polečnice pouze Hrádek, jak se doposud předpokládalo, ale že v té době byla kamennou hradbou opevněna i plocha dnešního 2. nádvoří¹. Oprávněně tak můžeme předpokládat již v tomto horizontu existenci zástavby i na místě horního hradu (obr. 2). Hrádek mohl být skutečně nejstarší hradní stavbou, ještě v průběhu 2. poloviny 13. století však na ostrožně nad Vltavou vznikl komplex s dvěma jádry a poměrně rozsáhlou opevněnou plochou mezi nimi. Možná již v té době, nejspíše ale na samém počátku 14. století, byl fortifikační systém doplněn o linii vnějšího opevnění probíhající podél toku Vltavy mezi Hrádkem a horním hradem (obr. 2: 7). Hrad svým rozsahem a mohutností opevnění jistě odpovídal moci a postavení obou vítkovských větví – pánů z Krumlova (+ 1302) i pánů z Rožmberka, kteří hrad zhruba od poloviny 13. století postupně budovali (podrobněji *Ernée – Nováček 1999*).

Neméně zásadním zjištěním pro pochopení významu krumlovského sídla byl objev pozůstatků metalurgického pracoviště na ploše dnešního 2. nádvoří (předběžně *Ernée – Militký – Nováček 1996*). Jednalo se o relikty celkem šesti metalurgických zařízení a souvisejících objektů (objekty č. 1–6 v sondách č. 14, 15 a 18).

¹ Opevněná plocha na místě dnešního 2. nádvoří byla ve středověku o něco menší nežli dnes a dosahovala rozlohy asi 10 arů.

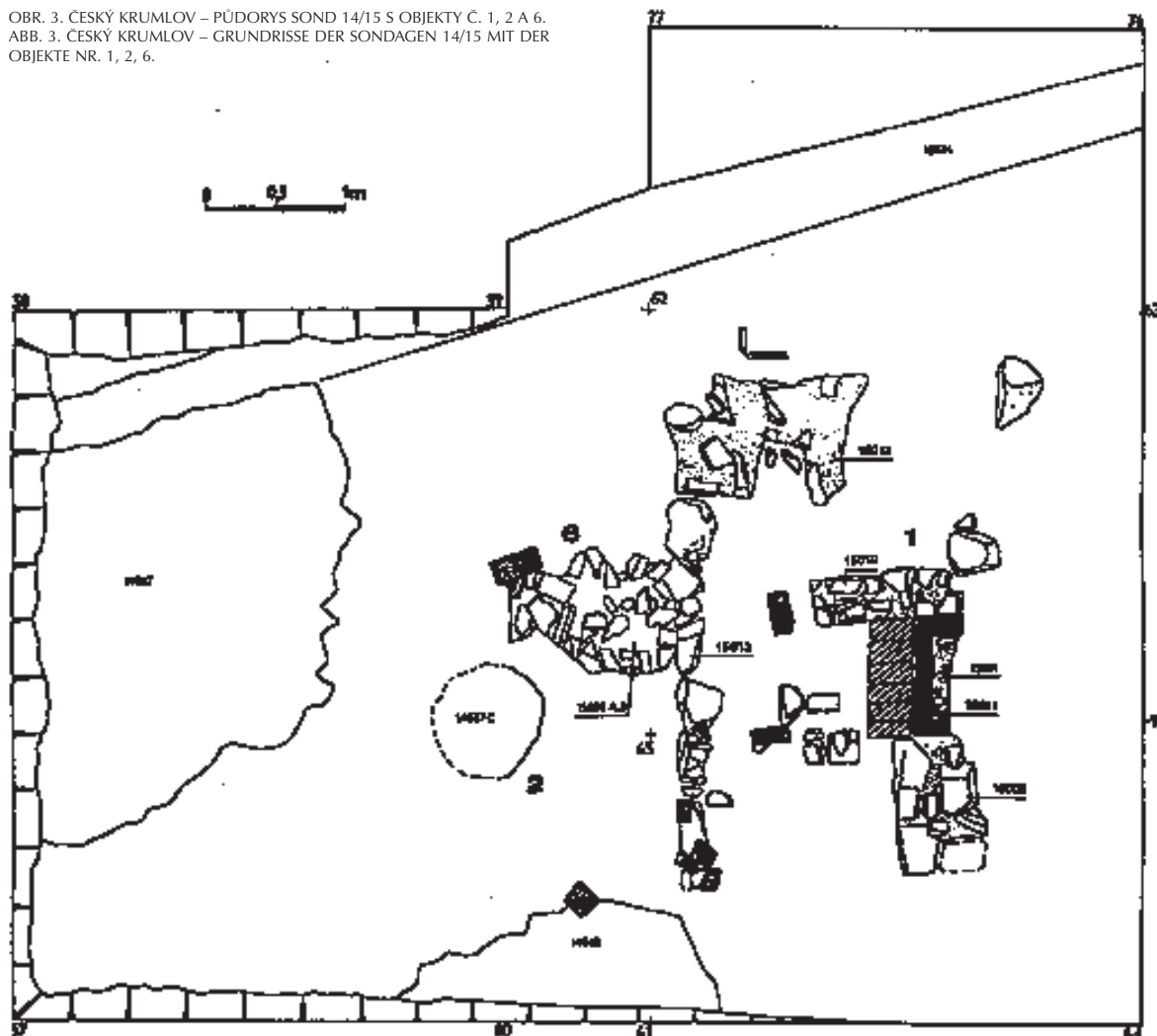
OBR. 2. ČESKÝ KRUMLOV – PŮDORYSNÉ SCHÉMA HRADU V POČÁTEČNÍ FÁZI EXISTENCE PODLE DOSAVADNÍHO STAVEBNĚ HISTORICKÉHO PRŮZKUMU (NAHORE) A PODLE VÝSLEDKŮ ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU (DOLE): 1 – HRÁDEK, 2 – HORNÍ HRAD (DOPOSUD AŽ Z 30. LET 14. STOL.), 3 – HYPOTETICKÁ HRADEBNÍ ZĚD, 4 – MINIMÁLNÍ PLOŠNÝ ROZSAH METALURGICKÉHO PRACOVÍŠTĚ, 5 – RELIKTY ZDĚNÉ STAVBY (BRÁNA S ÚSEKEM HRADBY ?), 6 – PLOCHA PVRCHOVÝCH KERAMICKÝCH NÁLEZŮ 13.–14. STOL., 7 – JIŽNÍ PARKÁNOVÁ ZĚD, 8 – PŘEDPOKLÁDANÁ ZÁSTAVBA JÁDRA HORNÍHO HRADU, 9 – PŘEDPOKLÁDANÝ PRŮBĚH ŠÍJOVÝCH PŘÍKOPŮ.

ABB. 2. ČESKÝ KRUMLOV – EIN GRUNDRIßSCHEMA DER BURG IN DEN ANFANGSPHASEN IHRER EXISTENZ (ETWA DIE 2. HÄLFTE DES 13. JAHRHUNDERTS) NACH DER BISHERIGEN BAUUNTERSUCHUNGEN (OBEN) UND NACH DEN ERGEBNISSEN DER AUSGRABUNGEN (UNTEN): 1 – BÜRGCHEN, 2 – OBERE BURG, BIS JETZT ERST IN 30. JAHREN DES 14. JAHRHUNDERT GEBAUT, 3 – EINE HYPOTHETISCHE BEFESTIGUNGSMAUER, 4 – DER MINIMALE UMFANG DES METALLURGISCHEN ARBEITSPLATZES, 5 – RELIKTE DER STEINERNEN ARCHITEKTUR (EIN TOR MIT TEIL EINER BEFESTIGUNGSMAUER), 6 – FLÄCHE, AUS DER STAMMEN FUNDE DER KERAMIK DES 13. UND 14. JAHRHUNDERTS, 7 – DIE SÜDLICHSTE BEFESTIGUNGSMAUER, 8 – DIE VORAUSGESETZTE BEBAUUNG DES KERNES DER OBEREN BURG, 9 – VORAUSGESETZTEN GRABEN.

2.1. SONDY 14 A 15

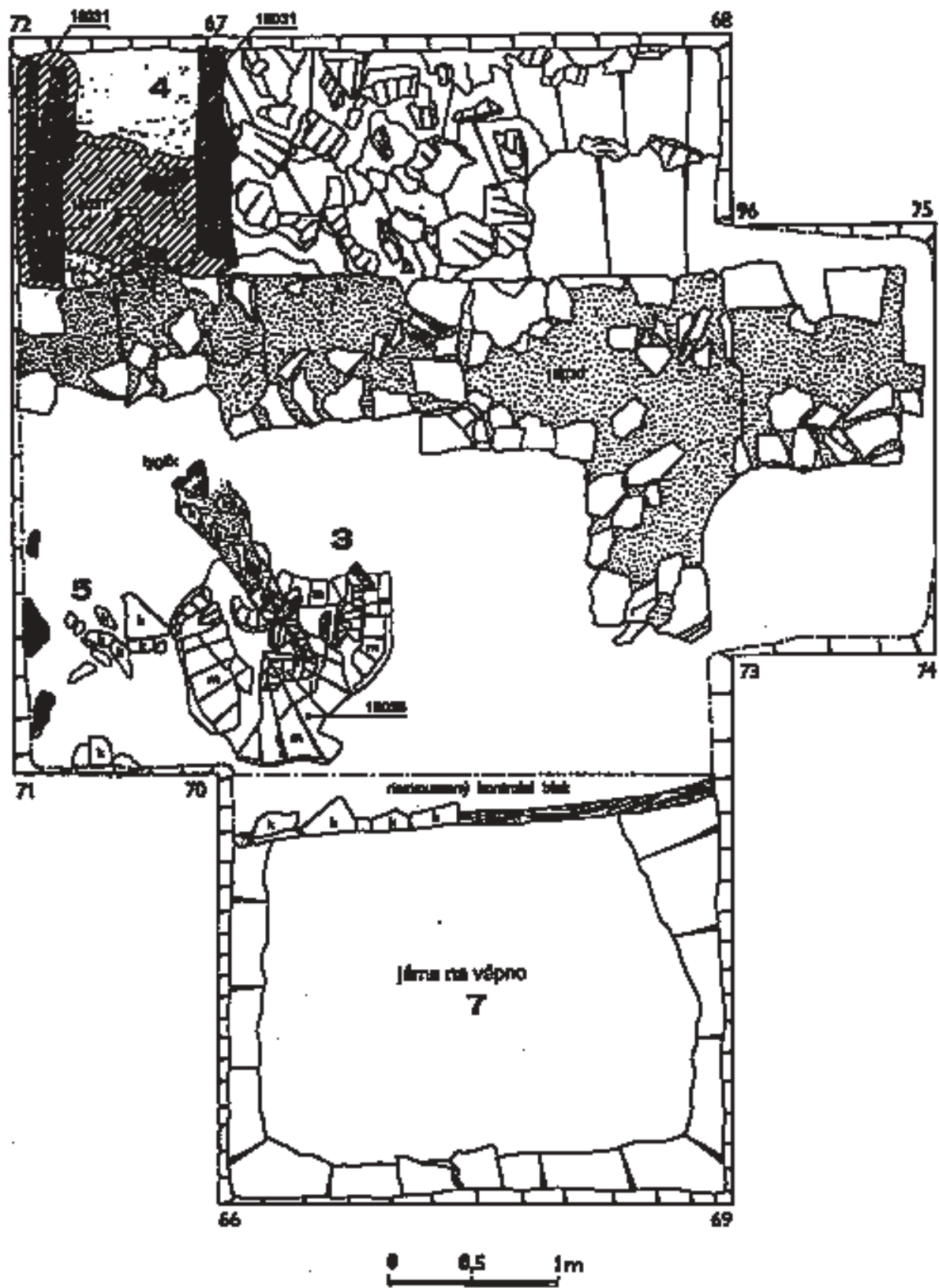
Ve dvou, později propojených sondách, umístěných v západním, horním koutu nádvoří, byly zjištěny pozůstatky tří s metalurgií souvisejících objektů (obr. 3, 5: 1, 2), patřících jednomu stratigrafickému horizontu. Všechny tyto objekty byly založeny na povrchu vrstvy 15005 = 14023A, nebo byly z jejího povrchu zahloubeny. Vrstva 15005 = 14023A představuje první doloženou úroveň povrchu druhého hradního nádvoří po dokončení zásadních terénních úprav v jeho jižní části (viz kap. 2.3.).

OBR. 3. ČESKÝ KRUMLOV – PŮDORYS SOND 14/15 S OBJEKTY Č. 1, 2 A 6.
 ABB. 3. ČESKÝ KRUMLOV – GRUNDRISS DER SONDAGEN 14/15 MIT DER
 OBJEKTE NR. 1, 2, 6.

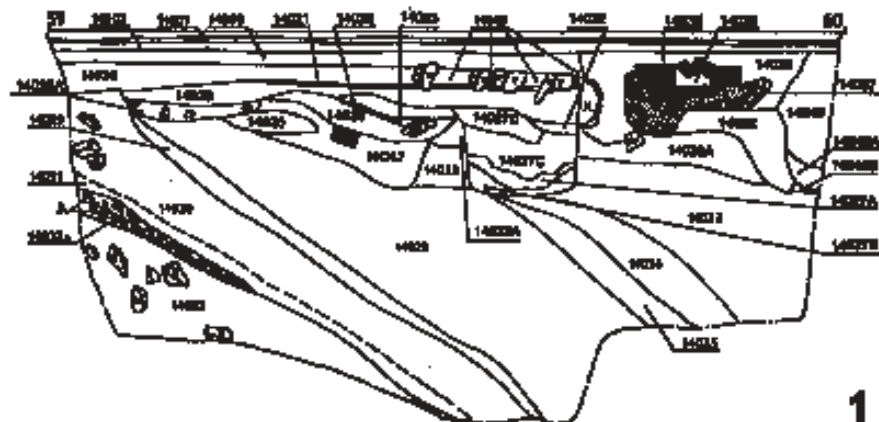

2.1.1. *OBJEKT 1.* Objekt se dochoval v silně torzovitém stavu. Sestával z dvojice kolmo orientovaných podezdívek z lomových kamenů a valounů spojovaných vápennou maltou (15009 a 15010), které jej vymezovaly na severní a východní straně. Ve východním zdivu byl druhotně použit zlomek architektonického článku, patrně segmentu ostění. V 84 cm širokém prostoru mezi podezdívkami bylo pod planýrkou 15004 (okrová písčité hlína s jílem a zlomky cihel) odkryto dno objektu, tvořené jednou vrstvou naplocho kladených cihel středověkého formátu. K ní na východní straně přiléhala základová řádka pravoúhlé obezdívky na šířku cihly, spojovaná maltou (15011). U vnitřního líce zdi 15010 se dochovala část cihly druhé řady této zídky. V prostoru, který tato zídka vymezovala, cihelná podlaha chyběla, bázi zde tvořila maltovinová drť s drobnými kameny (15014). Pokračování podlahy západním i východním směrem podlehl mladším zásahům. Severně od obj. 1 bylo ve stejné stratigrafické pozici odkryto kamenné zdivo nepravidelného půdorysu, bez zřetelného líce, jehož vztah k popisovanému objektu není jasný (15012). Objekt byl silně poznamenán žárem, jednoznačné nálezy metalurgického materiálu však z jeho kontextu chybí.

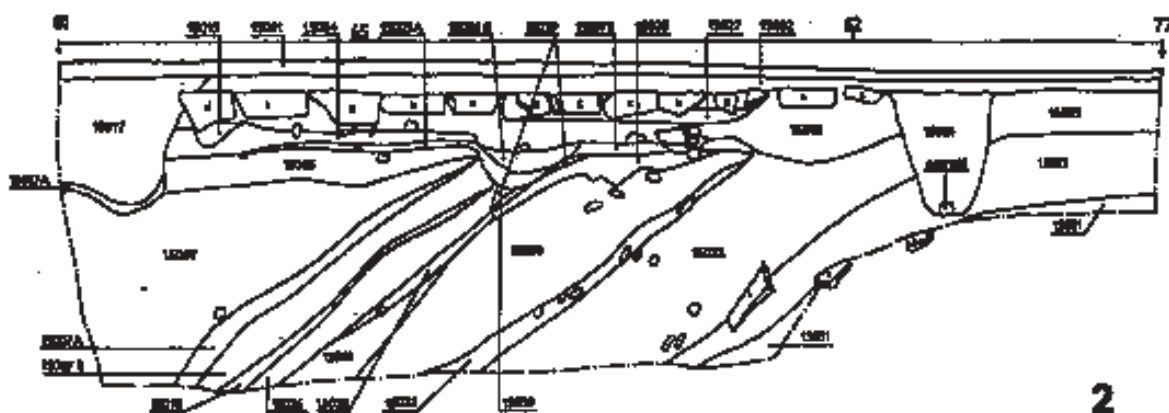
2.1.2. *OBJEKT 2.* Jáma zachycená cca 3 m západně od objektu 1 v linii řezu 59–60 byla plošně zkoumána při rozebírání kontrolního bloku mezi sondami 14 a 15. Objekt okrouhlého půdorysu o průměru ústí 80 a dna 64 cm se zahluboval 58 cm pod úroveň vrstvy 14023 A. Jeho stěny byly strmé, od mírně konkávního dna byly odděleny ostrou hranou. Byly vypáleny do tmavošeda s cca 3 mm silnou světlejší povrchovou vrst-

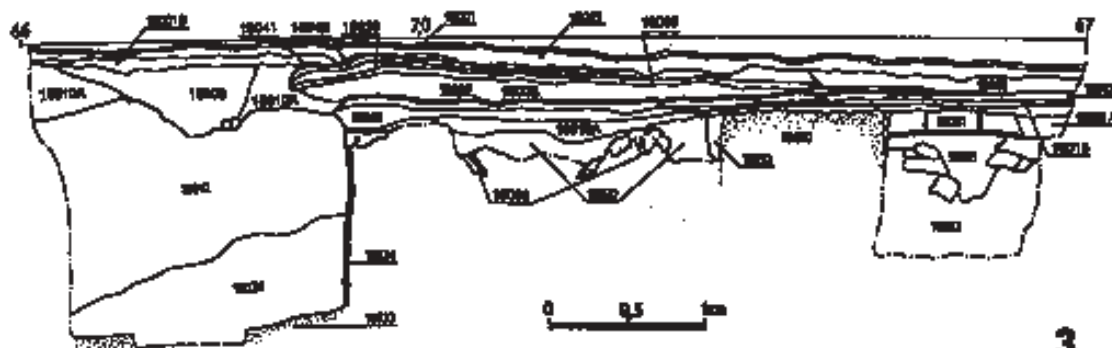
OBR. 4. ČESKÝ KRUMLOV – PŮDORYS SONDY 18 S OBJEKTY Č. 3, 4, 5.
 ABB. 4. ČESKÝ KRUMLOV – GRUNDRISS DER SONDAGE 18 MIT DER OBJEKTE NR. 3, 4, 5.

1

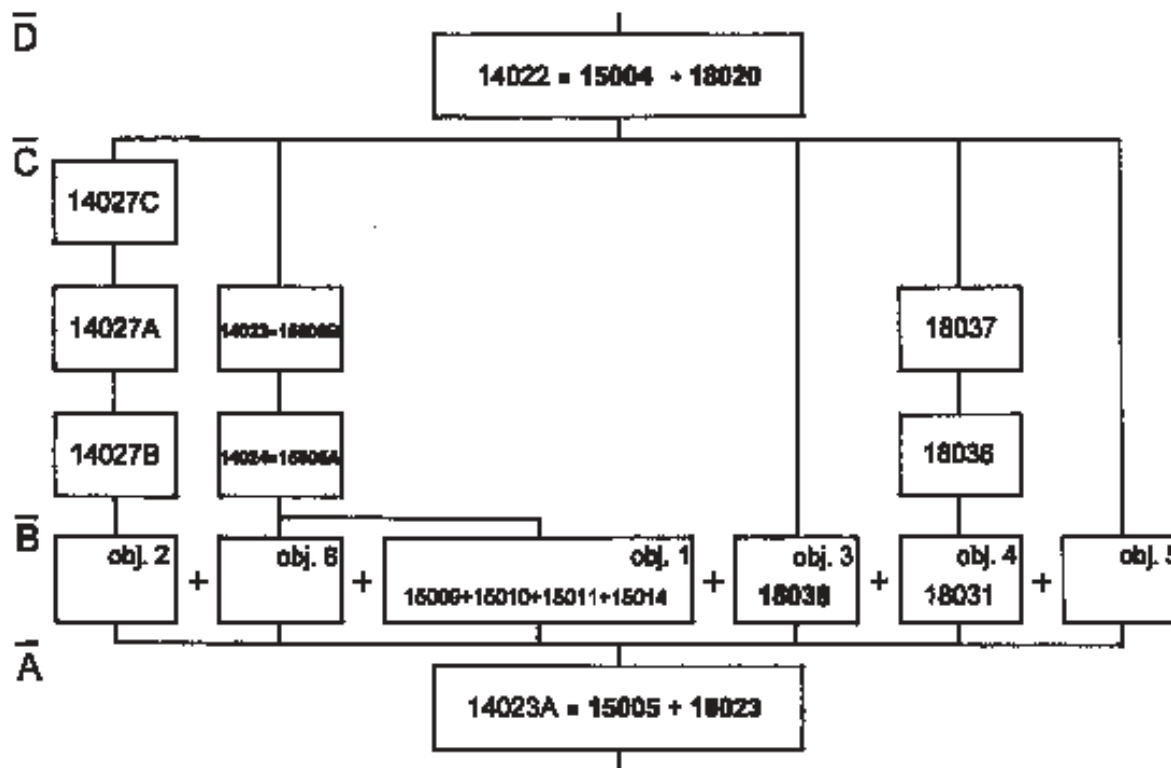
2

3

OBR. 5. ČESKÝ KRUMLOV – SONDY 14, 15, 18, VÝBER PROFILŮ.
 ABB. 5. ČESKÝ KRUMLOV – AUSGEWÄHLTEN PROFILE AUS DER SONDAGEN 14, 15 UND 18.

vičkou (stopa výmazu?). Na povrchu stěn byly místy přitaveny hrudky nístějoviny, popřípadě surové, silně malachitizované mědi. Stěny se ovšem nedochovaly in situ. Vlivem sypkosti ukoženin, do nichž byla jáma zahloubena, se jejich zlomky sesuly do výplně a pokryly dno objektu. Nade dnem byl nalezen nepříliš soudržný konglomerát sekundárních minerálů mědi, prostoupený drobnými uhlíky a prachem. Výše byla jáma vyplněna okrově šedou nebo hnědou písčitou hlínou s drobnými kameny (14027A–D). Objekt překrývala vrstva 14022, totožná s planýrkou objektu 1 (15004).

OBR. 6. ČESKÝ KRUMLOV – STRATIGRAFICKÁ POZICE METALURGICKÉHO PRACOVISTĚ: A – NEJSTARŠÍ ZJIŠTĚNÝ HORIZONT PO UKONČENÍ ROZSÁHLÝCH TERÉNNÍCH ÚPRAV V JIŽNÍ ČÁSTI 2. NÁDVOŘÍ, B – HORIZONT METALURGICKÉHO PRACOVISTĚ, C – ZÁNIKOVÝ HORIZONT METALURGICKÉHO PRACOVISTĚ, D – HORIZONT PLANÝREK A VRSTEV PŘEKRÝVAJÍCÍCH OBJEKTY METALURGICKÉHO PRACOVISTĚ. TUČNĚ VYTISTĚNÉ STRATIGRAFICKÉ JEDNOTKY OBSAHOVALY KERAMICKÉ ZLOMKY (VIZ OBR. 7, 8).

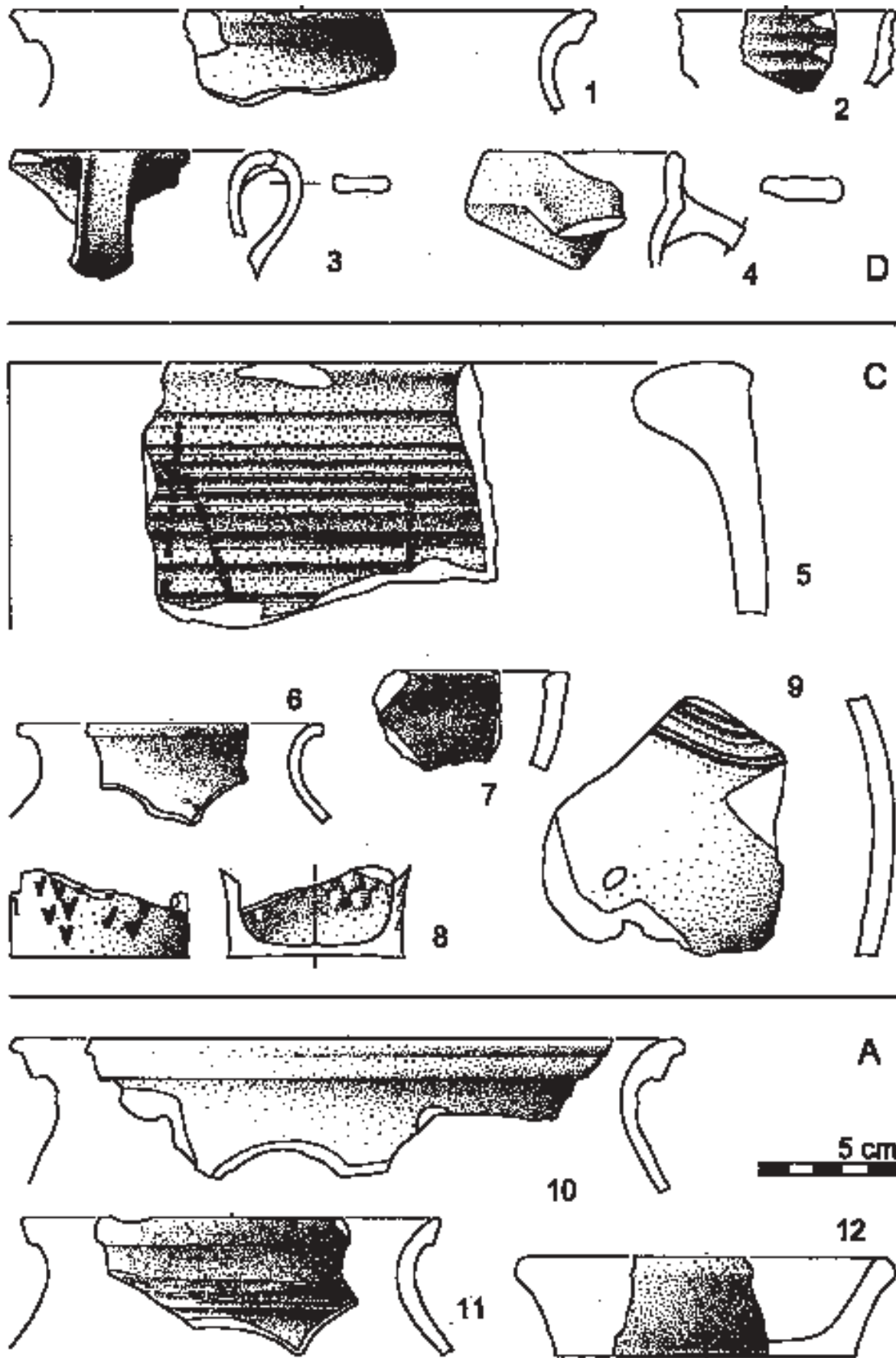
ABB. 6. ČESKÝ KRUMLOV – DIE STRATIGRAFISCHE LAGE DES METALLURGISCHEN ARBEITSPLATZES: A – DER ÄLTESTE GEFUNDENE MITTELALTERLICHE SIEDLUNGSHORIZONT AUF DER FLÄCHE DES 2. BURGHOFES, B – DER HORIZONT DES METALLURGISCHEN ARBEITSPLATZES, C – DER UNTERGANGSHORIZONT DES METALLURGISCHEN ARBEITSPLATZES, D – DER PLANIERUNGSHORIZONT ÜBER DER UNTERGEGANGENEN OBJEKTEN.

2.1.3. **OBJEKT 6.** Nepravidelná žlabovitá zahloubenina o šířce 40–60 cm, minimální zjištěné délce 100 cm a hloubce 30 cm, umístěná mezi objekty 1 a 2. Stěny nejevily žádné známky propálení, výplň tvořily vrstvy 15005A = 14024 a 15005B = 14023 (šedohnědá písčitá hlína s hojnými kameny). Vrstva obsahovala několik drobných zlomků propáleného jílovitého výmazu, prostoupeného sekundárními minerály mědi.

2.2. SONDA 18

V sondě 18, vzdálené asi 15 m jihovýchodně od sond předchozích, můžeme s výrobou kovů spojit relikty dvou až tří rámcově současných zařízení, náležejících jednomu stratigrafickému horizontu (obr. 4, 5: 3).

2.2.1. **OBJEKT 3.** Nepravidelně okrouhlá destrukce výrazně propálených fragmentů mazanicových stěn, promíšených žlutookrovou jílovitou hlínou s uhlíky (18020), se rozkládala na ploše cca 130 x 120 cm. Směrem do středu se objekt mírně zahluboval, což mohlo být zčásti způsobeno i jeho prosedáním do nez hutněného souvrství starších planýrek. Ze středu obtížně čitelné destrukce vybíhal k severu 20–35 cm široký žlab, vyplněný měkčím a sypkým materiálem s hojnými uhlíky, kusy strusky, a překrytý kameny a maltovinou. Po rozšíření sondy byl na severním konci 100 cm dlouhého žlabu nalezen keramický tyglík s protaveným dnem (obr. 8). Pod destrukcí a částečně i pod žlabem byla začištěna relativně celistvá, mísovitě utvářená, silně vypálená, 5–8 cm silná mazanicová krusta (18038). V této úrovni byl odkryv objektu zastaven.

2.2.2. *OBJEKT 4.* Objekt pravoúhlého půdorysu o šířce 120 a zachované délce 140 cm vyplňoval severozápadní roh sondy. Jeho jižní část byla zničena středověkou zdí 18030, na severní straně zřejmě objekt končil těsně za hranou sondy. Konstrukce podélných stěn (18031) byla tvořena dvěma rovnoběžnými zídkami z cihel kladených podélně na užší hranu ve třech až čtyřech souběžných řadách. Asi 70 cm široký prostor mezi nimi tvořila rovná plocha z cihel kladených na plocho a překrytých souvisle dočerna propáleným výmazem z jemného jílovito–písčitého materiálu, prostoupeným mědnatými sloučeninami. Jeho zbytky byly zjištěny také na vnitřní straně pozůstatků bočních stěn objektu. Dno objektu překrývala hnědošedá písčitá hlína (18036). Vnitřní prostor objektu byl částečně překryt destrukcí 18037, kterou tvořily drobné kameny a zlomky cihel spojené pevnou okrovou hlinou. Z vrstev 18036 a 18037 pocházejí fragmenty sklovité mědnaté strusky, kousky surového kovu a malachitická, uhlíky prostoupená nístějovina. Dno objektu nasedalo částečně na zvětralý skalní povrch (18013, 18021), zčásti na povrch vyrovnávacího souvrství z počátku existence hradu.

2.2.3. *OBJEKT 5.* U západního okraje objektu 3, na povrchu vyrovnávacího souvrství, byl na bázi vrstvy 18020B zaznamenán shluk kamenů, mazanícových fragmentů a sklovité strusky. Z omezené plochy sondy nebylo možno určit, zda se jedná o pokračování objektu 3 nebo o okraj dalšího analogického objektu, pokračujícího mimo zkoumanou plochu.

2.3. STRATIGRAFICKÉ HORIZONTY A JEJICH DATOVÁNÍ

V průběhu archeologického výzkumu bylo na ploše 2. nádvoří krumlovského hradu kromě pozůstatků pravěkého osídlení (*Ernée – Militký 1996*) odkryto také několik stratigrafických úrovní náležejících vrcholnému a pozdnímu středověku. V souvislosti s popisovaným metalurgickým pracovištěm nás budou blíže zajímat čtyři z nich (obr. 6).

Nejstarší středověký stratigrafický horizont představuje mohutné několikametrové souvrství planýrek a navážek, které byly někdy v průběhu 2. poloviny 13. století nasypany mezi povrch skalního bradla, spadající zde prudce do údolí Vltavy, a na svahu založenou kamennou hradební zeď (např. řez 61–77 na obr. 5: 2, vrstvy 15007–15022). Bezprostředně následujícím stratigrafickým horizontem je úroveň vrstev 14023A 15005 + 18023, kterou se podařilo dokumentovat v sondách 14, 15 a 18. I když bylo složení zjištěných vrstev ve všech zmíněných sondách téměř stejné (šedá – hnědošedá, středně ulehlá písčitá hlína s kamennou drtí), nemůžeme vrstvy 14023A (řez 59–60, obr. 5: 1) 15005 (řez 61–77) s vrstvou 18023 přímo ztotožnit. Domníváme se však, že se jedná o nejstarší zjištěnou úroveň využívání plochy nádvoří po dokončení výše zmíněných terénních úprav (obr. 6: A). Na tomto povrchu vzniklo metalurgické pracoviště (obr. 6: B): zatímco některé výrobní objekty vznikly jako povrchové (obj. 1, 3–5), byly jiné z úrovně povrchu horizontu A zahloubeny (obj. 2 a 6). Do třetího stratigrafického horizontu (obr. 6: C) řadíme vrstvy uložené po zániku objektů a tvořící výplně jejich reliktní. Vrstvy náležející tomuto horizontu se vytvořily především v zahloubených objektech 2 a 6. Poslední stratigrafickou úrovní, která je předmětem našeho zájmu, je horizont „planýrky“, překrývající pozůstatky metalurgického pracoviště po jeho zániku (obr. 6: D). Tvoří ji vrstvy 14022 15004 + 18020 (středně ulehlá žlutookrová písčitá až jílovitá hlína). Opět se jedná nejspíše o jedinou vrstvu, jejíž zbytky byly zjištěny zejména v místech nad zaniklými metalurgickými objekty. Tam, kde nebyly

OBR. 7. ČESKÝ KRUMLOV – UKÁZKY NÁLEŽÍ KERAMICKÝCH ZLOMKŮ Z HORIZONTŮ A, C A D. HORIZONT A: 10 (POVRCH 15005 V OBJ. 1), 11 (18023), 12 (15005 NA REZU 61–77); HORIZONT C: 5–9 (Z VÝPLNĚ ŽLABU OBJ. 6, VRSTVY 14023 15005B, 14024 15005A); HORIZONT D: 1–3 (15004 NAD OBJ. 1), 4 (18020 NAD OBJ. 3).
 ABB. 7. ČESKÝ KRUMLOV – DIE KERAMIK AUS DER HORIZONTEN A, C UND D. HORIZONT A: 10 (SCHICHT 15005 IM OBJEKT NR. 1), 11 (18023), 12 (15005 AUF DEM PROFIL 61–77); HORIZONT C: 5–9 (AUS DER FÜLLUNG DES OBJEKTES NR. 6, SCHICHTEN 14023=15005B, 14024=15005A); HORIZONT D: 1–3 (15004 ÜBER DEM OBJEKT NR. 1), 4 (18020 ÜBER DEM OBJEKT NR. 3).

zjištěny přímé pozůstatky metalurgických objektů, nasedaly vrstvy horizontu D přímo na vrstvy horizontu A (např. řezy 59–60, 61–77).

Archeologické nálezy pocházejí ze všech uvedených horizontů (výběr keramiky na obr. 7). Jejich podrobné analýze budeme věnovat pozornost na jiném místě, zde je nutné uvést alespoň předběžné datování. Keramický materiál, pocházející z planýrek a navážek, nasypných při terénních úpravách před vznikem horizontu A, je možno na základě dosud získaných poznatků o vrcholně středověké keramice z Českokrumlovska datovat do průběhu 2. poloviny 13. století. Keramický materiál z horizontů A–D se jeví jako morfologicky i technologicky pokročilejší a řadíme ho na sklonek 13. nebo do prvních desetiletí 14. století. Tomuto datování neodporuje ani nález mince ve vrstvě 15005A (*Ernée – Militký 1998; Militký 1998*, č. 15: 1, T. 28: 9). Podle dosavadních znalostí jde o fenik bavorského vévody Ludvíka II. (1253–1294) typu Beierlein (*Beierlein 1897*, 9) č. 59 o hmotnosti 0,81 g s poprsím mnicha v kapuci doprava na averzu a hladkým či zcela nečitelným reverzem. Pokud je připsání mince Ludvíku II. správné, je výskyt tohoto feniku v archeologicky datovaném horizontu přelomu 13. a 14. století do jisté míry také potvrzením jeho dosavadního numismatického zařazení a datování².

3. PALEOMETALURGICKÉ NÁLEZY

Výzkumem získané paleometalurgické meziprodukty a odpady se makroskopickým posouzením dělí do těchto základních skupin:

1. odkápnuté kousky kovu a kovové záteky do spar v pecních výmazech
2. heterogenní sklovitá struska
3. částečně zpevněná směs uhelného prachu s drobnými kovovými částicemi
4. ruda
5. jiné taveniny, zejména zlomky pecních stěn a výmazů
6. technická keramika
7. deskovitá struska

3.1. Kousky barevného kovu tvaru kulovitých nebo protáhlých kapek o průměru 1–2, maximálně 3 cm, a plíškovitých tvarů, vzniklých penetrací roztaveného kovu do spar ve výmazech hutnických objektů. Povrch je pokryt vrstvou sekundárních minerálů mědi (zejména malachitem, azuritem, chryzokolem a kupritem – *Bliuml 1996; 1998*), resp. jejich směsí s jílovitou substancí, uhlíky a oxidy železa. Podle výsledku silikátové analýzy (viz tabulka, *Chyba 1996; 1998*) je slitina tvořena převážně mědí (68–82 %), dále cínem (5–14 %) a olovem (0,2–4 %). Významný je obsah stříbra (0,3–0,6 %), zatímco sumární obsah železa nepřesahuje 0,3 %. Kvalitativní spektrografický rozbor (viz tabulka, *Hříbal 1996*) doplnil tyto hodnoty o odhady podílu některých dalších prvků. Zejména hodnoty Si a Al, dosahující řádově rozhraní jednotek a desítek procent, prozrazují výrazné zbytky silikátové fáze a mají pro interpretaci materiálu zásadní vý-

² Přesné určení mince a její datace není zcela bez problémů. Ačkoliv reverz nenesé viditelné stopy reliéfu, nelze jej zcela vyloučit. *Beierlein (1897, 9)* publikoval dvě varianty této ražby – s vyobrazením lva doleva v routovém kruhu na reverzu (č. 58) a s hladkým reverzem (č. 59). Obě přiřadil bavorskému vévodovi Ludvíku II., tedy do rozmezí let 1253–1294. Ražba stejného typu, avšak s odlišným reverzem (s erbem mincmistra Jindřicha Würfela) byla již *Luschinem (1913, 69, č. 34, Fig. 10)* a později *Kochem (1983, 138, č. 238, T. 18:238; 1994, 87, č. B 241, T. 23: B 241)* zařazena mezi vídeňské feniky Albrechta II. z rozmezí let 1330–1358. Ačkoliv averz uvedeného vídeňského feniku je téměř identický s bavorskými ražbami, jde o ražbu mladší, což potvrzuje také její výskyt v depotech ukrytých až po polovině 14. století – Tulln, Peuerbach, Mitterndorf a. d. Fischa, Griesbach, Valtice (Feldsberg II), Pfarrwerfen či Mödling (*Koch 1983, 29, 31, 61–62*). Nečitelnost reverzu krumlovského exempláře nevylučuje tedy teoreticky vídeňský původ. Hmotnost mince (0,81 g) je oproti rozpětí průměrných hmotností vídeňských feniků typu Koch (*Koch 1983*) č. 238 v nálezech (0,55–0,68 g) výrazně vyšší. Ta společně s nálezovým kontextem datovaným keramikou na přelom 13. a 14. století naznačuje, že jde zřejmě skutečně o ražbu bavorskou a stratigrafická pozice nálezu mince zároveň také do jisté míry potvrzuje správnost *Beierleinova (1897, 9)* určení.

znam. Složení kovu odpovídá surové (černé) mědi, typickému hutnickému meziprojektu, obsahujícímu ještě celou řadu dalších kovů a nečistot. Vysoký obsah cínu a olova není v tomto případě – s ohledem na celkové složení slitiny – projevem záměrného legování mědi. Zastoupení těchto kovů v materiálu lze po rozboru nalezených vzorků rudy dobře vysvětlit charakterem místních komplexních sulfidických rud (viz kap. 3.4.).

3.2. Fragментy hutné, sklovité strusky s výrazně fluidální stavbou povrchu (typické laloky a provazce), proměnlivého zbarvení od hnědošedé přes červenohnědou až po černou, s povrchovými výkvěty zelených sekundárních minerálů mědi, popřípadě s inkluzemi částic ryzí mědi do velikosti 0,1 mm. Morfologicky jde nejčastěji o odpichovou strusku, utuhlou v podélných a větvených tvarech, méně často o struskové příškvary na pecních stěnách. Chemické složení odpovídá typickým struskám ze surových taveb mědnatých rud: kovnatější vzorek z vrstvy 18019 obsahuje řádově jednotky % hmot. mědi a železa, o řád níže pak olova a cínu; hlavní obsahovou složku tvoří silikát s hojnou příměsí hliníku, alkalických a zemitoalkalických kovů (Ca, K, Na) s výjimkou barya, což odpovídá převaze křemenno – karbonátové žiloviny českokrumlovských rud (Klomínský 1964), která baryt (BaSO_4) neobsahuje. Ložiskově signifikantní by podle našeho názoru mohla rovněž být přítomnost Ti v 0,1 % hmot., jehož rudy – rutil a titanit – se vyskytují v místních grafitických a erlánových horninách (Kratochvíl 1960, 348; Klomínský 1964, obr. 5), bez rozboru pecních výmazů nejde ovšem vyloučit ani možnost penetrace Ti z pecních stěn (Dušek 1992, tab. 2).

3.3. Tuto skupinu nálezů představují rozpadavé hrudky drobných uhlíků nebo uhelný prach, promíšený s několikamilimetrovými částicemi kovu, intenzivně přeměněnými na karbonáto – oxidační sloučeniny mědi (malachit, azurit). S jedinou výjimkou (vrstva 18023) se veškeré nálezy tohoto materiálu soustředily ve spodní části výplně objektu 2 (vrstva 14027A), část materiálu lpěla na kusech slabě vypálené zeminy s odlišně zbarvenou, „vápnitou“ vrstvičkou na povrchu (patrně výmaz stěn jámy). Jeden chemicky analyzovaný vzorek se liší od průměrného složení černé mědi, odhlédneme-li od procentuálního zkreslení způsobeného vysokým obsahem uhlíku, zejména vyšším, takřka dvoutřetinovým podílem cínu k mědi a vysokým obsahem antimonu. Materiál odpovídá svým složením a nálezovými okolnostmi kovem promíšené nístějovině neboli hutní nábojce – uměle připravené směsi dřevouhelného prachu se zemínou, používané k vyložení nístějí pecí a předpecních jam a k opravám prasklin. Užití nístějoviny, jejíž výrobu zevrubně popisuje J. Agricola (1933, 326–29), snižovalo riziko porušení stěn žárem a ztráty kovu, v předpecní jámě pak navíc zpomalovalo proces oxidace taveniny.

3.4. Zvláštní pozornost byla věnována ojedinělým nálezům rudy (celkem 4 jednoznačné nálezy z vrstev 14042 – výplň recentního vkopu do středověkých horizontů – a 18028). Z vrstvy 18028 byl analyzován minerální povlak, makroskopicky připomínající malachit a chryzokol, včetně části horninového podkladu. Kromě pozoruhodného obsahu cínu (4,5 % hmot.) a olova (2,4 % hmot.) je třeba vyzdvihnout významné zastoupení stříbra (0,3 %, tj. 3100 g/t, v přepočtu na obsah mědi 2,6 %). Víme-li, že v 16. století se na českokrumlovském dole sv. Duch uvádí kovnatost 1560–3750 g Ag/t (Pošepný 1895), můžeme rudný vzorek označit za stříbrem velmi bohatou karbonáto – oxidickou rudu mědi. Pro srovnání lze uvést např. kutnohorské kyzy, které měly v 16. století průměrnou kovnatost 250–640 g Ag/t (Kořan 1986, 122). Do vynálezu ságrování mědi v pozdním středověku bylo odstříbřování Cu – rud rentabilní od obsahu asi 0,5 % Ag v rudě výše (ve vztahu k podílu Cu) (Suhling 1996) – náš vzorek překračuje tento minimální limit více než pětkrát.

U druhého vzorku (vrstva 14042) není souvislost se středověkým horizontem zcela nepochybná. Podle zprávy analytické laboratoře Geologického ústavu AVČR (za zprostředkování rozboru děkujeme J. Brožkovi) je předaný vzorek komplexní sulfidickou rudou kyzové polymetalické formace se stopami křemenné žiloviny, tvořenou stani-

typ	1	1	1	1	1	2	2	3	4	6	7	7
vrstva	18014	18019?	18036	18036	18037	18019?	18020	14027A	18028	tyglík	15001-2	14047+14033

Cu	81,9	71,3	81,0	79,1	68,2		0,049	29,9	11,9	0,73	0,67	SiO ₂	42,8
Sn	5,79	14,33	4,93	7,44	10,76		0,013	21,9	4,45	0,064	0	FeO	32,7
Pb	4,09	3,94	0,2	1,86	0,34		0,017	6,21	2,36	0,11	0,7	Fe ₂ O ₃	2,98
Fe	0,29	0,16	0,15	0,089	0,18		4,45	0,73	2,5	0,59	30,4	Fe	0,22
Sb	0,42	0,49	0,14	0,23	0,33		0	8,52	0,26	0	0	ZnO	2,5
Ag	0,32	0,59	0,4	0,4	0,42		0,0009	0,16	0,31	0,0023	0,0024	PbO	1,06
Mn	0,0018	0	0,0008	0,0006	0,0012		0,084	0,015	0,027	0,071	0,051	CuO	0,71
Ni	0,098	0,13	0,1	0,12	0,072		0	0,024	0,02	0,0048	0,01	MnO	0,081
Bi	0	0,026	0	0	0,011		0	0,027	0,0082	0	0	NiO	0,014
Zn	0	0	0	0	0		0	0	0	0	1,11	Ag	0,0032
Co	0	0	0	0	0		0	0	0	0	0,0042	As	0,006
												Sb	0,0024
												Sn	<0,01
												S	1,92

X0	Cu	Cu,Pb,Sn	Cu		Cu	Si	Si	Cu	Si	Si	Fe,Si
			Si	Cu,Si			Al		Cu		
X	Pb,Si		Sn		Si	Al,Ca	Fe	Sb,Sn	Al,Pb,Sn	Al	
	Sn	Sb	Al	Al		Cu,Fe,K	K,Na	Pb,Si	Fe	Ca,Fe,K	K
	Al,P	Ag,As,Si	Fe	Fe	As,Pb	Na	Ca,Mg		Ca,K	Na	Al,Zn
0,X	Fe	Ni	Ca,Ni,P	Ca,Mg,K,P,Pb,Sn	Fe,P,Sb	Mg,Pb		As,Ca,P	Mg,Na	Cu,Mg	Ca,Cu
	As,Ca,Mg,Sb,K?	Al,Bi,P	Ag,As,Mg,Pb,Sb	Na	Ag	Sn,P,Ti	Ti,P	Al	Ag,As,P,Sb,Ti	P,Pb,Ti	Mg,Na,Pb
		Ca,Mg	Na,Ti	Ti	Mg,Ni		Pb	Fe		Sn	Ti
0,0X	Ag,Na,Ti			As	Al	Ba,Mn	Ba,Mn	Mg,Ti	Ni	Ba,Mn	
	Mn,Ni	Fe		Ba,Mn	Bi,Ca,Na	Sr,Zr	Cu,Zr	Ag,Ba,Bi,Na,Ni	Ba,Mn,Zr	Zr	Ba,Mn,Ni
	Ba,Bi	Ti	B,Ba,Bi,Mn,Zr	Ni,Sb,Zr	Mn	Ni,V	Sr,V	Mn	Bi,V	Ni,Sr,V	Co
	V		V	V		Cr	B,Cr,Ni,Sn		Cr,Sr	B,Cr	V,Zr
0,00X	B,In,Sr,Zr	Ba,In,V,Mn	Sr	Ag,B,Bi,Cr,Sr	Ti,V	Ag,B,Y	Co,Ga,Y	B,Co,Sr,V	B,In,Y	Ag,Co,Sb?,Y	Sr,B
	Cr	B	V	In?,Y	B,Ge	Co,Ga		In	Co,Ga	Ga	Ag,Cr,Ga
0,000X				Ga							
						Be	Ag,Be	Cr	Be	Be	
			Be	Be							

TABULKA: VÝSLEDKY SILIKÁTOVÉ ANALÝZY A EMISNÍ SPEKTROGRAFIE VZORKŮ PALEOMETALURGICKÉHO MATERIÁLU (PODLE CHYBA 1996; 1998; HRIBAL 1996).
TAFEL: ERGEBNISSE DER SYLIKATANALYSE UND DER EMISSIONSPEKTROGRAPHIE DER PROBEN DES PALÄOMETALLURGISCHEN MATERIALS (NACH CHYBA 1996; 1998; HRIBAL 1996).

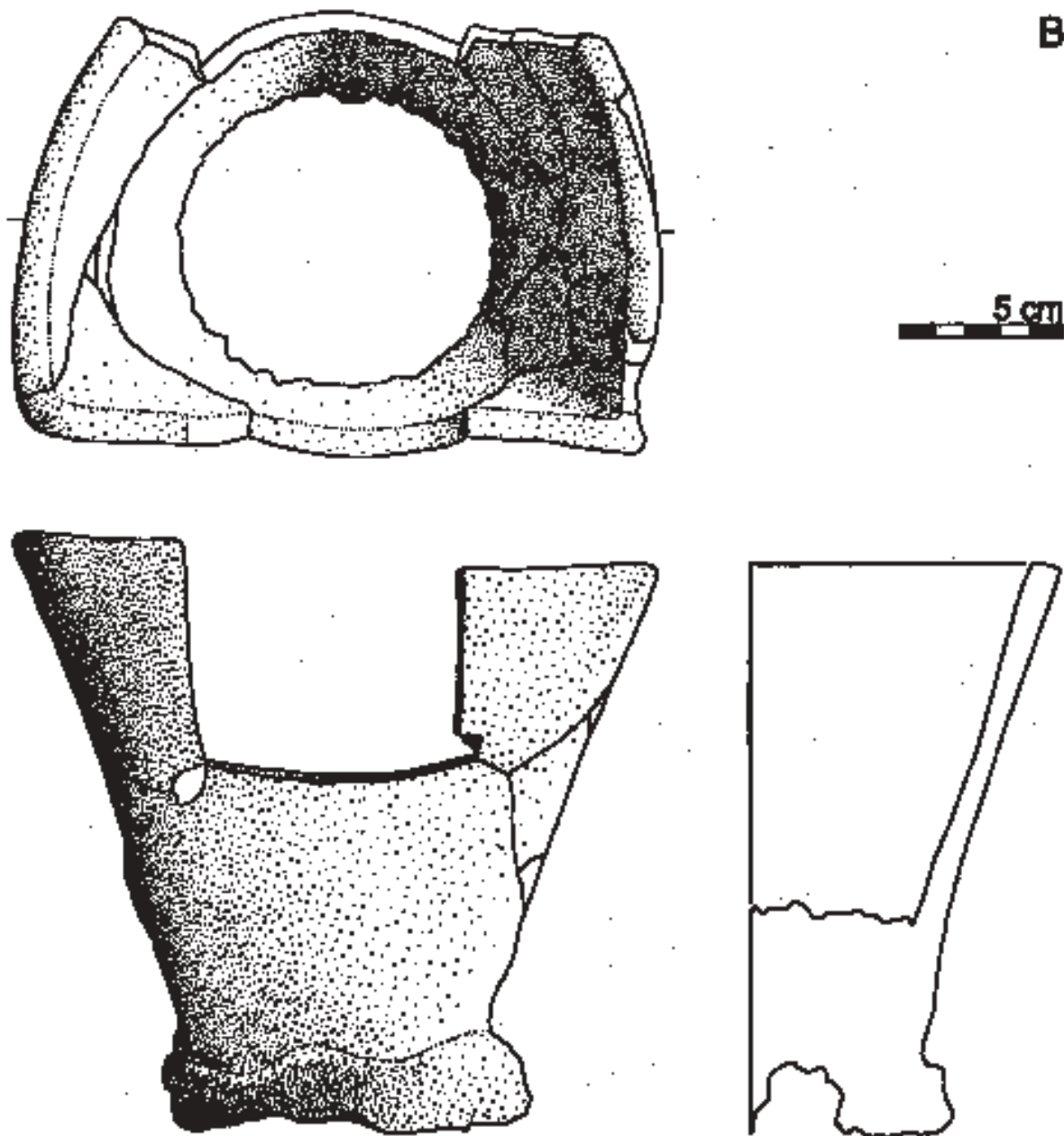
nem ($\text{Cu}_2\text{FeSnS}_4$, cca 40%), pyritem (FeS_2 , 30%), sfaleritem (ZnS , 20%) a arzenopyritem (FeAsS , 4%). V paušálním chemickém složení je hmotnostní podíl Sn, Cu a Zn v rudě takřka vyrovnaný, obsah Pb a zejména Ag bohužel nebyl sledován.

Drobnou poznámku si zaslouží indikace cínu, u druhého vzorku dokonce v podobě sulfidické cínové rudy. Cín dosud nebyl uváděn jako typická součást českokrumlovské parageneze a ve vzorcích z místních historicky známých a těžných polymetalických žil se vyskytoval jen ve stopovém množství (*Klomínský 1964*, obr. 5). Mimo vlastní krumlovské ložisko byl šlichovou prospekci zaznamenán výskyt cínové rudy (kasiteritu) spolu s wolframitem a scheelitem v pramenné oblasti Zubčického a Malčického potoka, tedy asi 7 km JV od Českého Krumlova (*Vejnar – Klein 1982*, 36–42; *Litochleb – Novák – Šrein 1988*). Naše analýzy dovoluují vyslovit předpoklad, že Sn-rudy byly původně nikoli nevýznamnou složkou oxidačně–cementačního pásma krumlovského polymetalického ložiska.

3.5. Zlomky žárem poznamenaných stěn nebo výmazů metalurgických zařízení či jiné neurčitelné kusy taveniny byly získány v malém množství z vrstev 14027A (viz výše), 15005A–B (výplň obj. 6), zejména však při rozebírání objektu 3 (18020, 18038, též 18028 – zde jako mladší intruze?).

3.6. Hutnická keramika byla v prostoru pracoviště nalezena ojediněle. Jeden atypický zlomek tyglíku z grafitické hlíny o síle stěny 13 mm, pokrytý na stěnách i lomu měďnatými minerály, pochází z vrstvy 14024. Další fragment z vrstvy 18028 souvisí s objektem 3 – pecí, v jejíž destrukci se našel i jediný celý exemplář (obr. 8). Trojúhelné ústí kelímku, vyrobeného zřejmě z hlíny s nízkou příměsí grafitu, bylo před vypálením opatřeno čtvercovým výřezem o rozměrech 8 x 7,5 cm. Otvor v ústí se obvykle interpretuje jako výlevka (*Stehlíková 1983*, 276), zde je spíše třeba, v souladu s mladšími ikonografickými analogiemi (*Ercker 1974*, 49), uvažovat o výřezu pro dyznu. Podél vnějšího obvodu, zhruba v polovině výšky nádoby, je zřetelný pásový otisk dočervena vypáleného hliněného omazu. Spodní část kelímku je zcela slinuta a destruována žárem; analýza vzorku vyvrtaného z tohoto protavení poskytla velmi nízké hodnoty kovů. Vsádka tyglíku, shora překrytá hliněnou omazávkou, se zřejmě důsledkem příliš silného zahřívání protavila do topeniště.

3.7. Ke zpracovávanému souboru nálezů byly rovněž přiřazeny tzv. deskovité strusky, přestože s pojednávaným pracovištěm zřejmě nesouvisejí. Jejich ojedinělý výskyt v podobě drobných, omletých zlomků ve vrstvách sledovaného horizontu (14027) a dokonce ve vrstvách starších (14030, 14033, 15008, 15005) nejsme schopni jednoznačně interpretovat (mladší intruze?). Naprostou většinou, v celkovém počtu několika set zlomků, se tento výrazný typ strusky nacházel v uloženinách, datovaných rámcově do 15.–18. století, po celé ploše výzkumu, zvláště pak v sondách 4, 6, 11, 13–15 a 18. Zlomky poměrně jednotné velikosti (nejčastěji kolem 8 cm²) se vyznačují plochým, deskovitým tvarem, tloušťkou 0,3–1 cm, povrch i lom bývá zpravidla kompaktní, minimálně porézní, někdy s výraznými stopami fluidální stavby, bez viditelných příměsí. Struska je ocelově lesklá, šedohnědá, na lomu někdy načervenalá, velmi vzácně se objevují enklávy sekundárních minerálů Cu. Ojediněle byly zjišťovány zlomky jiných než deskovitých tvarů – s přehnutým okrajem, protáhlého, větveného, v jednom případě i tyčovitého tvaru s prožlabením (z něho lze odhadnout průměr výpusti pece na cca 5 cm). Uvedenými základními znaky se tato struska naprosto shoduje s měděnými deskovitými struskami, popsanými z hornoharckých hutnišť 10.–12. století (*Brockner – Heimbruch – Koerfer 1989*). Rovněž chemické složení je obdobné; analogicky tedy můžeme předpokládat, že jsou budovány především fayalitem (Fe_2SiO_4), wüstitem (FeO_{1-x}) a sklem s ojedinělými inkluzemi Cu–Fe sulfidů. Výrazný obsah železa – převážně ve dvojmocné formě – svědčí jasně o záměrném přidávání železné rudy do vsádky jako prostředku k vytvoření dostatečného množství nízcí viskózní fayalitické strusky, což je metoda dostatečně známá z pozdějších technologických popisů (*Agricola*

OBR. 8. ČESKÝ KRUMLOV – FRAGMENT KERAMICKÉHO TYGLÍKU Z VRSTVY 18038.
 ABB. 8. ČESKÝ KRUMLOV – FRAGMENT EINES TIEGELS AUS DER SCHICHT 18038.

1933, 211). Rovněž podíl barevných kovů je ve vzorcích poměrně vysoký: zlomky strusky byly patrně určeny k recyklaci při dalších tavných, čemuž nasvědčuje i dosti jednotná velikost zlofků. Pozoruhodný rozdíl oproti výše popsané skupině heterogenních sklovitých strusek spočívá v zastoupení ZnO (1–2,5 % hmot.), které by mohlo být projevem přechodu na zpracovávání stříbrnosného sfaleritu (ZnS). Podíl stříbra je naopak velmi nízký; struska je již odstříbřeným odpadem.

Vznik deskovité strusky byl původně vysvětlován utužením na šikmé hrudi pece pod odpichovým otvorem, nové nálezy prokázaly i souvislost s jinými technologickými kroky při tavně Cu–rud (nepublikované přednášky W. Brocknera a F.– A. Linkeho na International Medieval Congress v Leedsu 1998; viz též *Böhme 1997*, 130). V krumlovském kontextu tento typ metalurgického odpadu patrně souvisí s činností rožmberské, později eggenberské hutě a mincovny v 15. až 17. století (viz níže).

4. INTERPRETACE PRACOVISTĚ

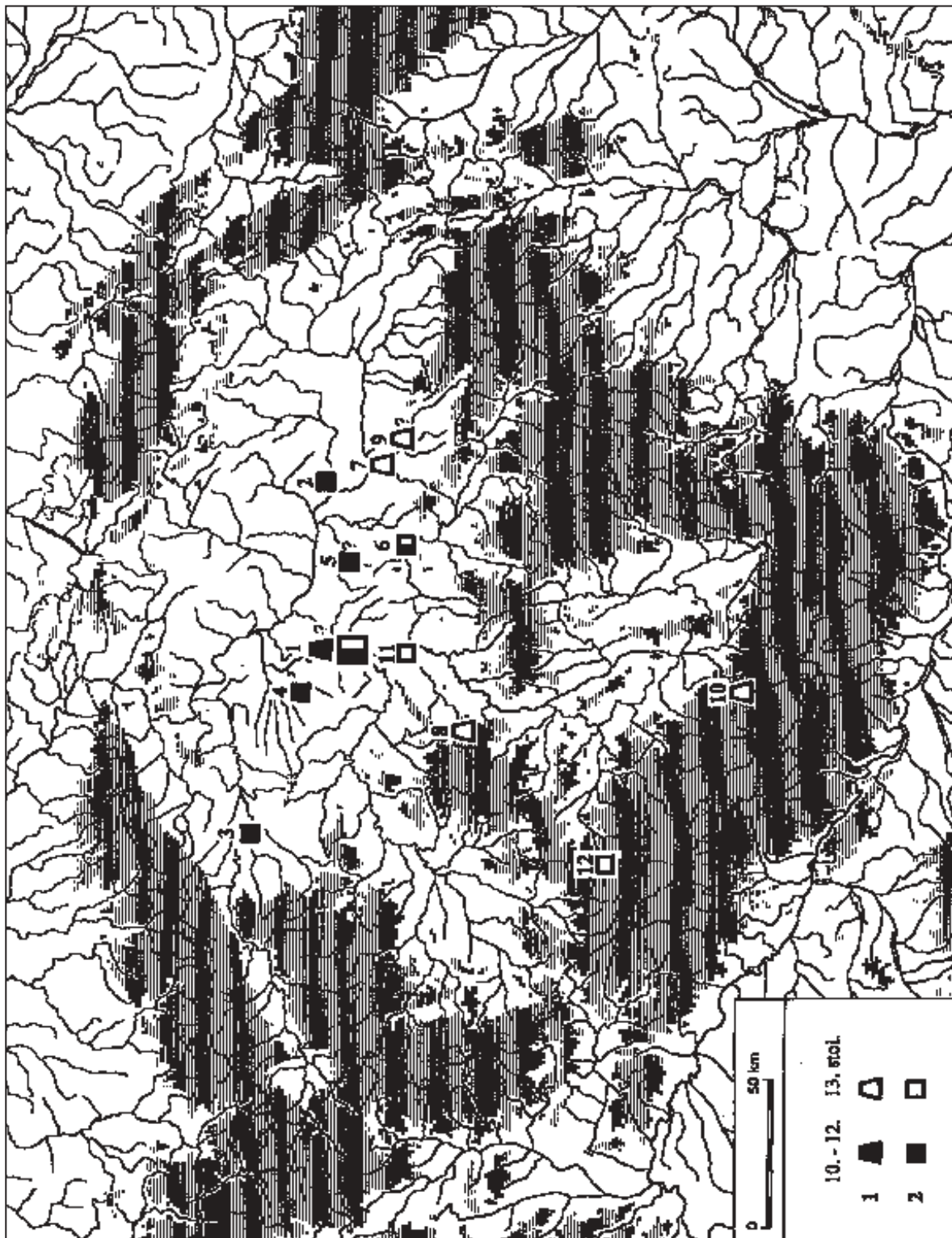
Před úvahami o významu metalurgické výroby na českokrumlovském hradě je nezbytné pokusit se o co možná nejpřesnější funkční interpretaci nalezených objektů na pozadí obecných znalostí o metalurgii mědnatých rud tohoto období. Obecně známý postup hutnění mědi byl, zejména v posledním desetiletí, dokumentován celou řadou nových středověkých i pravěkých nálezů (např. *Brockner – Heimbruch – Koerfer 1989; Zimmermann 1990, 149n.; Francovich 1993; Böhme 1997; Hegerhorst – Brockner 1998*). V případě nejčastěji využívaných sulfidických Cu–rud se jednalo o poměrně složitý a energeticky náročný technologický proces, jenž se dá rozdělit velmi schematicky do tří, resp. čtyř základních kroků. Skutečný počet operací však závisel na konkrétních podmínkách, mimo jiné na vzájemném poměru mědi, železa a síry v rudě. Počáteční fáze spočívala v tepelné úpravě, rozdužení a částečném odsíření rudy pražením. V některých případech nebyla primární úprava rudy nutná a bylo možno hned přikročit k redukčnímu tavení rudy, obvykle s použitím struskotvorných přísad, za teplot minimálně 1150°C. Výsledkem této operace byl meziprodukt – tzv. kamínek (koncentrované sulfidy mědi, popřípadě železa a dalších kovů), za současného vzniku fayalitické strusky, vážící na sebe většinu nežádoucích příměsí ve vsádce, a oxidu siřičitého. Následovalo drčení a pražení kamínku, nezřídka opakované, až tzv. „do mrtva“, tedy do úplného odstranění síry. Koncentrovaný, „bohatý“ kamínek (oxid mědný s jistým podílem nečistot, s přibližným obsahem 60 % Cu) se v otevřených nebo polouzavřených jednoprostorových výhních na dřevěném uhlí, za silného dmýchání, redukoval na měď. Ta se posléze, pokud to bylo třeba, rafinovala v různých formách tyglíkových pecí.

Krumlovské metalurgické objekty tento technologický postup poměrně věrně odrážejí. Relativně nejsnazší interpretaci umožňují objekty 1 a 2. Objekt 1, přes velkou míru porušení, lze považovat za úpravnické zařízení, určené k pražení rudy nebo kamínku. Nasvědčuje tomu typický pravoúhlý půdorys s náznakem vnitřní přepážky a stopy výrazného propálení při současné absenci metalurgického odpadu. Pro předpokládanou podobu objektu nalezneme řadu ikonografických dokladů (*Dziekonski 1963, 175n.*). Sousední zahlobený objekt 2 naproti tomu souvisel patrně s nedochovaným hutnickým zařízením, nejspíše šachtovou pecí. Zátoky mědi ve stěnách a nález hroudny nístějoviny, smíšené s drobnými částicemi kovu, jsou dokladem, že válcovitá prohlubeň plnila funkci předpecní jámy, do níž byla tavenina z pece vypouštěna. Eventualitu, že se jedná přímo o zahlobenou nístěj, považujeme – s ohledem na nízký stupeň propálení stěn a úplnou absenci strusky – za méně pravděpodobnou.

Objekty 3 a 4 lze funkčně interpretovat s menší určitostí. V obou případech se jednalo o tavicí zařízení; nápadné tvarové a konstrukční odlišnosti a nálezy rozdílných metalurgických odpadů z jejich výplně však dokazují, že byly používány v odlišných fázích technologického procesu. Z nálezové situace objektu 3 je zřejmý jeho okrouhlý půdorys, stěny budované z jílu a protáhlý topeništní kanál. Za předpokladu, že byl nalezený tyglík skutečně použit v peci ke svému primárnímu účelu, by bylo možno objekt 3 klasifikovat jako pozůstatek tyglíkové pece, obecně určené k jemnému tavení a rafinaci barevných kovů a stříbra, k prubířským účelům a k výrobě slitin. Velmi dobře dochovaný příklad tohoto typu pece byl odkryt v metalurgické dílně na sídlišti z 11. – počátku 12. století ve Wülfingen (*Schulze–Dörrlamm 1992*), další doklad s více tahovými kanály, bohužel nedostatečně publikovaný, pochází z ostříhomské řemeslnické aglomerace 10.–11. století (*Zolnay 1965, 161n.*)³. I v domácí raně středověké

³ Jako kovolitecký objekt však tato pec musela jistě patřit k běžnému vybavení také mladších městských dílen, zabývajících se zpracováním barevných kovů; bez jednoznačné nálezové situace s dochovaným tyglíkem nebo jeho otiskem in situ je ovšem identifikace tohoto typu pece obtížná. Nálezový obraz mohla primárně zkreslit také rozšířená praxe drčení a přetavování tyglíků spolu se struskami jako druhotného zdroje kovu.

OBR. 9. DOKLADY METALUR-
GIE NEZELEZNYCH RUD (1)
A TEPELNEHO ZPRACOVANI
DRAHYCH A BAREVNÝCH KO-
VU (2) V ČECHÁCH 10.-13.
STOLETÍ: 1 - PRAHA (BORKOV-
SKÝ 1969; HRDLIČKA 1972;
STEHLÍKOVÁ 1983; TAZ 1984;
FROLIK 1988, 152; HUML 1992;
NOVÁČEK 1998A), 2 - LIBICE
(KOMÁREK 1954; TUREK 1956),
3 - ZATEC (BUBENÍK 1988, 233;
SREIN - SREINOVÁ - KOZUMP-
LÍKOVÁ - HOLODNÁK 1995),
4 - BUDEC (IVANA 1995, 103,
125), 5 - TISMICE (KUDRNÁČ
1977), 6 - KLÁSTER SAZAVA
(SOMMER 1996, 142), 7 - MA-
LIN - NOVE DVORY (CHARVÁ-
TOVÁ - VALENTOVÁ - CHAR-
VAT 1985, 101E), 8 - RADETI-
CE (PLEINER 1971; TYZ 1984,
54), 9 - ČASLAV (TOMÁSEK
1997, 627), 10 - ČESKÝ KRUM-
LOV, 11 - HRADÍSTKO - SE-
KANKA (RICHTER 1982, 212-
-13, 222), 12 - SUSICE (NOVÁ-
ČEK 1998B). KRESBY M. ERNÉE
(1-8), M. ERNÉE A K. NOVÁČEK
(9). - ABB. 9. BELEGE DER ME-
TALLURIE DER NICHT-EISEN-
METALLERZEN (1) UND DER
METALLURGIE DER BUNT-
BZW. EDELMETALLE (2) IN
BOHMEN IN 10.-13. JAHR-
HUNDERT: 1 - PRAHA (BOR-
KOVSKÝ 1969; HRDLIČKA
1972; STEHLÍKOVÁ 1983; 1984;
FROLIK 1988, 152; HUML 1992;
NOVÁČEK 1998A), 2 - LIBICE
(KOMÁREK 1954; TUREK 1956),
3 - ZATEC (BUBENÍK 1988, 233;
SREIN - SREINOVÁ - KOZUMP-
LÍKOVÁ - HOLODNÁK 1995),
4 - BUDEC (IVANA 1995, 103,
125), 5 - TISMICE (KUDRNÁČ
1977), 6 - KLÁSTER SAZAVA
(SOMMER 1996, 142), 7 - MA-
LIN - NOVE DVORY (CHARVÁ-
TOVÁ - VALENTOVÁ - CHAR-
VAT 1985, 101E), 8 - RADETI-
CE (PLEINER 1971; 1984, 54),
9 - ČASLAV (TOMÁSEK 1997,
627), 10 - ČESKÝ KRUMLOV,
11 - HRADÍSTKO - SEKANKA
(RICHTER 1982, 212-213, 222),
12 - SUSICE (NOVÁČEK 1998B).
ZEICHNUNGEN M. ERNÉE (1-
-8), M. ERNÉE UND K. NOVÁ-
ČEK (9).

metalurgické tradici mohla být zřejmě pec tohoto typu známa (*Hrubý 1965*, 323n.; srov. též *Galuska 1989*, 416–417). Přestože považujeme tuto interpretaci objektu 3 za velmi pravděpodobnou, nelze ji přijmout bezvýhradně. Brání tomu jednak nedostatečně jasné nálezové okolnosti tyglíku ve vztahu k peci a k jejímu konstrukčnímu řešení, jednak kumulace nálezů mědnaté odpichové strusky, pocházející jasně ze surového tavení Cu–rud nebo kamínku, v destrukci pece.

Konstrukční řešení tavicího objektu 4 patrně nebylo složité. Z měděných záteků do prasklin ve dně lze soudit na neexistenci roštu, pec byla tedy zřejmě jednoprostorová, bez odděleného topeniště od prostoru vsádky, po obvodu vymezená značně atypickou cihlovou substrukcí. Podle převažujících metalurgických nálezů, zejména slitiny penetrované do dna objektu, pec velmi pravděpodobně sloužila k oxidačně–redukčnímu tavení bohatého kamínku a k finální výrobě černé mědi. Tvarově blízká zařízení byla nalezena v některých městských kovoliteckých dílnách (*Gläser 1987; Janssen 1987* a další), problematika funkční interpretace podobných objektů by však vyžadovala samostatný rozbor.

Zpracování karbonáto–oxidačních Cu–rud (malachitu a azuritu) bylo oproti sulfidickým rudám jednodušší a postačovaly k němu teploty kolem 1000°C. Manipulace s tímto poměrně vzácným typem rud je na krumlovském pracovišti doložena, otázkou však je, jaký byl jejich podíl na celkovém objemu surovinové báze a zda vůbec mohly být vyčleňovány k samostatnému zpracování.

Všechny popsané, s výrobou související objekty přináležejí rámcově jednomu sídlištnímu horizontu, vyplňujícímu časový interval po vyrovnání plató mezi oběma hradními jádry mohutnými navážkami a před vznikem volného nádvoří v přibližně dnešních dimenzích. Jak bylo uvedeno výše, můžeme tento horizont klást na závěr 13., nejpozději do prvních desetiletí 14. století. Metalurgické objekty však spolu souvisejí nejen časově, ale i prostorově a funkčně. Maximální vzdálenost mezi nimi činí 15 m, což je přijatelný rozměr pro výrobní jednotku, objekty se vzájemně neporušují ani prostorově nekolidují, a především, vzhledem ke své typové rozmanitosti, musely být využívány k funkčně rozdílným operacím v rámci jednoho technologického procesu. Nelze dokonce přehlédnout náznak vektorového uspořádání jednotlivých objektů v souladu s technologickým postupem: od zařízení k úpravě a surovému tavení rudy v sondě 14 a 15 k dokončovacím tavicím objektům prozkoumaným sondou 18. Tyto prostorově–funkční vazby a popsaná typová rozmanitost objektů činí z krumlovského pracoviště dosud nejpůlněji prozkoumanou středověkou neželeznou huť v Čechách a jeden z nejlépe dokumentovaných soudobých příkladů v Evropě.

5. DISKUSE

Přes nejistotu ohledně funkce některých zkoumaných objektů máme tedy na krumlovském hradě za prokázaný úplný technologický proces výroby měděné suroviny, počínaje úpravou rudy a konče rafinací černé mědi. V diskusi se však pokusíme snést argumenty pro hypotézu, že výsledným kovem prvořadého zájmu v tomto případě nebyla měď, ale drahé kovy. Oporou nám bude zejména model topografie vrcholně středověké výroby a zpracování kovů a jeho srovnání s krumlovskou nálezovou situací.

Zatímco ve středoevropském prostoru lze prostorové vztahy v procesu výroby drahých a barevných kovů demonstrovat řadou příkladů, v Čechách 10.–13. století narážíme na nepřekonatelné mezery v pramenné základně (obr. 9), způsobené nejen vzácností rozpoznávaných nálezů tohoto druhu, ale zpravidla i zcela nevyhovující úrovní jejich zpracování a publikace. V mladší fázi raného středověku jsou veškeré doklady neželezné metalurgie u nás, včetně dvou prokazatelných případů tepelného zpracování stříbra a zlata (Libice a Praha – Ungelt), soustředěny do areálů hradišť (nejčastěji do suburbí), nebo do služebnických sídlištních komplexů (Sázava). Všechny tyto nálezy

souvisejí s kovolitectvím; s výjimkou zatím nejasných indicií z Prahy⁴ chybí nálezy strusek, rud nebo těch typů výrobních zařízení, které by dokládaly primární výrobu kovu z rudy. Žádný z nálezů dosud nebyl po stránce chemicko–technologické zpracován tak, aby bylo možno usuzovat na prostorově, popřípadě i organizačně samostatnou primární výrobu kovu přímo v rudních revírech a jeho distribuci do místa konečného zpracování ve formě polotovaru. Z téhož důvodu zatím není možné ani hypoteticky spojit tato pracoviště s konkrétními rudnými ložisky. V případě zmíněných dvou dokladů zpracování drahých kovů je kromě toho nutno vzít v úvahu možnost částečné nebo úplné surovinové orientace těchto dílen na pagament.

Ve 13. století podléhají prostorové vztahy ve výrobě kovů v důsledku rozvoje městských kovo zpracujících řemesel, boomu na českých polymetalických ložiscích a též vlivem upevňování horního regálu, různým změnám, základní principy však přetrvávají. Doklady hutnění polymetalických rud se objevují pouze v těžebních areálech (Kutnohorsko, Čáslavsko, Příbramsko: obr. 9), zatímco z městského prostředí, popřípadě z feudálních rezidencí pocházející nálezy jsou pozůstatkem opět pouze finálních technologických operací kovovýroby.

První a druhá fáze produkce neželezných kovů, tj. těžba a hutnické zpracování rud, se tedy z přirozených ekonomických důvodů, podepřených později u drahých kovů i legislativními zásahy (*Stehlíková 1983, 270*), odehrávala vždy ve vzájemné prostorové a organizační vazbě. Třetí fáze – zpracování polotovaru a výroba předmětů – byla u obecných a jen v malé míře u drahých kovů naopak doménou městského řemesla, zásobovaného surovinou prostřednictvím trhu. U zlata a stříbra, produkovaného především pro teauraci a mincování, byl obvykle celý technologický proces od těžby rudy až po operace s čistým kovem soustředěn pod ochranu a kontrolu majitele regálních práv nebo báňského podnikatele, což se v konkrétní topografii projevilo existencí opevněných sídel s pevným nebo volnějším prostorovým vztahem k těžebním a výrobním areálům. Nejdůležitější tento vztah vyjadřují opevněná hornická sídliště s rezidencí uvnitř (*Nováček 1994*), volnější vztah reprezentují např. královské hrady ve významných báňských revírech (*Horpeniak 1980, 85*)⁵.

Na krumlovském hradě zachycujeme v tomto smyslu mimořádný stupeň koncentrace výroby: ruda, pocházející nepochybně z místních polymetalických ložisek, byla transportována na vnitřní hradní nádvoří, zde byla upravována a hutněna minimálně do fáze černé mědi. Poloha poměrně rozlehlého pracoviště v komunikačně exponované zóně mezi oběma hradními jádry, z provozního hlediska jistě oboustranně problematická, zjevně vycházela vstříc potřebě zvýšené ochrany a kontroly hutnického provozu. Takto výrazné topografické atributy dávají podle našeho názoru oprávnění k hypotéze o zaměření hutnické dílny na výrobu drahého kovu. Tento závěr je možno do jisté míry podpořit i technologickou indicií. Zatímco analyzovaný vzorek malachitické rudy se ukázal být velmi bohatý stříbrem, černá měď vykazuje již jen hodnoty, řádově odpovídající hodnotám zbytkového stříbra, které již nebylo možno z mědi tehdy užívanou metodou odstříbřování kamínku extrahovat (*Suhling 1996*). Tento rozdíl mohl vzniknout právě odstříbřením měděného meziprojektu. Jsme si ovšem vědomi, že se při této úvaze opíráme o málo reprezentativní data a o velmi obecná kvantitativní kritéria.

⁴ Ojedinelé nálezy miniaturních struskových slitků z výzkumů u kostela sv. Petra na Poříčí a v Klementinu (*Nováček 1998a*, informace RNDr. J. Havrdy, PÚPP Praha).

⁵ Analogický vztah opevněných sídel k výrobě obecných kovů lze předpokládat jen ve výjimečných případech, kdy tyto suroviny z nějakých důvodů představovaly pro majitele sídla mimořádný (nejčastěji strategický) potenciál. Barevná metalurgie je tedy v areálu opevněných sídel zjišťována poměrně vzácně, přičemž zásadně nepracovala s rudou a měla vesměs specifické určení (např. kovolitecká dílna na výrobu munice na hradě Čičva na Zemplíně: *Jenčová – Mihok – Briančin 1995*; dílna na výrobu mědi z kežmarského hradu, související snad s činností alchymistů: *Slivka 1978, 232*; slabá indicie kovolitectví pochází z Týřova: *Durdík 1983, 476*). Další příklady uvádí *W. Janssen (1983)*.

6. POČÁTKY TĚŽBY POLYMETALICKÝCH RUD NA KRUMLOVSKÉM PANSTVÍ A OTÁZKA EXISTENCE ROŽMBERSKÉ MINCOVNY NA PŘELOMU 13. A 14. STOLETÍ

Nejstarší dějiny a topografii dolování v českokrumlovském revíru zatím nejúplněji shrnuli F. Pošepný (1895), J. Kořan (1959) a J. Klomínský (1964). Počátky těžební aktivity se podle písemných pramenů dosud kladly do těsně pohusitského období. Za první jednoznačný doklad dolování se považuje horní privilegium z roku 1475 (*Schmidt – Picha 1910*, č. 858), v němž Rožmberkové suverénně disponují horním regálem. Avšak již v intervalu let 1418–1443 bylo Oldřichem z Rožmberka zhotoveno listinné falzum, hlásící se do roku 1333 a potvrzující jinak nedoloženou listinu Přemysla Otakara II. z roku 1264 (*Maráz 1998*, 52 a 87). Touto listinou mělo být Vítkovcům uděleno právo horního regálu na jejich statcích. Oldřichovo falzum muselo logicky být pokusem o legalizaci již probíhající těžby, ale současně může odrážet i tradici starších počátků rožmberských těžebních aktivit. Za další indicii v rámci 15. století je nutno považovat mincovní privilegium, vystavené císařem Zikmundem roku 1422 pro Oldřicha II. z Rožmberka (*Castelin 1953*, 175–176). Ražba mincí mohla být podepřena výnosy místních dolů.

Pro širší krumlovské ložisko ovšem existuje dosud nepovšimnutá zpráva o dolování již ze 14. století. Roku 1315 odkázal Bavor III. ze Strakonice cisterciáckému klášteru Zlatá Koruna pětici vsí jihovýchodně od kláštera, převážně v povodí Jíleckého potoka. V pertinenční formulí se mimo jiné uvádějí zlaté doly (aurifodinis) (*Pangerl 1872*, č. 22, 23, str. 56, 59). Ve jmenované oblasti (např. v okolí Mirkovic a jinde) se dochovaly terénní pozůstatky, svědčící o plošně rozsáhlém a velmi intenzivním rýžování, resp. měkkém dolování v terasách vodotečí (*Kudrnáč 1983*, 11; průzkum M. Ernée a K. Nováčka v roce 1997)⁶. K těmto reliktvům nelze vztáhnout žádné mladší zprávy (od 16. století výše) a jsou tedy snad skutečně pozůstatkem jedné a téže vlny systematické prospekce a dolování, která dala vzniknout i zkoumanému hutnickému pracovišti na krumlovském hradě.

Již ve zmíněném Oldřichově falzu se hovoří konkrétně o těžbě zlata a stříbra, dále mědi, železa a dalších kovů („Etiam si aurifodinas vel argenti vel cupri, ferri aut cuiuscunque metalli invenirent in bonis, hereditariis suis ..“, *Rynešová 1929*, č. 351, 237). Důležitá je dále zmínka o rožmberské huti, v níž muselo být, podle horního privilegia z roku 1475, zlato a stříbro z celého revíru zpracováváno (*Schmidt – Picha 1910*, 190). Již počátkem 16. století sice Rožmberkové od hutního monopolu ustupují (již v báňském řádu z r. 1515), zprávy o vrchnostenské huti jsou však i nadále poměrně hojné a nasvědčují jejímu dominantnímu postavení. Pro polohu hutě, popřípadě i s ní související mincovny⁷, mohou být vodítkem výše analyzované nálezy deskovitých strusek v situacích 15.–18. století: oba objekty byly velmi pravděpodobně situovány na dnešním druhém hradním nádvoří, obdobně jako huť z doby kolem roku 1300 a jako eggenberská mincovna, činná v letech 1642–1688 (*Mayer 1888*; *Záloha 1973*; *Kubíková 1992*).

Zbývá tedy otázka, jaký význam přisoudit předpokládané výrobě drahých kovů na krumlovském hradě. Zde se lze pohybovat pouze na hypotetické úrovni. Situaci komplikuje pouze rámcové datování nálezové situace do doby posledních krumlovských a prvních rožmberských Vítkovců v Českém Krumlově. Z nich máme potvrzený vztah k dolování jen u Petra z Rožmberka, který postupně v letech 1337–1338 získal od krá-

⁶ O středověké báňské tradici území východního okraje Blanické brázdy svědčí i některé pomístní názvy – Jílecký potok, popř. Jamský rybník u Rozpoutí, doložený v pramenech již r. 1481 (*Klimesch 1889*, XVI).

⁷ Činnost krumlovské rožmberské mincovny je možno s velkou pravděpodobností předpokládat ve 20. až 40. (?) letech 15. století, po udělení zmíněného privilegia Oldřichu z Rožmberka roku 1422 (*Castelin 1953*, 170–180; *Radoměský 1976*, 188–194; *Hásková 1995*, 108), a posléze kolem roku 1468 za Jana II. z Rožmberka (*Castelin 1953*, 237–240; *Radoměský 1983*, 53–54, 59–60). V mnoha ohledech nevyjasněné dosud zůstávají otázky spojené s identifikací rožmberských ražeb.

le Jana Lucemburského do zástavy zlaté doly v Čechách (*RBM IV*, č. 432 a 575), přičemž z pramenů nevyplývá, zda se mezi zastavenými doly objevil i Český Krumlov. Posoudit fakt rožmberské produkce drahých kovů ve vztahu k hornímu regálu je takřka nemožné, neboť jeho obsah se během klíčového období výrazně proměnil. Před rokem 1300 nebyly zásady regálu ustáleny, v praxi převažovala pasivní role panovníka, omezující se na pronájem urbury za jednorázový plat, popřípadě na formální dohled nad těžební činností (*Pošvář 1951*). Ve Václavově horním zákoníku *Ius Regale Montanorum* byl systém horního práva zcela přebudován, některé klíčové předpisy, zejména regulace obchodu se stříbrem formou jeho povinných dodávek do královské mincovny, však nebyly po Václavově smrti striktně dodržovány (*Pošvář 1978*, 25). Navíc nelze vyloučit už v této době existenci formálního podkladu pro rožmberské báňské podnikání v podobě horního privilegia – reminiscencí na ně mohla být pozdější Oldřichova falza.

Na podstatně širší pramenné bázi by měla být diskutována otázka, zda mohla být vítkovská produkce drahého kovu určena především k vývozu ze země, k teauraci, nebo zda by již v této době bylo možno předpokládat počátky rožmberského mincovnictví. K. Turnwald se před časem pokusil Vítkovcům připsat dvoustranný fenik s motivem brány s pětistou rúží na averzu a větší pětistou rúží na reverzu (*Turnwald 1949*, 139–140). Mince byla zastoupena jediným kusem v nálezů u Třeboně (*Fiala 1895*, 217–218, mince c, 459, č. 2685, T. XXXV: 16), což podporovalo Turnwaldův výklad. Ve skutečnosti však jde o bližší nepřirazený fenik arcibiskupství Salzburg z let asi 1280–1290 (*Koch 1994*, 32, č. A 46A, č. T. 4: A 46A)⁸. Nepříliš pravděpodobná se zdá být mincovní činnost v Krumlově po mincovní reformě v roce 1300.

V této souvislosti je ovšem třeba počítat i s nezdědkou podceňovanou možností výroby a oběhu nezmincovaného kovu v tomto období (*Petrtyl 1976*). Platby, obchod a oběh neraženého kovu byly běžné od raného středověku (*Pánek – Hladík 1968*), což je z českého území ověřeno i nálezy (např. proslulý žatecký depot z 2. pol. 11. století: *Bubeník 1988*, 166–167). V Čechách 2. poloviny 13. až 1. poloviny 14. století je oběh a akumulace váženého kovu doložen písemnými prameny, přičemž zprávy o hotovostech dosahují někdy až neuvěřitelné výše (*Janáček 1972*, 895, pozn. č. 87). Především v průběhu 2. poloviny 13. století zřejmě vzrůstal rozpor mezi potřebou těžších platebních nominálů a emisemi lehkých, často nepřilíš kvalitních brakteátů, které zvláště k realizaci větších finančních transakcí nebyly příliš vhodné⁹. Zřejmě především z tohoto důvodu bylo jako náhrada za neexistující těžší mince ve zvýšené míře používáno slitkové stříbro, jehož forma ani hmotnost nebyla jednotně ustálena (*Petrtyl 1976*, 100). Nálezy slitkového stříbra z Čech¹⁰ i Moravy¹¹, jakkoli málo početné, potvrzují,

⁸ O salzburském původu ražby nelze pochybovat. Velký depot ze sklonku 13. století, odkrytý přímo v Salzburgu roku 1978, obsahoval 13 285 kusů těchto mincí ve čtyřech variantách a 5 dobových falz (*Koch 1979*).

⁹ Nevýhody brakteátů mohly např. přispět k širokému uplatnění importované fenikové mince rakouské či bavorské proveniencí v jihozápadních Čechách.

¹⁰

1) **Lhůta u Chotěboře**, okr. Havlíčkův Brod

Depot uložený v malé nádobce obsahoval 11 brakteátů a 5 slitků stříbra o hm. 14,9 / 15,5 / 24,4 / 34,7 / 90,5 g s ryzostí 0,650. Mince zastoupeny typy Cach č. 792, 801, 803 a jedním míšeňským (?) brakteátem. Ukryt kolem roku 1260.

Lit.: *Radoměřský 1956*, 83, č. 1774; *Petrtyl 1952*; *1976*, 90; *Cach 1974*, 69, č. 407.

2) **Lukovna**, okr. Pardubice

Depot 122 brakteátů v nádobě s společně se slitkem stříbra o hm. 27,5 g s ryzostí 0,884. Popsáno 84 mincí – typy Cach č. 859 (57), 863 (11) a 872 (16). Ukryt ve 2. polovině 13. století.

Lit.: *Radoměřský 1956*, 88, č. 1802; *Cach 1974*, 69, č. 409; *Radoměřský – Richter 1974*, 83–85, č. 40; *Petrtyl 1976*, 90.

3) **Kolín**

Druhý kolínský depot brakteátů odkrytý v roce 1928 obsahoval v nádobce kryté poklicí 142 brakteátů a dva slitky stříbra o hm. 1,07 a 5,25 g s ryzostí 0,950. Asi 50 mincí bylo celých, ostatní půlené, pře-

že ani se zavedením pražského groše v roce 1300 používání neraženého stříbra k platebním účelům úplně nevyrazilo, ačkoli právě sjednocení české měny mělo tento zvyk odstranit. V případě zlata byla pak manipulace s neraženým kovem až do zaražení florénů Janem Lucemburským roku 1325 (*Pánek 1993*, 7) prakticky jedinou možností jeho využití jako směnného ekvivalentu.

Pro mincování Vítkovců a Rožmberků v Českém Krumlově v předhusitském období tedy nadále chybí jakýkoliv doklad. Z naznačených souvislostí přitom vyplývá, že Vítkovci mohli, rozhodně alespoň v období před mincovní reformou roku 1300, dávat přednost snadnému, bezprostřednímu zisku z realizace většího množství váženého (slitkového) kovu před sice prestižní, ale politicky nejistou a dokonce i v některých ohledech ekonomicky méně výhodnou ražbou vlastní mince. Ať už však plynul zisk z dolování do pokladen krumlovských Vítkovců a Rožmberků jakýmkoliv cestami, je nutno faktor drahých kovů brát v úvahu jako jeden z jistě nikoli nepodstatných zdrojů moci a prestiže jihočeských suverénů.

hnuté na půlky i čtvrtky či jinak deformované. Mince zastoupeny typy Cach č. 816 (zlomek), 842 (1), 850 (1), 857 (2 zlomky), 872 (1), 873 (62), míšeňské markrabské brakteáty (13), míšeňské za Václava II. (5+1 zlomek), neurčené a zlomky (55). Ukryt koncem 13. století.

Lit.: *Skalský 1932*, 44–48; *Radoměřský 1956*, 87, č. 1798; *Cach 1974*, 68, č. 404; *Radoměřský – Richter 1974*, 83, č. 37a–b; *Petrtyl 1976*, 90.

4) Zrnětín, okr. Svitavy

Depot obsahoval 206 pražských grošů Václava II. a 8 slitků stříbra o hm. 3,675 / 6,584 / 8,696 / 11,703 / 13,4 / 14,874 / 16,35 / 17,64 g s ryzostí 0,900. Pražské groše zastoupeny typy Smolík (1894) č. 1 (24), č. 2 (181) a č. 3 (1). Ukryt okolo roku 1305.

Lit.: *Skalský 1935–1936*; *Nohejlová–Prátová 1956*, 117, č. 1931; *Petrtyl 1976*, 90.

5) Černožice, okr. Hradec Králové

Doposud jen předběžně publikovaný depot, uložený v keramické nádobce, obsahoval 1040 pražských grošů Václava II., 190 špatně zřetelných středních a malých brakteátů, 29 zlomků brakteátů, 24 brakteátových svitků a 59 slitků různé hmotnosti. Nález byl zřejmě ukryt okolo či po roce 1305.

Lit.: *Šála 1979*.

11

6) Uhřetice, okr. Blansko

Depot uložený v nádobě obsahoval přes 1000 středních a malých brakteátů a dva slitky stříbra o hm. 40,37 a 45,375 g. Mince zastoupeny typy Cach č. 824 (5), 831 (1), 843 (2), 851 (3), 857 (1), 859 (1), 863 (1), 864 (51), 872 (8), 873 (3), 910 (74), 917 (341), 949 (41), 923 (2) ?, 956 (11), 976 (6), 977 (24), 981 (1), 983 (2), 984 (4), 986 (36), 988 (45), 990 (118), 994 (1), 997 (18), 1000 (14), 1002 (2), 1003 (9), 1004 (2), 1006 (5), 1007 (1), 1008 (28), 1009 (1), 1011 (9), 1012 (64), 1014 (1), 1015 (5) a slezský brakteát (1). Ukryt v poslední čtvrtině 13. století.

Lit.: *Radoměřský 1956*, 105, č. 1905; *Cach 1974*, 83, č. 470; *Petrtyl 1976*, 93; *Nekuda 1980*, 403, č. 12.

7) Opava

Depot obsahoval neznámý počet slezských (volavských) brakteátů a asi 2 kg stříbra. Ukryt ve 13. století.

Lit.: *Radoměřský 1956*, 107, č. 1918; *Petrtyl 1976*, 93.

8) Stará Říše, okr. Jihlava

Depot uložený v nádobě obsahoval více než 600 mincí a 20 slitků stříbra podoby kulové úseče („koláčků“) o celkové hmotnosti přes 57 levatských tolarů (tedy přes 1596 g). Mince zastoupeny typy Cach č. 895, 896, 898, 902, 906, 908, 920, 921, 948, 957, 958, 962, pomačkané velké české brakteáty (6–8), vídeňské a řezenské feniky v 11 typech (asi 600). V literatuře datován do 2. poloviny 13. století, avšak podle přítomnosti dolnorakouských feniků (*Fiala 1895*, 444–445, č. 2455 a 2457) z období královské vlády Fridricha Krásného (1314–1330) musel být ukryt nejspíše okolo 1. čtvrtiny 14. století. Nález bude nutně zrevidovat a upřesnit dobu ukrytí.

Lit.: *Fiala 1895*, 214, 444–446; *Radoměřský 1956*, 105, č. 1903; *Cach 1974*, 82, č. 466; *Petrtyl 1976*, 93.

9) Olomouc – okolí

Roku 1902 byl na neznámém místě učiněn nález 11 stříbrných slitků uložených údajně v koženém sáčku společně s čepelí meče. Dva kusy o hm. 279,49 g s ryzostí 0,878 a 279,9 g s ryzostí 0,662 lze považovat za moravské hřivny o hmotnostím základu 280 g. Ostatní slitky měly hm. 1,2 / 2,22 / 5,02 / 5,12 / 5,87 / 6,62 / 6,96 / 7,11 / 10,03 g. Soubor byl zřejmě ukryt ve 13. století.

Lit.: *Skalský 1933*; *Petrtyl 1976*, 93.

LITERATURA

- Agricola, G. 1933:* Dvanáct knih o hornictví a hutnictví (překlad B. Ježek a J. Hummel). Praha.
- Beierlein, J. P. 1897:* Die Medailen und Münzen Gesamthaus Wittelsbach. I. Band: Bayerische Linie. München.
- Blüml, A. 1996, 1998:* Orientační mineralogické zhodnocení vzorků hutnických strusek z Českého Krumlova (rkp.). Příbram.
- Böhme, M. 1997:* Kupferverhüttung auf latenezeitlichen Siedlungen Ostthüringens, Alt-Thüringen 31, 85–188.
- Borkovský, J. 1969:* Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha.
- Brockner, W. – Heimbruch, G. – Koerfer, S. 1989:* Geheimnisvolle Plattenschlacken?, Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen 9, 111–114.
- Bubeník, J. 1988:* Slovanské osídlení středního Poohří. Praha.
- Cach, F. 1974:* Nejstarší české mince III. České a moravské mince doby brakteátové. ČNS Praha.
- Castelin, K. 1953:* Česká drobná mince doby předhusitské a husitské (1300–1471). Praha.
- Čechura, J. s.a.:* Nová východiska poznání historického významu českého stříbra ve vrcholném a pozdním středověku (metodologická studie), Studie z dějin hornictví II, 1–11.
- Durdík, T. 1983:* Hospodářské objekty a doklady výroby na hradech v povodí Berounky a severním Podbrdsku, Archaeologia historica 8, 471–478.
- Dušek, S. 1992:* Römische Handwerker im germanischen Thüringen, Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 27. Stuttgart.
- Dziekanski, T. 1963:* Metalurgia miedzi, ołowiu i srebra w Europie środkowej od XV do końca XVIII w. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Ercker, L. 1974:* Kniha o průběžství (překlad P. Vitouš). Praha.
- Ernée, M. – Militký, J. 1996:* Pravěké osídlení hradního návrší v Českém Krumlově, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 9, 179–188.
- 1998: Archeologický výzkum v areálu Státního hradu a zámku Český Krumlov v letech 1994–1995, in: Acta Crumloviensia I, v tisku. Český Krumlov.
- Ernée, M. – Militký, J. – Nováček, K. 1996:* Počátky těžby a zpracování polymetalických rud na Českokrumlovsku, in: Hornická Příbram ve vědě a technice, sborník z konference, nestr.
- Ernée, M. – Nováček, K. 1999:* K počátkům českokrumlovského hradu (Výsledky archeologického výzkumu v letech 1994–1995), Průzkumy památek VI/2, 21–34.
- Fiala, E. 1895:* České denáry. Praha.
- Francovich, R. 1993:* Mining and metallurgical activity in the Campiglia Marittima region (Tuscany) and the archaeological excavation at Rocca San Silvestro, in: Steuer, H. – Zimmermann, U. (Hg.): Montanarchäologie in Europa, Sigmaringen, 429–442.
- Frolík, J. 1988:* Archeologický výzkum na Hradčanském náměstí v r. 1944, Castrum Pragense I, 137–175.
- Galuška, L. 1989:* Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města – Uherského Hradiště, Památky archeologické 80, 405–454.
- Gläser, M. 1987:* Eine Bronzegießerei der 13. Jahrhunderts in Lübeck, Archäologisches Korrespondenzblatt 17, 121–127.
- Hásková, J. 1986:* K problematice českého stříbra v období raného feudalismu, Folia Historica Bohemica 10, 61–73.
- 1995: Mince – problém a dokument husitské epochy, Numismatické listy 50, 104–109.
- Hegerhorst, K. – Brockner, W. 1998:* Characterisation of Archaeometallurgical Remains (poster), International Medieval Congress Leeds.
- Horpeniak, V. 1980:* Hornické Kašperské Hory v době předhusitské, Sborník vlastivědných prací o Šumavě, Kašperské Hory, 75–97.
- Hrdlička, L. 1972:* Předběžné výsledky výzkumu v Praze 1 na Klárově, Archeologické rozhledy 24, 644–663.
- Hrubý, V. 1965:* Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- Hříbal, J. 1996:* Výsledky kvalitativního spektrografického rozboru vzorků strusek z Českého Krumlova (rkp.). Příbram.
- Huml, V. 1992:* K počátkům Havelského města, Archaeologia historica 17, 63–82.
- Charvátová, K. – Valentová, J. – Charvát, P. 1985:* Sídliště 13. století mezi Malínem a Novými Dvory, o. Kutná Hora, Památky archeologické 76, 101–167.
- Chyba, J. 1996, 1998:* Protokoly o provedené analýze č. 710/9/96 a 710/050/98 (rkp.). Příbram.

- Janáček, J. 1972:* Stříbro a ekonomika českých zemí ve 13. století, *Československý časopis historický* 20, 875–907.
- Janssen, W. 1983:* Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg für die Wirtschaft- und Sozialgeschichte des Mittelalters, in: *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit II*, Göttingen, 261–316.
- *1987:* Eine mittelalterliche Metallgießerei in Bonn – Schwarzhof, *Beiträge zur Archäologie des Rheinlandes (Rheinische Ausgrabungen 27)*, 135–197.
- Jenčová, M. – Mihok, L. – Briančin, J. 1995:* Metalurgická dílna objevená na hrade Čičva, *Štúdijské zvesti AU SAV* 31, 265–278.
- Klimesch, J. H. 1889:* Urkunden und Regesten zur Geschichte des Gutes Poreschin im 14. und 15. Jahrhunderte. Prag.
- Klomínský, J. 1964:* Polymetalické rudní žíly a impregnace v okolí Českého Krumlova, *Acta Universitatis Carolinae, Geologica* 3, 189–206.
- Komárek, K. 1954:* Chemický výzkum slavníkovské tavrny kovů, *Časopis Národního musea* 123 – řada historie, 74–80.
- Koch, B. 1979:* Ein mittelalterlicher Münzschatz aus der Stadt Salzburg, *Numismatische Zeitschrift* 93, 45–53.
- *1983:* Der Wiener Pfennig. Ein Kapitel aus der Periode der regionalen Pfennigmünze. Wien.
- *1994:* *Corpus nummorum Austriacorum*. Band I. Mittelalter. Wien.
- Kořan, J. 1959:* Rožmberské báňské podnikání, *Časopis společnosti přátel starožitností* 67, 129–146.
- *1986:* Kapitoly z dějin hutnictví neželezných kovů 4., *Z dějin hutnictví* 15, 114–133.
- Kratochvíl, J. 1960:* Topografická mineralogie Čech III. Praha.
- Kubíková, A. 1992:* Stará eggenberská mincovna v Českém Krumlově, *Numismatické listy* 47, 97–99.
- Kudrnáč, J. 1977:* Záchraný výzkum na slovanském hradišti v Tismicích, *Archeologické rozhledy* 29, 259–268.
- *1982:* Rýžování zlata v Čechách, *Památky archeologické* 73, 455–485.
- *1983:* Přehled archeologického zkoumání památek po těžbě zlata v jižních Čechách v letech 1972–1982, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 1, 7–27.
- Litochleb, J. – Novák, V. – Šrein, V. 1988:* Nález wolframového zrudnění u Malčic na Českokrumlovsku, *Sborník JČM v Čes. Budějovicích, Přír. Vědy* 28, 95–98.
- Luschin, A., von Ebengreuth 1913:* *Wiener Münzwesen im Mittelalter*. Wien und Leipzig.
- Maráz, K. 1998:* K problematice padělání pečetí na sklonku středověku. Sfragistický příspěvek k falzům Oldřicha II. z Rožmberka, *Sborník archivních prací* 48, 49–103.
- Meyer, A. 1888:* Die Münzen und Medailen der Familie Eggenberg, *Numismatische Zeitschrift* 20, 183–236.
- Militký, J. 1998:* Nálezy středověkých a novověkých mincí na okrese Český Krumlov, *Acta Crumloviensia* 1, *Historický sborník* (v tisku).
- Nekuda, R. 1980:* Korpus středověké keramiky datované mincemi z Moravy a Slezska, *Archaeologia historica* 5, 389–450.
- Nohejlová-Prátová, E. 1956:* České, moravské a slezské nálezy mincí údobí grošového, in: *Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II*. Praha.
- Nováček, K. 1994:* Hornická sídliště – příspěvek ke studiu středověkého neagrárního osídlení, *Mediaevalia archaeologica bohemia* 1993, *Památky archeologické – Supplementum* 2, 158–170.
- *1998a:* Výroba a zpracování kovů na sídlišti u sv. Petra na Poříčí v Praze. *Rukopis*.
- *1998b:* Rozbor metalurgických nálezů z Náměstí Svobody v Sušici, *Sborník Západočeského muzea, Historie* 14, 135–138.
- Pánek, I. 1993:* První české floreny, *Numismatický sborník* 19, 7–21.
- Pánek, I. – Hladík, Č. 1968:* Denár a hřívna v českých pramenech do roku 1222, *Numismatický sborník* 10, 79–110.
- Pangerl, M. ed. 1872:* *Urkundenbuch des ehemaligen zisterzienser Stiftes Goldenkron in Böhmen*. Wien.
- Petrýl, J. 1952:* Nález brakteátů a slitkového stříbra ve Lhůtě u Chotěboře, *NČČsl* 21, 139–151.
- *1976:* Funkce slitkového stříbra v našich zemích ve 13. století, in: *Sborník II. numismatického symposia 1969*, Brno, 85–105.
- Pleiner, R. 1971:* Archeologický výzkum středověkých železáren u Radčic, *Vlastivědný sborník Podbrdská* 5, 42–63.
- *1984:* Hutnictví železa v českých zemích v 10. až 13. století, in: *Kolektiv: Dějiny hutnictví železa v Československu I*. Praha, 49–58.

- Pošepný, F.* 1895: Das Goldvorkommen Böhmens und der Nachbarländer, Archiv f. prakt. Geol. 2, 1–484. Freiberg.
- Pošvář, J.* 1951: Horní regál a jeho vývoj v českých zemích, Numismatický časopis 20, 17–26.
- 1978: Společenské vztahy v Ius Regale Montanorum, Studie z dějin hornictví 9, 15–26.
- Radoměřský, P.* 1956: České, moravské a slezské nálezy mincí údobí brakteátového, in: Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II. Praha.
- 1973: Mincovníctví Přemyslovců a Slavníkovců, Studie z dějin hornictví 4, 79–106.
- 1976: Beischlag doby husitské a příspěvek k jihlavskému a rožmberskému mincovnictví 15. století, Časopis Národního muzea 145, 165–204.
- 1983: Dva zvirotické nálezy a příspěvek k otázce rožmberského mincovnictví, Numismatický sborník 16, 35–62.
- Radoměřský, P. – Richter, M.* 1974: Korpus české středověké keramiky datované mincemi, Sborník Národního muzea 28, řada A, 57–157.
- Richter, M.* 1982: Hradištko u Davle. Městečko ostrovského kláštera. Praha.
- Rynešová, B. ed.* 1929: Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka I. Praha.
- Schmidt, V. – Picha, A. ed.* 1910: Urkundenbuch der Stadt Krummau in Böhmen, Band II. Praha.
- Schulze-Dörrlamm, M.* 1992: Das Dorf Wülfigen im württembergischen Franken während des 11. und 12. Jahrhunderts, in: Böhme, H. W. (Hg.): Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit 2, Sigmaringen, 39–56.
- Skalský, G.* 1932: Studie o českých a moravských brakteátech II, NČČsl 8, 28–62.
- 1933: K otázce váhy hřivny moravské, NČČsl 9, 85–87.
- 1935–1936: Nález pražských grošů Václava II. a kusů stříbra v Zrnětíně, NČČsl 11–12, 96–97.
- Slivka, M.* 1978: Středověké hutnictví a kováčstvo na východnom Slovensku, Historica Carpatica 9, 217–263.
- Sommer, P.* 1996: Eine Dienstsiedlung des Benediktiner-Klosters in Sázava, in: Brachmann, H. – Klápště, J. (eds.): Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, 142–147.
- Stehlíková, D.* 1983: Pražské zlatnické dílny v 15. století, Archaeologia historica 8, 267–285.
- 1984: Zpracovatelé kovů v přemyslovské Praze, Archaeologica Pragensia 5/2, 263–272.
- Suhling, L.* 1996: Verhüttung silberhaltiger Kupfererze, in: Lindgren, U. (Hg.): Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1200. Tradition und Innovation, Berlin, 269–276.
- Šrein, V. – Šreinová, B. – Kozumplíková, M. – Holodňák, P.* 1995: Detailní výzkum kovových sferulí tavicího kelímku ze Žatce, in: Bulletin mineralogicko – petrografického oddělení NM v Praze 3, 227–228.
- Šůla, J.* 1979: Grošový nález v Černožicích, in: Sběratelské zprávy ČNS Hradec Králové 28, Hradec Králové, 1–3.
- Tomášek, M.* 1997: To the Beginnings of the Town of Čáslav: Rescue Excavations on Žižka Square and their Results, in: Život v archeologii středověku, Sborník příspěvků věnovaných M. Richterovi a Z. Smetánkovi, Praha, 620–629.
- Turek, R.* 1956: Po stopách libické mincovny, Numismatické listy 11, 164–166.
- Turnwald, K.* 1949: České a moravské denáry a brakteáty. Praha.
- Váňa, Z.* 1995: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v l. 1972–1986. Praha.
- Vejnar, Z. – Klein, V. (red.)* 1982: Vysvětlivky k základní geologické mapě ČSSR 1:25 000, 32–241 Velešín. Praha.
- Záloha, J.* 1973: Českokrumlovská mincovna v 17. století. Český Krumlov.
- Zimmermann, U.* 1990: Die Ausgrabungen in alten Bergbaurevieren des südlichen Schwarzwaldes, in: Erze, Schlacken und Metalle. Früher Bergbau im Südschwarzwald, Freiburger Universitätsblätter, Hft. 109, Freiburg, 115–146.
- Zolnay, L.* 1965: Pénzverök és ötvösök a románkori Esztergomban, Archeologiai Értesítő 92, 148–161.

DIE WITIGONEN UND DIE EDELMETALLGEWINNUNG IM UMGEBUNG VON ČESKÝ KRUMLOV (BÖHMISCH KRUMMAU).

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER MITTELALTERLICHEN METALLURGIE IN BÖHMEN

Beim lösen der Fragen, die mit Anfängen und der Dynamik der Edelmetallgewinnung gebunden sind, hat Archäologie in den letzten Jahrzehnten auch in Böhmen eine wichtige Rolle gespielt. Die Forschungsaktivität orientierte sich bisher eher auf die Goldgewinnung, vor allem auf die südböhmischen

aluvialen Lagerstätten, während die Problematik der Anfänge der mittelalterlichen Besiedlung und Exploitation der polymetallischen Reviere bleibt inzwischen fast unbeachtet. Die in dem Burgareal in Český Krumlov neu entdeckte Grabungssituation stellt ein wichtiges Beitrag zum Studium der metallurgischen Technologie des 13. Jahrhunderts dar und öffnet auch ganz neue Möglichkeiten für Bewertung der Beziehungen des bedeutungsvollsten Adelsgeschlechts Südböhmens, der Wittigonen, zu der Edelmetallgewinnung.

Die Krumauer Burg wurde um die Hälfte des 13. Jahrhunderts durch Wittigo „de Chrumbenowe“ gegründet. Es handelte sich um Wohnsitz der Herren von Krummau (gest. 1302) und Rosenberg, der zwei von der Linien des Adelsgeschlechtes der Wittigonen. Die Ausgrabungen auf der krummauer Burg in den Jahren 1994–1995 haben die bisherigen Vorstellungen über der Anfangsphase der Bauentwicklung des Burgareals wesentlich ergänzt und geändert (Abb. 2). Auf der Fläche des zwischen zwei Burgkernen liegendes heutigen 2. Burgplatzes entdeckte man Überreste eines metallurgischen Arbeitsplatzes, der wir auf das Ende des 13. oder Anfang des 14. Jahrhunderts datieren können (Abb. 7). Mit der Metallurgie hängten 4 bis 6 Objekte zusammen, die man mit der einzelnen Phasen der Kupferherstellung zusammenstellen könnte (Abb. 3–5). Objekt Nr. 1 interpretieren wir als eine offene Röstanlage, die durch niedrige Mauern in mehrere Abteilungen geteilt ist. Objekt Nr. 2, eine zylinderförmige Grube mit durchgebrannten Wänden und Inhalt von mit sekundären Cu–Mineralen kontaminierte Gestübbe in der Füllung, interpretieren wir als Grube, die zu einem unerhaltenen Reduktionsofen gehörte. Dal Objekt Nr. 3 kann man als ein Ringförmiges Ofen mit einem Windkanal. In diesem Kanal wurde ein Tiegel gefunden (Abb. 8). Es könnte sich um ein Tiegelofen zum Feinschmelzen oder Gießerei handeln. Das längliches Objekt Nr. 4 mit durchgebranntem Ziegelboden und einer niedrigen Substruktion auf dem Umfang interpretieren wir, aus Grunde der paläometallurgischen Analysen, als eine Anlage für die Finalreduktion des Schwarzkupfers.

Die gefundenen paläometallurgischen Zwischenprodukte und Abfülle teilen wir in 7 Gruppen (Tabelle 1): 1. amorphe Teilchen kupferreiches Metalls, das chemisch dem Schwarzkupfer entspricht, 2. Fließschlacke aus dem Rohschmelzen des Kupfererzes, 3. Mischung von Holzkohlenstaub, wahrscheinlich aus der Gestübbe, mit Teilchen des Schwarzkupfers, 4. das Erz des ortlichen Ursprungs (silberreiches Bruchstück des komplexen Sulphiderzes, das durch Stannin, Pyrit, Sphalerit und Arsenophyrit gebildet ist), 5. Bruchstücke der Ofenwände, 6. technische keramik, 7. Plattenschlacke, deren Vorkommen – der Münzstätte der Rosenbergen und Eggenbergen im Laufe des 15.–17. Jahrhunderts zusammen.

Durch die Analyse könnte man also der komplette technologische Prozess der Kupferproduktion, von Aufbearbeitung des Erzes bis zur Raffinierung des Schwarzkupfers belegen. Aus dem Vergleich des pauschalen Silbergehaltes in dem Erz und in dem Schwarzkupfer geht hervor, daß man die Entsilberung des Kupfersteins voraussetzen könnte. Auch die außergewöhnliche Konzentration des ganzen Herstellungsprozesses auf der aus der Kommunikationsgründen bedeutsamen Fläche des Burgplatzes bildet ein Argument für die Hypothese, daß das primäre Finalprodukt nich das Kupfer war, sondern daß man auf Edelmetalle (Silber bzw. Gold) denken kann.

Obwohl spricht über der Goldgruben „aurifodinis“ in dem Flußgebiet des Jílecký Baches südöstlich von Český Krumlov schon eine vereinzelt schriftliche Nachricht aus dem Jahr 1315, setzte man bis jetzt die Anfänge der Silber- und Goldgewinnung in dem Bergbaurevier Český Krumlov erst für die 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts voraus. In dem 15. Jahrhundert ausnutzen die Rosenberger das krummauer Silber zum prägen ihrer eigenen Münzen. Es ist sehr wahrscheinlich, daß diese Münzstätte war irgendwo unweit von den Fundort des älteren metallurgischen Arbeitsplatzes situiert. Für die Zeit um 1300, wenn die untersuchte metallurgische Werkstatt gearbeitet hat, gibt es keine Beweise für die Münzprägung bei der Wittigonen. In der damaligen politisch-ökonomischen Situation könnten aber die Adelsfamilien die ziemlich bequeme Manipulation mit ungeprägtem Edelmetall bevorzugen.

Deutsch von *M. Ernée*

ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM V BENEŠOVĚ NAD ČERNOU, OKR. ČESKÝ KRUMLOV

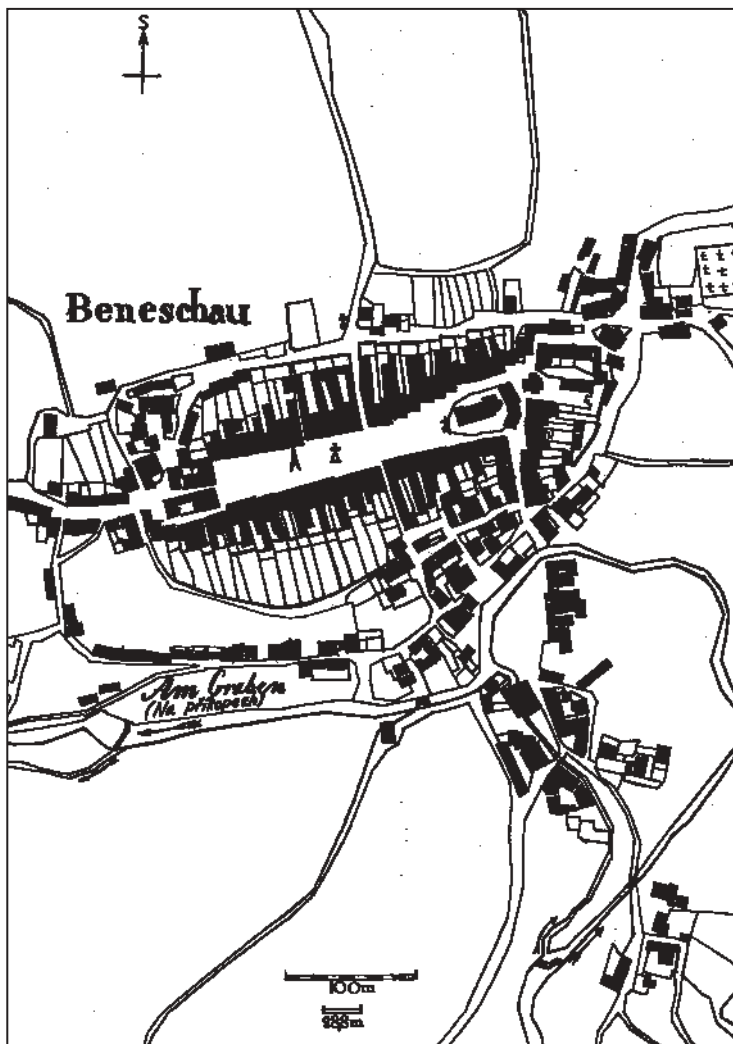
PETR HRUBÝ

1. ÚVOD

V roce 1998 proběhl předstihový záchranný výzkum dvorního traktu parcely domu č.p. 125 v Benešově nad Černou, který navázal na menší zjišťovací sondáž provedenou archeologickým oddělením JČM České Budějovice. V prosondované ploše se podařilo odkrýt interiér zaniklého prodlouženého traktu domu a část jeho nejužšího hospodářského zázemí, jehož součástí byly odpadní sídlištní objekty, pozůstatky staveb kůlových konstrukcí a zbytky většího zahloubeného objektu s keramikou 13. století. Výzkum jako takový přinesl nové poznatky o nejstarší architektuře poddanského městečka v podhorských pohraničních oblastech jižních Čech a vyvolal také úvahy nad některými otázkami chodu menšího městského organismu a jeho zázemí v poměrně specifických přírodních a geografických podmínkách.

1.1. TOPOGRAFICKÁ SITUACE

Benešov je typickým lokačním sídlištěm vrcholného středověku pravidelného oválného tvaru o plošné rozloze asi 6,19 ha. Lze jej charakterizovat jako městečko neortogonálního půdorysu tranzitní osové kompozice s jedinou průběžnou cestou, kde se nevyvinula městská uliční síť (*Hoffmann 1992; Kuča 1992; 1995*). Nachází se na svažujícím se návrší nad říčkou Černou na jejím pravém břehu, s převýšením asi 30 m. Základní osou středověké zástavby je 300 m dlouhé ulicovitě náměstí orientované Z–V, které se k východu svažuje a poněkud rozšiřuje (na horním konci šířka 30, na dolním 50 m) díky rozestupující se zástavbě domů se zubovitě odsazovanou stavební uliční čarou. Nivelety se pohybují od 674,3 do 655,0 m. Na SZ straně pravidelné lokační zástavby, severně od silnice na Kaplici, přiléhá komplex dvorcovitě uspořádaných domů a hospodářských objektů, které jsou pokládány za pozůstatek panského opevněného sídla ze 14. stol (čp. 116 – *Sedláček 1885; Strobl 1945; Huemer–Kreiner 1931*). Tuto tezi, zdá se, podtrhuje i název ulice „K zámečku“. Středověké parcely, přiléhající čelními domovními trakty k náměstí, jsou orientovány severojižním směrem, přičemž zadní trakty jižní fronty pozemků se svažují do údolí k vodnímu toku. Zhruba ve střední části je jižní i severní fronta domů přerušena ulicí, protínající náměstí a zástavbu severo–jižně. Na jižní straně, při zadní čáře dvorních traktů parcel, je patrná asi 200 m dlouhá terasovitá úprava svahu ze suchého lícovaného kamenného zdiva, kopírující oválný půdorys sídliště. Ve východní části náměstí se nachází farní kostel sv. Jakuba Většího se zvýšenou oválnou zpevněnou terasou při jižním boku lodi a závěru, kde se nacházel původní městský hřbitov (*obr. 1*).

OBR. 1. PLÁNEK MĚSTEČKA BENEŠOV NAD ČERNOU PODLE STABILNÍHO KATASTRU. ŠIPKOU OZNAČEN DŮM Č.P. 125.

Dům č.p. 125, se nachází v západní části severní fronty náměstí, oddělen na východní straně od sousedního objektu radnice (č.p. 124) úzkou uličkou. Výměr nezastavěné plochy parcely je okolo 30 x 20 m. Terén je poměrně rovný a svažitost zanedbatelná. Nadmořská výška stávajícího povrchu se pohybuje od 666,8 do 667,2 m, nivelyty původního terénu kolísají mezi 666,3 a 666,4 m n. m.

1.2. PŘÍRODNÍ PROSTŘEDÍ

Benešov se nachází na severním okraji masivu Novohradských hor, které jsou na západě přirozenou hranicí České kotliny, na východě částečně i hranicí povodí Malše na české a horní Lužnice na rakouské straně. Jsou součástí komplexu Šumavské hornatiny a od vlastní Šumavy jsou odděleny Kaplickou brázdou, tvořící přirozený průchod z jižních Čech do hornorakouského Podunají. Lze je charakterizovat jako plochou hornatinu s izolovanými skalními útvary, plochými vnitřními a naopak hlubokými okrajovými údolními vodních toků. Nejvyšším vrcholem na české straně je Kamenec (1072 m). Severně od Benešovské sníženiny vystupují útvary Slepíčních hor, které jsou součástí Soběnovské pahorkatiny. Hlavní osa koridoru tvořená částečně údolím Černé je orientovaná východo–západně. Nadm. výšky dnešního katastru Benešova se pohybují od 598 do 806 m.

Geologickým podkladem jsou žulové, syenitové a dioritové útvary jihočeského masivu. Benešovsko je celkově chudé na surovinové zdroje, vyjma zmíněné žuly a syenitu. Nejbliže se nacházejí výchozy surového krumlovského grafitu, z nichž některé jsou na pravém vltavském břehu, ve vzdálenosti asi 20–25 km od lokality. Poměrně dostatek je zde křemenných sklářských písků, které byly využívány od 16. stol. Z pedologického hlediska se region dolního a středního toku Černé řadí do oblasti hlinitopísčitých a písčitohlinitých půd, přecházejících však v těsném sousedství lokality v mělké kameňité půdy, typické pro horské oblasti Novohradských hor, Šumavy, Blanského lesa, ale také např. Českomoravské vysočiny (Demek a kol. 1987).

Z vegetačního hlediska náleží mikroregion při nynějším dlouhodobém klimatu do oblasti vyššího stupně hercynské podoblasti. Jedná se o jedlovo–bukový vegetační stupeň, rozšířený v nadm. výškách 600–900 m, pro který je charakteristický výskyt horských soustav, rašelinišť, ale také již pravidelný výskyt různých druhů horské fauny. Je to poslední vegetační stupeň s možností pěstování polních zemědělských plodin. Ovocnářství se vyskytuje jen výjimečně. Průměrná délka vegetační doby je 140 dnů, což je o 25 dnů méně než ve vegetačním stupni bukovo dubovém při výškách 200–400 m.

Klimaticky se východní Kaplicko s Benešovem řadí spíše k horským a subhorským oblastem. Průměrná roční teplota se pohybuje okolo 6,5–7 °C, což je o 1 až 2 stupně méně než např. ve stř. Povolaví. Průměrné červencové teploty zde dosahují maxima 17 °C, lednové pak –4 °C až –7 °C. Průměrné roční srážky jsou zde opět srovnatelné s většinou hor a pahorkatin našeho území (asi 800 mm), zatímco např. ve středočeské oblasti je to kolem 550 mm. Mrazové období zde začíná nejdříve 21.11. a končí nejpozději 21.3. To je opět pro srovnání asi o 50 dnů více než ve středních Čechách.

Hydrologicky se region nachází na rozhraní pramenné a stokové oblasti řeky Malše. Říčka Černá (tok IV řádu), tvořící osu mikroregionu, pramení na rakouské straně Novohradských hor, na středním toku protéká katastrem Benešova ve výškách od 650 do 645 m, a ústí zprava do Malše v nadm. výšce 508 m. Délka toku na našem území je 26,5 km, plocha povodí 53,3 km² a prům. průtok při ústí kolem 1,6 m³/s (Vlček a kol. 1984). Na středním a dolním toku vytváří Černá dosti hluboké údolí s četnými skalními útvary.

2. VÝZKUM

2.1. DĚJINY VÝZKUMU

Archeologický výzkum parcely domu čp. 125 (NZ č.j. 7237/98) je prvním systematickým výzkumem ve vlastním Benešově, a spolu s výzkumem staršího lokačního sídliště na katastru obce Blansko (Erné – Vařeka – Zavřel 1997; NZ č.j. 2112/80, 2085/92) i v širší oblasti severního Novohradského podhůří. V mikroregionu říčky Černé byla před válkou věnována pozornost dosud nedatovanému hradišti, na Hradištském vrchu (k.ú. Hradiště), kde prováděl výkopy L. Franz. Z vlastního katastru Benešova byl dosud znám jediný archeologický nález, kterým je kamenný broušený sekeromlat, nalezený povrchovým sběrem r. 1925 (Franz 1932; 1933; 1935; 1940–41; Hájek 1954; NZ ARÚ, č.j. 1563/58). Mlat je přisuzován kultuře se šňůrovou keramikou, což je v této části Čech vedle sekeromlatu z Frymburka na Šumavě zatím ojedinělý případ. Jako u většiny starších nálezů je bohužel i zde lokalizace místa nálezů nejasná a nepřesná.

Problematiku historického vývoje v období vrcholného středověku možno vysledovat v literatuře české i německé. V obou případech je výrazným mezníkem rok 1945. V historiografii české se jedná většinou o zpracování v rámci encyklopedických a historicko–vlastivědných děl (Sedláček 1884; 1908; Cechner 1921; Profous 1947; Roubík 1959), případně drobnějších studií (Jireček 1878). Literatura německá je naproti tomu takřka výhradně zaměřena regionálně a to jednak na vlastní dějiny lokality (Strobl 1945;

Huemer–Kreiner 1931) nebo jejího okolí, tzn. na dějiny bývalého novohradského panství, případně pozdějšího kaplického okresu (*Märten 1894; Klimesch 1889; Teichl 1899*). Z citovaných prací, týkajících se zvláště samotného Benešova, je patrná především znalost prostředí a často osobní nebo blízký vztah k tématu. Na druhou stranu jsou některá z děl občas zatížena dobovou ideologií, ubírající jim na objektivitě. Regionální historická práce, včetně rodící se dějepisné tradice benešovské, končí s odchodem vysídleného německého obyvatelstva po r. 1945 a omezuje se nejvýše na sběratelskou a písmáckou individuální činnost. Benešov se v poválečném období stal vyhledávanou studijní etnografickou lokalitou (*Haišman – Heroldová – Matějová 1983; Hrdá 1985*), historické studie se však již neobjevují. Objektívni příčiny nutno hledat především ve vymazání dějinné paměti a přerušení povědomí historické kontinuity osídlení regionu. Nově přichozí vlny reemigrantů a dosídlenců často až po několika generacích na tuto přerušovanou tradici znovu navazují. Ze 60.–90. let je známo několik děl, zaměřených spíše až na období 16. stol. a mladší. Na základě bohatého pramenného materiálu rožmberské éry jsou tak zpracovány hospodářské dějiny regionu (*Hanzal 1962; Čapek 1962; Pánek 1989; Roubík 1961*), případně dějiny sklářského průmyslu rodu Buquoyů v oblasti Novohradských hor (*Valkony 1996*).

2.2. METODA VÝZKUMU DOMU A PARCELY

Sondáži předcházelo proměření plochy 10 x 22 m elektroodporovou metodou, kterou byly zjištěny a plošně vyhodnoceny anomálie zemního el. odporu v hloubce 0–2 m. Diagram výsledků měření naznačil pravidelné podzemní struktury v místě, kde bylo dvěma sondami zjištěno středověké zdivo a zásypové souvrství v interiéru zaniklého domu. Na základě těchto výsledků byla vyměřena síť sond o rozměrech 5 x 2 m v jedné a 3 x 2 m v druhé řadě s kontrolními bloky o šíři 1 m. Po zakreslení stratigrafií byly celkem čtyři bloky v prostoru zachyceného interiéru středověkého domu rozebrány, čímž byl tento objekt odkryt v celé ploše. Kromě kresebné a fotografické dokumentace bylo použito kolmého fotogrammetrického snímání včetně svislých ploch, tzn. obvodového zdiva a profilu interiéru. Celkově byla prozkoumána plocha 149 m², což je asi 25 % plošné rozlohy nezastavěné části parcely. Součástí výzkumu byl také systematický odběr půdních vzorků pro rozbor makrozbytků, vzorků pro pylovou analýzu a vzorků zachovalých částí podlah a dřevěných objektů na určení druhu dřevin.

2.3. METODA POVRCHOVÉHO PRŮZKUMU OKOLÍ

Vlastní archeologický výzkum byl doplňován systematickým studiem mapových pramenů, zejména stabilního katastru, a povrchovým průzkumem zoraných ploch extravilánu sídliště. Součástí prospekce byla i drobná sondáž na nedalekém hradišti u Blanska k. ú. Hradiště (*NZ č.j. 6936/98*), které není dosud datováno a které mohlo hrát úlohu ve vývoji pravěkého, příp. raně středověkého osídlení oblasti. Ukázalo se, že na katastru Benešova se nachází dosud neznámá zaniklá středověká osada, která je dobře patrná z parcelace zobrazené v mapě SK a kterou je možné podle půdorysu a charakteru plůžiny zařadit do 13. století (srov. *Vermouzek 1982*). Povrchový průzkum katastru městečka byl značně omezen malým rozsahem oraných zemědělských ploch, a proto se orientoval spíše na severní předpolí sídliště na pravém břehu říčky Černé, zatímco jižně od městečka zvedající se formace Novohradských hor, převážně zalesněných, průzkum zcela znemožnil. Na druhé straně právě zalesněné plochy nebo plochy s částečnou sukcesí umožnily např. studium starší sítě komunikací, projevující se v krajinné úvozy, které les chrání před lidskou činností a konzervuje je. Přes značná omezení přináší tedy prospekce některé výsledky v otázkách datování nejstarších sídlištních akti-

vit a možného pravěkého a předlokačního osídlení. Posledním, poněkud netradičním zdrojem informací, především doplňujícího topografického charakteru, jsou ústní sdělení. Autochtonním obyvatelstvem zde v průběhu staletí byla vytvořena velmi hustá síť pomístních názvů, které byly příchozími etniky po r. 1945 převzaty jen zlomkovitě nebo zcela zapomenuty. Některé lokality, jejichž jména se nedochovala ani v mapových pramenech, avšak které jsou v souvislosti se staršími nálezy zmiňovány v literatuře nebo nálezových zprávách, bylo proto možné identifikovat pouze za ochotné pomoci přežívajících příslušníků německého etnika.

2.4. PÍSEMNÉ PRAMENY

V našich edicích je dochována listina Jana z Michalovic z roku 1383 (*RBM AV III*, 65), kterou se obci udělují městská práva po vzoru Mladé Boleslavi (*CJM II*, č. 169). Dále je to několik velmi strohých zmínek, ve kterých jsou zmiňováni převážně plebáni benešovské fary jako svědci při převodech církevních majetků (*RBM III*, 1879; *RBM IV*, 780). Dochovalo se rozhodnutí pražského arcibiskupa o přenesení kaple sv. Václava z benešovského sídla ke sv. Jiří na Krumlově r. 1397 (*RBM AV III*, 366; *LEr IV*, 637). Pro období 15. stol. najdeme drobnou zmínku o ročním platu z městečka Benešova v zástavě Jana z Rožmberka r. 1457 (*Pelikán 1457*), dále dopis téhož Petra z roku 1497, požadující navrácení soli benešovskému měšťanu, zadrženému při jejím transportu do Třeboně (*AČ X*, 1092). Okrajové poznámky možno najít i v rožmberských rybníčních registrech o prodeji ryb rychtáři a dalším benešovským měšťanům r. 1525 (*AČ XXI*, 536, 543–4). V zápise do nových dvorských desek r. 1941 se uvádí Benešov na panství Nové Hrady s podacím právem. V registrech krumlovského panství (1585) jsou poměrně cenné údaje o okolních vsích, náležejících k Rychnovské rychtě (*AČ XXIX*, 46–47, 100). Již do počátku 17. stol. spadá další rožmberský pramen (1603) o správě Novohradského panství (*AČ XXII*, 352).

Závažný je v tomto ohledu osud samotného městského archivu. Ten byl po obsazení Benešova, ležícího na území sudetského pohraničí, Rudou armádou v roce 1945 systematicky vystěhován do zcela nevhodných prostor a tam během několika let podlehl úplné zkáze. Zachovaly se pouze městské knihy od r. 1712 do r. 1834, které byly v kritické době uloženy v Praze. Archiv obsahoval mimo jiné městské kroniky, privilegia, a další prameny, důležité pro studium dějin města ve vrcholném středověku a novověku. Na tomto místě je nutno poukázat na soubornou práci benešovského rodáka Karla Strobla, žijícího dnes v zahraničí, který až do vysídlení v roce 1945 systematicky zpracovával pramenný materiál uložený v městském archivu (*Strobl 1945*). Rukopis díla, který se ke studiu dostává jen náhodou a díky osobním kontaktům, je tak ojedinělým vodítkem pro studium dějin městečka Benešova ve vrcholném středověku a časném novověku. Strobl čerpal hlavně z gruntovních knih, městských kronik a některých listin, především z rožmberské éry. Za současného stavu informací je nutné při komplexním studiu problematiky doplňovat poznatky získané archeologickým a stavebně historickým průzkumem včetně studia mapových pramenů, informacemi obsaženými právě v jeho práci.

2.5. STAVEBNĚ HISTORICKÝ VÝVOJ DOMU ČP. 125

Počátky kamenné architektury spadají do 14. stol. Šířka parcely, členění přízemí a dva samostatné gotické sklepy naznačují, že zde byla vyměřena dvě měštitě, na kterých byla započata výstavba dvou původně samostatných domů (*obr. 7*). Zdá se, že v této nejstarší fázi měly domy zubovitě odsazené stavební uliční čáry, podobně jako fronta domů ve východní části náměstí při sev. boku kostela. Oba měly klasickou dvoutrak-

tovou disposici, zachovanou velmi dobře v úrovni přízemí (*obr. 8*). V obou sklepech se nacházejí kamenné kruhové studny, sloužící jako vodní zdroj. Oba domy byly v závěru pozdní gotiky sloučeny v rukou jednoho majitele, který zahájil zásadní přestavbu. Průčelí stavby bylo fixováno na dnešní uliční čáře. Pozůstatkem této přestavby je dochovaný zazděný sedlový portál v komoře za dnešním nárožním mázhausem, který také dokumentuje kdysi odlišnou úroveň podlah přilehlé zadní komory přízemí. Spojené gotické domy měly velmi pravděpodobně ještě dvouštitové průčelí, na které navázala hloubkově orientovaná střešní sedla se středovým žlabem. Na tuto stavební fázi navázala další významná přestavba vrcholně renesanční, datovaná vytesaným letopočtem v portálu mázhausu k roku 1579, ještě před renesanční stavbu radnice (1594). Z této fáze jsou nejvýznamnějšími doklady jednak dnešní mázhaus a pak hřebínkové klenby ve všech přilehlých prostorech. Pravděpodobně vznikla i spojovací chodba mezi dosud oddělenými sklepy (*Kašička – Lancinger – Procházková 1995*).

Prvním bezpečným záznamem vážícím se k domu čp. 125 je až zápis v pozemkové městské knize z roku 1770. Tehdy pekař Josef Pascher koupil od Andrese Gayera dům „ležící vedle Ulricha Pilsa a obecní cesty“ se stodolou a lesem za 245 zl. rýnských (*AM Benešov*, kn. 13, fol 662). R. 1785 je Pascherovo vlastnictví objektu potvrzeno v Josefském katastru, který navíc eviduje na dvorku domu dvě zahrádky (*JK 2004*, č. 219). R. 1795 předal Pascher dům synovi Janovi s polem, loukou, lesem, doma ustájeným koněm, dvěma kravami, telaty, třemi sviněmi, třemi vozy a dvěma pluhy za 2200 rýnských zlatých. Zde je zajímavá informace o výměnku rodičů při radniční straně, který sestával z dolní malé obytné místnosti, kvelblu, chléva a prostorného místa na obilí ve stodole. Již následujícího roku 1796 Jan Pascher dům vyměnil s řezníkem Jos. Galfym za jeho levnější dům čp. 85 s doplatkem 500 zl. v hotovosti. Zanedlouho, r. 1801 vyhořelo při požáru města asi 23 domů (*Märten 1894; Teichl 1899*), avšak pro absenci záznamů o této události ve zbylém torzu pramenného fondu nelze odhadnout, jaké byly celkové následky požáru a zda byl poškozen i dům čp. 125. Galfy dům a k němu náležící masný krám, vše v ceně 3000 zl. konvenční měny, roku 1821 přidal k věnu své dceři Magdaléně Taxenbergové do druhého manželství s Antonem Fursinem, synem zdejšího kováře. Noví majitelé prodali várečný dům již roku 1825 za 1920 zl. konv. měny Matyáši a Josefě Grössingerovým (*AM Benešov*, kn. 14, fol. 376, 441). Grössingerovi vlastnili dům bezpečně ještě r. 1853. Další pramenné záznamy k domu nejsou bohužel k dispozici. V literatuře se uvádí v 19. stol. několik větších městských požárů. 24. 1. 1849 shořelo 73 domů i s kostelem, 17. 3. 1863 pak neudaný počet objektů, 23. 4. 1885 osm hospodářských stavení a 29. 9. 1891 29 domů (*Märten 1894, 158; Teichl 1899, 157*).

Archeologický výzkum zaniklého prodlouženého traktu prokázal jeho přímou stavební spojitost se stávajícím měšťanským domem s výše uvedenými zjištěnými stavebními fázemi. Díky tomu bylo možno přesněji datovat etapu založení a výstavby objektu a také období jeho první, vrcholně gotické přestavby. Na druhé straně přesnější datování přestavby domu ve vrcholně renesančním slohu druhé pol. 16. stol., která byla prokázána zásypovými vrstvami zaniklého interiéru objektu, bude nutno opřít mj. právě o výsledky stavebně historického průzkumu.

3. ARCHEOLOGICKÁ SITUACE

3.1. PRODLOUŽENÝ TRAKT DOMU

V rámci předchozích stavebních úprav byl mechanicky snížen původní terén asi o 20–40 cm, čímž byly odstraněny nejmladší sídlištní vrstvy. Téměř pod povrchem se nacházela souvrství 16.–19. stol. a v hloubce kolem 30 cm pak koruny obvodové nosné zdi a příček zaniklého objektu. V těsné blízkosti severního závěru domu byla v sondě 6 odkryta destrukce cihlové stropní klenby, která je nej-

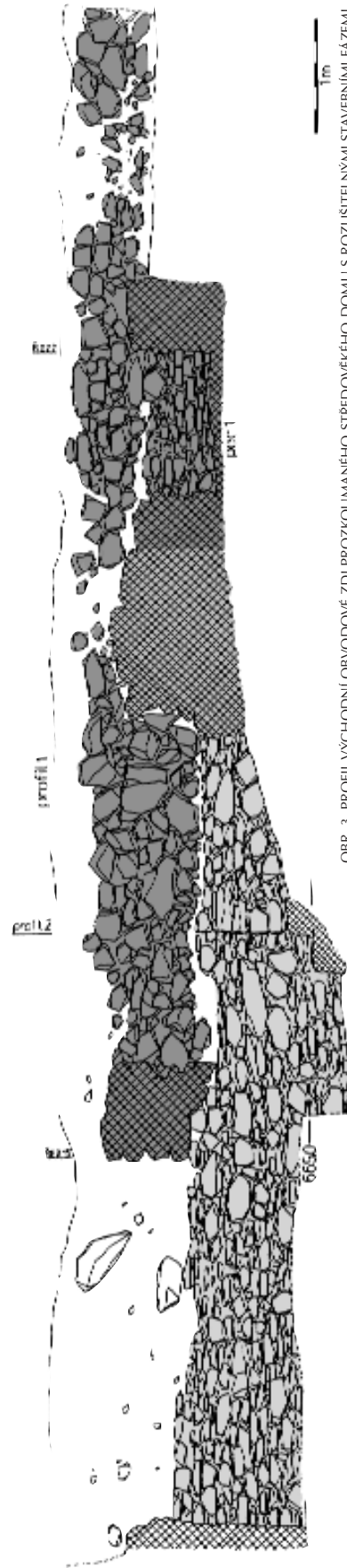
spíše dokladem renesanční, případně pozdější klasicistní přestavby. Těleso klenby nasedalo přímo na písčito–jílovitý podklad. V SZ části sondy se nacházel čtverhranný, nejspíše skladištní nebo zásobní objekt kolmo zahloubený do podloží s dřevěným bedněním a pálenými dlaždicemi na dně. V téže části se v superposici s ním nacházel základ nosného pilíře o rozměrech 100 x 60 cm, který zmíněný objekt překrýval a od vnitřního líce obvodové zdi byl oddělen spárou. Těleso pilíře bylo složeno z lomového kamene velikosti 20–50 cm s příměsí cihel a propojeno převážně hlínou, částečně i maltou. Další dva stejně velké pilíře shodné konstrukce a s poměrně mělkým základem (asi 50–70 cm) se nacházely v sondách 5 a 2, taktéž přizděné k vnitřnímu líci zdi (*obr. 2c*). Archeologické datování těchto stavebních prvků se opírá o nečetné nálezy keramiky 16. stol., obsažené ve vrstvách překrývající stávající koruny pilířů, takže v tomto případě bude nutno opřít se o výsledky SHP. Jde nejspíše o doklad renesanční přestavby objektu, datované k roku 1579 (*Kašička a kol. 1995*).

V následujících sondách č. 5, 1, 3 a 2 byl v zásypových souvrstvích postupně odkryt interiér objektu, ve kterém byly rozpoznány dvě torza dvoukomorových pekařských pecí. Blíže k domovnímu traktu se nacházela pec č. 1, která zcela vyplňovala plochu sondy 5. Byla pravidelného obdélného půdorysu, orientovaná východo–západně. Předpecní jáma, zahloubená asi 40 cm. pod úroveň interiéru byla od topeniště oddělena kamenným, hrubě přitesaným ostěním, tvořícím otvor šíře 60 cm. Prostor topeniště byl dlážděn pečlivě kladenými kamennými plotnami a uzavřen na obvodu zdí z vertikálně stavěných plochých kamenných desek s cihlovou korunou, nejspíše pozůstatkem pecní klenby. Celková délka pece byla limitována rámcem domu, tedy asi kolem 5 m, šířka se pohybovala kolem 80–100 cm (*obr. 2, obr. 4a*). Druhá pec, vzdálena od první přibližně 2,5 m byla postavena ve stejné úrovni, směrově otočená o 180°. Topeniště o rozměrech 90 x 120 cm se nacházelo při východní straně domu, předpecní jáma, poněkud zúžená pak v jeho západní polovině. Stěna pece byla cihlová a zachovala se pouze v půdoryse, do výšky max. dvou pater cihel. V prostoru topeniště nebylo žádné dláždění, v předpecní jámě byla však odkryta zřetelná popelová vrstva, vzniklá pravidelným vymetáním zbytků dřevěného paliva z topeniště. V zásypových vrstvách, které tvořily výplň obou objektů a částí interiéru, byl nalezen početný a tvarově bohatý soubor keramiky, spadající přibližně do poloviny 16. stol. (*obr. 13–15*). V drtivé většině převládalo tvrdě redukčně pálené zboží, v malém procentu se vyskytla i poleva na vnitřní straně nádob. Hojně jsou zastoupeny hrnce s uchy a dvouúché amforovité tvary. Poměrně bohatě byly v souboru zastoupeny také pokličky, ve kterých před vypouklými tvary, běžnými v našem prostředí, dominoval plochý typ poklic, nejčistěji se zdviženým okrajem, soustředně profilovaným hřbetem a plochou hlavou. Interiér uzavírala příčná zeď šíře 60 cm délky 5 m, složená z lomového kamene bez použití malty. Měla základ asi 60 cm pod aktuálním povrchem, položený na zásypovou vrstvu hlíny a lomového kamene (*obr. 2b*). V sondě č. 1 byly na odkrytém úseku obvodové zdi patry dvě odlišné stavební techniky, což bylo zjištění určující další postup výzkumných prací. Ve spodní části se nacházelo kamenné na sucho kladené zdivo z malých až středně velkých lomových kamenů pečlivě lícovaných, se základem zapuštěným do podloží. Jednalo se zřetelně o starší stavební fázi. Na jeho korunu nasedalo těleso zdi z velkých balvanů, přičemž líc byl spíše nedbalý. Toto mladší zdivo zřetelně využilo průběh staršího, na nějž stavebně a disposičně navázalo (*obr. 3*). Důležitým zjištěním bylo, že tato mladší zeď byla provázána se zmiňovanou 60 cm širokou severní příčkou shodné konstrukce a z hlediska stratigrafie odpovídala chronologicky pecím v interiéru.

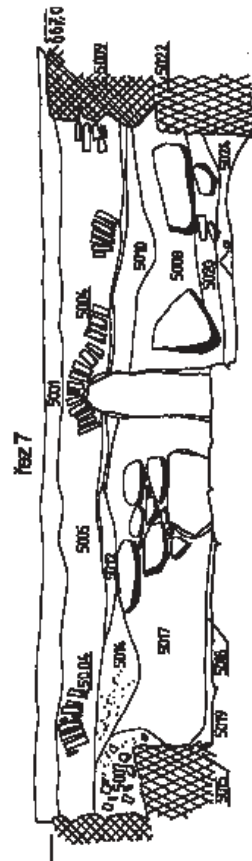
Zmíněné starší zdivo bylo v počátečních fázích výzkumu zachyceno v malém úseku v sondě č. 1, částečně č. 2. Po odstranění kontrolních dělicích bloků se ukázalo, že se jedná o objekt nepravidelného čtverhranného půdorysu (5 x 4,75 m) se vstupem z jižní strany, zahloubený pod původní úroveň terénu asi 160–180 (*obr. 2a*). Pod předpecní jamou pece č. 2 byla odkryta svažující se vstupní šíje široká 120 cm, zakončená dvěma schody z plochých kamenů, fixovaných na linii jižní obvodové zdi sklepa (*obr. 6a*). Na vých. straně šíje bylo asi 15 cm odsazené nároží. Zde byl také na nižším schodu rozpoznán pravidelný kruhový žlábek prům. 12 cm, hluboký 5 cm, který sloužil jako žlab dveřního čepu. Na západní straně byl zhruba 20–30 cm do tělesa zdi ve výšce 130 cm od podlahové úrovně zapuštěn slepý okenní výklenek o rozměrech 40 x 30 cm. Objekt byl zasypán kamennou destruktivní vrstvou, překrytou kompaktní hlinito–jílovitou šedou výplní až na úroveň původního terénu (*obr. 4b*). Tyto vrstvy obsahovaly keramiku spadající rámcově od druhé pol. 14. stol. do 15. stol. (*obr. 12*). Byl zde získán také soubor několika zlomků nádobkových kachlů s trojbokým ústím (*Smetánka 1969*), pocházejících nejspíše z jednoho vytápěcího tělesa. Po odstranění zásypu byla v celé ploše sklepa odkryta velmi kompaktní hlinito–jílovitá bahnitá kulturní vrstva tmavě šedé barvy, mocná 20–30 cm, reprezentující dobu těsně po jeho zániku. Keramika v ní obsažená spadá rámcově do první pol. 14. stol. (*obr. 11*). Vrstva obsahovala také množství pálených čtvercových dlaždic a profilované pálené gotic-

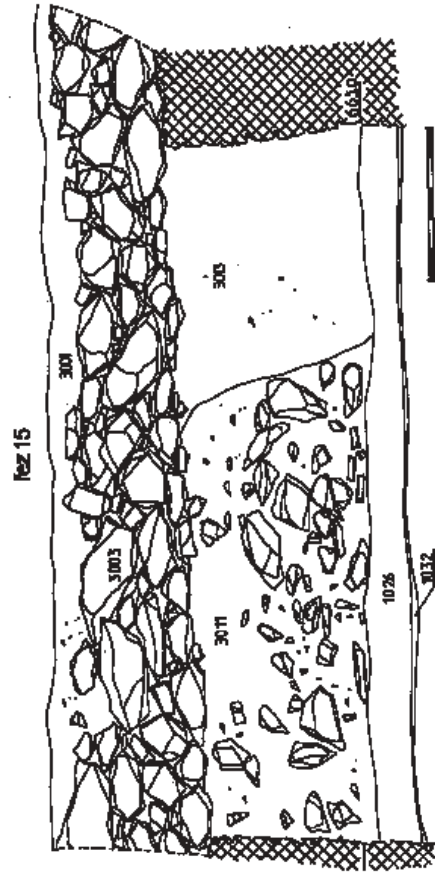
OBR. 2. PŮDORYS PROZKOUMANÉ ČÁSTI ZANIKLÉHO STŘEDOVĚKÉHO DOMU.

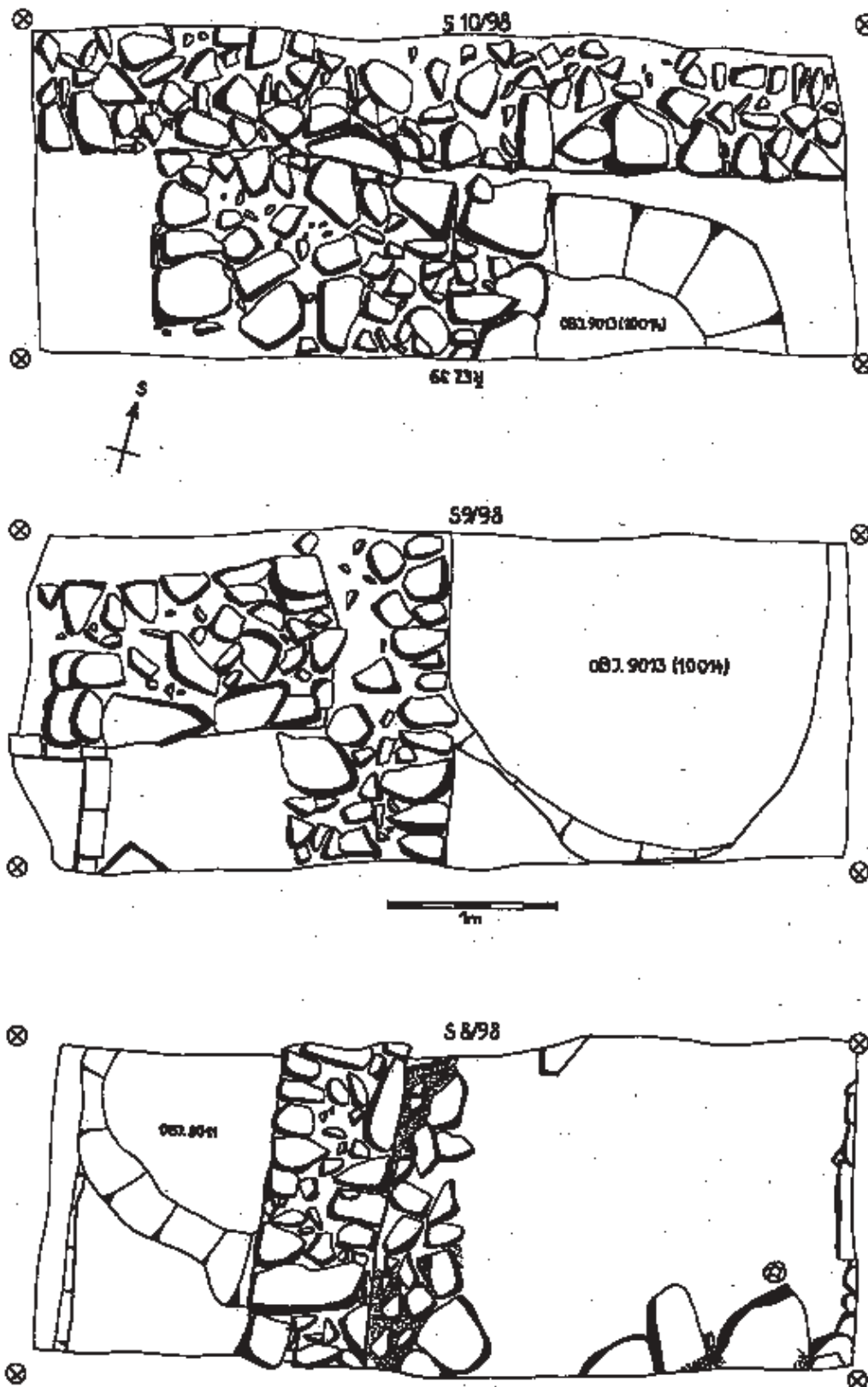
OBR. 3. PROFIL VÝCHODNÍ OBVODOVÉ ZDI PROZKOUMANÉHO STŘEDOVĚKÉHO DOMU S ROZLIŠITELNÝMI STAVEBNÍMI FÁZEMI.

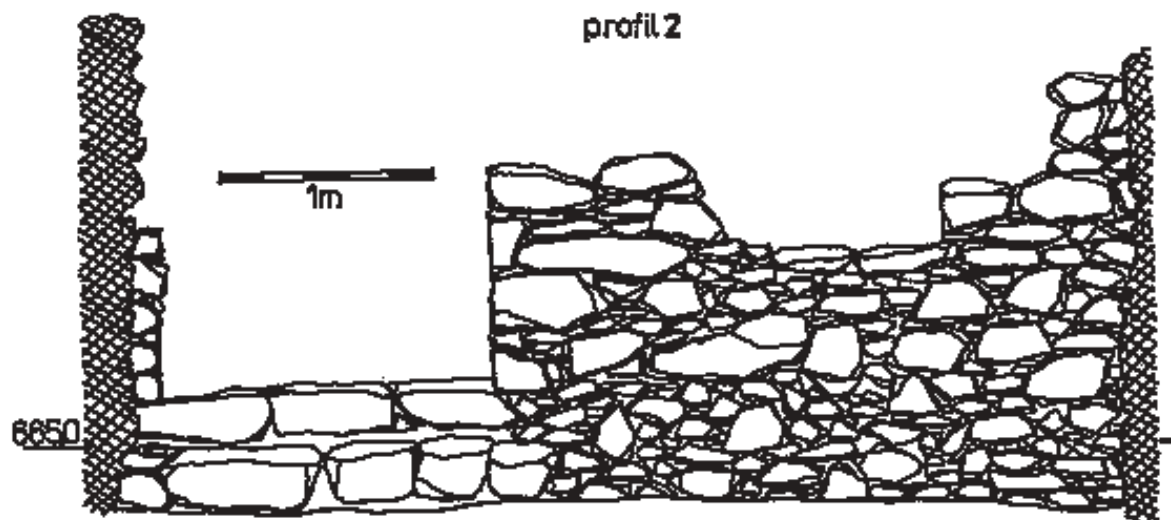
OBR. 4A. REZ PEČI C. 1 V INTERIERU GOTICKÉHO DOMU. NEJBOHATŠÍ ČÁST SOUBORU KERAMIKY POCHÁZÍ Z VRSTVY 5008.

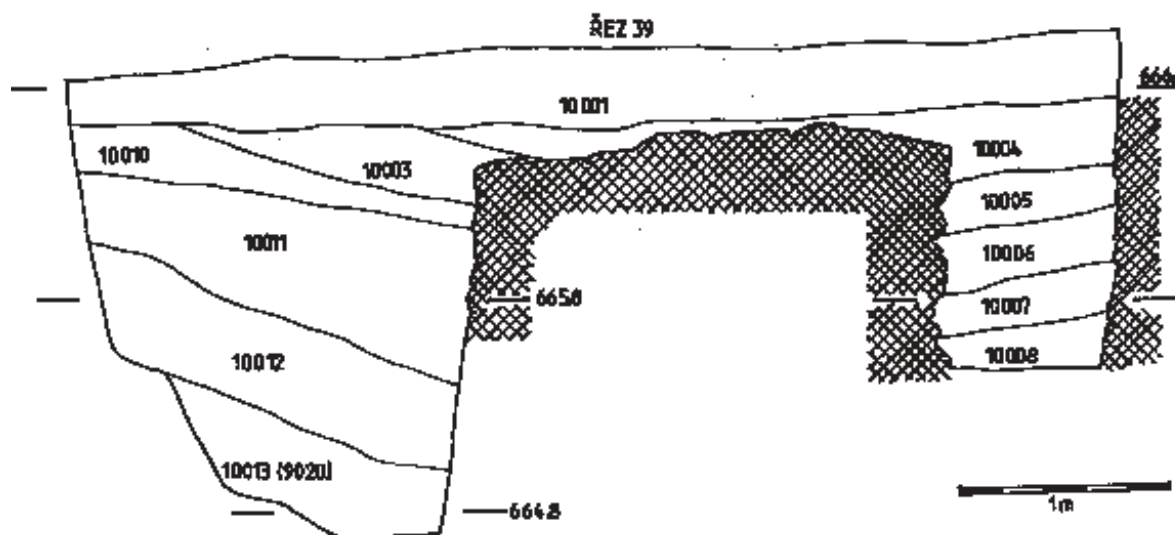
OBR. 4B. REZ ZÁNIKOVÝMI SOUVRSTVÍMI KAMENNÉHO SUTERÉNNÍHO OBJEKTU ZE 14. STOLETÍ.

OBR. 5. PROZKOUMANÉ TORZO OBJEKTU 9013 (10014) Z DRUHÉ POL. 13. STOL. V SEVERNÍ ČÁSTI PARCELY.

OBR. 6A. JIŽNÍ PROFIL KAMENNÉHO SUTERÉNNÍHO OBJEKTU SE VSTUPEM A KAMENNÝMI STUPNI.

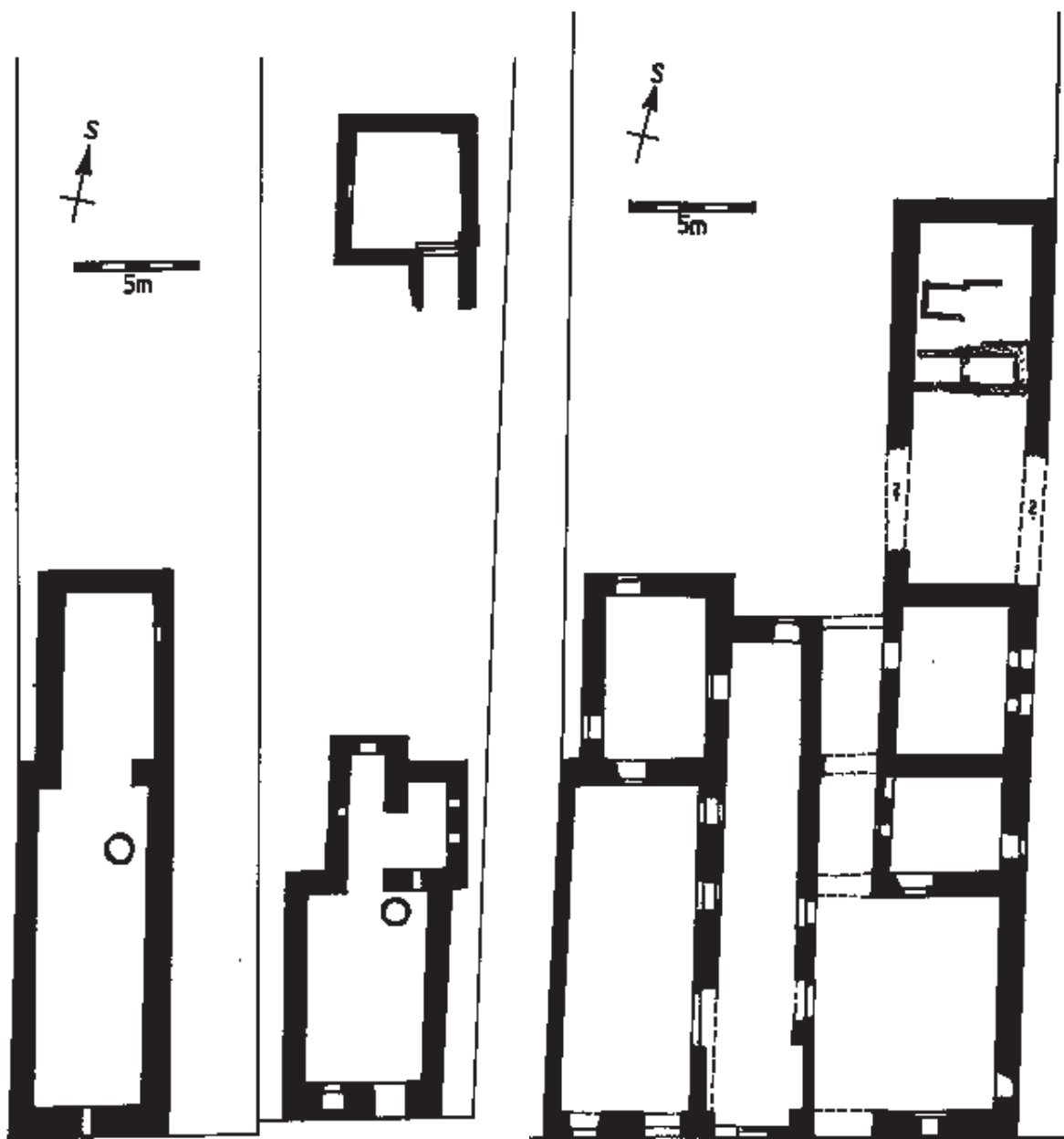

OBR. 6B. ŘEZ ZÁSYPOVÝM SOUVRSTVÍM OBJEKTU 9013 (10014).

ké dílce dveřního, příp. okenního portálu. Mezi ní a písčítým podložím se nacházela 1–2 cm slabá vrstvička zetlelého dřeva, ve které bylo místy při plošném začištění možno rozpoznat strukturu prken, tvořících podlahu. Rozborem bylo zjištěno, že se jedná o jedlové dřevo, představující zde obvyklý stavební materiál. Po odstranění této dřevité vrstvy v pásu 1 m podél jižní zdi objektu, se ve světlém podloží vykreslilo několik menších kulových jamek do prům. 10 cm, které byly většinou obdélné, ve dvou případech půlkruhové. Rozložení nebylo pravidelné a nenaznačovalo žádné půdorysy, lze se však domnívat, že se jedná o stopy interiérového vybavení objektu.

3.2. DVORNÍ TRAKT PARCELY

V dvorním traktu zkoumané parcely se podařilo zachytit v sondách 4, 7, 8, 9 a částečně 10, základy kamenné zdi volně navazující na západní straně na obvodové zdivo prodlouženého traktu domu. Její stavební vztah k objektu nebyl zcela jasný, protože v místě jejího napojení na SZ nároží byla situace poničena novější kameno–maltovou odpadní jímkou. Zeď o šíři 70 cm orientace S–J probíhala až do prostoru zadní části dvora, kde se z sondě č. 9, asi 10 m od zadní uliční čáry napojovala na jiné zdivo, nejspíše základy lehčí hosp. stavby. Její základ byl zahloben do písčitého podloží a v sondě č. 8

OBR. 7. UPRAVENÝ PLÁNEK SAMOSTATNÝCH GOTICKÝCH SKLEPŮ DOMU Č.P. 125 S VYNESENÝM PŮDORYSEM SUTERÉNNÍHO KAMENNÉHO OBJEKTU ZE 14. STOL.

OBR. 8. UPRAVENÝ PLÁNEK PRÍZEMÍ DOMU Č.P. 125 S VYNESENÝM PŮDORYSEM PROZKOUMANÉHO ZANIKLÉHO TRAKTU S PECEMI V INTERIÉRU.

porušoval menší sídlištní objekt s keramikou 14.–15. století. Vrstvy, které překrývaly korunu této zdi, obsahovaly keramiku 15.–16. stol., takže je možno zařadit ji pouze rámcově do období vrcholného středověku, příp. časného novověku. Zeď lze interpretovat nejspíše jako základ stodoly a dalších hospodářských objektů, které v této části parcely měly stát bezpečně ještě v 18. stol. Možnost, že se jedná o někdejší hranici dvou sloučených parcel je spíše nepravděpodobná.

Asi nejzávažnějším nálezem v této části parcely bylo torzo zahloubeného objektu 9013 (10014), zachycené v sondě č. 9 a 10, tedy prakticky velmi hluboko na zadním, severním konci městiště. Jáma byla částečně překryta a porušena zmiňovaným systémem zdí, takže se jí podařilo prozkoumat přibližně asi z jedné třetiny (obr. 5). Do písčitého podloží byl objekt zahlouben asi 2 m, což je přibližně 2,5 m od aktuálního povrchu. Dno bylo zhruba ploché, přechod stěn pozvolný. Na řezech byl patrný jednorázový zásypový charakter vrstev, tvořících jeho výplň, takže lze soudit na krátkodobý zánik systematickým zasypáním (obr. 6b). Z nejspodnější vrstvy pochází keramický materiál z druhé pol., příp. závěru 13. stol. (obr. 10).

3.3. SHRNUŤÍ

Nejstarší období osídlení městiště, spojené snad s vlastní lokací představuje nepočtený soubor zlomků keramiky druhé pol. 13. století, nalezený v zahlobeném objektu 9013 (10014) v nejzažší části dvora. Nebyly bohužel nalezeny žádné další doklady běžného uspořádání městské parcely (např. jímka, kůl. stavby, ploty, příp. studny nebo polozemnice), spadající do tohoto období. Samotná interpretace zmíněného zahlobeného objektu je pak velmi obtížná (viz níže).

U zaniklého traktu středověkého domu byly rozlišeny tři stavební fáze. Za nejstarší je považován suterénní zděný objekt o rozměrech přibližně 5 x 5 m, se vstupní šíjí a kamennými schody. Interiér byl vybaven dřevěnou podlahou z jedlových prken a nejspíše i primitivním dřevěným mobiliářem. Byl uzavřen dveřmi na jednoduchém čepu, které se otvíraly dovnitř. Zdá se, že v tomto období byly již vybudovány také dva samostatné sklepy při uliční čáře, jejichž konstrukce je téměř shodná s konstrukcí zdíva prozkoumaného objektu (*obr. 7*). Výzkumem v prostoru parcely nebyl zjištěn žádný uměle upravený vodní zdroj, takže nutno předpokládat, že obyvatelům domu sloužily nejspíše již ve 14. stol. studny zde vyhloubené. Dosud však nebyly archeologicky zkoumány. Objekt zanikl jednorázově při plánovité přestavbě, kterou možno podle keramiky v zásypu datovat někam k polovině 15. století.

Na tuto fázi navazuje přestavba vrcholně gotická, při které došlo ke sloučení obou sousedících domů v jeden celek. Při ní bylo plně využito starší obvodové nosné zdivo na západní a východní straně, severní závěr byl pak posunut asi o 3 m blíže k uliční čáře a tedy zkrácen novou, mělce založenou kamennou zdí, stojící zhruba v půli staršího zasypaného sklepa. Interiér v této době sloužil prokazatelně jako výrobní neobytná část městské jednotky, což dokládá baterie dvou pekařských pecí. Není bohužel zcela jasně vyřešena otázka výstavby pecí, které mohly být klidně vybudovány v rámci této stavební fáze později nebo jim mohly předcházet starší výrobní objekty tohoto druhu. Zatímco pec č. 1 patří po stránce konstrukční k běžným typům (*Huml 1968; Kocman 1998; Smetánka 1972*; poněkud odlišné srov. *Krajíc – Skružný 1988*), v případě pece 2 zaujme v první řadě nápadně slabá cihlová stěna, která nemohla plnit tepelnou akumulaci funkci a tudíž nutno uvažovat o jiném způsobu využití, příp. o zcela odlišné funkci pece. V hospodářské části parcely patří do tohoto období nevelké sídlištní objekty v sondách 4, 7 a 8, zahlobené do písčitého podloží a vyplněné nevýraznými vrstvami s keramikou, uhlíky, zlomky železných předmětů a někdy mazanice. Zánik interiéru s pecemi datuje do druhé pol. 16. stol. kromě keramiky i bílý peníz Maxmiliána II. (1564–1576), nalezená. v zásypu pece č. 1 lze jej s vysokou pravděpodobností vztahovat znovu k renesanční přestavbě objektu kolem roku 1579 (*obr. 8*).

Renesanční přestavbu, při které zanikl interiéru zadní části domu s pecemi, dokládají tři dochované paty pilířů, přizděných k vnitřnímu líci obvodové zdi. Shodné stavební prvky jsou patrné v průjezdu a dalších částech přízemí domu. Zdá se pravděpodobné, že podobně, jako v těchto případech, měla tělesa i v zaniklé části domu funkci nosných pilířů pro patrovou konstrukci. V tomto období byl nejspíš vybudován i přístavek podél východní hranice parcely a hosp. stavba v jejím severním závěru, jejichž základy byly odkryty prakticky ve všech sondách.

3.4. POVRCHOVÝ PRŮZKUM EXTRAVILÁNU

Povrchový průzkum zoraných polních ploch byl proveden převážně severně od lokality. Současná zástavba, zahrady a soukromé uzavřené pozemky umožnily provádět povrchové sběry až na linii zhruba 300 m od hranice středověké zástavby. Následující soupis je roztríděn podle sběrových poloh, označených případným traťovým názvem, v rámci nichž jsou pak rozlišeny jednotlivé sběrové transekty (*obr. 9*). Kromě drob-

ných nálezů bylo na katastru Benešova na základě studia mapových pramenů lokalizováno přímo v terénu několik výrazných zbytků starších komunikací v podobě úvozů. Úplný popis obsahuje kromě základní lokalizace k pevnému bodu v krajině také údaje o nadm. výšce, orientaci sklonu svahu, číslo mapového listu (M 1:10000, v tomto případě stále ZM 32–24–20) a mapové koordináty (Z : J, mm). Ty vymezují dvěma body linii sbíraného transektu. U lokalizovaných úvozů je uvedena jejich současná zachovalá délka a směr:

1. J–JJV svah v trati „Ottenholz“, 500 m SZ od farního kostela, výška 672–687 m. KOOR 174:238, 192:223. Sběrem nalezena keramika rámcově z druhé půli 13. stol., zastoupená převážně tuhým zbožím a vzhůru vytaženými okraji. Keramika ze 14/15. stol. je tvrdá, redukčně pálená, v okrajích zastoupeny především podříznuté a podsekuté (NZ č.j. 6935/98).

V trati Ottenholz také dobře zachovaný úvoz o délce asi 600 m, orientaci JJV–SSZ, odpojující se 460 m S od kostela od dnešní hlavní cesty na T. Sviny, výšky 670–725 m, KOOR 168:280, 195:226. Dnes nepoužíván.

2. JV svah návrší v trati „Ottenholz“, 500 m SZ od farního kostela, výška 672–690 m. KOOR 170:229, 189:220. Sběrem nalezena keramika převážně z 15/16. stol. Menší část souboru možno zařadit do druhé pol. 13. stol. Zlomky jsou značně otřelé. Nalezeno i několik úlomků modré sklářské strusky (NZ č.j. 6933 a 6932/98).

3. V svah návrší v trati „U cihelny“ 600 ZSZ m od far. kostela, výška 685 m. KOOR 150:207, 189:219. Nalezen soubor keramiky převážně z 14–15. stol., zlomky jsou značně otřelé.

V trati zachovalý úvoz se dvěma odbočkami od hlavní cesty směr Dluhoště. Tu dokumentuje úsek úvozu s orientací JV–SZ, délkou 250 m, výšky 675 m, KOOR 105:243, 115:224. Odbočka k S ke statku (přes ZSO!) zachovaná v délce 150 m, odbočka k J k usedlosti v délce 130 m. Všechny úvozy stále používány.

4. V svah návrší v trati „U cihelny“, 650 m ZSZ od farního kostela, výška 680 m. KOOR 165:207, 150:173. Sběrem zde nalezena keramika převážně 14–15. stol. a novověká keramika. Několik tuhých střepů patří snad do 13. stol., což je však velmi relativní (NZ č.j. 6929/98).

5. V svah návrší v trati „Farská pole“ 600 m Z od farního kostela, výška 685 m. KOOR 160:193, 150:173. Nalezeny úlomky keramiky spadající do první pol. 14. stol. a pak keramika 15–16. stol. Zde na svahu nad silnicí směr Kaplice asi 850 m ZJZ od kostela zachován úvoz orientace VJV–ZSZ v délce 400 m, dokládající starší větev hlavní cesty. Dnes již nepoužíván (NZ č.j. 6934/98).

6. Ostrožné návrší nad pravým břehem Černé, 700 m ZJZ od farního kostela, výška 673–678 m. KOOR 163:170, 147:183. Sběrem na poli a na malé ploše staveniště domku nalezena keramika 13. stol., některé zlomky tuhé a keramika 14–15. stol. Zaznamenána též větší koncentrace sklářské strusky (NZ č.j. 6928/98).

7. Okrouhlá ZSO v trati Berg Aecker v symetrickém údolí bezejmenné vodoteče 1100 m SZ od středu městečka, pravý břeh Černé, výšky 690–710. KOOR: 102:264. Částečně meliorovaná vodoteč, protínající střed osady teče směrem SV–JZ. Na mapě SK je vyznačená cesta odbočující od stezky na Dluhoště směrem k severu. Na jižním okraji ZSO přetíná potok a poněkud mění směr. Ve středu osady se větví, přičemž hlavní cesta vede dále k severozápadu na osadu Kamenice (k.ú. Benešov n.Čer.) a vedlejší odbočka postupuje k SSV. Severně od této křižovatky na parcele 1463 se nachází statek č.p. 137. Ke stavení se neváže žádný pomístní název (ani podle německých pamětníků!). Povrch ZSO je zatravněn a poblíž předpokládaného středu poněkud zvlhčen, což ale může být způsobeno někdejšími výkopy pro meliorace (NZ č.j. 7236/98). Lokalita byla primárně identifikována podle SK (srov. Ericsson 1998; Richterová 1974).

4. OSÍDLENÍ

4.1. PRAVĚKÉ A PŘEDLOKAČNÍ OSÍDLENÍ

Výzkum parcely ani povrchový průzkum extravilánu sídliště zatím neprokázal pravěké, případně předlokační osídlení lokality a jejího okolí. Zvláště důležité je toto zjištění z hlediska staršího nálezu sekeromlatu kultury se šňůrovou keramikou, který nadále zůstává jediným dokladem přítomnosti člověka v Novohradském podhůří v pravěku. Opakovaný povrchový průzkum naleziště v trati býv. „Ottenholz“, kam je podle nále-

zových zpráv mlat lokalizován, přinesl výlučně středověké a časně novověké nálezy. Kamenný nástroj je s největší pravděpodobností dokladem náhodné nebo sezónní aktivity, spojené snad s průchodem izolované skupiny příslušníků této pravěké kultury zdejší oblastí (Hájek 1954).

Dosud nebyly zjištěny žádné doklady osídlení v raném středověku. Ze starší, nebo střední doby hradištní je známo nejbližší mohylové pohřebiště u obce Besednice na k.ú. Malče (Michálek – Zavřel 1996), vzdálené 8 km SZ. Z mladšího období je pak Horní Stropnice, jejíž vznik je předpokládán před rokem 1200. Z pramenů je osídlení na konci 12. stol. známo i z oblasti Trhosvinenska, asi 8–12 km od Benešova (RBM I, 388, 175). To je na katastru Trhových Svinů prokázáno také staršími nálezy mladohradištní keramiky (NZ č.j. 3800/40, 3328/40, 2989/40). Zdá se tedy, že souvislé předlokační osídlení zasahovalo v rámci historického Doudlebska, patřícího českému panovníkovi, nejjižněji na střední Malši, rozšířeno bylo podél toku Stropnice a částečně i Svinenského potoka. V sousedním Vitorazsku, které bylo od českého státu odtrženo v 80. letech 12. stol., byla souvisleji osídlena horní Lužnice, tj. Velenicko a vlastní Vitoraz (Weitra), což je oblast soustředěných kolonizačních aktivit světelského kláštera cisterciáků, založeného r. 1138. Oblast středního toku Černé byla v této době pravděpodobně zcela neosídlena. V této souvislosti bývá někdy uvažováno také o hradišti u Blanska na k.ú. Hradiště (Franz 1933). Zda opevněný vrch Hradiště hrál úlohu v období raného středověku nelze zatím říci, neboť zde dosud nebyl nalezen žádný archeologický datovací materiál. Stejně nezařazen zůstává i mohylník na úpatí Hradištského vrchu, který by snad v budoucnu mohl při řešení otázky stáří lokality pomoci (Franz 1933, 39).

4.2. OSÍDLENÍ VE 13. A 14. STOLETÍ

Pro vlastní proces středověké kolonizace severního předhůří Novohradských hor je k dispozici velmi málo písemných i archeologických pramenů. Obecně lze říci, že proces osídlování probíhal nejspíš v průběhu celé druhé poloviny 13. stol., v oblastech s vazbou na starší osídlení ve 12. stol. snad o něco dříve. Zmínky z 13. stol. se vztahují k sídlištím Nové Hrady (1279), Veveří (1281), Světví (1279), Bedřichov (1261), Horní Stropnice (1259), Dobrá Voda (1259), Něm. Rychnov (1261), Bělá (1243) nebo Kaplice (1257). Další vsi a městečka jsou doložena převážně až v druhé pol. 14. stol. nebo i později (Profous 1947; Sedláček 1908), většinou však lze počítat s jejich vysazením v druhé polovině nebo na sklonku století třináctého. Osídlení postupovalo zřejmě v nejstarší etapě proti proudu řek a větších potoků, tzn. Malše (NZ č.j. 1158/94), Kamenice, Tiché, Černé, potoků Pohořského, Svinenského, Dluhošského, Žárského a Stropnice. Přibližně z 90 sledovaných lokalit, vzniklých od druhé pol. 12. do pol. 14. století převažují výrazně sídliště dále od toků (0,7–2,5 km), vysazená na menších vodotečích nebo jejich prameništích. V několika případech překračuje osídlení výšku 750 m n. m. Nová sídliště jsou zakládána na **1) svazích údolí, 2) plochých dnech říčních údolí, 3) v pramenných údolích**. Nejméně jsou pro založení vsí vyhledávána otevřená návrší a ostrožny. Ukazuje se, že silně jsou zastoupeny lokality s převažujícím sklonem terénu k jihu, není to však pravidlem. Vzájemná vzdálenost nově vysazených vsí se pohybuje zpravidla okolo 1,5 km.

Sídliště, která byla založena jako městečka nebo se jimi v průběhu vývoje stala, vznikají naopak výlučně na větších vodních tocích, což mj. podtrhuje význam řek a potoků jako obchodních spojnic. Jen ve dvou případech jsou umístěna v údolích, většinou se na rozdíl od vsí jedná o **otevřená návrší nebo ostrožny**. Podobně jako u vesnic jsou městská sídliště většinou ulicového půdorysu s centrálním ulicovitým rozšiřujícím se náměstím (Tab. 1). Na rozdíl od nich však nejsou jednoduše průběžná (výjimkou je Horní Stropnice), ale mají vidlicové větvení komunikace, zpravidla na dolním konci náměstí při kostelu. Města a městečka nepřekračují nadm. výšku 650 m.

lokality	náměstí	výška (m)	tok (km)	terénní typ	sklon	plocha (ha)
Blansko	ulicovitě	600	0,5	návrší otevřené	J mírný	3
Cetviny	ulicovitě	650	0,1	údolí potoka	JV mírný	3,5
Dolní Dvořiště	ulicovitě	625	0,1	návrší	J mírný	3,75
Rychnov/Mal	ulicovitě	605	0,1	návrší ostrožné	VJV	4,25
Leopoldschlag	ulicovitě	630	0	mělké údolí	S	5,5
Hor. Stropnice	ulicovitě	550	0	návrší ostrožné	zanedb.	6
Benešov	ulicovitě	650	0,1	návrší kryté	JV	6,19
Nové Hrady	ulicovitě	540	0,5	ostrožna	V	7,31
Kaplice	obdélné	550	0,1	návrší otevřené	VJV	7,5
Trhové Sviny	ulicovitě	450	0	návrší ostrožné	J	10

TAB. 1. VYBRANÉ TERÉNNÍ ÚDAJE SÍDLIŠŤ, OZNAČOVANÝCH DO KONCE 14. STOLETÍ JAKO OPPIDUM, CIVITAS, NEBO MARKT.

Hranice osídlení se ve 14. století ustálila zhruba na linii Veveří, Šlágles, Konratice, Hartunkov, Velký Jindřichov, Lužnice, Ropotice, Bělá a Mikulov, což je zároveň přibližná hranice vlastního horského pásma Novohradských Hor. Osady, které tuto frontu překračují, jsou zakládány až od poloviny 16 stol. nebo později a souvisí s rozvojem novověkého sklářství (Šmilauer 1960; Valkony 1996). Neosídlena zůstala také souvisle zalesněná oblast Slepíčních hor. Proces kolonizace probíhal v intencích šlechty a sledované území na východ od Malše bylo rozděleno do několika více méně souvislých územních celků. Jihozápadní část patřila k panství Rožmberk, jehož držiteli byli Vítkovci. Na východní břeh Malše, včetně vlastního městečka Kaplice, zasahuje panství Pořešín, patřící zdejší větvi Bavorů ze Strakonice. Relativně souvislý územní celek s centrem v Benešově náležel k panství Velešín, jehož majiteli byli Michalovici. Území na východ s Něm. Rychnovem včetně bylo součástí panství Nové Hrady. Nejedná se o pevné a uzavřené územní útvary, nýbrž o celky v průběhu doby relativně proměnné. Jednotlivé vsi nebo jejich části byly prodávány, zastavovány nebo byly platy z nich z různých důvodů pronajímány. Často má jedna jediná i několik majitelů, kteří se mění atd. (k tomu podrobně Sedláček 1885; Šimák 1938; Zálaha 1976).

4.3. POČÁTKY BENEŠOVA

Soubor archeologických nálezů z výzkumu parcely č. 133 v Benešově obsahoval materiál patřící do druhé poloviny 13. stol., často však v nálezovém kontextu s materiálem mladším. Největší procento pochází z nejstarších zasypaných vrstev zahloubeného objektu 9013 (10014), zachyceného v sondách 9 a 10. Interpretace tohoto objektu je sporná, mohlo by však jít o odpadní nebo stavební jámu (obr. 5). V druhé řadě sond (č. 11–14) západně od zkoumaného objektu se pod recentními souvrstvími nacházely nevýrazné charakteristické jílopísčité a jílohlinité sídlištní vrstvy naředlé barvy, obsahující keramiku 14–15. stol., porušené částečně novodobou betonovou kanalizací a kamenným kanálovým žlabem staršího data.

Keramika, která by se typologicky ještě dala zařadit do konce 13. stol., se nacházela sporadicky i v kulturní vrstvě nad dřevěnou podlahou v zahloubeném zděném suterénu, avšak promíšena s keramikou mladší. Při srovnávání souboru nálezů z obj. 9013 (10014) a nejstarších vrstev zděného suterénu se ukazuje, že v keramice z jámy jsou ještě zastoupeny archaické výzdobné a tvaroslovné prvky, odpovídající druhé pol. 13. stol., zatímco soubor nálezů ze suterénu domu by spadl zhruba do první poloviny století čtrnáctého. Nutno dodat, že hodnocení je komplikováno poměrně malým množstvím tohoto materiálu, takže chronologický vztah obou objektů je poněkud nejasný. Zdá se však, že počátky sídelní aktivity spjaté se středověkou kolonizací spadají rámcově do druhé pol. 13. stol., což potvrzují i povrchové průzkumy extravilánu města, zejména

v SZ části na jižním svahu „Ottenholz“. Archeologický materiál bohužel neumožňuje při svém relativně malém množství preciznější datování počátků sídelních aktivit na desetiletí.

Panství Velešín převzali po několika změnách majitelů za Přemysla II. Otakara znovu Michalovici, a to v roce 1283, kdy jej král Václav II. dává Janu z Michalovic (*RBM II*, 560). Není samozřejmě jisté, zda proces osídlování oblasti neprobíhal již dříve, pod subordinací panovníka nebo někoho jiného (*Sedláček 1885*). Zdá se ale pravděpodobnější, že hlavní a soustředěná kolonizační činnost souvisela skutečně až s konečným a pevným uchopením panství v rukou pánů z Michalovic v 80. letech. Za současného stavu poznání, jehož základem je pouze několik zlomků běžné keramiky a nemnoho písemných zpráv, nelze zatím ani v nejmenším nastínit otázku původních sídel příchodního obyvatelstva, tvořícího první kolonizační vlnu (viz *Huemer–Kreiner 1931*; *Strobl 1945*).

Další neméně důležitou otázkou zůstává, zda v nejstarší fázi měla lokalita též charakter pravidelně rozměřeného městského sídliště, jak jej známe z pozdějšího období. Benešov mohl být v počáteční fázi nově vysazenou osadou, která se svou velikostí v zásadě nemusela mnoho lišit od ostatních sídlišť v okolí. Teprve dynamický rozvoj ve 14. stol., nejspíše díky příznivé poloze na obchodní stezce, mohl způsobit změny v organismu a uspořádání sídliště, které vyústily v povýšení na město v roce 1383. Zda se tento proces projevil také v architektonickém a půdorysném uspořádání sídliště, není jasné. Kromě keramiky druhé pol. 13. stol., nalezené v nejstarších zásypových vrstvách zahloubeného objektu v severní části parcely, neprokázal výzkum žádné jiné doklady urbánního uspořádání městiště v tomto období. Zdá se, že nejstarší lokační fáze zde byla buďto slabá, nebo jsou stopy osídlení z tohoto období zcela překryty, popř. zničeny mladší, velmi silnou stavební vlnou s nejstaršími kamennými stavbami ze 14. stol. V této souvislosti není bez zajímavosti, že oblast převážně rožmberského panství byla spolu s Novými Hrady popleněna při tažení královského vojska proti pánům z Rožmberka a z Landštejna r. 1317, jako odvetném aktu za protikrálovský spolek části českého panstva s Friedrichem I. Habsburským, jehož spoluúčastníky byli i Michalovici (*RBM III*, 163 a 169). Při této akci mělo být silně poničeno i městečko Benešov a opraveno za Benešova nástupce Jindřicha I. z Michalovic ve 20. letech (*Strobl 1945*).

4.4. NEJSTARŠÍ KAMENNÁ ARCHITEKTURA

Počátky kamenné architektury poměrně malého sídlištního organismu, jakým je Benešov, spadají do 14. stol., což je poněkud časněji, než se dosud soudilo. Nejspíše již Beneš Věrný z Michalovic, syn Jana, započal s výstavbou svého opevněného sídla na západním obvodu sídliště a kaple sv. Jakuba v místě pozdějšího farního kostela (*Trajer 1862*). Také datování domu č.p. 125 do 14. stol. je podloženo archeologickým materiálem z nejstarších vrstev v kamenném gotickém suterénním objektu. Vzniká samozřejmě otázka, zda považovat odkryté základy za pozůstatek suterénu či sklepa měšťanského domu, jaké jsou známy z období poněkud starších (*Fehring 1986*; *Radová – Hausserová 1992*; *Rötting 1996*), nebo zahloubené zemnice (nejblíže srov. *Velímský 1995*), jejíž funkce mohly být různé. Jednalo by se o zemnici, která, ač tvarově vychází z klasicistických forem (*Schwabenicky 1997*; *Klápště – Velímský 1978*; *Klápště 1988*), je svou konstrukcí a vybavením bezpochyby netypická. Zde je zatím studium komplikováno nedostatkem analogických příkladů a dlužno poznamenat také ne zcela jasnou archeologickou situací v prostoru styku stávajícího dvorního závěru domu a jeho zaniklého hloubkového traktu. U většiny uvedených příkladů je podobný suterénní objekt umístěn zpravidla v bezprostřední stavební návaznosti na závěr středověkého domu, nikoliv však izolovaně hlouběji v parcele jako v Benešově č.p. 125. Zatím jediným archeologicky zkoumaným objektem, srovnatelným z hlediska přírodního a kulturně-historického prostředí a z hlediska některých parametrů, je dům č.p. 47 ve Chvalšínách, okr.

Český Krumlov (NZ č.j. 193/97), kde výzkum ukázal, že se jedná o klasické sklepení měšťanského domu. Je tedy nutno dále zvažovat všechny možnosti, zvláště pokud víme, že k obývání sloužil obytný trakt domu, zachovaný dodnes v úrovni přízemí.

V rámci problematiky kamenné architektury středověkého Benešova nutno zmínit i otázku městského opevnění. Není znám žádný písemný záznam, který by hradby dokládal, zmiňoval se o jejich zřízení, opravách, údržbě a pod. Taktéž neexistuje žádný přímý stavební doklad v podobě dochovaného úseku, brány, bašty, ani nepřímý, v podobě toponyma. Pravidelný oválný půdorys středověkého sídliště zdánlivě možnost opevnění naznačuje, zvláště pak výše zmiňovaná kamenná terasa na jižním obvodu. Nicméně se zdá, že městečko takového formátu kamennými hradbami opevněno nebylo (srov. *Razím 1995*) a jeho celková dispozice je pouze dokladem zaběhlého stavebního schématu kolonizačních sídlišť vrcholného středověku. Nutno však počítat s možností alespoň dřevěného hrzení, např. v podobě palisády nebo hatění (*Kuča 1996*), neboť zcela bez obrany by městečko bylo vystaveno přílišnému riziku. Tento způsob opevnění se ostatně vyskytuje v samotném Velešíně, centru panství Michaloviců (*Čarek 1985*). Za útočiště v případě ohrožení mohl sloužit obyvatelům také vrchnostenský hrad nebo tvrz, případně opevněný kostel. V regionální literatuře je mimo to zdůrazněna také úloha zdejších hlubokých lesů, kam se obyvatelé pravidelně v takovýchto situacích uchýlovali a někdy i dlouhodobě užívali jejich bezpečné ochrany (*Strobl 1945*).

5. BENEŠOV V REGIONÁLNÍM KONTEXTU

5.1. VZTAH K SOUSEDNÍM MĚSTEČKŮM

Benešov získal městská práva v době, kdy byla sídlištní síť vrcholného středověku na Novohradsku již dotvořena a prakticky ustálena. Charakteristické přitom je, že udělení privilegií se událo zpětně, kdy městečko již funguje zaběhlými mechanismy, takže na jeho hospodářském životě se mnoho nemění. Podobně je tomu zřejmě i u sousedních městských obcí. **Kaplice**, založená ve 13. stol. se roku 1334 označuje jako *oppidum*, městská práva získává od Markvarta z Pořešína až roku 1387 (*RT I*, 497). Jen několik kilometrů vzdálená osada **Blansko**, zmiňovaná poprvé r. 1360 (*UP*, 9) se roku 1368 uvádí taktéž jako *oppidum*, které mělo sloužit jako městské tržní centrum malého panství hradu Sokolčí. O něco jižněji vysazené **Cetviny**, poprvé zmiňované r. 1325, jsou jako *oppidum* označeny r. 1374, ale teprve v průběhu 15. století jsou jim přiznávána některá dílčí práva, jako např. osvobození od odúmrti, právo výročního trhu atd. **Trhové Sviny** (první zmínka 1260) jsou r. 1327 označeny jako *civitas*. **Horní Stropnice**, založená ještě před rokem 1200, poprvé však uváděná 1259, je v roce 1302 označena jako městečko (*marchet*), později, roku 1379, jako *oppidum*. Na druhé straně osada pod **Novými Hrady**, založenými roku 1279, je označena jako *civitas* ještě ve 13. století, r. 1281. K roku 1283 je připomínán i hrad **Velešín** s městečkem a latránem (*RBM II*, 560).

Součástí právního vybavení bylo podobně jako u větších měst udělení mílového práva, které mělo zaručovat dotyčné obci monopol na provozování některých činností, zejména krčem a vaření piva v okruhu jedné míle, což je vzdálenost, která v českém prostředí kolísá kolem 11 km (*Bakala 1973*; *Čechura 1989*; *Kejř 1998*). Mílovým právem byl vybaven Benešov, který získal privilegia po vzoru Mladé Boleslavi a Kaplice, vybavená podle vzoru Budějovic, u dalších jej nelze doložit. Vzdálenost mezi sledovanými sídlišti, označovanými do konce 14. stol. jako městečko, je mnohem menší, v případě obcí sousedících s Benešovem je to 8,5–14 km, takže velikost jedné míle by pak byla 4,2 až 7 km. Při těchto vzdálenostech nepřesahuje jeho spádová oblast 100 km², přičemž její velikost je v zásadě přímo úměrná rozloze sídliště. Tam, kde je součástí takto definovaného regionu neosídlené horské pásmo (Cetviny), je i přes jeho relativ-

ně velkou rozlohu mnohem menší hustota sídlišť. Vzdálenost městečko–ves (1–2 km) je shodná se zjištěnou vzájemnou vzdáleností ves–ves, takže městská sídliště ve sledované oblasti organicky zapadají do sídelní sítě a nijak ji nenarušují. U menších městských obcí se to zdá být dokladem jejich původně vesnického založení.

lokality	plocha (ha)	katastr (ha)	zázemí (km ²)	sídlišť v areálu	nejbližší město (km)	další město (km)
Blansko	3	609	–	3	1,5	–
Cetviny	3,5	630	43	5	3,5	12
D. Dvořiště	3,75	696	22	8	2,5	10
Rychnov /Mal.	4,25	740	49	10	2,5	8
Leopoldschlag	5,5	680	56,5	10	3,5	12
Horní Stropnice	6	470	65	18	4,5	13
Benešov	6,19	480	96	18	8,5	10
Nové Hradky	7,31	450	168	20	12	–
Kaplice	7,5	778	94	35	8	–
Trhové Sviny	10	470	101	29	12	19

TAB. 2. VÝBĚR ÚDAJŮ O OSÍDLENÍ ZÁZEMÍ SLEDOVANÝCH LOKALIT, KTERÉ BYLY DO KONCE 14. STOL. MĚSTEČKY.

V případech malých městeček zřejmě platí v plném rozsahu, že tato sídliště plnila sice od počátku, nebo v průběhu krátké doby v primitivní podobě některé funkce města, avšak svou lidnatostí, velikostí a reálnou hospodářskou silou převyšovala sousední vsi často jen nepatrně. To se odráží i v kolísání mezi označením *villa* a *oppidum* (Cetviny). Uplatnění mílového práva mohlo být velmi obtížné, nebylo-li jeho udělení zcela symbolickým aktem. Zjištěné údaje nicméně vyjadřují **reálnou ekonomickou sílu obce s její spádovou hospodářskou oblastí, při jejímž dodržení byl zajištěn průměrný hospodářský růst a odbyt řemeslné produkce v rámci regionálního trhu.** Nedoručení této vzdálenosti, např. v případě Blanska, založeného asi jen 1,5 km od Kaplice, pak **nutně muselo vést ke střetu zájmů obou obcí, pak převaze jedné z nich, zpravidla starší, větší a se zažitou trhovou tradicí, a následně k pauperizaci konkurenční obce a jejímu postupnému poklesu na úroveň vsi.**

5.2. ZÁZEMÍ BENEŠOVA VE STŘEDOVĚKU

Benešov plnil centrální funkci ekonomickou, když se v rámci své sféry hospodářského vlivu stal regionálním tržním centrem. Do tohoto okruhu, jehož rozsah byl naznačen v předchozím textu, spadalo **A)** nejbližší okolí města s možným osídlením mimo základní rámec sídliště na jihovýchodě a pak ZSO 1100 m na severozápad. Její vztah k městu však není bez dalšího výzkumu možné řešit, protože není známa přibližná doba jejího vzniku ani zániku. O to více spekulativní by pak byly pokusy definovat ZSO jako *vigbildní* nebo dokonce šosovní (*Kuhn 1971*). **B)** Pro své zázemí, vyjádřené pozdějším katastrem, zastávalo městečko funkci zemědělskou. Velikost lánu, který byl obci přiměřen, odrážela kromě reálného stavu zemědělské výroby a potřeb obyvatel Benešova také hustotu osídlení. Velikost katastru města bez Černého Údolí a pozemků ZSO se pohybuje kolem 480 ha, čímž nevybočuje z průměru ostatních sídlišť. Orné zemědělství však bylo možno provozovat na plochách východně, západně, severně a částečně jižně od sídliště. JV část katastru tvořily louky a pastviny na horských svazích, nebo les (*SK Markt Beneschau*). **C)** Posledním, nejširším okruhem je spádová oblast města, pro kterou plnil Benešov funkci tržního a výrobního centra. Tento okruh je definován ryze hospodářskými mechanismy a **pokud neexistoval nějaký mimoekonomický zásah či dlouhodobý tlak, zejména ze strany příslušných vrchností,**

pak tento okruh nijak nesouvisí s majetkovými poměry, příslušností k rozdílným panstvím atd. (Hoffmann 1992; Marek 1960; Tomas 1979). Do této sféry patřily nejspíše vsi Klení (Gollnetschlag), Valtěřov (Waldetschlag), Hartunkov (Hardetschlag), Velký Jindřichov (Gross Heinrichschlag), Lužnice, Kuří (Hermannschlag), Radčice (Radinetschlag), Rapotice (Rappetschlag), Malonty (Meinetschlag), Meziříčí, Vlčnov nebo Ličov (Litschau), Dluhoště (Ottenschlag), Skaliny (Gross Gallein), Skaliny Pusté (Klein Gallein), Děkanské Skaliny (Gollain), Popelice (Dalleken), Plžov (Pilsenschlag) a Desky (Brettern). Plošná rozloha zájmové hosp. oblasti Benešova se pohybuje okolo 94 km².

lokality	Zmín.	typ	terénní typ	sklon	výš (m)	tok (km)	plocha (ha)	kat (ha)	město (km)
D. Popelice	1541	shluková	údolí kryté horské	JZ	730	2,5	–	250	4,5
Ličov	1377	návesní	svah břehu	ZJZ	590	0,05	–	260	4
V. Jindřichov	1359	—	údolí pram. horské	Z	760	1	–	480	3,5
ZSO	—	rad. lánová	údolí pram.	JJZ	700	1,2	1	90	1,4
Děk. Skaliny	1475	údol.lánová	svah údolní	JZ	620	0,75	2	230	4,7
Konratice	1367	údol.lánová	údolí pram.	SSZ	630	0	2	480	4,5
Rapotice	1489	údol.lánová	údolí říční	S	720	0,7	2	280	7
Lužnice	1379	údol.lánová	návrší pram.	J	790	0,9	2	480	5,2
Valtěřov	1373	údol.lánová	údolí potoka ploché	S	630	0	2,1	416	2
Klení	1334	údol.lánová	údolí pram. kryté	SV	630	0	2,2	760	3,5
Dluhoště	1488	údol.lánová	údolí potoka ploché	JZ	610	1,5	2,3	240	2,7
Desky	1369	náves.lán.	svah údolí pram.	V	640	1,3	3	340	4,7
V. Skaliny	1476	náves.lán.	svah pram.	JV	650	1,2	3	260	4
Pus. Skaliny	1358	shluková	údolí pram.	JZ	605	1	3	250	5
Hartunkov	1379	údol.lánová	údolí potoka	SV	620	0	3,6	—	2,2
Plžov	1541	návesní	svah údolí pram.	JZ	710	0,7	4	480	3,6
Radčice	1365	shluková	svah návrší	ploché	700	0,5	4	280	5
Kuří	1412	údol.lánová	údolí potoka	S	700	0,7	5	690	1,5
Malonty	1360	náves.lán.	svah krytý pram.	ZJZ	670	2	5	1040	6
Meziříčí	?	náves.lán.	svah návrší krytý	V	650	1	6	790	4

TAB. 3. NĚKTERÉ ÚDAJE VSI VE SPÁDOVÉ OBLASTI MĚSTEČKA BENEŠOV DO KONCE 14 STOLETÍ.

Kromě regionálního trhu hrál v ekonomickém životě středověkého Benešova významnou úlohu také obchod dálkový, který představoval transport soli. Ta proudila do spotřebitelských měst ve vnitrozemí mj. také drobnou tepnou přes Benešov. To jeho centrální pozici dále upevňovalo, avšak ne natolik, aby se městečko přerostlo ve středisko většího významu a kategorie (viz kap. Systém komunikací).

Po roce 1355 přibyla k centrální funkci hospodářské také funkce správní. Smrtí Jindřicha z Michalovic r. 1352 dochází k rozdělení panství Velešín mezi jeho tři syny, přičemž část dominia s Benešovem připadla Jindřichovi. Ten přesídlil natrvalo na benešovské panské sídlo, odkud zpravoval svou část dědictví. Zdá se, že součástí panství byly vsi Bělá, nějaký čas Tichá, Malonty, Radčice, Lužnice, Velký Jindřichov, Kuří, Valtěřov, Dluhoště, Ličov, všechny Skaliny, Popelice a nadto ještě Soběnov (*Sedláček 1885; 1908*). Dá se říci, že období 60–80 let je pro městečko dobou největšího vzestupu, Roku 1368 byla při Jindřichově sídle založena kaple sv. Václava, které byl k užívání poskytnut plat ze vsi Radčice (*LEr I, 114; Huemer–Kreiner 1931; Teichl 1899*). Jan z Michalovic, Jindřichův dědic a nástupce, nechal ve zdejších farním kostele zřídit dva nové oltáře, sv. Kříže a sv. Kateřiny, díky kterým zde kromě samotných staveb kostela a hradní kaple a také nejspíš i měšťanských domů, pronikal vrcholně gotický umě-

lecký sloh (*LEr II*, 330). Za Jana dochází konečně také k udělení městských práv roku 1383. V této době se zároveň prohlubuje finanční závislost velešínských Michaloviců na Rožmbercích. Ještě před svou smrtí postoupil Jindřich roku 1372 podací právo na faru v Benešově a Soběnově bratrům Petrovi, Oldřichovi a Janovi z Rožmberka a roku 1387 prodává Jan z Michalovic celé panství Oldřichovi za 3000 kop grošů (*RT I*). Roku 1397 byla václavská kaple přenesena ke kapli sv. Jiří na Krumlov. Zdá se, že přítomnost vrchnosti a její snaha vytvořit z Benešova sídelní městečko a centrum svého malého panství měla na jeho rozvoj stimulující pozitivní vliv. Se změnou majitele, který sídlil na relativně dalekém Krumlově, význam města přirozeně poklesl a dá se předpokládat, že drobný městský organismus na tyto změny citlivě reagoval.

Centrální funkci Benešova posilovala i existence farnosti. Snad již v prvním desetiletí 14. stol. byla v osadě Benešov postavena kaple sv. Jakuba Většího, která byla později ve 30 letech rozšířena na farní kostel, příslušející diakonátu Doudleby a arcidiakonátu Bechyně. Roku 1352 daroval Jindřich zdejšímu faráři k užívání plat ze vsi Velký Jindřichov, kterou nejspíš sám založil. Rozsah benešovské farnosti v nejstarším období není znám, avšak vzhledem k existenci sousedních farních kostelů v Soběnově, Rychnově a v Malontech nejspíš nepřesahoval okruh nejbližších vsí (*Trajer 1862*).

6. SYSTÉM KOMUNIKACÍ

6.1. ÚVOD

Studium starých komunikací se opírá o terénní průzkum, který zahrnuje práci s písemnými prameny, mapovým materiálem a vlastní prospekci. Mnoho cenných informací lze získat za pomoci dalších disciplín (srov. např. *Militký 1998*; *Beneš – Kočár – Suchá 1998*). Nejspolehlivějším mapovým podkladem pro studium je znovu stabilní katastr (SK), i když hlavní tepny jsou zobrazeny i na vojenském mapování a v barokních dílech (*Kuchař 1934*; *Roubík 1951*). SK nese informaci o stezkách používaných v první pol. 19. stol., které nezřídka kopírují starší tepny, mající svůj základ ve středověku. Tento předpoklad se zdá pravděpodobnější u lokalit menšího hospodářského a strategického významu, kde se změny krajiny v souvislosti s vývojem v 19. stol. neprojevíly příliš drasticky. Lze se domnívat, že v cestách, vyobrazených v SK Benešova a sousedních obcí, možno do jisté míry spatřovat původní středověkou síť cest. Užití písemných pramenů v tomto případě umožňuje chápání úzce vymezeného regionálního tématu na základě znalostí širších souvislostí. Zmínky, spadající do vrcholného středověku a časného novověku, se v našem prostředí vztahují většinou ke komunikacím prvořadého významu (Zlatá stezka, Linecká, Vitorazská atd.). K tomuto tématu najdeme řadu studií českých (*Roubík 1971*; *Šimeček 1963*; *1971*; nejnověji *Kubů – Zavřel 1998*), ale také německých (*Loserth 1883*; *Kriechbaum 1938*; *Rausch 1969*; *Schmidt 1901*; *Wagner 1961*).

6.2. METODA VÝZKUMU

V případě regionu středověkého Benešova se jedná o stezky převážně lokální. O to větší podíl na řešení problematiky má terénní průzkum. Ten spočívá v dokumentaci tzv. úvozů, vzniklých dlouhodobým používáním stezky vozy, nebo soumary. Tuto prospekci lze doplnit destruktivními metodami výzkumu, z nichž největší smysl má sondáž pomocí detektoru kovů. Zkušenosti ukázaly, že nejčastějšími nálezy jsou kovové součásti vozů, postrojů a podkovy soumarů (*Kubů – Zavřel 1994*; *1998*). Jejich analýza může přinést rámcovou představu o časovém rozpětí používání stezky. Další archeologické nálezy jako keramika mají spíše doplňující význam. Prvkem, který dále může při studiu problematiky pomoci, zvláště v krajině, kde změny člověkem probíhají citlivě, je

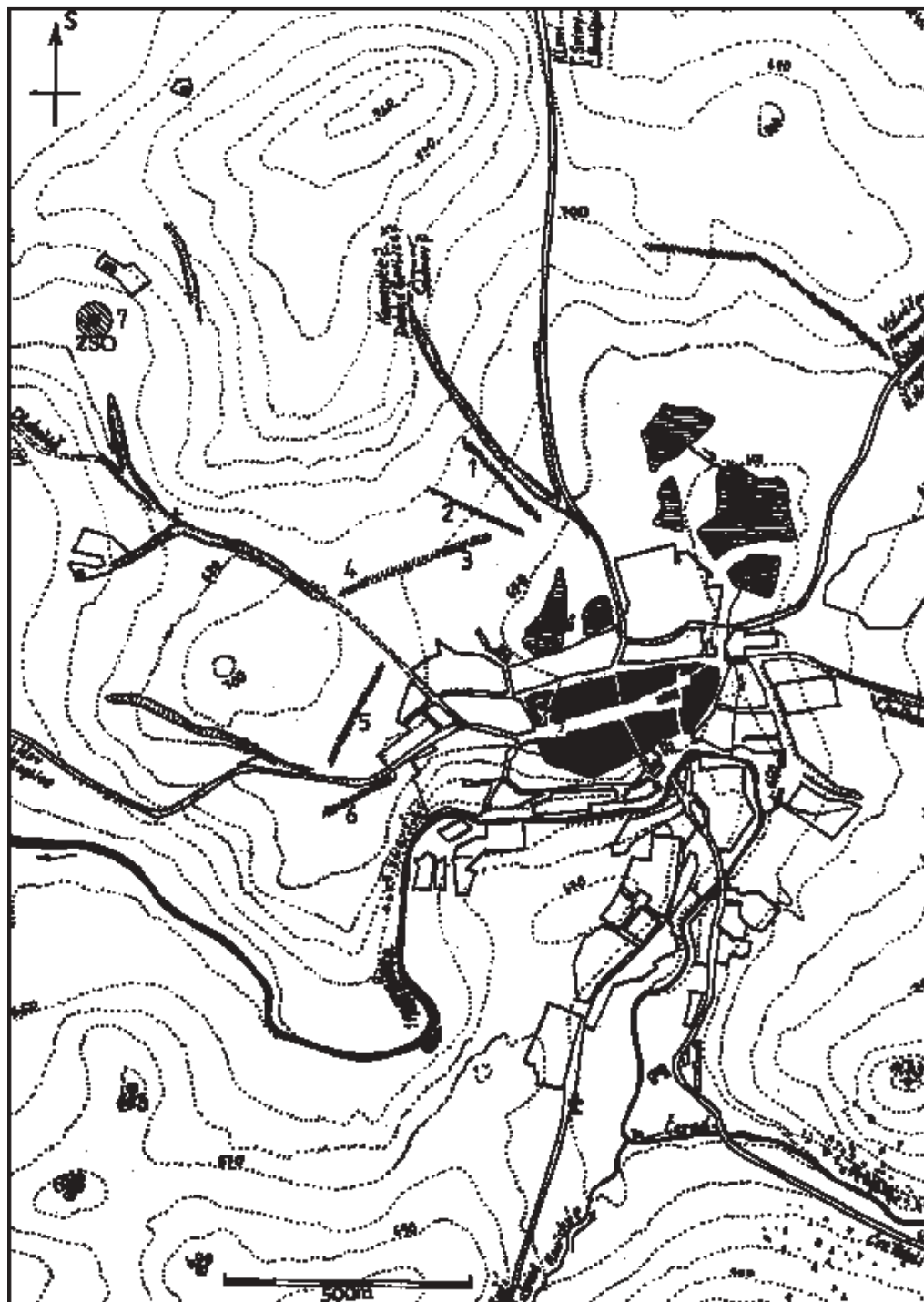
studium umělecko historických památek (Cechner 1921; Procházka 1998). V celém jižním pohraničí, v minulosti silně religiozním, se zachovala síť votivních objektů, které indikují průběh cest, odbočky, starší větve atd. V případě Benešovska má význam mapování Božích muk, typologicky vycházejících z pozdní gotiky (Cechner 1921).

6.3. „PRAVÁ“ STEZKA

Již ulicovitá dispozice náměstí s orientací ZJZ–VSV naznačuje hlavní komunikační tah, spojující Kaplici na střední Malši s Horní Stropnicí a Novými Hradý. V klíčových bodech je tak propojen koridor vedoucí z Lince na Cáhlov (Freistadt), Dvořiště, Kaplici, Velešín a Budějovice se zemskou stezkou Vitorazskou (Behaimsteich, Peheimweg) vedoucí z oblasti Kampy na Světlu (Zwettel), Vitoraz (Weitra), Nové Hradý, Trhové Sviny, Doudleby a Budějovice do středních Čech. Obě tyto tepny jsou velmi staré, používané bezpečně v raném středověku a s největší pravděpodobností také v průběhu mladšího pravěku a raného středověku (Květ 1998; Profantová 1998).

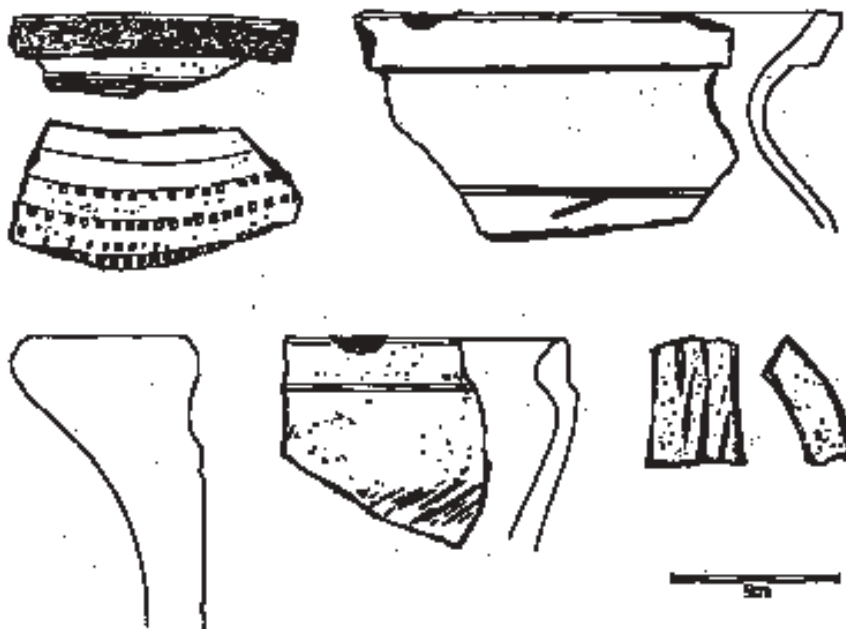
Významným činitelem ve vrcholném středověku zde byl obchod se solí. Snaha o kontrolu nad dovozem tohoto zboží rozhodujícím způsobem určovala charakter sítě mladších menších cest, vznikající spolu s nově založenými sídlišti v 13. a 14. stol. v lesnatém pohraničí. Tyto regionální tepny, díky kterým se nová městečka a vsi mohla ekonomicky napojit na okolí, se tak prakticky rozvíjely na úkor starších zemských stezek, tzv. „hostinných“. Zmiňovaná spojnice vedoucí přes Benešov je výrazně mladší a její vznik je nejspíše spojen teprve s lokací městečka a okolních sídlišť koncem 13. stol. Pro Čechy měla největší význam alpská solná důlní střediska v Pasově a Gmundenu. Do poloviny 14. stol. rozvoj regionálních obchodních tepen probíhal bez výraznějších komplikací a tento trend také nejspíš zapříčinil vzestup Benešova, který se podílel na tranzitu soli na Trhové Sviny, Třeboň a Jindřichův Hradec, v menší míře pak do Stropnice a Nových Hradů. Po polovině 14. století však dochází ke sporům a vyhocení konkurenčního boje o gmundenskou sůl mezi královskými Budějovicemi a druhým největším odběratelem regionu – Rožmberky. Tento spor měla řešit privilegia Karla IV. z roku 1364 a Václava IV. z roku 1390, kterými se Budějovicům potvrzuje výhradní právo ungelty z dováženého zboží a právo nuceného skladu. Také se zde stanoví, že pro dovoz soli a dalšího hostinného zboží se má užívat výhradně staré, tzv. „levé“ cesty, vedoucí přes Dvořiště, užívání „pravé“ má být napříště zakázáno. Při případném přestupku byli Budějovičtí oprávněni náklad soli zadržet a zabavit. Snaha vyhnout se obtížným člům a skladu v Budějovicích vedla ovšem často k porušování tohoto zákazu a dovoz soli do Třeboně a Hradce, který měl jít oklikou přes Budějovice, provozovali dále jednak přes Kaplici, Blansko, Benešov a Sviny, nebo z Cáhlova přes Cetviny, Malonty a znovu Benešov, kde se obě tepny setkávaly. Tento problém se snažil vyřešit Karel IV. ještě roku 1378 rozhodnutím, že z Cáhlova (Freistadtu) směrem na Trhové Sviny a Třeboň, tedy přes Benešov, budou povoleny 3 vozy soli týdně. Dodržování tohoto nařízení není pro zbytek 14. stol. nijak doloženo, v roce 1463 se však budějovičtí stěžují králi, že Krumlov, Třeboň, Sviny a jiná rožmberská města zřizují solné sklady a nutí formany projíždět. Král Jiří potvrdil staré privilegium z roku 1378 a zvýšil počet povolených vozů na „pravé“ stezce do Třeboně z dvou na tři a do Svinů z jednoho rovněž na tři, s podmínkou ohlášení nákladu Budějovicům (Roubík 1971, zde také prameny).

Archeologické prameny zatím k řešení otázek obchodních vztahů a kontaktů ve vrcholném středověku příliš nepřispívají. V nejstarších nálezových souborech z objektu 9013 (10014) se kromě tuhové keramiky běžně známé z jižních Čech vyskytuje pouze několik málo úlomků, které se tvarem, výzdobou a úpravou povrchu zdají být blízké oblasti rakouského Podunají. Také bohatý soubor keramiky 16. stol. ze zásypu pece č. 1 jistou souvislost s těmito oblastmi dokládá. Nejvýrazněji zde figurují zejména zmiňované ploché poklice, které možno srovnat s exempláři nalezenými v rakouské Křemži

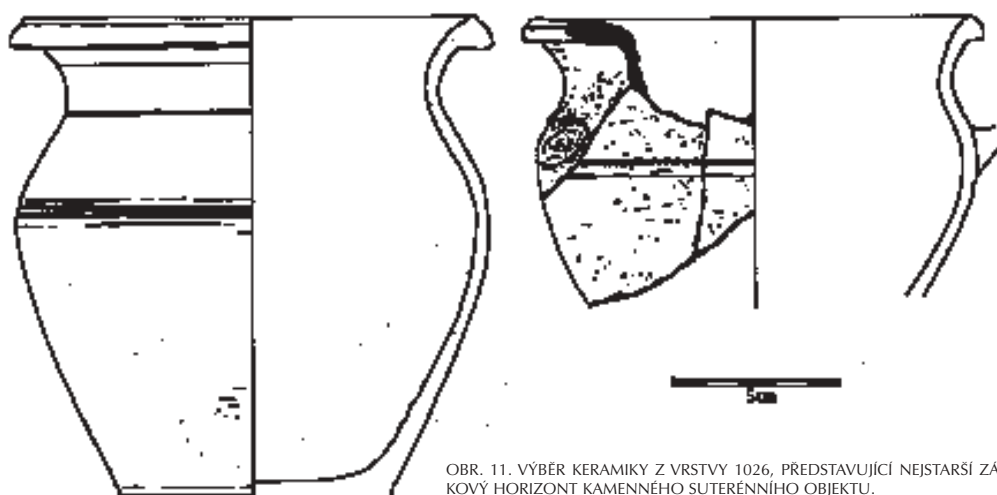

OBR. 9. PLÁNEK NEJBLIŽŠÍHO ZÁZEMÍ MĚSTEČKA S VYZNAČENÝMI SBĚROVÝMI PLOCHAMI A ÚVOZY CEST.

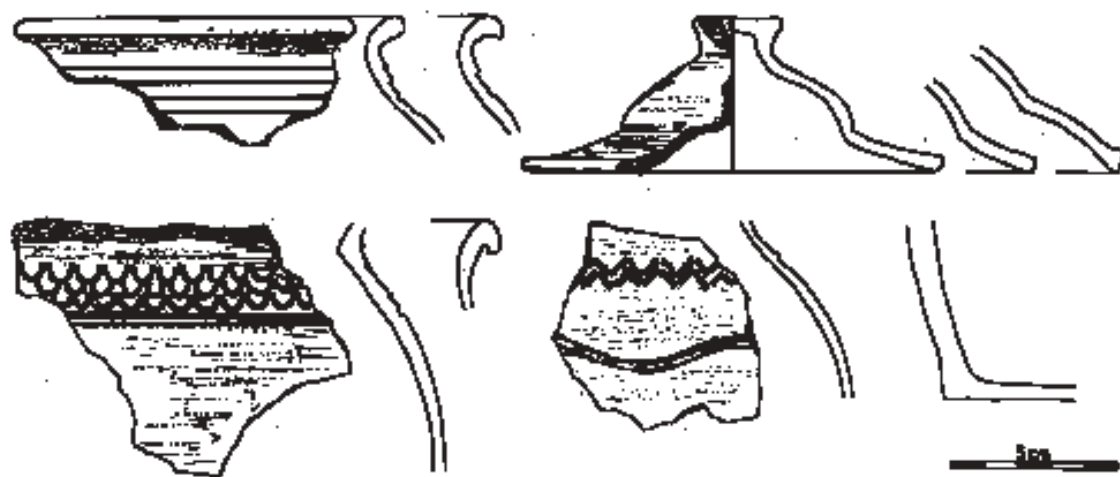
(Cech 1984) nebo relativně vzdálenějším Hornu (Cech 1985a), případně v jiných podunajských rakouských městech (Pittioni 1974; Duna–Ravasz 1976; 1985b). Vyskytují se však i na Moravě a v hor. Podyjí (Nekuda 1983; 1975). Není jasné, zda je nalezená keramika svým tvaroslovím dokladem ovlivnění domácích výrobců rakouským prostředím, nebo zda se jedná o skutečný import. Zvláště druhá varianta se při srovnávání jednotlivých prvků zdá velmi pravděpodobná, takže nutno počítat se skutečným obchodem s rakouskými, třebaže nemnoho vzdálenými oblastmi.

OBR. 10. VÝBĚR KERA-
MIKY 13. STOL. NALE-
ZENÉ V NEJSTARŠÍ ZÁ-
SYPOVÉ VRSTVĚ (9020)
OBJEKTU 9013 (10014).

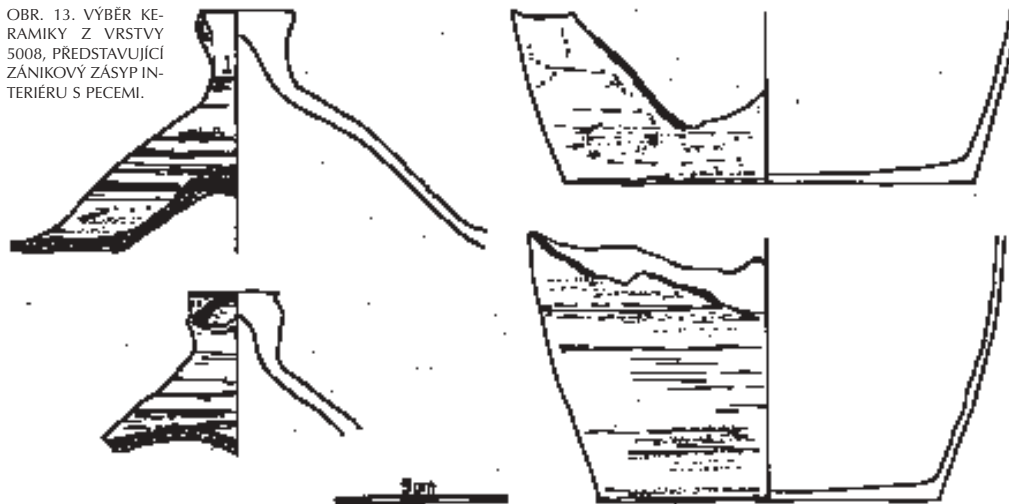

OBR. 11. VÝBĚR KERA-
MIKY Z VRSTVY 1026, PŘEDSTAVUJÍCÍ NEJSTARŠÍ ZÁNI-
KOVÝ HORIZONT KAMENNÉHO SUTERÉNNÍHO OBJEKTU.

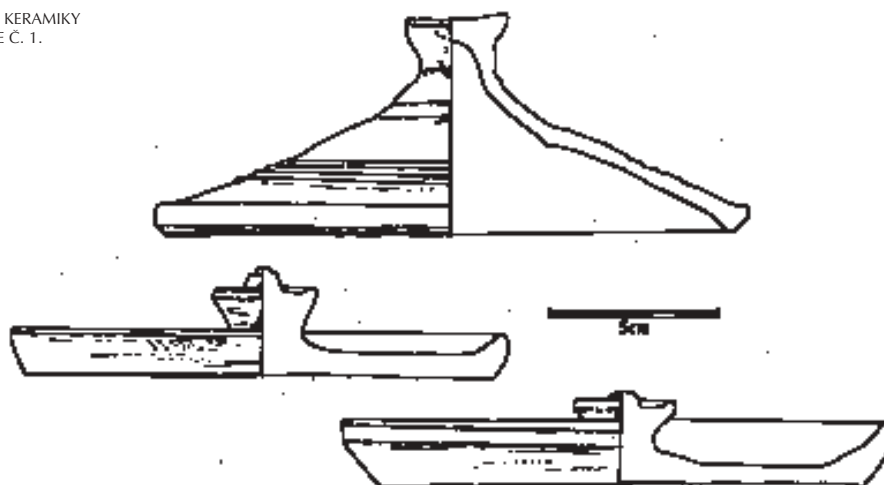

OBR. 12. VÝBĚR KERA-
MIKY Z MLADŠÍCH ZÁSYPOVÝCH VRSTEV 3011 A 3013 V KAMENNÉM SUTERÉNNÍM OBJEKTU.

OBR. 13. VÝBĚR KERAMIKY Z VRSTVY 5008, PŘEDSTAVUJÍCÍ ZÁNIKOVÝ ZÁSYP INTERIÉRU S PECEMI.

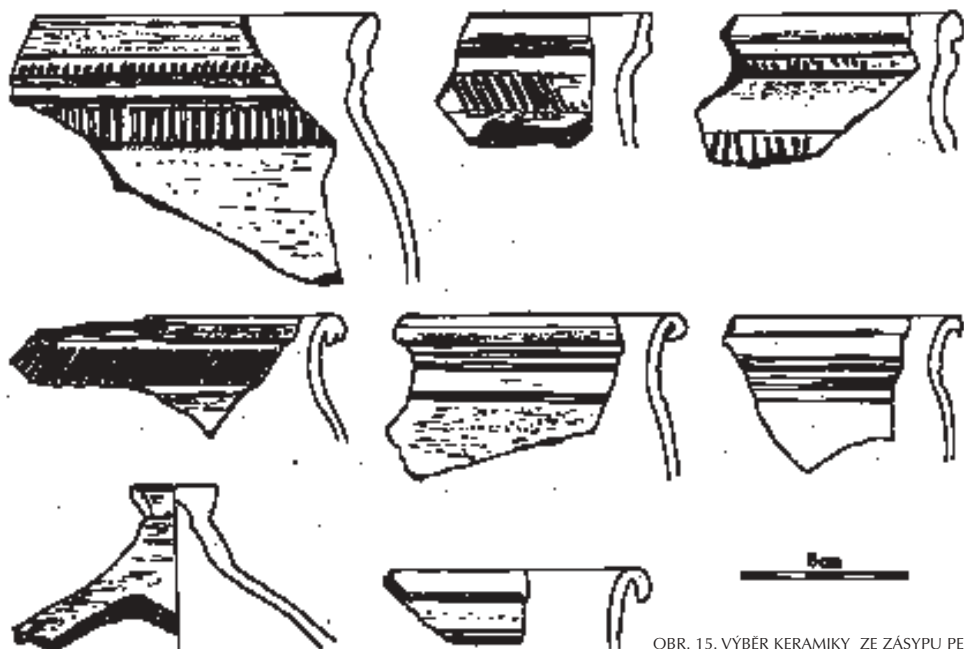
OBR. 14. VÝBĚR KERAMIKY ZE ZÁSYPU PECE Č. 1.

6.4. REGIONÁLNÍ SPOJNICE

Kromě hlavních obchodních stezek možno sledovat i spojnice středního významu, které s prvně jmenovanými více méně splývají a jsou vlastně jen jejich využitím pro regionální dopravu a styk se sousedními městečky. Stezka východo–západní spojovala Benešov s Blanskem a Kaplicí na západě, Horní Stropnicí a Novými Hrady na východě. Na sever vedla cesta na Trhové Sviny, na jih pak směrem na Cetviny, pravděpodobně s odbočkou na Malonty. Nejasná zůstává otázka cesty dále proti proudu Černé, přes hlavní novohradský hřeben ve 14. stol., a také pokračování stezky údolím Pohořského potoka na jih, opět přes centrální horské oblasti, osídlené až od 16. století v souvislosti s rozvojem novověkého sklářství.

Ryze místní komunikace zajišťovaly spojení s nejbližšími vesnicemi, jejichž obyvatelstvo se podílelo na místním trhu a docházelo na pravidelné bohoslužby. Boží muka jižně od městečka (870 m JJZ od kostela při dnešní silnici do Lužnice) indikují původní středověkou stezku vedoucí z Benešova do Kuří, kde se nejspíše dělila na větev do Lužnice a větev do Polžova, Radčic a Rapotic (*SK č. 6314 Radinetschlag, č. 3988 Lussnitz*). V několika úsecích je zachován úvoz zaniklé větve cesty z Benešova do Velkého Jindřichova, existující více méně dodnes. Severozápadně od městečka se nachází hlavní cesta na Dluhoště, Velké Skaliny a Soběnov s odbočkou k nedaleké zaniklé

OBR. 15. VÝBĚR KERAMIKY ZE ZÁSYPY PECE Č. 1.

vsi (SK č. 1152 *Ottenschlag*). Úvoz SV od městečka v trati býv. *Ottenholz* je poněkud sporný, avšak s největší pravděpodobností se jedná o cestu na Daleké Popelice. Všechny pozorované cesty a jejich relikty se vyznačují snahou o přímočaré a co nejkratší spojení. Pouze stezky řadící se mezi nejvýznamnější kopírují rámcově větší vodní toky.

7. ZÁVĚR

Cílem práce bylo pojednat o základních rysech vývoje středověkého městečka Benešova v kontextu jeho hospodářského zázemí a širším kontextu osídlení Novohradského podhůří ve 13. a 14. století. Základním motivem, jak bylo zdůrazněno, bylo uskutečnění prvního komplexního archeologického výzkumu městské parcely, který však zároveň zůstává jediným. S tímto vědomím bylo také nutno přistoupit k řešení otázek, které z jeho výsledků automaticky plynou a které je možné za současného stavu poznání alespoň částečně zodpovědět. V případě předložené práce se jedná spíše o souhrn dosavadních znalostí, který se záměrně vyhýbá hlubšímu hodnocení a interpretacím tam, kde doklady a dostupné znalosti nezaručují alespoň minimální pravděpodobnost výsledku. Ten by byl při prvním rozšíření vědomostí dalšími výzkumy v budoucnu revidován, nebo zcela změněn a vyvrácen, čímž by práce zcela ztratila význam. Poněkud jiný pohled na problematiku plošného osídlení ve vrcholném středověku snad nabízí pokus o statistické vyhodnocení terénních a historicko-sídelních údajů sídlišť na sledovaném území (viz tab. 1–3). Je zřejmé, že práce nevystihuje všechny aspekty, které je možné a potřebné řešit. V budoucnu je nutné zaměřit se zejména na rozšíření pramenové základny. To v sobě zahrnuje:

1. Další archeologický výzkum středověkého jádra Benešova, výzkum jeho plužiny a systematický povrchový průzkum extravilánu.
2. Studium mapových pramenů a systematickou evidenci zaniklých sídel na Novohradsku.
3. Systematické studium plužiny vesnických sídel včetně zaniklých a jejich povrchový archeologický průzkum.
4. Archeologický výzkum pravěkého nebo raně středověkého hradiště u Blanska.

Práce vznikla v historickém semináři doc. Josefa Žemličky a doc. Jana Klápště na Ústavu českých dějin FF UK. Byly použity výsledky archeologického výzkumu JČM České Budějovice. Za četné odborné rady patří dík mgr. Jiřímu Miličkému, za praktickou pomoc bc. Jiřímu Valkonému.

PRAMENY

ST. ÚSTR. ARCHIV

*Josefský katastr (JK) 2904 Markt Beneschau 1785, č.219.
Stabilní katastr (SK) Protokol staveb. parcel, 1826, č. 132.*

ARCHIV MIN. FINANČÍ ČR.

*SK Cís. otisk, 1826, Markt Beneschau.
SK č. 1787, Gem. Hardetschlag, Waldetschlag.
SK č. 6314, Gem Radinetschlag.
SK č. 3988, Gem. Lussnitz.
SK č. 1152, Gem. Ottenschlag.*

ST. OKR. ARCHIV Č. KRUMLOV

*Pozemková kniha 13, 1712–1804, fol. 662, 740, 741.
Pozemková kniha 14, 1804–1834, fol. 376, 441.*

EDICE PRAMENŮ

- AČ: Archiv český. X: ed. Kalousek, J. Praha 1890. XXI: ed. Kalousek, J. Praha 1903. XXII: ed. Kalousek, J. Praha 1905. XXIX: ed. Kalousek, J. Praha 1913.
- CIM: Codex iuris municipalis regni Bohemiae II. Privilegia královských měst venkovských v království českém z let 1225–1419, ed. Čelakovský, J. Praha 1895.
- FRB: Fontes rerum Bohemicarum IV, ed. Emler, K. J. Praha 1882.
- FRA: Fontes rerum Austriacarum XXXVII. Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen, ed. Pangerl, M. Prag 1872.
- LEr: Libri erectionum IV., ed. Borowy, C. Praha 1875.
- Mappa geographica Regni Bohemiae et conspectus generali Regni Bohemiae A–C, MDCCXX, ed. Kuchař, K. Praha 1934.
- RBM: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. II: ed. Emler, J. Praha 1890. III: ed. Emler, J. Praha 1892.
- RBM AV: Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV (1378 dec. – 1419 aug. 16.) III, ed. Kopiczková, B. Praha 1977.
- RT: Reliquae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 ique consumptatum, ed. Emler, J. Praha 1870.
- UP: Urkunden und Regesten zur Geschichte des Gutes Poreschin, ed. Klimesch, J. M. Prag 1889.

LITERATURA

- Bakala, J. 1973: Monopolizace tržních vztahů a mílové právo v městech severní Moravy a Opavska do počátku 15. století, Časopis Slezského muzea B 22, 114–133.*
- Beneš, J. – Kočár, P. – Suchá, R. 1998: Doklady dálkových kontaktů ve středověké Evropě na základě studia vybraných archeologických nálezů, Archaeologia historica 23, 285–293.*
- Cech, B. 1984: Die Funde aus der spätmittelalterlichen Abfallgrube in Krems, Wegscheid 5, Archaeologia Austriaca 68, 279–311.*
- 1985: Zwei Fundkomplexe mittelalterlicher Keramik aus Horn, NÖ., Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 35, 35 ff.
- 1985: Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtmuseum in Wiener Neustadt, Archaeologia Austriaca 69, 251–307.
- 1989: Mittelalterliche und neuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich, Archaeologia Austriaca 73, 167–222.

- Cechner, A. 1921:* Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese kaplickém. Praha, 120–127.
- Čapek, F. J. 1962:* Svobodníci na panství Nové Hrady, Jihočeský sborník historický 31, 112–123.
- Čarek, J. 1985:* Městské znaky v českých zemích. Praha, 402.
- Čechura, J. 1989:* Čechy rožmberských měst a městeček do poloviny 16. století, Jihočeský sborník historický 58, 113–124.
- Demek, J. a kol. 1987:* Zeměpisný lexikon ČSR, hory a nížiny. Praha, 23–24, 377.
- Duma, G. – Ravasz, Cz. 1976:* Graphithaltige Gefässe aus Österreichs Mittelalter, *Archaeologia Austriaca* 59–60, 225–242.
- Ericsson, I. 1998:* Ausgrabungen. Schicht für Schicht ins Mittelalter, in: Begleitheft zur Ausstellung des Lehrstuhls für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit im Historischen Museum Bamberg, 26. Juli bis 27. Sept. 1998, 45ff.
- Ernée, M. – Vařeka, P. – Zavřel, P. 1997:* Nové doklady osídlení 13. století na Českokrumlovsku, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 10, 41–57.
- Fehring, G. P. 1986:* Städtische Hausbau in Norddeutschland von 1150 bis 1250. Zur Lebensweise in der Stadt um 1200, in: *Ergebnisse der mittelalterlichen Archäologie*. Bonn–Köln, 43–92.
- Franz, L. 1933:* Böhmerwald–Forschungen 1932, *Sudeta* IX, 61.
- 1935: Beiträge zur Vor–und Frühgeschichte Böhmen, in: *Mitteilungen der deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik* 1.
- 1940–41: Die vorgeschichtliche Besiedlung der Kreise Krumau und Kaplitz, *Heimatgau* 2, 144–152.
- Hájek, L. 1954:* Jižní Čechy ve starší době bronzové, *Památky archeologické* 45, 115–192.
- Haišman, T. – Heroldová, I. – Matějová, V. 1983:* Stabilizace, společenská a kulturní integrace obyvatelstva pohraničních obcí v jižních Čechách a na severní Moravě (Benešov nad Černou, o. Český Krumlov, Branná o. Šumperk), *Český lid* 70, 11–34.
- Hanzal, J. 1962:* Poddaní novohradského panství v II. polovině 16. stol., *Jihočeský sborník historický* 31, 3–15.
- Hoffmann, F. 1992:* České město ve středověku. Praha.
- Hrdá, J. 1985:* Adaptační proces ve stravě při rodinných obřadech u slovenských reemigrantů z Rumunska (Benešov nad Černou, o. Český Krumlov), *Český lid* 74, 99–104.
- Huemer–Kreiner, Fr. 1931:* zur Geschichte der Pfarrei Deutsch Beneschau, *Waldheimat* 8, 114–117.
- Huml, V. 1966:* Nález chlebové pece v Táboře, *Archeologické rozhledy* 18, 230–237.
- Jireček, J. 1878:* Statky pánův z Rožmberka, *Památky archeologické a místopisné* X, 348.
- Kašička, F. – Lancinger, L. – Procházková, N. 1995:* Benešov nad Černou okr. Český Krumlov dům čp. 125. Stavebně historický průzkum a architektonické vyhodnocení objektu. Praha.
- Kejř, J. 1998:* Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.
- Klápště, J. 1988:* Studie o středověkém domě z Mostu (čp. 226), *Památky archeologické* 79, 199–240.
- Klápště, J. – Velímský, T. 1978:* Mostecké zemnice 13. století (zpráva o stavu výzkumu), *Archaeologia historica* 3, 121–129.
- Kocman, F. 1998:* Chlebová pec na hradě Orlik u Humpolce, *Vlastivědný sborník Pelhřimovska* 9, 49–54.
- Krajíc, R. – Skružný, L. 1988:* Výzkum středověké pekárny v Soběslavi, okr. Tábor, *Archaeologia historica* 13, 117–131.
- Kriechenbaum, E. 1938:* Alte Salzstrassen zwischen den Alpen und Böhmen, *Deutsches Archiv für Landes– und Volksforschung* II, 417–433.
- Kubů, F. – Zavřel, P. 1994:* Terénní průzkum české části Zlaté stezky, *Zlatá stezka* 1, 54–76.
- Kubů, F. – Zavřel, P. 1998:* Terénní průzkum starých komunikací na příkladu Zlaté stezky, *Archaeologia historica* 23, 35–58.
- Kuča, K. 1992:* Urbanistická kompozice středověkých měst a městeček v jižních Čechách, *Archaeologia historica* 17, 115–130
- 1995: Poznámky ke kompozici ortogonálních městských obcí v Čechách, *Archaeologia historica* 20, 107–124.
- Kuhn, W. 1971:* Die Städtödörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung, *Zeitschrift für Ostforschung* 20, 1–69.
- Kvěš, R. 1998:* Keltské osídlení České republiky v závislosti na predispozici stezek, *Archaeologia historica* 23, 215–222.
- Loserth, J. 1883:* Der Grenzewald Böhmens, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte des Deutschen in Böhmen* 21, 177–201.

- Marek, J. 1961: Areál středověkých měst, Sborník Moravského muzea 80, 227–237.
- Märten, J. 1894: Heimatskunde des Bezirks Kaplitz. Kaplitz.
- Michálek, J. – Zavřel, P. 1996: Archeologické nemovité památky v okrese Český Krumlov. Český Krumlov – České Budějovice.
- Nekuda, V. 1975: Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
- 1985: Mstěnice. Brno.
- Pánek, J. 1989: Poslední Rožmberkové, velmoži české renesance. Praha, 287–288.
- Pantoflíček, J. a kol. 1935: Atlas Republiky československé. Praha, mapa 27.
- Pittioni, R. 1974: Eisenvehüttung und mittelalterliche Siedlungsreste aus Amstetten, NÖ., *Archaeologia Austriaca* 55, 115–130.
- Profous, A. 1947: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, díl I, A–H. Praha, 51.
- Profantová, N. 1998: Problém importů a rekonstrukce cest v 8.–9. století, *Archaeologia historica* 23, 79–88.
- Procházka, Z. 1998: Křížové kameny a jejich vztah k provozu a nehodám na starých stezkách, *Archaeologia historica* 23, 183–191.
- Radová, M. – Hauserová, M. 1992: Síňový dům, *Archaeologia historia* 17, 99–113.
- Rausch, W. 1969: Handel an der Donau I. Die Geschichte der linzer Märkte im Mittelalter. Linz.
- Razím, V. 1995: Fortifikace českých měst jako indikace jejich významu a postavení, *Archaeologia historica* 20, 9–22.
- Richter M. – Vokolek V. 1995: Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města. Hradec Králové.
- Richterová, J. 1974: Zaniklá středověká osada Lhota u Smečna, *Archeologické rozhledy* 26, 628–630.
- Roubík, F. 1951: Soupis map českých zemí I. Praha.
- 1959: Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách. Praha.
- 1961: Spory jihočeských měst o směr obchodních cest ve 14. až 17. století, *Jihočeský sborník historický* 40, 1–18.
- Rötting, H. 1996: Das ostsächsische Doppelhaus des hohen Mittelalters im archäologisch–rechtenhistorischen Befund von Braunschweig, in: *Památky archeologické – Supplementum* 6, 40–54.
- Sedláček, A. 1908: Místopisný slovník historický Království českého. Praha, 16.
- Sedláček, A. 1885: Hradby zámky a tvrze Království českého III. Budějovsko. Praha, 256–257.
- Schaller, J. 1789: Topographie des Königreichs Böhmen XIII. Prag, 139.
- Schmidt, V. 1901: Handelswege und Handelszentren in Südböhmen, progr. něm. reálky v Č. Budějovicích. České Budějovice.
- Schwabenicky, W. 1997: Hausbau in hochmittelalterlichen Bergbausiedlungen des sächsischen Erzgebirges, in: *Život v archeologii středověku*. Praha, 568–578.
- Sommer, J. G. 1841: Das Königreich Böhmen IX. Prag, 140.
- Smetánka, Z. 1969: K morfologii českých středověkých kachlů, *Památky archeologické* 60, 228–265.
- 1972: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965–1971, *Archeologické rozhledy* 24, 417–427.
- Spěváček, J. 1994: Jan Lucemburský a jeho doba 1294–1346. Praha, 258–259.
- Strobl, K. 1945: Der Ursprung Beneschaus und Umgebung. Die Entstehung meiner Heimat. Chroniken, Archivadokumenten und Forschungen. Rkp.
- Šimák, J. V. 1938: České dějiny I.5. Středověká kolonizace v českých zemích. Praha.
- Šimeček, Z. 1963: Monopolní obchod s vínem v Českých Budějovicích 1424–1434. Příspěvek k poznání zahraničního obchodu Čech v období husitském, *Sborník historický* 11, 7–65.
- Šimeček, Z. 1971: Obchod jižních Čech s Rakousy v druhé polovině 15. a na počátku 16. století, *Československý časopis historický* 19, 683–710.
- Šmilauer, V. 1960: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha.
- Škabrada, J. 1998: Lidové stavby. Architektura českého venkova. Praha.
- Teichl, A. 1899: Geschichte der Herrschaft Grätzen. Prag.
- Tomas, J. 1979: Litoměřický městský region ve středověku, *Ústecký sborník historický*, 61–82.
- Trajer, J. 1862: Historisch–statistische Beschreibung der Diöcese Budweis. Budweis, 275.
- Valkony, J. 1996: Zaniklé sklářské hutě v Novohradských horách s odkazem na archivní prameny. Bakalářská práce FF University Palackého Olomouc.
- Velímský, T. 1995: Archeologie a problematika studia středověkého městského domu a parcely, *Archaeologia historica* 20, 71–80.
- Vermouzek, R. 1982: Plužina jako datovací pomůcka, *Archaeologia historica* 7, 265–276.

- Vlček, V. a kol. 1984: Zeměpisný lexikon ČSR, vodní toky a nádrže. Praha, 79.
- Wagner, A. 1961: Beiträge zu einer Geschichte des Salzhandels von Linz nach Böhmen, in: Hist. Jahrbuch der Stadt Linz, Linz, 62–63.
- Záloha, J. 1976: Pozemková držba na Českokrumlovsku, Vyšebrodsku a Kaplicku na počátku husitského revolučního hnutí, Jihočeský sborník historický XLV, 26–36.

DIE AUSGRABUNG IN BENEŠOV NAD ČERNOU, BEZ. ČESKÝ KRUMLOV

Einleitung

Im Jahre 1998 verlief im Hoftrakt der Parzelle des Hauses Nr. 125 in *Benešov nad Černou* (ehem. Deutsch-Beneschau) eine Rettungsgrabung. Es gelang das Innere eines verlängerten Haustraktes und einen Teil seiner wirtschaftlichen Infrastruktur aufzudecken, deren Bestandteil Abfallsiedlungsobjekte, Überreste von Ständerbauten und Reste eines eingetieften Objektes waren. Die Forschung erbrachte neueste Erkenntnisse über die älteste Architektur eines untertänigen Städtchens im Grenzgebiet Südböhmens und rief auch Erwägungen über einige Fragen zum Funktionieren eines kleineren Stadtorganismus und seines Hinterlandes in relativ spezifischen naturräumlichen und geographischen Bedingungen hervor.

Benešov ist eine typische Lokationssiedlung mit einer regelmäßigen ovalen Form und einer Flächenausdehnung von ca. 6,19 ha. Sie läßt sich als ein Städtchen mit einem nicht ortogonalem Grundriß und einer Konzeption in Form einer Transitachse mit einem einzigen Durchzugsweg charakterisieren, wobei sich kein städtisches Straßennetz entwickelte (*Hoffmann 1992; Kuča 1992; 1995*). Das Haus Nr. 125 befindet sich im westlichen Teil der Nordfront des Hauptplatzes. Das Ausmaß der unverbauten Fläche beträgt um die 30 mal 20 m. Das Terrain ist eben mit einer vernachlässigbaren Hanglage. Die Meereshöhe bewegt sich zwischen 666,8 und 667,2 m, die Höhenwerte des ursprünglichen Terrains schwanken zwischen 666,3 und 666,4 m.

Forschungsgeschichte

Die archäologische Grabung des Hauses Nr. 125 ist die erste systematische Forschung in *Benešov*, und gemeinsam mit der Erforschung der älteren Lokationssiedlung am Kataster der Gemeinde *Blansko* (*Ernée – Vařeka – Zavřel 1997*) auch im weiteren Gebiet von *Nové hrady* (Grazten). In der Mikroregion des Flüsschens *Černá* wurde vor dem Krieg der bislang undatierten Burgwallanlage am sog. *Hradištní vrch* (Burgberg) Aufmerksamkeit geschenkt. Im Kataster von *Benešov* war bisher bloß ein einziger Fund bekannt, eine geschliffene Steinaxt, welche im Jahre 1925 gefunden wurde (*Franz 1932; 1933; 1935; 1940–41; Hájek 1954*). Die Axt wird der Schnurkeramik zugerechnet, was in diesem Gebiet Böhmens einen bislang vereinzelt Fall darstellt. Wie bei der Mehrheit der Altfunde ist leider auch hier die Lokalisation des Fundortes unklar und ungenau. Die eigentliche Forschung wurde durch ein systematisches Studium der kartographischen Quellen, und besonders des stabilen Katasters und durch eine Oberflächenuntersuchung der Ackerflächen außerhalb der Siedlung ergänzt. Es zeigte sich, daß sich am Kataster von *Benešov* eine bislang unbekannte mittelalterliche Wüstung befand, welche aus der im stabilen Kataster abgebildeten Parzellierung deutlich wird und die man vom Grundriß und vom Flurcharakter her ins 13. Jhdt. einordnen kann.

Schriftquellen

In unseren Editionen ist eine Urkunde von Johann von Michelsberg aus dem Jahre 1383 erhalten (*RBM AV III*, 65), in welcher der Gemeinde nach dem Vorbild von *Mladá Boleslav* (Jung Bunzlau) ein Stadtrecht verliehen wird (*CIM II*, Nr. 169). Weiters existieren einige dürftige Erwähnungen, in denen die Plebani der Benešover Pfarre als Zeugen bei Übertragungen von Kirchenbesitz genannt werden (*RBM II*, 1879; *RBM IV*, 780). Es ist die Entscheidung des Prager Erzbischofs aus dem Jahre 1397 zur Übertragung der Wenzelskapelle aus dem Benešover Sitz nach St. Georg in *Krumlov* (Krummau) überliefert (*LEr IV*, 137). Für das 15. Jhdt. finden wir eine kleine Erwähnung zum Jahresertrag Benešovs im Pfand Johanns von Rosengerg zum Jahre 1457 (*Pelikán 1457*), weiters einen Brief von Petr von Rožmberk aus dem Jahre 1497, welcher die Rückgabe von, beim Transport nach *Třeboň* (Wittingau) beschlagnahmten Salz an einen Benešover Bürger fordert (*AČ X*, Nr. 76).

Archäologische Situation

Die älteste Siedlungsperiode im Stadtgebiet, verbunden mit der Lokation, repräsentiert ein Ensemble an Keramikbruchstücken aus der 2. Hälfte des 13. Jhdts, aufgefunden im Objekt 9013 (10014) im hinteren Teil des Hofes. Es wurden keine weiteren Belege für eine ständige Benützung der städtischen Parzellen in dieser Periode gefunden. Die eigentliche Interpretation des erwähnten eingetieften Objektes ist jedoch sehr schwierig. Beim verfallenen Trakt des mittelalterlichen Hauses wurden drei Bauphasen unterschieden. Als älteste wird ein ebenerdiges gemauertes Objekt im Ausmaß von annähernd 5 mal 5 m mit halsförmigen Eingang und Steintreppe angesehen. Das Innere war mit einem Holzfußboden aus einzelnen Tannenbrettern und wahrscheinlich auch mit einem primitiven hölzernen Mobiliar ausgestattet. Es wurde durch eine Türe mit einfachem Bolzen abgeschlossen. Es scheint, daß in dieser Zeit schon zwei eigenständige Keller bei der Straßenlinie errichtet wurden (Abb. 7). Durch die Forschung konnte im Bereich der Parzelle keine künstlich zugerichtete Wasserquelle festgestellt werden, sodaß es nötig ist vorauszusetzen, daß den Hausbewohnern am ehesten schon im 14. Jhd. hier eingetiefe Brunnen dienten. Das Objekt ging bei einem planmäßigem Umbau unter, welche nach der Keramik um die Mitte des 15. Jhdts. datiert werden kann. An diese Phase schließt ein hochgotischer Umbau an, bei welchem es zur Vereinigung beider Häuser in einen Komplex kam. Dabei wurde das ältere Umfassungsmauerwerk verwendet, der nördliche Abschluß wurde um 3 m näher zur Straßenlinie verschoben und durch eine Steinmauer gekürzt, welche ungefähr in der Hälfte des verschütteten Kellers stand. Der Innenraum diente in dieser Zeit als unbewohnter Werksbereich, was eine Batterie zweier Backöfen belegt. Im Wirtschaftsteil dieser Parzelle gehören in diese Periode Siedlungsobjekte in den Sonden 4, 7 und 8, welche in den sandigen Untergrund eingetieft und durch unauffällige Schichten mit Keramik, Holzkohle, Fragmente von Eisengegenständen und Hüttenlehm verfüllt waren. Der Untergang des Innernaumes mit den Öfen datiert in die 2. Hälfte des 16. Jhdts. ebenso wie eine kleine Silbermünze Maximilians II, welche in der Verfüllung des Ofens 1 gefunden wurde. Es ist möglich sie abermals zum renaissancezeitlichen Umbau des Objektes um das Jahr 1579 in Bezug zu bringen (Abb. 8). Den renaissancezeitlichen Umbau belegen drei Pfeilerbasen, welche an die Innenseite der Umfassungsmauer angefügt waren. Übereinstimmende Elemente traten auch in der Durchfahrt und in weiteren Teilen des Erdgeschosses des Hauses zu Tage. Die Säulenschäfte hatten im verfallenen Teil des Hauses die Funktion von Tragepfeilern für eine Stockwerkskonstruktion. In dieser Zeit wurde auch entlang der östlichen Grenze der Parzelle ein Zubau und an ihrem nördlichem Abschluß ein Wirtschaftsbaus errichtet, dessen Fundamente in allen Sonden aufgedeckt wurden.

Besiedlung

Weder die Erforschung der Parzelle, noch eine Oberflächenuntersuchung des Dorfaußenbereiches ergab eine urgeschichtliche, gegebenenfalls eine vorlokationszeitliche Besiedlung. Besonders wichtig ist diese Feststellung im Hinblick auf den Altfund einer Axt, welcher auch weiterhin der einzige Beleg einer Anwesenheit des urgeschichtlichen Menschen im Vorgebirge von *Novohradské hory* (Freiwald) bleibt. Bisher wurden keine Belege einer Besiedlung im Frühmittelalter ermittelt. Das Gebiet des Mittellaufes der *Černá* (Schwarzaubach) war in dieser Zeit wahrscheinlich völlig unbesiedelt. In diesem Zusammenhang wird manchmal auch über die Burgwallanlage bei *Blansko* (Pflanzen) auf *Hradiště* erwogen (*Franz 1933*). Ob der befestigte Hügel im Frühmittelalter eine Rolle spielte, läßt sich nicht sagen, denn bisher wurde hier kein archäologisches Material gefunden. Für den mittelalterlichen Kolonialisationsprozeß des Vorgebirgsbereiches von *Nové hrady* sind nur wenig schriftliche und archäologische Quellen vorhanden. Allgemein läßt sich sagen, daß der Besiedlungsprozeß im Verlauf der ganzen zweiten Hälfte des 13. Jhdts. ablief, um etwas früher in Gebieten mit einer Bindung an eine ältere Besiedlung des 12. Jhdts. Die neuen Siedlungen wurden gegründet auf **1.) den Talhängen, 2.) auf den flachen Böden der Flußtäler, 3.) in den Tälern der Quellgebiete**. Am wenigsten wurden für eine Dorfgründung offene Höhen oder Spornlagen aufgesucht. Es zeigt sich, daß Lokalitäten mit einer überwiegenden Südneigung der Terrains stark vertreten sind. Die gegenseitige Entfernung der angelegten Dörfer bewegt sich um 1,5 km. Ähnlich sind Stadtsiedlungen auf einem mehrheitlichen strassenförmigen Grundriß mit zentralem, straßenartigen Platz (Taf. 1). Zum Unterschied von den Dörfern sind sie jedoch nicht einfach durchgehend, sondern sie haben gabelartige Verzweigungen der Kommunikationslinien. Die Kleinstädte überschreiten nicht eine Meereshöhe von 650 m. Der Kolonialisationsprozeß verlief in der Intention des Adels und das aufgesuchte Gebiet östlich des *Malše*-flusses wurde in einige Gebietseinheiten unterteilt. Der südwestliche Teil gehörte zur Herrschaft Rosenberg, seine Inhaber waren die Wittigonen. Bis ans Ostufer des *Malše*-flusses,

einschließlich des Städtchens *Kaplice* reichte die Herrschaft *Pořešín*, zum hier ansässigen Zweig der Bavors von *Strakonice* gehörig. Eine relativ zusammenhängende Gebietseinheit mit dem Zentrum in *Benešov* gehörte zur Herrschaft *Velešín*, deren Inhaber die Michelsberger waren. Das Gebiet östlich von *Rychnov* (Deutsch Reichenau) einschließlich der Stadt selbst gehörte zur Herrschaft *Nové hrady*. Es handelt sich nicht um feste und geschlossene Besitzeinheiten (*Šimák 1938; Záhloha 1976*).

Das Fundensemble aus der Forschung beinhaltete Material aus der 2. Hälfte des 13. Jhdts, häufig im Kontext mit jüngerem Material. Der größte Prozentsatz stammt aus den ältesten Schichten des Objektes 9013 (10014). Die Anfänge der Siedlungsaktivität in Verbindung mit der mittelalterlichen Kolonisation fallen rahmenhaft in die 2. Hälfte des 13. Jhdts., was auch die Oberflächenforschungen im Außenbereich der Stadt bestätigten. Das archäologische Material erlaubt bei seiner relativ geringen Menge keine präzisere Datierung des Anfanges dieser Aktivitäten auf einzelne Jahrzehnte. Aus den Quellen geht hervor, daß die Herrschaft *Velešín* nach einigen Eigentümerwechseln unter Přemysl Otakar II im Jahre 1283 Johann von Michelsberg, der Sohn Beneš „des Stolzen“ von König Wenzel II übernahm (*RBM II*, Nr. 560). Es ist nicht sicher, ob der Besiedlungsprozeß des Gebietes nicht schon um einiges früher verlief, unter der Oberaufsicht des Herrschers oder jemandes Anderen (*Sedláček 1885*). Auf der Grundlage der wenigen Nachrichten und teilweise auch des Fundmaterials ist es nötig zu konstatieren, daß die Anfänge der Besiedlung Benešovs frühestens in die 80–er Jahre des 13. Jhdts. fallen. Eine wichtige Frage bleibt, ob die Lokalität in ihrer ältesten Phase auch den Charakter einer regelmäßig angelegten Stadtsiedlung hatte, wie wir sie aus der späteren Zeit kennen. Benešov könnte in der Anfangsphase der Besiedlung eine Siedlung gewesen sein, welche sich in ihrer Größe nicht von den übrigen unterscheiden mußte. Erst die dynamische Entwicklung im 14. Jhd. konnte Veränderungen im Organismus und in der Anordnung der Siedlung bewirkt haben, welche in der Stadterhebung im Jahre 1383 mündeten. Ob sich dieser Prozeß auch in der architektonischen Gestalt und im Grundrißanordnung der Siedlung äußerte ist nicht klar.

Es entsteht die Frage, ob die aufgedeckten Fundamente des eingetieften Steinobjektes für die Überreste des Erdgeschoßes oder eines Kellers eines wirklichen Bürgerhauses, wie wir es aus einigermaßen älteren Zeiten kennen (*Fehring 1986; Radová–Hauserová 1992; Rötting 1996*), oder für ein eingetieftes Grubenhaus gehalten werden können (am ehesten vergl. *Velímský 1995*). Es würde sich dabei um ein Grubenhaus handeln, welches, wenn es auch morphologisch von klassischen Formen ausging (*Schwabenicky 1997; Klápště – Velímský 1978; Klápště 1988*), in seiner Konstruktion und Ausstattung sehr untypisch war. Bei der Mehrheit der Beispiele ist ein ähnliches ebenerdiges Objekt in der Regel in unmittelbarer Verbindung mit den Hausabschluß, und keineswegs tiefer in der Parzelle angeordnet, wie in Benešov Nr. 125.

Benešov im regionalem kontext

Benešov erlangte das Stadtrecht in einer Zeit, als das Siedlungsnetz in der Region *Nové hrady* bereits voll ausgebildet war. Charakteristisch ist, daß die Erteilung der Privilegien rückwirkend erfolgte, als das Städtchen schon in eingespielten Mechanismen funktionierte, sodaß sich an seinem wirtschaftlichem Leben nicht zuviel änderte. Bestandteil der Rechtsausstattung war ähnlich wie bei anderen Städten die Bannmeile, welche der Gemeinde das Monopol des Betriebes bestimmter Tätigkeiten sichern sollte, namentlich der Gaststätten und Bierbrauereien im Umkreis von einer Meile, das ist eine Entfernung, welche im tschechischen Milieu um 11 km schwankt. (*Bakala 1973; Čechura 1989; Kejř 1998*). Im Falle der Nachbargemeinden von *Benešov* ist das 4,2 bis 7 km. Bei diesen Entfernungen übersteigt das Einzugsgebiet nicht 100 km². Die Entfernung Stadt–Dorf (1–2 km) stimmt mit der gegenseitigen Entfernung von Dorf zu Dorf überein, sodaß die Stadtsiedlungen organisch in das Siedlungsnetz passen und es keineswegs stören. Bei kleineren Stadtgemeinden scheint dies ein Beleg ihrer ursprünglichen Dorfgründung zu sein. Die festgestellten Angaben drücken die **reale ökonomische Kraft der Stadtgemeinde mit ihrem wirtschaftlichem Einzugsgebiet aus, bei seiner Einhaltung wurde ein angemessenes Wirtschaftswachstum und der Absatz der städtischen Handwerksproduktion im Rahmen des Regionalmarktes festgestellt**. Eine Nichteinhaltung dieser Entfernung, zB. im Fall des ungefähr 1,5 km von Kaplice entfernt gegründeten Blansko, **mußte sodann notwendigerweise zu einem Interessenskonflikt der beiden Gemeinden führen und weiters zum Übergewicht einer von ihnen, in der Regel der älteren, größeren und jener mit der eingelebten Markttradition, und darauffolgend zur Verarmung der Konkurrenzgemeinde und ihren schrittweisem Rückfall auf das Dorfniveau**.

Benešov erfüllte eine zentrale Funktion, als es im Rahmen seiner Späre zu einem regionalem Marktzentrum wurde. In diesen Umkreis fiel A.) die nächste Umgebung und das südwestliche Umfeld in einer Entfernung von 1100 m. B.) Für sein Hinterland, ausgedrückt durch den späteren Kataster, übte

das Städtchen v.a. eine wirtschaftliche Funktion aus. Die Größe der Hufen, welche der Gemeinde bemessen wurden, spiegelte den Realzustand der landwirtschaftlichen Erzeugung und den Verbrauch der Einwohner Benešovs wieder. C.) Der letzte und größte Umkreis ist das Einzugsgebiet der Stadt, für welches Benešov die Funktion eines Markt und Erzeugungszentrums erfüllte. Dieser Umkreis ist durch rein wirtschaftliche Mechanismen definiert, und **insofern nicht irgendein außerökonomischer Eingriff oder ein langandauernder Druck existierte, besonders von Seiten der zugehörigen Obrigkeit, dann hängt dieser Umkreis in keiner Weise mit den Besitzverhältnissen zusammen, Zugehörigkeit zu verschiedenen Herrschaften**, usw. (Hoffmann 1992; Marek 1960; Tomas 1979). Nach dem Jahre 1355 kam zur wirtschaftlichen Zentralitätsfunktion auch eine administrative. Durch den Tod Heinrichs von Michelsberg im J. 1352 kommt es zu einer Teilung der Herrschaft *Velešín* unter seinen drei Söhnen, wobei ein Teil des Dominiums mit *Benešov* Heinrich zufiel. Der übersiedelte auf Dauer zum Benešover Sitz, von wo er seinen Anteil an der Erbschaft verwaltete. Die 60–er bis 80–er Jahre sind für das Städtchen die Zeit des größten Aufschwunges. Im Jahr 1368 wurde am Sitz Heinrichs eine Hl. Wenzelskapelle gegründet. Johann von Michelsberg, der Erbe und Nachfolger Heinrichs ließ in der hiesigen Kirche zwei neue Altäre errichten, einen Hl. Kreuzaltar und einen Hl. Katharinenaltar, dank derer hier neben dem Bauwerk der Kirche und der Burgkapelle selbst der hochgotische Kunststil zur Geltung kam. Die Anwesenheit der Obrigkeit und ihr Bestreben aus Benešov ein Residenzstädtchen und Zentrum ihrer kleinen Herrschaft zu machen, hatte auf seine Entwicklung eine stimulative Wirkung. Mit einem Wechsel des Eigentümers, welcher im relativ weit entfernten Krumlov residierte, sank natürlich die Bedeutung des Städtchens und es läßt sich voraussetzen, daß der kleinstädtische Mechanismus auf diese Änderungen empfindlich reagierte.

Das System der Kommunikationslinien

Das Studium der alten Kommunikationslinien stützt sich auf eine Bodenforschung, welche die Arbeit mit Schriftquellen, Mappenmaterial und der eigentlichen Prospektion beinhaltet. Es lassen sich viele wertvolle Informationen mit Hilfe anderer historischer Disziplinen gewinnen. Die straßenartige Konzeption des Platzes deutet einen Hauptzug der Kommunikation an, welcher *Kaplice* (Kaplitz) mit *Horní Stropnice* (Strobnitz) und *Nové Hradý* verband. In den Schlüsselpunkten ist so der Korridor, welcher von Linz nach *Cáhlov* (Freistadt), *Dvořiště* Unter – und Oberheid), *Kaplice* und *Budějovice* (Budweiss) verläuft mit der Vitorazer Landesstraße verbunden, welche aus dem Kampgebiet nach *Světlá* (Zwettl), *Vitoraz* (Weitra), *Nové Hradý*, *Trhové Sviny*, *Doudleby* und *Budějovice* nach Mittelböhmen führt. Beide diese Hauptschlagadern sind sehr alt und wurden sicher schon im Frühmittelalter und mit großer Wahrscheinlichkeit auch schon in der jüngeren Urgeschichte benutzt (Květ 1998; Profantová 1998). Ein bedeutsamer Faktor in der Zeit des Mittelalters war der Salzhandel. Das Streben nach einer Kontrolle über die Einfuhr dieser Ware bestimmte den Charakter des Netzes der jüngeren Kleinwege, welche gemeinsam mit den neugegründeten Siedlungen im 13. und 14. Jhd. im bewaldeten Grenzgebiet entstanden. Diese regionalen Adern, dank derer sich neue Städtchen und Dörfer ökonomisch an die Umgebung anschließen konnten, entwickelten sich so auf Kosten der alten Landessteige, der sog. „Gästestraßen“. Die erwähnte Verbindung über *Benešov* ist jünger und ihre Entstehung ist am ehesten erst mit der Lokation des Städtchens und der umliegenden Siedlungen am Ende des 13. Jhdts in Verbindung zu bringen. In den ältesten Fundinventaren aus dem Objekt 9013 (10014) tauchen neben der in Südböhmen geläufigen Graphittonkeramik nur einige wenige Bruchstücke auf, welche durch ihre Form, Verzierung und Oberflächenbehandlung scheinbar dem nahen österreichischem Donauraum zuzurechnen sind. Am ausgeprägtesten erscheinen hier besonders die Flachdeckeln, welche einen Vergleich mit den in Krems (Cech 1984) oder im relativ entfernten Horn (Cech 1985a), eventuell auch in anderen österreichischen Donaustädten gefundenen Exemplaren erlauben (Pittioni 1974; Duma – Ravasz 1976; 1985b). Sie tauchen jedoch auch in Mähren und im oberen Thayatal auf (Nekuda 1983; 1975). Es ist also notwendig mit einem tatsächlichem Handel mit österreichischen, vielleicht nicht allzu weit entfernten Gebieten zu rechnen. Außer den Hauptwegen ist es möglich auch Verbindungen der mittleren Kategorie zu verfolgen, welche mit den erstgenannten verfließen und ihre Ausnützung für den Regionalverkehr und den Kontakt mit den Nachbarstädtchen darstellen. Die rein örtliche Kommunikationslinien gewährleisteten die Verbindung mit den nächsten Dörfern, deren Einwohnerschaft sich am örtlichen Markt beteiligte und dabei kam es zum regelmäßigen Besuch der Gottesdienste. Die Marterln südlich der Stadt zeigen den ursprünglichen, von *Benešov* nach *Kuří* (Hermannschlag) führenden, mittelalterlichen Weg an, wo er sich am ehesten in eine Abzweigung nach *Lužnice* und in eine andere nach *Polžova* (Pilsenschlag), *Radčice* und *Rapotice* (Rappetschlag) teilte (SK Nr. 6314 Radinetschlag, Nr. 3988 Lussnitz).

Schluss

Das Ziel dieser Arbeit war es, die Hauptzüge der mittelalterlichen Entwicklung von *Benešov* im Kontext mit seinem Hinterland und den breiteren Zusammenhang der Besiedlung des Vorgebirges von *Novohradské hory* im 13. und 14. Jhd. durchzunehmen. Das Grundmotiv war die Durchführung der archäologischen Forschung einer Stadtparzelle. Mit diesem Bewußtsein war es auch notwendig an die Lösung der Fragen heranzutreten, welche aus ihren Ergebnissen automatisch hervorgehen und welche beim gegenwärtigem Wissensstand wenigstens teilweise beantwortet werden können. Im Falle der vorgelegten Arbeit handelt es sich vielmehr um einen Überblick der bisherigen Erkenntnisse, welcher absichtlich einer tiefergehenden Bewertung dort auswich, wo die Belege und zugänglichen Informationen nicht wenigstens eine minimale Wahrscheinlichkeit der Ergebnisse gewährleisten. Er würde bei der ersten Erweiterung der Erkenntnisse durch weitere Forschungen revidiert oder widerlegt werden, wodurch diese Arbeit an Bedeutung verlieren würde. Einen etwas anderen Blick auf die Problematik der Besiedlung im Hochmittelalter bietet vielleicht der Versuch einer statistischen Auswertung der archäologischen und siedlungsgeschichtlichen Fakten der Siedlungen auf dem behandeltem Gebiet (siehe Tab. 1–3). Es ist offenkundig, daß die Arbeit nicht alle Aspekte zum Ausdruck bringt, welche zu lösen notwendig und möglich ist. In der Zukunft ist es nötig sich besonders auf eine Erweiterung der Quellenbasis zu konzentrieren. Dies schließt in sich mit ein:

- 1) Eine weitere archäologische Forschung des mittelalterlichen Kerns von *Benešov*, die Erforschung seiner Feldfluren und eine systematische Oberflächenuntersuchung im Außenbereich der Stadt.
- 2) Ein Studium der kartographischen Quellen und eine systematische Evidenz der Wüstungen im Raum von *Nové hrady*.
- 3) Ein systematisches Studium der Feldfluren der mittelalterlichen Sitze inklusive der verödeten und ihre archäologische Oberflächenuntersuchung.
- 4) Eine archäologische Erforschung der urgeschichtlichen, oder frühmittelalterlichen Befestigungsanlage bei *Blansko*.

Übersetzung durch *Stefan Scholz*

SÍDELNÍ PÁS U STŘEDOVĚKÉHO ZBEČNA

MARTIN JEŽEK

1. PROMĚNY VESNICKÉHO OSÍDLENÍ 13. STOLETÍ

Křivoklátsko, po staletí výsostná oblast honitby českých panovníků (viz *Durdík 1979a*), si doposud udrželo vysokou lesnatost. Ochrana lesů byla usnadněna nevhodností zdejší půdy a podnebí k zemědělství (*Kolbek et al. 1997*, 123). Ještě dnes tu vsi leží v izolovaných ostrůvcích uvnitř devastovaných lesních komplexů. Východní část křivoklátských lesů je však rozrušena sídelním pásem, ve kterém se rozkládají vsi Bratronice, Běleč, Sýkořice a osada Podřeže (obr. 1). V blízkosti každé z těchto obcí, vždy mimo jejich dnešní jádro, známe polohu zaniklého středověkého sídliště (obr. 2).¹ S výjimkou Bratronic, jejichž název byl ve 13. století písemně zaznamenán, se s jmény uvedených vsí setkáváme až v písemnostech z doby kolem poloviny 14. století a pozdější. Také archeologicky je vývoj osídlení nejpodrobněji dokumentován na katastru Bratronice (obr. 2: 1).

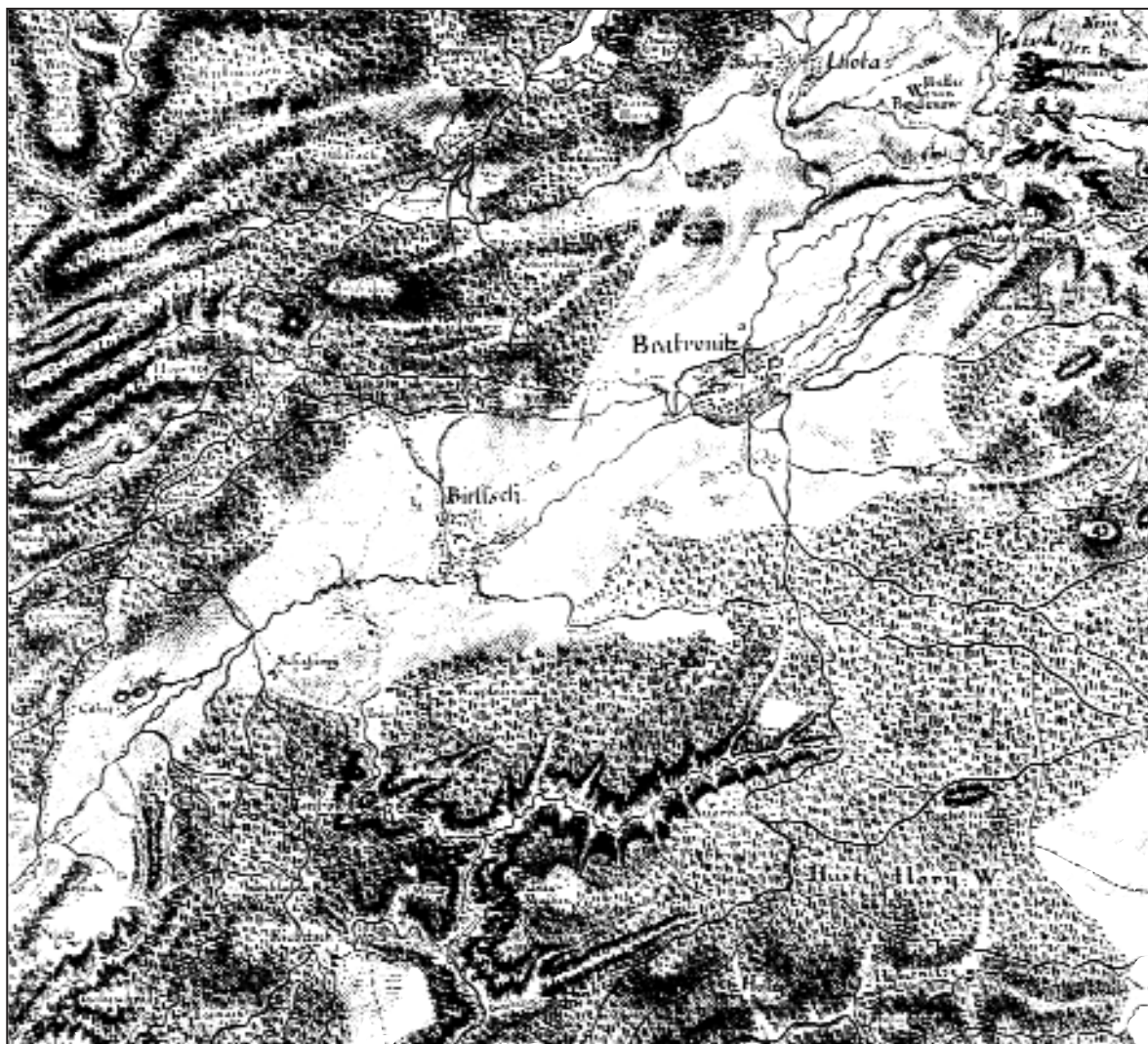
Ve sbírkách kladenského muzea jsou uloženy zlomky keramiky z polohy „Na višňovce“ (obr. 2: 2), ležící 800 m jižně od obce Běleč. Jejich nálezce, A. Knor, uvedl ve své zprávě jako zdroj některých z nich kulturní jámu (*archiv AÚ*, čj. 46/74). Zlomky tvoří homogenní soubor, jehož charakteristickou složkou jsou tzv. klasicky zduřelé, svisle seříznuté, někdy prožlabené okraje. Ojedinelý úchyt pokličky naznačuje, že zdejší obyvatelé se setkali i se zbožím, které spojujeme s produkcí mladšího středověku. Ve středu dnešní obce, z níž doposud neznáme archeologické situace, stojí kostel, jehož farní funkce je doložena k polovině 14. století (*RDP*, s. 44). Ves se tedy na nynějším místě rozkládala nejpozději v mladší fázi první poloviny 14. století.

K časovému zařazení středověkých počátků dnešní osady Podřeže (obr. 2: 3), kat. úz. Zbečno, přispívá soubor keramiky s okraji tzv. zduřelé profilace (*Durdík 1985*). Pochází z pole západně od dnešní zástavby (též *Durdík 1995*). Podřeže jsou uváděny jako místo původu dvou záušnic o průměru 67 mm a 25/23 mm, získaných za neznámých okolností (*Sláma 1977*, s. 159, č. 193)².

Nedaleko ústí Stříbrného potoka do Berounky (obr. 2: 4), na kat. úz. Sýkořice, registrovali Z. *Smetánka* a S. *Vencl* (1969, 395) kulturní vrstvu obsahující zlomky tzv. zduřelých okrajů (též *archiv AÚ*, čj. 2390/56, 5787/58, 5787/59). Zbytky dehtu na stěnách některých fragmentů keramických nádob se staly podnětem k úvaze o výrobních

¹ Lokalizace vsi *Bezdekow*, kterou Přemysl Otakar II. obdařil nově založené město Beroun, když ji předtím patrně odebral pražskému biskupovi (viz *RBM II*, č. 1692, s. 727), není bezproblémová (srov. *Šimák 1937*, 51). Přesto připomeňme existenci Bezdekovů severovýchodně od Bratronic.

² Výskyt záušnic nelze považovat za důkaz existence zdejšího mladohradištního pohřebiště (srov. nálezy z Bratronice).

OBR. 1. VÝŘEZ Z MAPOVÉHO LISTU Č. 106, POŘÍZENÉHO PŘI TZV. PRVNÍM VOJENSKÉM (JOSEFSKÉM) MAPOVÁNÍ V LETECH 1780–1783 (SÚA PRAHA).

aktivitách v této neobvyklé, pro zemědělské sídliště nevhodné poloze (*archiv AÚ*, čj. 5798/68). Výskyt kusů vrcholně středověkého zboží tu nebyl zaznamenán. Naleziště leží v hlubokém, dnes zalesněném údolí.³

V širším pohledu můžeme využít poznatků z důkladné prospekce okolí Křivoklátu. V jádru Městečka (obr. 2: 7), na návrší obtékaném potokem, získala K. Motyková z dokumentované situace nádoby a fragmenty, technologicky i morfologicky odpovídající zboží s tzv. klasicky zduřelými okraji pražské sekvence (viz *Durdík 1999*, 265, obr. 5, 6).⁴ Zlomky obdobné keramiky tvoří nejstarší součást souboru shromážděného na pozemcích ležících východně od jádra vsi Račice (*Durdík 1973*, 86). K nálezům ze Zbečna a Křivoklátu se vrátíme níže.

³ Sousední Žloukovice jsou uváděny jako naleziště devíti esovitých záušnic, dnes nezvěstných. Skutečnost, že většina z nich byla vzájemně propojena (*Sláma 1977*, s. 193, č. 241), nesvědčí ve prospěch názoru o jejich funkci pohřební výbavy. Nálezové okolnosti ani přesnější poloha nejsou známy a zůstává tak otevřena otázka případné souvislosti se sídlištěm z údolí Stříbrného potoka. Osídlení na katastru Žloukovic není pro dobu před 14. stoletím prozatím doloženo.

⁴ Podle názoru *T. Durdíka* (1999, 267) je možné „soubor spolehlivě datovat do třetí čtvrtiny 13. století“.

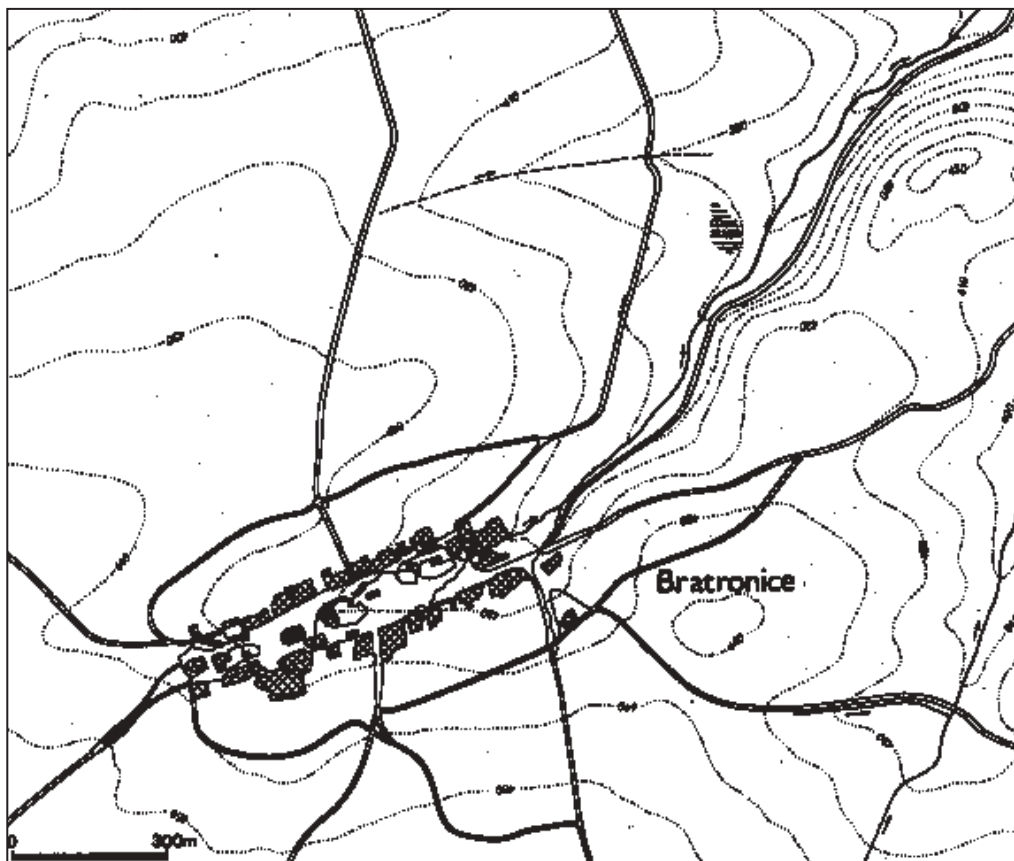
OBR. 2. SÍDELNÍ PÁS VÝCHODNĚ OD ZBEČNA. VYZNAČENY POLOHY S VÝSKYTEM KERAMIKY CHARAKTERIZOVANÉ TZV. ZDUŘELÝM OKRAJEM NA KATASTRECH OBČÍ: 1 – BRATRONICE; 2 – BĚLEC; 3 – PODREŽE (K.Ú. ZBEČNO); 4 – ÚDOLÍ STRÍBRNÉHO POTOKA (K.Ú. SYKORICE). 5 – ZBEČNO; 6 – KRIVOKLÁT; 7 – MĚSTECKO.

2. BRATRONICE

2.1. *Bratronicih integra villa* je jmenována ve falsu s potvrzením majetku kláštera při kostele sv. Jiří na Pražském hradě, hlásícím se do doby Přemysla Otakara I. (*CDB II*, č. 378, s. 422; viz *Šoltysová 1965/1966*, 8). Pochyby o věrohodnosti listiny, zhotovené patrně v druhé polovině 13. století, její význam nesnižují, neboť uvedený soupisový celek odpovídá výčtu klášterního zboží z roku 1233 (*CDB III/1*, č. 40, s. 38–39; viz *Nový 1991*, 127). Méně jisté je, k jaké době lze vztahovat poznámku, formulovanou ve falsu, o výlučném nároku svatojiřských na ves Bratronice, která „*ad nullum pertinet, excepta ecclesia sancti Georgii*“. Více než století pak písemné prameny o Bratronicích mlčí. Ves v této době přestala být majetkem kláštera a vešla do královských rukou. Kolem poloviny 14. století totiž Karel IV. věnoval sboru mansionářů při svatovítské katedrále plat z Bratronic. Prvně je plat zmíněn v listině Jana Jindřicha z roku 1352 (*MHB III*, č. XI), v listině pro téhož adresáta od Jana Lucemburského z roku 1346 uveden není. Potvrzen byl Karlem IV. v roce 1376 (*MHB III*, č. XXXVIII). K roku 1352 je v dochovaných pramenech zmíněn kostel v Bratronicích, který je stejně jako později označen za filiální vůči kostelu v Bělči (*RDP*, s. 44). Nemáme důvod pochybovat o tom, že bratronický kostel, dnes v barokní podobě, stál v polovině 14. století v nynější poloze.⁵ Půdorys vsi zaznamenaný na mapách 18. a 19. století lze označit za návesovku s pásovou plužinou. Kostel stojí v západní, vyšší části návsi.

Z intravillanu obce doposud nebyly získány archeologické nálezy. Zlomky středověké keramiky však sbíral již A. Knor (*archiv AÚ*, čj. 54/74) v prostoru cihelny, přibližně 1100 m severovýchodně od bratronického kostela (obr. 3). Část zdejšího sídliště zkoumal v roce 1967 Z. Smetánka (1973). Většinu z tehdy odkrytých objektů tvořilo

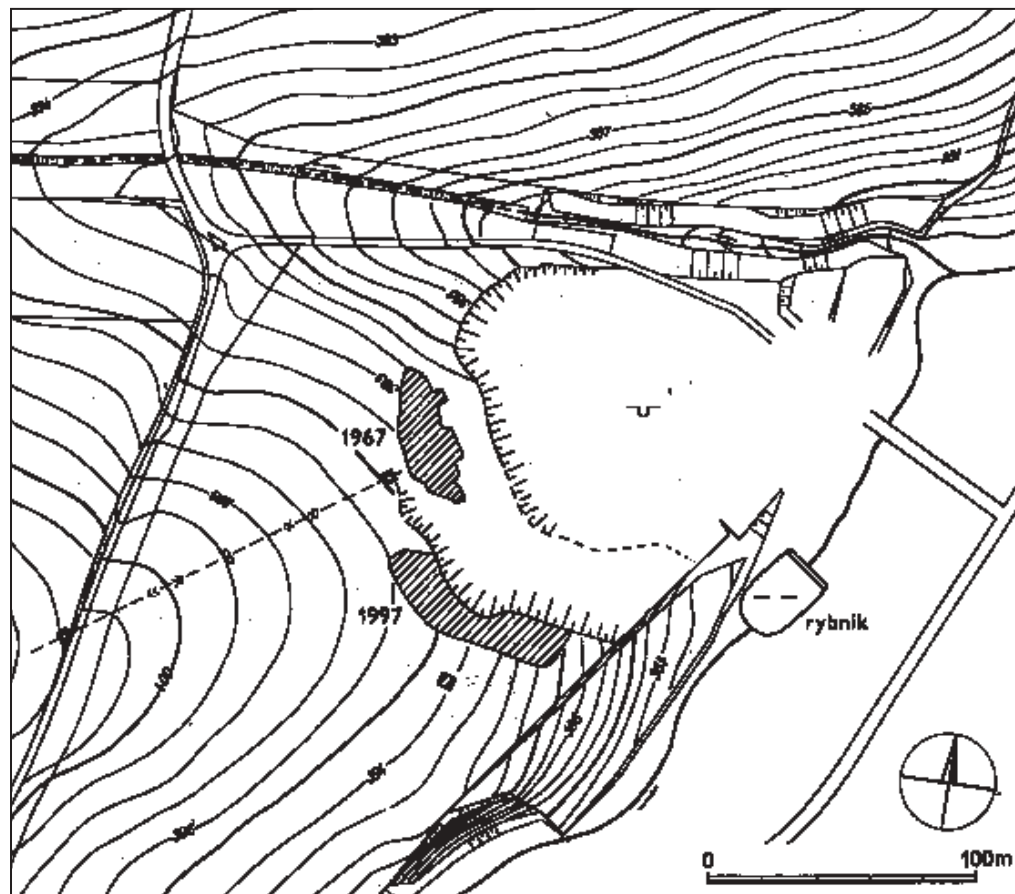
⁵ Podle V. Kočky (1936, 163), který neuvádí zdroj svých informací, byla ves v dnešní poloze vysazena ve 14. století zákupním právem v rozloze 13 ³/₄ lánů obdělávaných 10 osedlými.

OBR. 3. VÝŘEZ Z MAPY KATASTRU BRATRONICE PODLE STAVU V ROCE 1841. SCHEMATICKY VYZNAČENA OBYTNÁ ZÁSTAVBA VSI A POLOHA ZKOUMANÉHO SÍDLIŠTĚ.

86 kůlových jamek, mezi nimiž se nepodařilo vysledovat vzájemnou souvislost (obr. 5). Řadu nálezů poskytly výplně dalších 33 zahluobených objektů (dokumentace uložena v archivu plánů AÚ). Některé z nich autor interpretoval jako relikty pecí, někdejší účel dalších jam zůstal nejasný (*Smetánka 1973*, 464). Průkazné zbytky obydlí při tomto výzkumu nebyly registrovány. Z výplně podrobněji dokumentovaného sídlištního objektu (jáma č. 7) bylo kromě 897 keramických zloмок, které se staly předmětem důkladného rozboru (*Smetánka 1973*, 467–481), vyjmuto několik kovových předmětů. Pozornosti se dostalo esovitě záušnici o průměru 34/38 mm (*Smetánka 1973*, 465, 468, obr. 5: 2). Hodnocena byla také ostruha s jehlancovým bodcem (*Smetánka 1973*, 481, 468, obr. 5: 1). Skoba a deformovaný pásek bližší rozbor nedovolily (*Smetánka 1973*, 466, 481). Kromě početných keramických zloмок byly na lokalitě z přemístěné zeminy získány „zlomky srpu, radlice, kolečková ostruha, škrabka aj.“ (*archiv AÚ*, čj. 5887/67). V jiném seznamu kovových nálezů jsou uvedeny nůžky, čep pérového zámku, klíč, 2 jehly, 2 škrabky, několik fragmentů podkov a srpů, třetí ostruha a jiné předměty. Z tohoto souboru můžeme ukázat poškozenou čepel nože (viz obr. 6: 2), podkovu (6: 3), skobli (6: 4), dláto (6: 5), a nebozez (6: 6). Zmíněnou, velkou symetrickou radlici určil V. Šmelhaus (1980, 65) jako součást plazového rádlu.

V následujících letech těžba cihlářské hlíny i se sídlištními objekty pokračovala. Zanikla tak značná část středověkého sídliště. V roce 1980 provedl na další ohrožené ploše L. Čepička sondáž, při níž podle laskavého sdělení rovněž odkryl několik objektů a kůlových jam. Z jejich uspořádání podobně jako při předchozím výzkumu nebylo možné vyčíst případné vzájemné souvislosti. Podařilo se však shromáždit soubor fragmentů keramických nádob, v němž se vyskytují i zlomky jemného světlého, někdy červeně malovaného zboží (ulož. v kladenském muzeu). V souvislosti s obnovou těžby

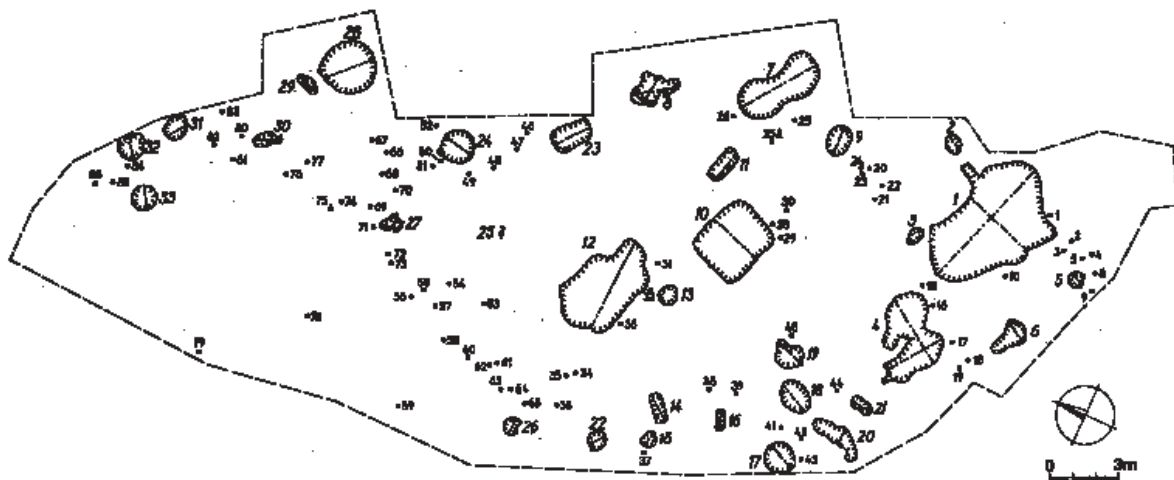

OBR. 4. BRATRONICE, SITUACE ZÁCHRANNÝCH VÝZKUMŮ PROVÁDĚNÝCH V LETECH 1967 A 1997 NA PLOŠE CIHELNY.

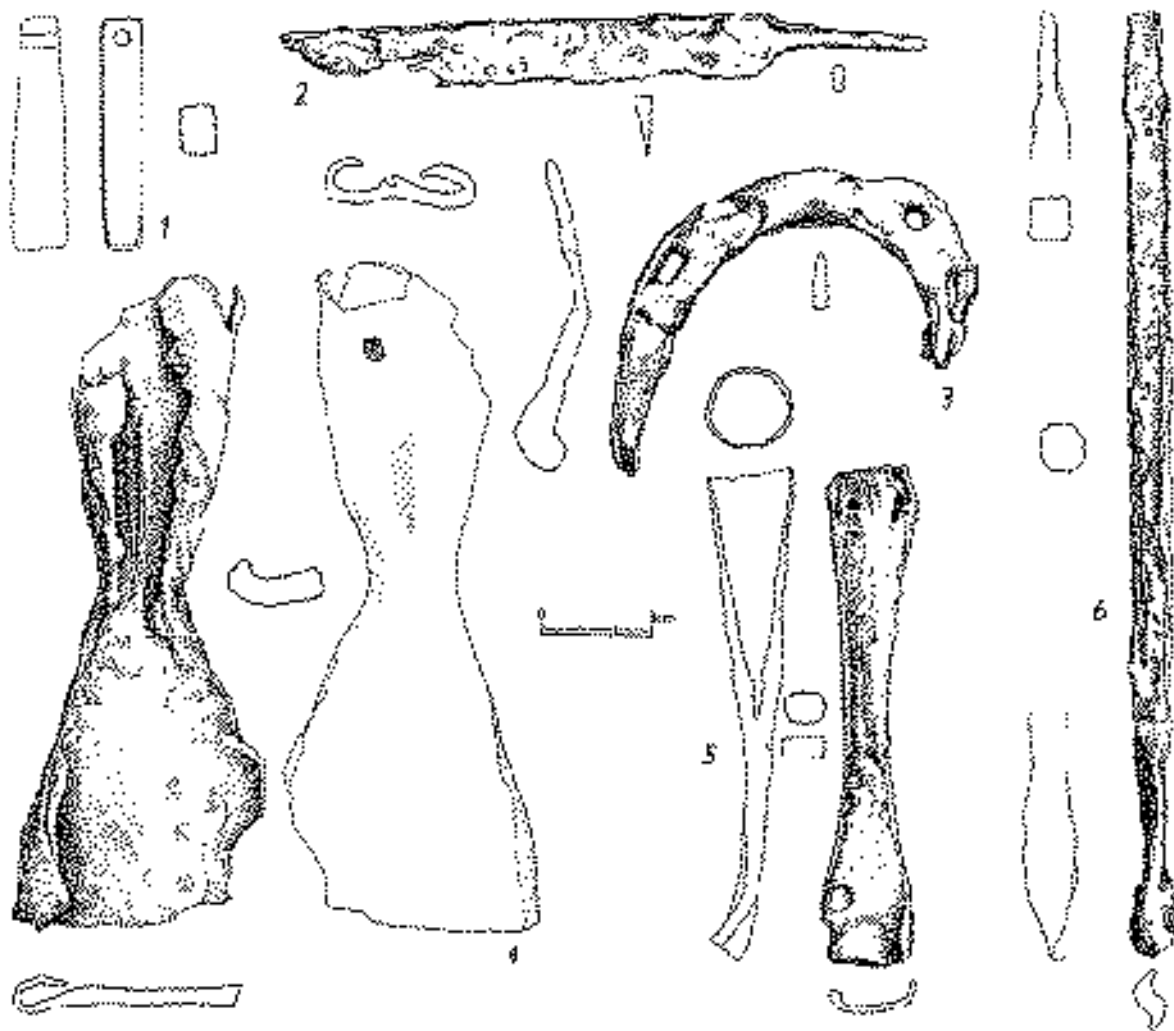
v restituované cihelně byl v únoru a březnu 1997 proveden na ohrožené ploše záchranný výzkum. Plocha o rozloze přibližně 1100 m² byla po odstranění drnu mechanizací ručně zčištěna (obr. 7). Ve sprašovém podloží se rýsovalo 14 zahloubených objektů (viz *archiv AÚ*, NZ čj. 4589/99). Výplň jednoho z nich (č. 12) obsahovala výhradně zlomky keramiky z doby římské, druhová skladba rostlinných makrozbytků (viz rozbor V. Čulíkové) však naznačuje jeho středověký původ. Sedm objektů (č. 1, 2, 5, 6, 7, 11, 13) vydalo materiál středověký (viz 2.3.). Ze zbývajících objektů nebyly získány žádné předměty. Při orbě na poli sousedícím se zkoumanou plochou vystoupil obrys narušeného rozměrného objektu (č. 10), pokrytý roztroušenými zlomky středověké keramiky. Po dokončení dokumentace situací v těžebním prostoru, limitované kromě harmonogramu investora též nepřízní počasí, byl odkryt i tento objekt.

2.2. Mezi 13 objekty odkrytými v roce 1997 na ohrožené ploše se jeden (označený číslem 1) vyznačoval mimořádnými rozměry. Na povrchu sprašového podloží se po zčištění projevil obrysem blízkým čtverci o rozměrech 3,9 x 3,7 m, s výběžkem k severu dlouhým nejméně 1,6 m a širokým 1,5 m. Zčásti dochované vrstvy na povrchu podloží při severním okraji objektu svědčí o tom, že orba v tomto místě, na rozdíl konce od výběžku, nezasáhla podloží. Nemáme proto důvod uvažovat o výrazném snížení původního povrchu terénu v okolí objektu ani o možnosti někdejší nadzemní kúlové konstrukce přesahující odhalený půdorys.

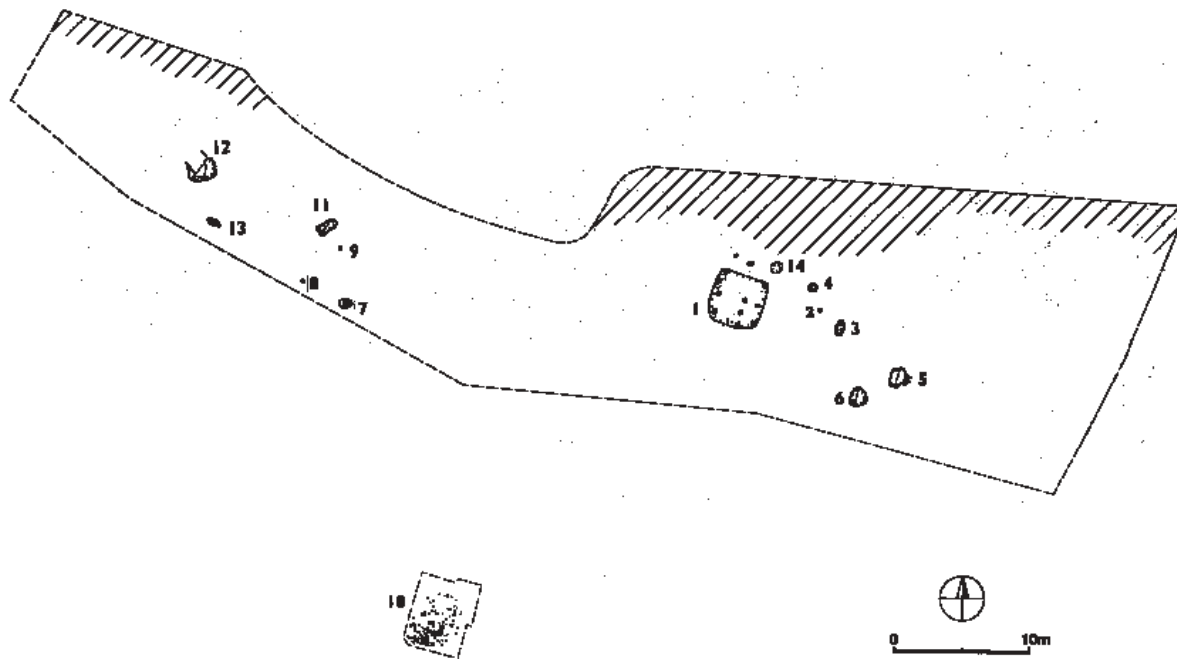
Povrch nejvyšších vrstev výplně byl při středu objektu narušen několika kúlovými jamkami, které svědčí o využití této plochy po ukončení jeho funkce a následném vyplnění deprese (podrobněji viz *archiv AÚ*, NZ čj. 4589/99). Hlavní část výplně představovaly navzájem promíšené jazyky a hrudy zeminy, které jsme posléze označili jako vrstvu 8. Jejich charakter nevypovídá o průběžném zaplňování, nýbrž o spíše jednorázovém zasypání. Na povrchu výplně nebyly v rozích objektu patrné žádné stopy usedání zeminy. Vrstva 8 spočívala na podlahovém souvrství, při třech stěnách objektu překry-

OBR. 5. BRATRONICE, PLOCHA ZKOUMANÁ V ROCE 1967 S VYZNAČENÍM ODKRYTÝCH OBJEKTŮ (PODLE Z. SMETÁNKY, ARCHIV PLÁNŮ AÚ).

OBR. 6. VÝBĚR Z KAMENNÝCH A KOVÝCH PŘEDMĚTŮ, SHROMÁŽDĚNÝCH ZE ZKOUMANÉ PLOCHY V BRATRONICÍCH V ROCE 1967.

OBR. 7. BRATRONICE, PLOCHA ZKOUMANÁ V ROCE 1997 S VYZNAČENÍM ODKRYTÝCH OBJEKTŮ. ŠRAFOVANÉ ÚSEKY POSTIŽENÉ ORBOU.

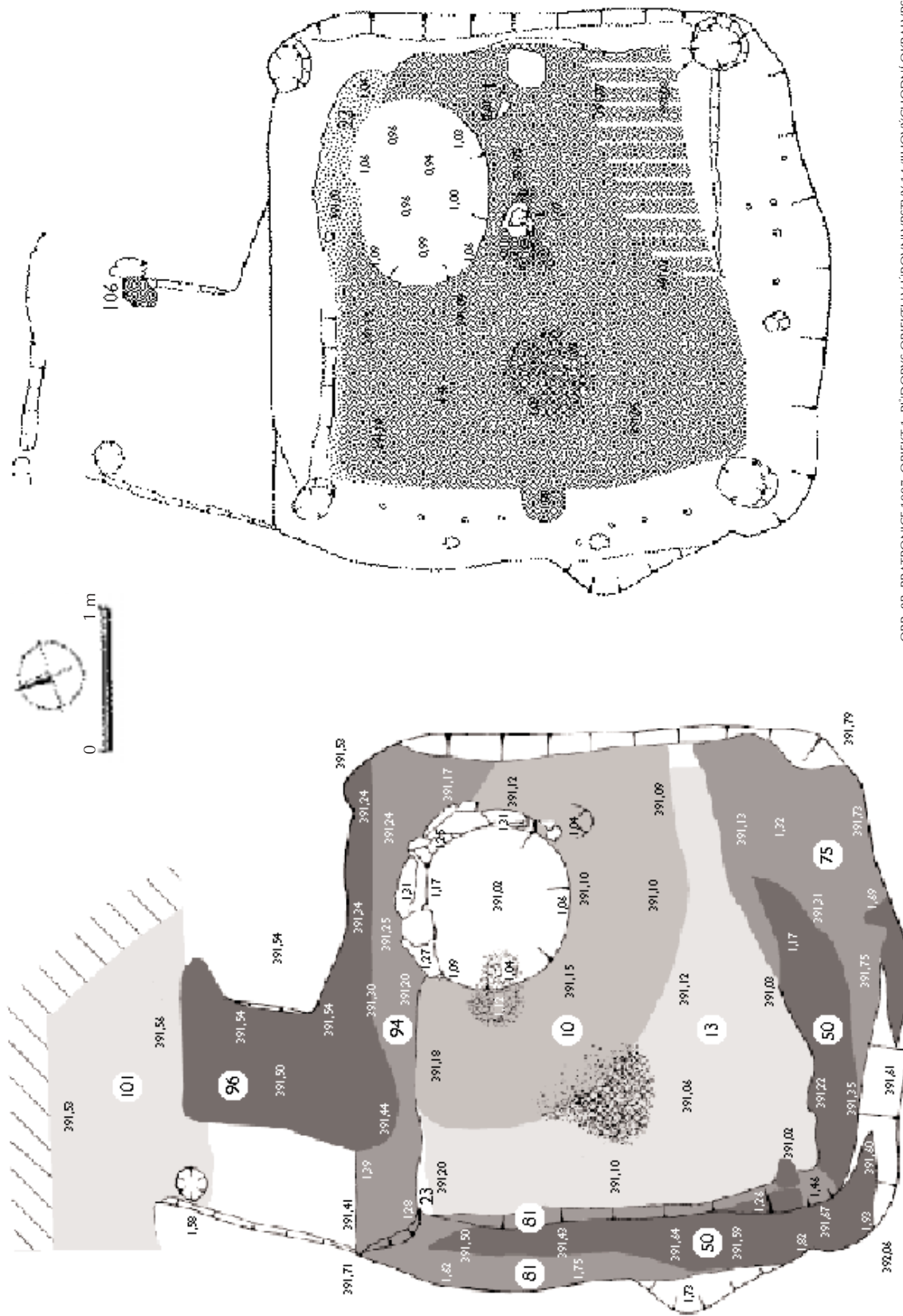
vala bloky zeminy odlišného charakteru. Pokrývala i severní výběžek, kde ležela částečně na podloží, částečně na vrstvě (96), kterou spojujeme se zánikovou fází objektu (viz níže).

K jižní a západní stěně objektu přiléhaly zmíněné bloky zeminy, sestávající z jednotlivých, vzájemně rozdílných, ale prolínajících se vrstev. Způsob jejich uložení svědčí o náhlém sesuvu. Povrch bloku při jižní stěně objektu (vrstvy 74–78) pozvolna klesal v souladu se svahem odkopaného podloží. Při západní stěně byl blok (vrstvy 50, 79–83) mocnější a jeho vnější stěna spadala téměř svisle ke dnu objektu. Povrch bloku zde tvořila vrstva 50, výrazně se odlišující od ostatních vrstev svou černou barvou. Vzájemný vztah podlahových vrstev objektu a bloku sesuté zeminy je problémem, ke kterému se vrátíme níže. Na tomto místě je ale třeba poznamenat, že blok při západní stěně objektu překryl ústí již zasypané kúlové jámy (72). V jižních koutech objektu, stejně jako v koutu severozápadním, byly v blocích zeminy patrné výrazné deprese.

Méně mocné souvrství přiléhalo též k severní stěně objektu. V severovýchodním koutu vrstva zeminy (96) obdobného charakteru jako černá vrstva 50 překrývala dutinu kúlové jámy. Tato vrstva zčásti vyplňovala i zahlubněný výběžek směřující ze severozápadního koutu objektu k severu. Překrývala zde jednu z kúlových jam, které budeme uvádět do souvislosti se vstupním zařízením objektu.

Blok zeminy při severní stěně objektu obklopoval v jeho severovýchodní části vnější stěnu obložení topeniště, sestaveného z objemných kamenů. Obložení bylo dochováno na jeho severní a východní straně, proti nejbližším stěnám objektu. Kameny byly svou spodní částí zasazeny do nižších, podlahových vrstev. Absence otisků po případně vyjmutých kamenech v protilehlých stranách topeniště vede k závěru, že zde obložení nebylo ani v době jeho funkce. Na povrchu přepáleného výmazu topeniště volně leželo několik kamenů. Nebyly tu žádné hrdky přepálené zeminy ani jiné stopy, které by bylo možno považovat za doklady zřícené kupole.

Před popisem horizontální situace podlahy, k níž se okraj topeniště pojil, nahlédneme do vertikální stratigrafie pod jeho jílovým výmazem. Přepálení směrem dolů sláblo a několik centimetrů od povrchu výmazu tentýž jílu už žádné stopy žáru nevykazoval. Překrýval vrstvu z kamenů o velikosti až 20 cm (112), jejíž rozsah se shodoval s obrysem topeniště. Pod kameny, na dně mísovité prohlubně vytvořené ve starším souvrství, ležela obdobně rozprostřená vrstva černých uhlíků. Jeden z kamenů obložení topeniště byl zasazen do okraje uhlíkaté vrstvy a zatlačil jej dolů. Uhlíky tu tedy spočínuly dříve, absence popela a známek žáru svědčila o tom, že sem byly nasypány. Jejich uložení proto pokládáme za krok budování topeniště, následující po vytvoření mísovité prohlubně. Pečlivost projevená při hotovení topeniště, snaha o zvýšení schopnosti akumulace tepla, poměrně masivní obložení a rozměry mohou být i přes absenci zbytku kupole podnětem k úvaze o odkrytí zbytků pece.

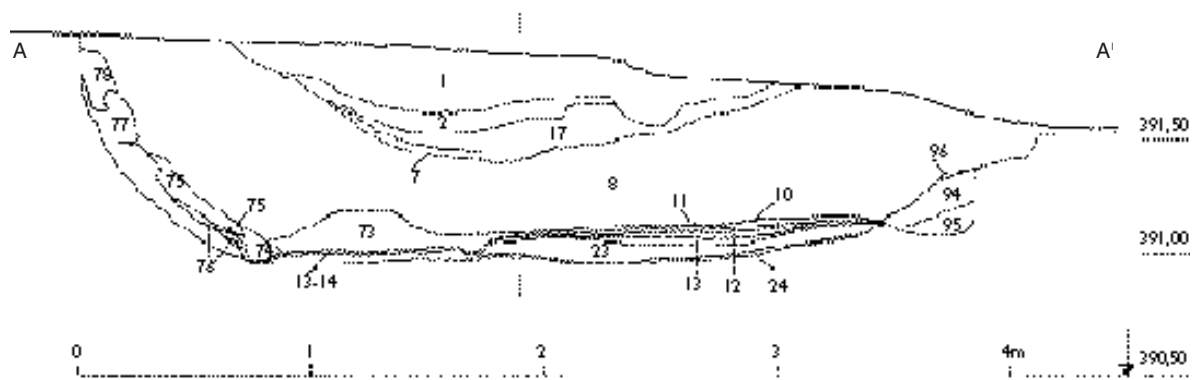
OBR. 8B. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1. PŮDORYS OBJEKTU V ÚROVNI VRSTVY 14 (JIHOVÝCHODNÍ OKRAJ VRSTVY NEBYL S JISTOTOU IDENTIFIKOVÁN). KRÍŽENOU SRAFOU VYZNAČENA PROPALENÁ MIESTA OHNISTÉ, TECKY ZNAZORNUJI POPEL S UHLÍKY. POPIS VRSTEV A DALŠÍ ÚDAJE VIZ ARCHIV AÚ, NZ ČI. 4589/99.

OBR. 8A. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1. PŮDORYS V ÚROVNI VRSTVY 10 A 50. SRAFOVANÉ ÚSEK POŠKOZENÝ ORBOU.

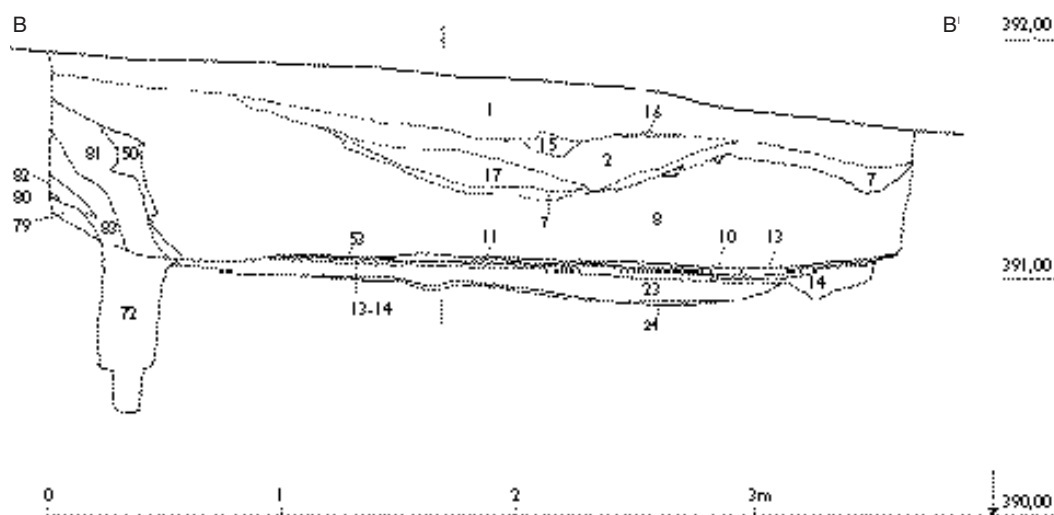

OBR. 9B. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1. PŮDORYS OBJEKTU PO ZACÍSTĚNÍ NA PODLOŽÍ, VYZNAČENÝ LÍNIE VYBRANÝCH REZŮ.

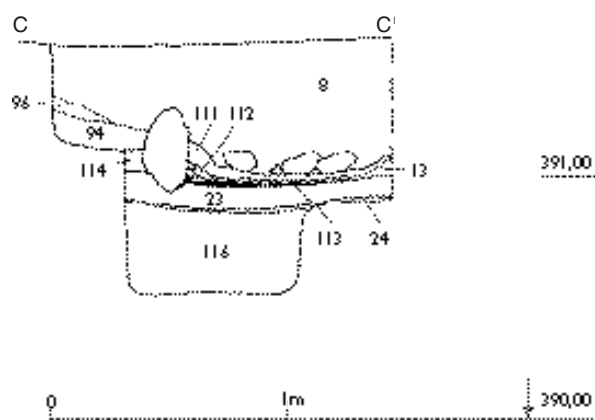
OBR. 9A. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1. PŮDORYS V ÚROVNI VRSTVY 24.

OBR. 10A. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1: PROFIL S-JV POHLEDU OD V.

OBR. 10B. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1: PROFIL V-Z V POHLEDU OD J.

OBR. 10C. BRATRONICE 1997, OBJEKT 1: ŘEZ PEČÍ A JÁMOU V PODLAZE V POHLEDU OD Z (POPIS VRSTEV A PODROBNĚJŠÍ ÚDAJE VIZ ARCHIV AÚ, NZ CJ. 4589/99).

Západní část přepáleného výmazu topeniště a jeho okraj byly pokryty šedým popelem, který vybíhal i k západu, na povrch nejvyšší podlahové vrstvy (10). Ta pokrývala nevelkou plochu interiéru objektu v okolí topeniště. Pod touto vrstvou se vzájemně prolínalo několik vrstviček obdobného plošného rozsahu, mezi nimiž nebylo možné vysledovat následnost. Vznik vrstev 10–12 spojujeme i vzhledem k jejich znečištění popelem a k prostorovým souvislostem s provozem topeniště.

Pod tímto nejmladším podlahovým souvrstvím (10–12) a v jižní a západní části objektu pod zásypem (8) objektu ležela vrstva (13) pokrývající téměř celé dno. Prohlubeň vytvořená při zřizování topeniště v severovýchodním koutu objektu tuto vrstvu porušila. Pod východní stěnou objektu hraniči-

la vrstva 13 s malým schůdkem vysekaným do podloží, který vyšší vrstva (10) již překrývala. Severní okraj vrstvy 13 přibližně odpovídal okraji interiéru. V jižní části objektu tato podlahová vrstva ztrácela na výraznosti a v jihovýchodním sektoru se jí vůbec nepodařilo identifikovat. Její hranici jsme zachytili v jihozápadním koutu objektu. Ostře se rýsovala při západní stěně objektu, kde se spojovala s výplní kúlové jámy umístěné pod středem stěny (72). Výše zmíněný problém, ke kterému se ještě vrátíme, představuje skutečnost, že západní okraj vrstvy 13 odpovídá líci bloku sesuté zeminy. Ústí boční jámy (72) však sesutý blok zeminy překrýval.

Přibližně ve středu západní poloviny objektu byly ve vrstvě 13, v místech nepřekrytých mladšími podlahovými vrstvami, stopy jednoduchého ohniště. Do červena propálenou skvrnu pokrýval popel a přepálené uhlíky. Jejich dochování otevírá otázku souběžného fungování tohoto ohniště a výše popsaného topeniště, které patřilo k nejmladší fázi využití objektu, mohlo však také starší situaci doplnit. Ohniště roztápěné na povrchu vrstvy 13 však je jediným dokladem vyhřívání, odkrytým v horizontu příslušné etapy vývoje objektu. Poloha tohoto ohniště je podstatná ve srovnání se situací odkrytou v nižším horizontu (14). Z povrchu vrstvy 13 vyčnívaly přibližně ve středu objektu dva kameny. V průběhu odebírání vrstvy 13 se v tomto místě objevily obrysy kúlové jamky, obklopené popelem s uhlíky. Ve stejné úrovni se objevilo ústí kúlové jámy pod středem východní stěny objektu. Zeminu pod úrovní ústí obou jamek, na povrchu vrstvy 13 neznatelných, ležících v místě dříve pokrytém vrstvou 10, označujeme pomocně jako vrstvu 14. Svými vlastnostmi se však od vrstvy 13 nijak nelišila.

Při sloučení obou horizontů (13 a 14) by vynikla linie tří kúlových jam, procházející ve východozápadní ose objektu, a ohniště mezi dvěma z nich. Takovému výkladu nasvědčuje i fakt, že kúlová jáma při západní stěně (72) byla v době sesunutí bloku již nesporně zasypaná a že obě východnější jámy byly v době ukládání nejvyšší podlahové vrstvy (10) také nefunkční. Dalším argumentem pro spojení obou úrovní do jediné vrstvy 13–14 je vyčnívání kamenů (vrstva 13) vložených do středové kúlové jamky, jejíž obrys vystoupil teprve v horizontu 14. Popsané vztahy vedou k názoru, že dělení na dvě vrstvy (13 a 14), je umělé. Zdá se, že odlišná úroveň propálené plochy ve vrstvě 13 a ústí kúlových jam ve vrstvě 14 je důsledkem znečištění části podlahy objektu. Okraj horizontu 13–14 v jihovýchodní části objektu se nepodařilo s jistotou určit.

Po odebrání úrovně 14 byl odhalen povrch mocné vrstvy přemístěného podloží (23). Její antropogenní původ se projevoval málo četnými nepatrnými uhlíky. Tato vrstva pokrývala většinu plochy interiéru objektu. V jihovýchodní části objektu se v důsledku ztenčení a postupného vyznění nepodařilo okraj této vyrovnávací vrstvy identifikovat. Vrstva 23 byla narušena dvěma už zmíněnými kúlovými jamami ve východozápadní ose objektu, ke třetí, ležící pod středem východní stěny, navázka (23) nedosáhla. Žár ohniště, jehož povrch spočíval v úrovni vrstvy 13, se v navázce projevil červeným zabarvením. Ve středu objektu se objevila další, mělká kúlová jáma. V této vrstvě (23) byla patrná také kúlová jamka přibližně pod středem severní stěny objektu, její skutečný rozměr však vynikl až později, v nejnižší podlahové vrstvě (24). Nejsme si proto jisti, zda tato kúlová jáma vznikla až po uložení vrstvy 23 nebo zda je třeba vázat ji s vrstvou 24 a soudit, že ve vyšší vrstvě (23) se projevila jen v důsledku usedání výplně. Další možnost představuje spojení této jámy s horizontem 13–14, který k ní nedosahoval a případný vzájemný vztah nám proto uniká.

Odstraněním vyrovnávací vrstvy 23 byla obnažena úroveň nejnižší, na podloží spočívající podlahové vrstvy (24), soustředěné do severovýchodní části objektu. Její jižní okraj přiléhá k ohništi, jehož propálená plocha byla pokryta uhlíky a popelem, rozneseným v omezené míře dál k jihozápadu. Popel od ohniště překrýval a vyplňoval mělkou jamku v jižní části objektu. V severovýchodním koutu objektu vrstva 24 překrývala výplň jámy obdélného půdorysu (1,05 x 0,85 m), zahloubené přibližně 0,35 m pod dno objektu. Výplň jámy tvořilo přemístěné podloží. Účel jámy zůstává neznámý. Názor o zásobní funkci v počáteční funkci objektu neobjasní příčinu jejího zaplnění ještě před uložením nejstarší dokumentované podlahové vrstvy.

Skutečnost, že blok při západní stěně překryl řadu drobných kúlových jamek, považujeme za doklad, že se nejedná o výplň mezi stěnou výkopu a případnou někdejší dřevěnou konstrukcí, jak by mohla naznačovat hranice podlahového souvrství. Otázku, zda téměř svislá stěna bloku není výsledkem druhotné úpravy spočívající v odkopání sesunuté zeminy, umožňuje negativně zodpovědět úroveň ohniště funkčního na povrchu vrstvy 13, zachovaného i s popelem.

Do severozápadní části objektu ústil od severu pravidelný vkop se souběžnými stěnami, vyhloubený do podloží. Jeho severní okraj byl vyznačen protilehlými kúlovými jamami a příčnými horizontálními zahloubenými prvky. Situaci pokládáme za vstupní šíjí se zbytky kúlové konstrukce nad předsunutým vchodem. Kúlové jámy při východním boku šíje byly překryty vrstvou (96), kterou spojujeme se starší fází zaplňování nefunkčního objektu. Obrysy kúlových jam však byly patrné ve vrstvě (101), která pokryla zbytky horizontální, patrně prahové partie, zahloubené do podloží.

Při výzkumu objektu 1 se nepodařilo shromáždit podklady pro průkaznou rekonstrukci zaniklé stavby. Kúlové jámy odkryté v koutech objektu, tvořící v některé nebo ve všech fázích vývoje objektu součást nosné konstrukce, nedokážeme přiřadit k jednotlivým podlahovým fázím. Zřejmá je jejich souvislost se stopami horizontálních prvků konstrukce. Řady drobných kúlových jamek pokládáme vzhledem k souběhu jedné z nich s lůžkem pro horizontální stavební prvek za svědectví doplňkového konstrukčního zařízení. Odkrytá stratigrafie dovoluje rozdělit vývoj interiéru budovy do tří základních etap užívání.

Před zahájením nejstarší z nich došlo k zaplnění jámy v severovýchodním koutu objektu, jejíž účel tak zůstává neznámý. Vlastní fáze je reprezentována podlahovou vrstvou s ohništěm situovaným v jihovýchodní části objektu, v koutu protilehlém vůči vstupu. K této etapě snad vzhledem k absenci jiných stop po konstrukci střechy můžeme vztahovat rohové kúlové jámy a stopy po horizontálních prvcích pod jižní a snad i pod východní stěnou. Nejstarší podlahová vrstva byla posléze překryta vyrovnávací navázkou podložní spraše, která vyplnila celé dno objektu a zvýšila jeho úroveň o několik centimetrů. Nedosáhla k rohovým kúlovým jamám ani k místu vodorovně uložených stavebních prvků.

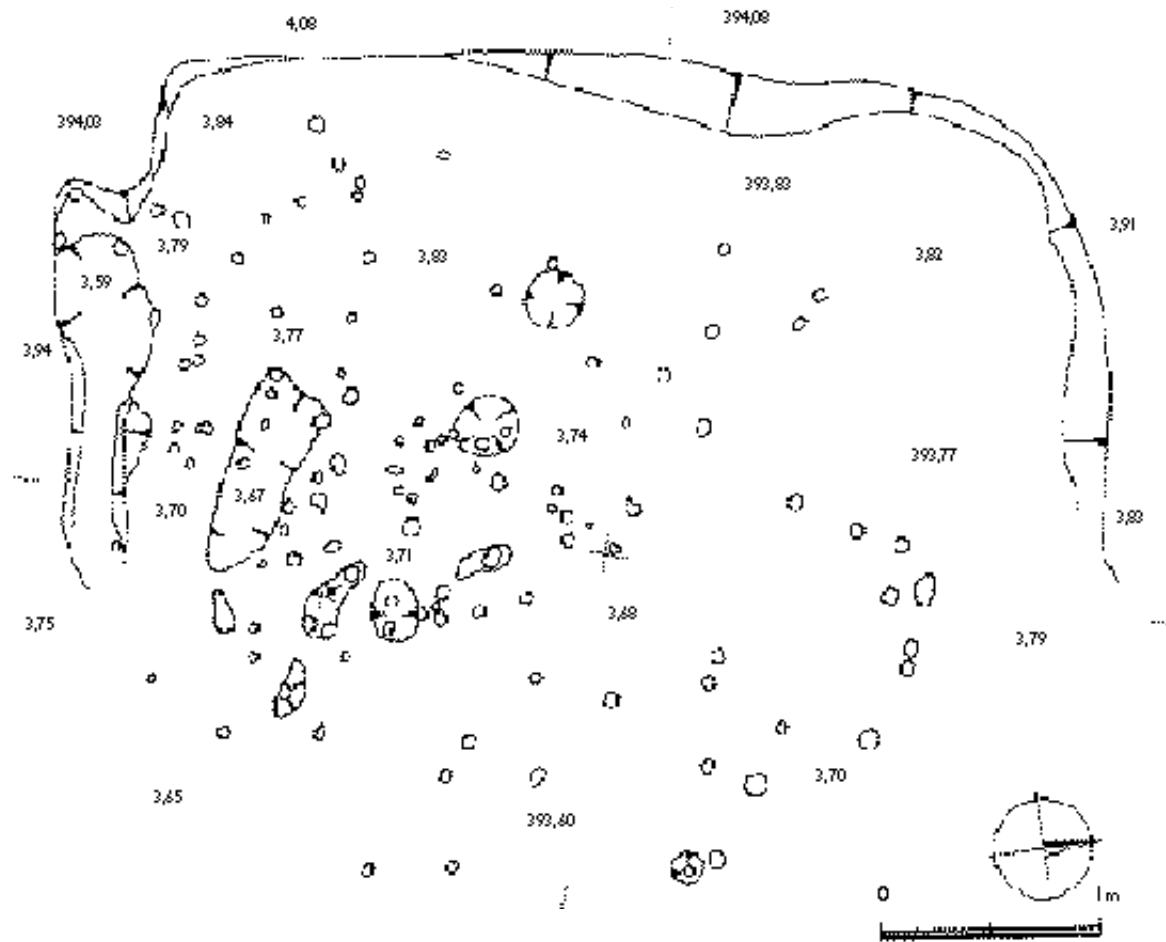
Navázka byla pokryta podlahovou vrstvou, kterou jsme pracovníčně dělili na dva horizonty. S kúly ve středu a při východní stěně objektu lze patrně spojovat i kúl při západní stěně. Takto rekonstruovaná linie prochází přibližně osou objektu ve směru V–Z. Ohniště, které klademe i z důvodu absence jiných stop ohně v příslušných horizontech k této etapě funkce objektu, bychom v případě správnosti takové rekonstrukce našli mezi dvěma kúlovými jamami. Ty by potom nebylo nutné spojovat s konstrukcí střechy a bylo by třeba vážít též varianty využití ohně. Dispozice, jejíž stopy trojice kúlových jam v ose objektu představuje, byla přechodná.

Před uložením nejmladšího podlahového souvrství byly všechny tři kúlové jámy již zasypany. V severovýchodním koutu objektu bylo zřízeno topeniště značně složitější než byla obě výše zmíněná ohniště. Existence topeniště, jehož funkce mohla být souběžná s mladší fází užívání mladšího z obou uvedených ohnišť, opět dovoluje i přes nejasnosti spojené s hledáním souvislosti rohových kúlových jam a podlahových vrstev předpokládat zastřešení objektu. Pozornost se proto znovu soustředí na rohové kúlové jámy: vzhledem k absenci jiných stop střešní konstrukce předpokládáme, že své funkce od doby vzniku objektu nepozbyly. Nárůst nejmladších podlahových vrstev a jejich lokalizace dokládá intenzivní využití nejbližšího okolí topeniště.

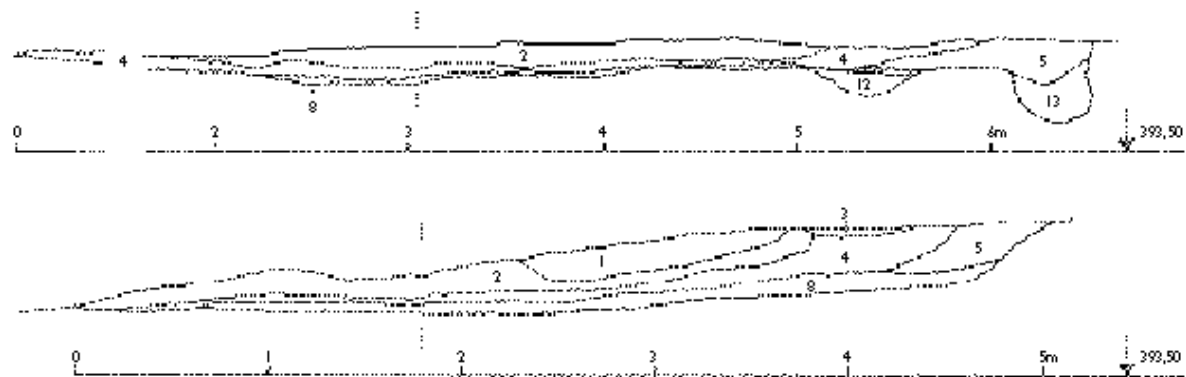
Objekt byl v době své funkce přístupný mělce zahloubenou šíjí od severu. Roli tu mohl hrát nižší rozdíl nivelet povrchu okolního terénu a dna objektu, když jeho nejnižší položený okraj, severovýchodní roh, mohl být vyhrazen svodu dešťové vody. Absence podlahových vrstev ve žlábků pod západní polovinou severní stěny naznačuje, že v tomto frekventovaném místě nikdo nešlapal přímo po zemi. O zastřešení vstupu svědčí kúlové jámy po stranách jeho vyústění. Příkladně některé z nich byly zasypany před uložením jedné z vrstev, které tvoří součást bloku zeminy přiléhající k severní stěně interiéru objektu a které spojujeme se zánikem stavení.

Ve stejné době patrně vznikly i bloky zeminy při západní a jižní stěně objektu. Výklad o jejich náhlém sesunutí se střetává s problematikou shody jejich stěn s okrajem podlahových vrstev objektu. Bloky zeminy přitom překryly řady drobných kúlových jamek při západní a jižní stěně, v místech, kam nedosahovaly podlahové vrstvy. Vzhledem k absenci obdobných jamek při východní a severní stěně je lze spojovat s konstrukcí zabezpečující ohroženější, proti sklonu terénu situované stěny objektu. Sesutá zemina překryla dutinu severovýchodní rohové kúlové jámy, zbývající rohové jámy byly touto zeminou vyplněny. Již předtím tedy byly vyjmuty veškeré stavební prvky. Na povrchu zásypu byly po zaplnění deprese v mladší etapě života sídliště zřízeny lehké konstrukce, po kterých zbyly nečetné kúlové jamky.

Sejmutím ornice na poli sousedícím s ohroženou plochou, v místě, které se po orbě vyznačovalo tmavou barvou, jsme odkryli povrch dochované výplně přibližně čtvercového objektu o rozměru min.

OBR. 11A. BRATRONICE 1997, OBJEKT 10. PŮDORYS PO ZACÍSTĚNÍ NA PODLOŽÍ S VYZNAČENÍM LINIÍ ŘEZŮ.

OBR. 11B. BRATRONICE 1997, OBJEKT 10. NAHOŘE: PROFIL ŘEZ U S-J V POHLEDU OD Z; DOLE: PROFIL ŘEZU V-Z V POHLEDU OD S (POPIS VRSTEV A PODROBNĚJŠÍ ÚDAJE VIZ ARCHIV AÚ, NZ ČJ. 4589/99).

5 x 5 m (označen číslem 10). V úrovni ornice byl patrný výběžek, směřující z východní části severního okraje k severu. S nejvyšší vrstvou výplně objektu (vrstva č. 1) zmizely veškeré stopy výběžku, v podloží byly na jeho místě zřetelné stopy orby. Nelze proto určit, zda výběžek býval posledním zbytkem případné vstupní partie nebo důsledkem obdělávání pole. Orba narušila také dva okraje objektu, můžeme proto počítat jen se zjištěnými rozměry.

Při snímání jednotlivých vrstev výplně objektu (podrobněji viz *archiv AÚ*, NZ čj. 4589/99) byla v jeho severní části obnažena vrstva drobných kamenů (vrstva 3). Překrývala další vrstvy výplně, proto ji považujeme za navážku zřízenou za účelem vyrovnání terénu po zániku funkce objektu. Odstraně-

ním dalších vrstev výplně jsme dospěli ke dnu objektu, rozrušenému četnými kúlovými jamkami. Dno interiéru leželo 25–30 cm od dochovaného povrchu podloží, neznáme však rozdíl mezi úrovní středověkého a dnešního povrchu terénu v tomto svažitém místě, značně postiženém orbou. Nebyly tu rozpoznány vrstvy, které by bylo možné považovat za podlahovou úroveň. Při jižním okraji objektu bylo na jeho dně odhaleno liniové zahloubení, sahající kolem 20 cm pod dno interiéru objektu. Jeho vnitřní strany byly lemovány kúlovými jamkami. Tento detail lze pokládat za doklad nadzemní konstrukce, jeho výskyt jen při jedné straně objektu nedovoluje úvahy o celkovém řešení. Funkci celého objektu neznáme, s ohledem na absenci stop ohniště patrně můžeme vyloučit obytný účel.

Z objektu 10 bylo vyzdviženo 752 keramických zlomků, z kovových předmětů je třeba uvést dvě železné přezky a dvě bronzové záušnice. Průměr jedné z nich činil 29,5/28 mm, délka jejího drátu je obdobná délce drátu druhé, pokřivené.

2.3. Při výzkumu v Bratronicích v roce 1997 bylo ze stratifikovaných situací shromážděno přibližně 2410 keramických zlomků.⁶ Zastoupení tvarů nádob odpovídá výsledkům Z. Smetánky (1973, 473–475). Zbytky zpravidla dobře vypálených nádob tenkostěnných i silnostěnných, hotovených z hrubšího materiálu, svědčí o obtáčení na kruhu, jehož deska byla opatřena podsýpkou. Jemný přetah běžové barvy je vyhrazen tenkostěnným tvarům. V rekonstruovatelném keramickém inventáři ze středověku vystupují především fragmenty bezuchého hrnce. Nečetné jsou fragmenty zásobnic, které se kromě silné stěny vyznačují příměsí tuhy v keramické hmotě. Jedním zlomkem a jednou celou nádobou s ústím ve tvaru čtyřlístu je zastoupena lahev, ojediněle se vyskytl kahánek. Několika zlomky je doloženo užívání zvonovitých misek/pokliček, otvor ve stěně jedné z nich ji dovoluje funkčně zařadit za lomítko. Výzdoba vnitřní stěny vlnicí u některých nejednoznačně určitelných okrajových fragmentů dovoluje soudit na další kusy tohoto tvaru. Z množství okrajů tvoří výraznou část tzv. klasicky zduřelá a jednoduchá profilace, šikmé či svislé seřiznutí bývalo upraveno prožlabením (srov. Smetánka 1973, 475–477). Plastická výzdoba je podobně jako u souboru hodnoceného Z. Smetánkou (1973, 480–481) téměř ve všech případech rytá, s výjimkou vývalků na ojedinělých kusech keramiky mladšího středověku. Sestává z motivů šroubovice a jednoduché vlnice, které mohou být vzájemně kombinovány. Ojediněle se vyskytují linie vrypů a vseků. Na několika dnech byly registrovány značky.

Soubor keramiky lze podle technologie a materiálu rozdělit nejméně do pěti skupin (I+II; III; IV; V; VI). Při aplikaci kritérií užívaných pro pražskou sekvenci jich získáme sedm (Ia; Ib; II; III–VI):⁷

I) Převažující složkou souboru jsou zlomky tenkostěnných nádob, kterým materiálem a technologií odpovídají okraje s tzv. zduřelou profilací a s okraji jednoduše rozevřenými, seřiznutými, případně členěnými vývalkem, i další, méně výrazné tvary. Na rozdíl od Z. Smetánky (1973, 469), který dospěl k obdobným výsledkům (v rámci odlišného třídění), můžeme dnes v důsledku pokroku v zpracování pražské keramické sekvence (Čiháková 1984; Hrdlička 1993; Hrdlička 1997) při členění tzv. zduřelých okrajů z Bratronic rozlišovat dvě podskupiny:

– Ia: okraj archaicky zduřelý – z lokality byly identifikovány čtyři okraje této skupiny (tj. 0,2 % z celého souboru). Dva z nich pocházejí z výplně objektu 1 (vrstvy 1 a 17), dva z výplně objektu 10 (vrstvy 5 a 13). Lze předpokládat, že k této skupině náleží i další, chronologicky méně výrazné fragmenty těl nádob, které se nepodařilo vyčlenit.

– Ib: okraj klasicky zduřelý – je vůdčím, chronologicky určujícím typem v souboru keramiky řazené do této skupiny. Jednotlivé kusy pocházejí z tenkostěnných hrnců z jemného materiálu, tvrdě vypáleného do šedých a běžových odstínů. Vnější strana bývá zbarvena do řady odstínů od bílošedého přes okrový nádech až k šedočernému. Také podle obsahu slídy či písčitého ostřiva, stejně jako podle míry hrubosti vesměs hlazeného povrchu apod. by bylo možno tuto skupinu dělit, vzhledem k plynulosti přechodu však takové hranice nestanovíme. Pískem ostřené nádoby zpravidla bývají méně kvalitně vypálené, mívají drsnější povrch a silnější stěny. Často jsou patrné rýžky po zpracování na rychleji

⁶ Další 222 zlomků bylo v roce 1997 sesbíráno po orbě na poli sousedícím s ohroženou plochou, v okolí objektu 10 (viz obr. 18 dole). Z vrstvy 2 téhož objektu pochází zlomek (patrně preжу), který považujeme za druhotnou příměs zanesenou při orbě.

⁷ Třídění skupin Ia, Ib a II bylo provedeno pod laskavým dohledem L. Hrdličky.

rotujícím kruhu, nečetné stopy podsýpky na dnech jsou nevýrazné. Podhrdlí na fragmentech okrajů je zdobeno nejčastěji svazky rýh, patrně pozůstatkem šroubovice, které člení i početné zlomky těl zhotovených ze stejného materiálu. Méně časté, přesto četné jsou jednoduché a vícenásobné ryté vlnice. Jednoduchá vlnice se vyskytuje též v kombinaci s rytými liniemi. Ojediněle se setkáváme s vrypy. Rozevřené i prohnuté zduřelé okraje mívají protažené hrany, bývají ukončeny seříznutou, často prožlabenou ploškou. Do této skupiny řadíme i okraje, které nelze označovat jako zduřelé, jejich materiál a výrobní technologie jsou však totožné. Jedná se především o jednoduše rozevřené i mírně prohnuté okraje, šikmo i svisle seříznuté, zpravidla s vývalkem na horní nebo na spodní hraně seříznutí. Vývalek někdy vytváří dojem ovalení či náznak vytažení vzhůru.

Fragmenty, které dovolují rozpoznat původní tvar nádoby, svědčí o dominantním postavení hrnců v keramickém inventáři. Ze shodného materiálu byly vyráběny též větší, zásobnicové tvary se vzhůru vytaženými okraji, doložené mj. jedním okrajem (1/8). Málo četné zvonovité misky/pokličky někdy na vnitřní straně ústí krásně jednoduchá vlnice. Ojediněle jsme zaznamenali zlomek kahanů (1/8). Kvalita fragmentu okraje lahve z jemně plavené hlíny, tvrdě vypálené do béžové barvy (1/8), kontrastuje s úrovní těžkopádného, z hrubšího materiálu zhotoveného nepodarku s ústím ve tvaru čtyřlístu a zborcenou spodní partií (1/1). Plece této nepříliš kvalitně vypálené nádoby nenesou rytou výzdobu, jejich členění připomíná pokus o vývalky. Do skupiny Ib řadíme přibližně 98 % středověkého keramického materiálu získaného při výzkumu v roce 1997. Není vyloučeno, že některé započítané kusy náležejí do jiné skupiny (Ia, II, V), případná razantní korekce by ale dosavadní odhad mohla snížit nanejvýš o desetiny či jednotky procent.

II) Do druhé skupiny řadíme šest zlomků, které odpovídají kritériím pro označení „nová keramická třída“, užívanému dnes v členění pražské sekvence (*Čiháková – Hrdlička 1990*, 414–415). Vyznačují se písčitou příměsí v hlíně a hrubším povrchem, opatřeným slabým přetahem. Zlomky pocházejí ze zásepových partií objektů 1 (vrstvy 8 a 101) a 10 (vrstvy 2 a 4), jeden byl nalezen v podlahové vrstvě objektu 1 (24). Lze předpokládat, že do této skupiny patří i některé další zlomky, které se nám nepodařilo identifikovat a zařadili jsme je do skupiny Ib. Eventuální korekce by však výrazně nezměnily zastoupení této skupiny v hodnoceném souboru, které přibližně stanovíme na 0,3 %.

III) Třetí skupinu tvoří zlomky silnostěnných masivních nádob zhotovených z hlíny se silnou příměsí tuhy, bez hrubého ostříva. Jedná se o šest fragmentů těl bez výzdoby, tedy 0,3 % z celkového počtu střepů získaných v Bratronicích roku 1997. Pocházejí z výplně objektu 1 (vrstvy 1, 8, 50) a objektu 5 (vrstva 4). Nevyskytly se v objektu 10.

IV) Fragmenty nádob z jemně plavené, velmi jemným ostřivem opatřené světlé hlíny, vypálené do žluté či béžové barvy, se na zkoumané ploše vyskytly čtyři. Jednoduchý rozevřený okraj tenkostěnné nádoby, zdobený červenými linkami, vydala výplň objektu 5. Fragment těla o síle 2 mm, členěného vývalky, pochází z výplně objektu 1 (vrstva 7). Vzhůru vytažený okraj ze světlého jemného materiálu byl nalezen v nejstarším horizontu výplně objektu 1 (vrstva 96), další zlomek těla byl vyzdvižen z objektu 6 (vrstva 1). Tato skupina se podílí na souboru z Bratronic (1997) 0,2 %.

V) K vrcholně středověkému zboží řadíme kromě několika nevýrazných, více či méně nejistě určitelných zlomků z výplně objektu 1 (vrstvy 7, 8, 17) především fragment ucha a střep z těla s vývalky z téhož objektu (vrstva 1). Z vrstvy 101 v objektu 1 dále pochází ojedinělý vzhůru vytažený okraj. Zboží bývá charakterizováno méně kvalitním, přesto tvrdým výpalem, šedou barvou, drsnějším povrchem a silnějším střepem, který je ostřen křemičitým pískem. Není vyloučeno, že do této skupiny náleží i několik dalších, přesněji neurčitelných fragmentů, které jsme začlenili do skupiny Ib. Přes možnost korekcí pokládáme za směrodatný odhad, podle kterého tato skupina zahrnuje 0,3–0,6 % z keramického materiálu shromážděného v Bratronicích roku 1997.

VI) Keramika cihlové barvy se vyznačuje hrubostí střepu a drsným povrchem, působenými přítomností zrnka písku, a absencí výzdoby. Dva získané zlomky okraje nádob pocházejí z rozevřených, vodorovně seříznutých ústí. Všech čtrnáct zjištěných fragmentů tohoto charakteru se vyskytovalo ve výplni objektu 10 (vrstvy 1, 2, 3, především 4 a 5) a představují 0,6 % z celkového počtu bratronicích střepů.

O omezeném významu dělení střepů podle jednotlivých zásepových vrstev svědčí výskyt střepů z misky zdobené vlnicí ve vrstvách 1 a 3 v objektu 10. Ještě výraznější důvod poskytují fragmenty z jedné misky v podlahové vrstvě 13 a v součásti zásepů, vrstvě 73, v objektu 1. Registrujeme tu přitom snadno identifikovatelné jedince a je zřejmé, že u homogenní většiny fragmentů těl hrnců lze předpokládat obdobnou situaci. Větší smysl přičítáme rozdělení obsahu vrstev podlažních a zásepových, které lze aplikovat u objektu 1. Podlahové vrstvy považujeme za uzavřené nálezové prostředí,

určující pro datování funkce objektu (viz *Hrdlička 1993*, 95). Z objektu 1 bylo získáno celkem 1529 keramických zlomků a 1 nádoba. Nárůst vrstev rozlišených v objektu lze po odečtení vrstev spojených s následným využitím polohy zaniklého objektu (vrstvy 1, 2, 7, 15–17) rozdělit do čtyř hlavních fází: 1) vznik podlahových vrstev a situací spojených s vytápěním během užívání objektu, 2) vznik bloků zeminy při stěnách objektu, 3) vyplnění nefunkčního objektu, jehož stěny již zakrývaly bloky zeminy, 4) druhotné využití místa zaniklého (a zaplněného) objektu.

Z první fáze, tedy z podlahových vrstev, pochází 253 keramických zlomků, tj. 16,5 % ze souboru získaného z celého objektu 1. Z vrstev spojovaných se druhou fází bylo shromážděno 320 zlomků, tj. 21 %. Během třetí fáze došlo k uložení 481 zlomků, tj. 31,5 % z celkového počtu zlomků vyzvižených z objektu. V průběhu druhotného využití polohy zaniklého a zaplněného objektu se zde nahromadilo 475 zlomků (31 %).⁸ V podlahových vrstvách (10–13, 23, 24) nalézáme pouhých pět okrajových fragmentů. Jeden z nich řadíme, aplikujeme-li závěry studia pražské sekvence, k „nové keramické třídě“ (vrstva 24). Další dva pocházejí ze zvonovitých misek/pokliček (13, 23–24). Absence tzv. zduřelých okrajů v úrovních podlahy totiž může být způsobena nízkým podílem okrajových střepů. Pět okrajů je jen zlomek z celkového počtu 253 zdejších kusů, materiálem a technologií náležejících ke skupině Ib. Nejstarší podlahová vrstva (24) vydala záušnici o průměru 41/36 mm a síle drátu 2,5 mm. Z bloků při stěnách objektu, které spojujeme s nejstarší fází zaplňování nefunkčního objektu, nemůžeme však vyloučit jejich uložení v závěrečné fázi funkce objektu, pochází kromě méně citlivých tvarů zlomek vzhůru vytaženého okraje z jemného, světlého materiálu (96). Většina zde nalezených střepů náleží do skupiny Ib, výjimkou je chronologicky méně citlivý fragment tuhové zásobnice (50). Tzv. klasicky zduřelý okraj (Ia) je vůdčím typem v souboru ze situací vzniklých při zaplňování nefunkčního objektu. Vyskytly se zde zlomky misky/pokličky (vrstva 73), jejichž skutečný počet nám jistě uniká. Odtud známe i fragmenty keramiky označované jako „nová keramická třída“ (8, 101), zlomek masivní tuhové nádoby (8) a střepy, které bez jistoty řadíme k vrcholně středověkému zboží (8). Při následné fázi využití místa zasypaného objektu se zde kromě převažujících střepů charakterizovaných tzv. klasicky zduřelým okrajem uložily dva exempláře tzv. archaicky zduřelých okrajů (1, 17), zlomky vrcholně středověkého, šedého zboží (1, 7, 17) a jeden střep ze světlé, jemně plavené hlíny (7). Z téže vrstvy (1) jako nádoba s ústím tvarovaným do čtyřlístu pochází zlomek ucha, rovněž svědčící o oběhu vrcholně středověkého zboží na sídlišti v nejmladší fázi jeho existence.⁹

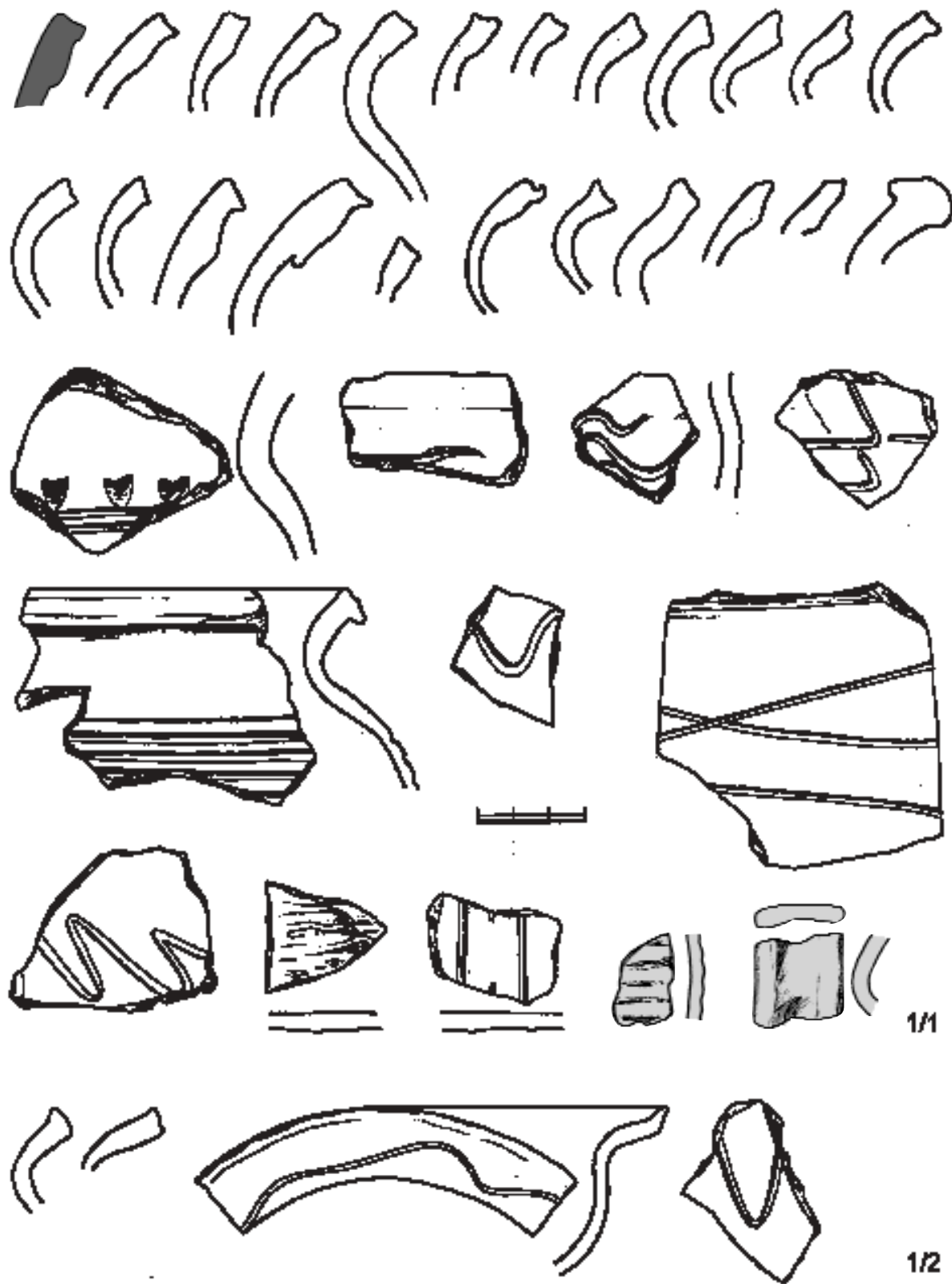
Přítomnost tzv. zduřelých okrajů v zásypu objektů 1 a 10 dovoluje při akceptování konsensu o vývoji pražské keramiky (*Čiháková 1984*; *Hrdlička 1993*, 100–104) hledat počátky osídlení sprašové terasy u dnešních Bratronic v mladší fázi 12. století či na počátku 13. století (srov. *Hrdlička 1993*, 101–103).¹⁰ Předpoklad o nevelkém časovém odstupu mezi opuštěním objektu č. 1 a začátkem jeho zaplňování nás vzhledem k přítomnosti fragmentu světlé keramiky v jedné z nejstarších vrstev zásypu může při hledání doby funkce objektu vést do druhé třetiny 13. století. V podlahových vrstvách objektu 1 se fragmenty keramiky mladšího středověku nevyskytovaly. Za chronologicky určující prvek zde pokládáme zlomky zvonovitých misek/pokliček (viz *Klápště 1998*, 140). Nečetné kusy světlých, červeně malovaných nádob hotovených z jemně plavené hlíny (viz též *Smetánka 1973*, 470–471) naznačují, že v domácnostech obyvatel vsi se v závěrečné fázi její existence uplatnilo i zboží, spojované s prostředím vrcholně středověké transformace.

Tvary charakteristické pro závěr 13. století či ještě mladší období ale v bratronickém souboru scházejí. V nejmladším zjištěném sídlištním horizontu (objekt 1, vrstvy 1–8, 15–17) jsou zlomky keramiky mladšího středověku, které lze řadit do doby kolem po-

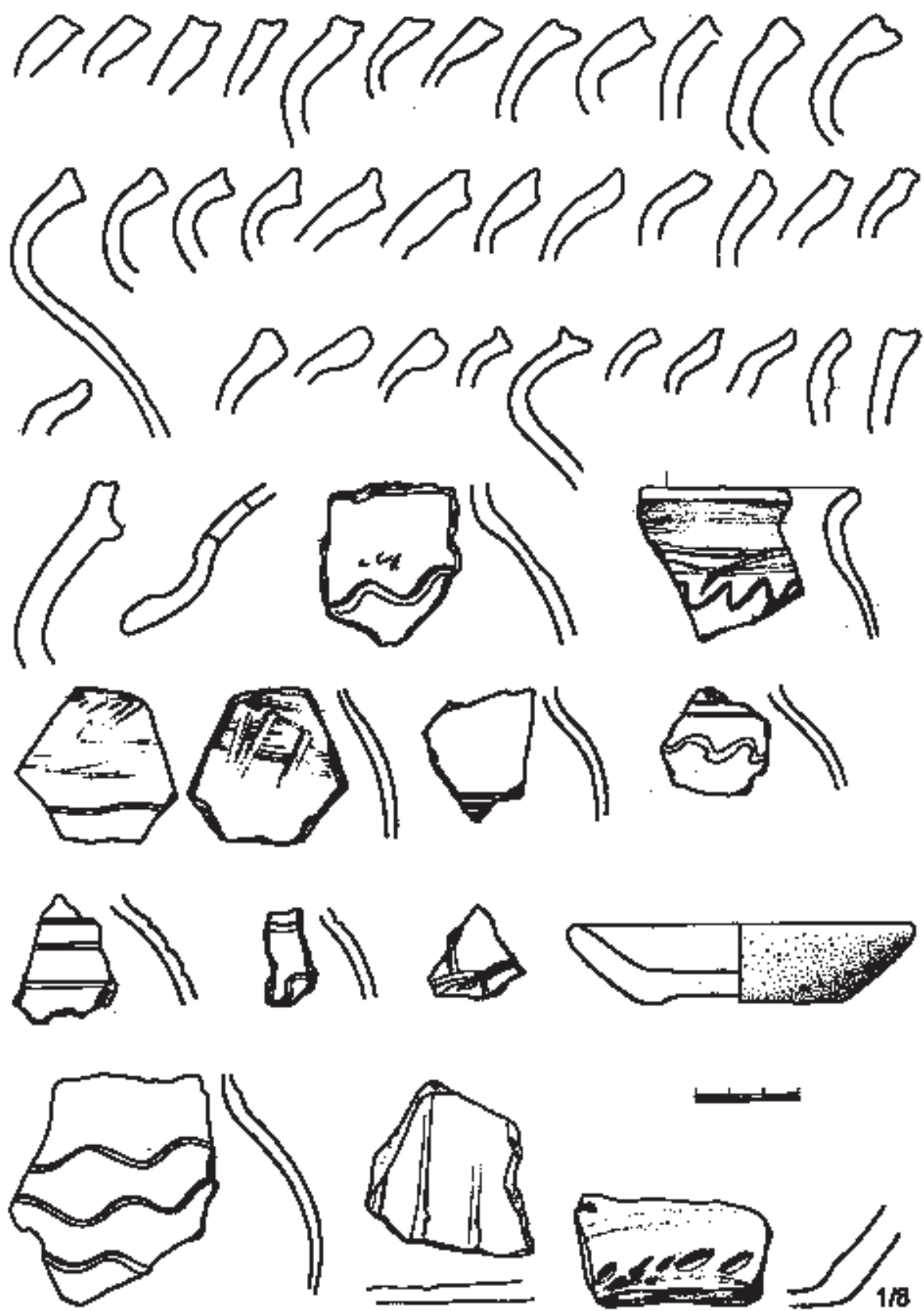
⁸ Střepy ze zásypových vrstev jsou mnohem větší než zlomky ze stratigraficky starších, především podlahových horizontů. Při převedení na váhové jednotky by se numericky vůdčí zastoupení souboru z výplně oproti souborům z nejstarších fází existence objektu několikanásobně zvýraznilo.

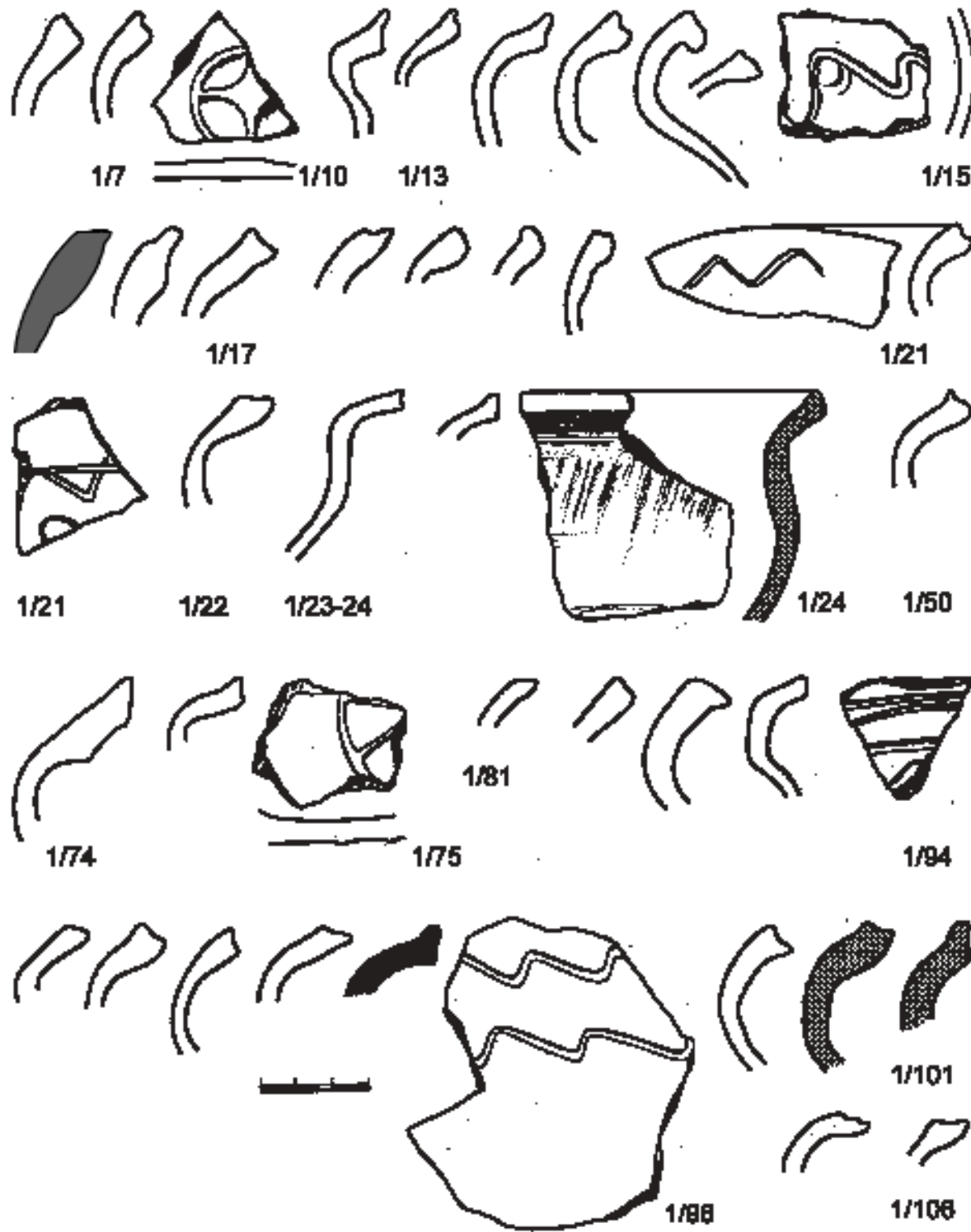
⁹ Několik nečetných drobných kusů přepálené mazanice z výplně objektu ani hrouda s otiskem kuláče ze samého jejího povrchu nemohou posloužit k pokusu o nástin stavební konstrukce.

¹⁰ Výsledky diskuse o časovém řazení úseku pražské sekvence, charakterizovaného výskytem jednotlivých podtypů tzv. zduřelých okrajů (viz *Hrdlička 1997*, 653, pozn. 4), tento závěr patrně příliš neovlivní. Velmi nízká četnost bratronických okrajů, které mohou být označeny jako tzv. archaicky zduřelé, tuto skupinu prozatím nedovoluje považovat za relevantní datovací východisko. Jejich přítomnost, která může indikovat počátky zdejšího osídlení hlouběji ve 12. století, však nelze opomíjet.

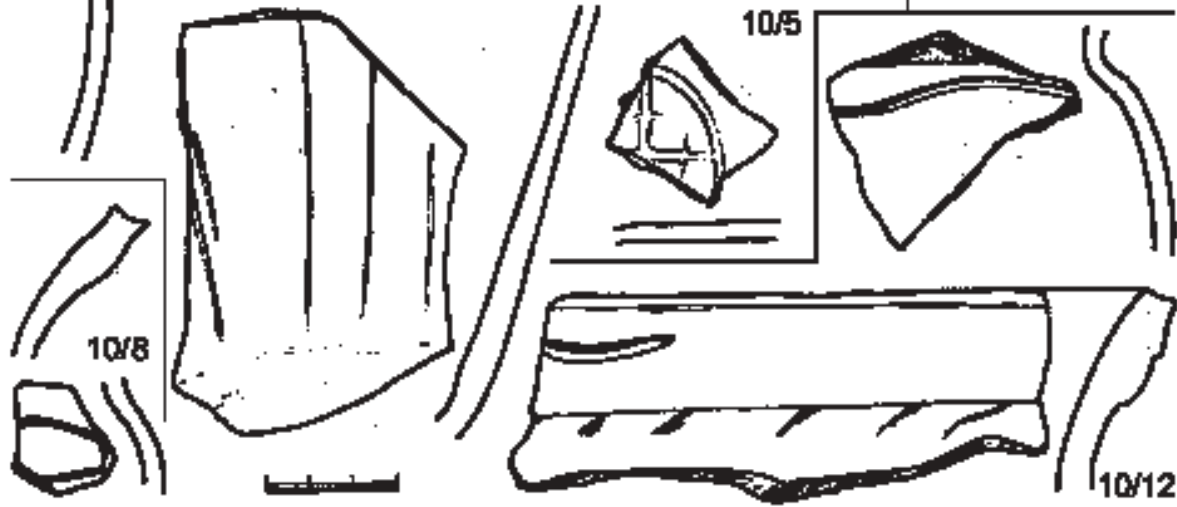
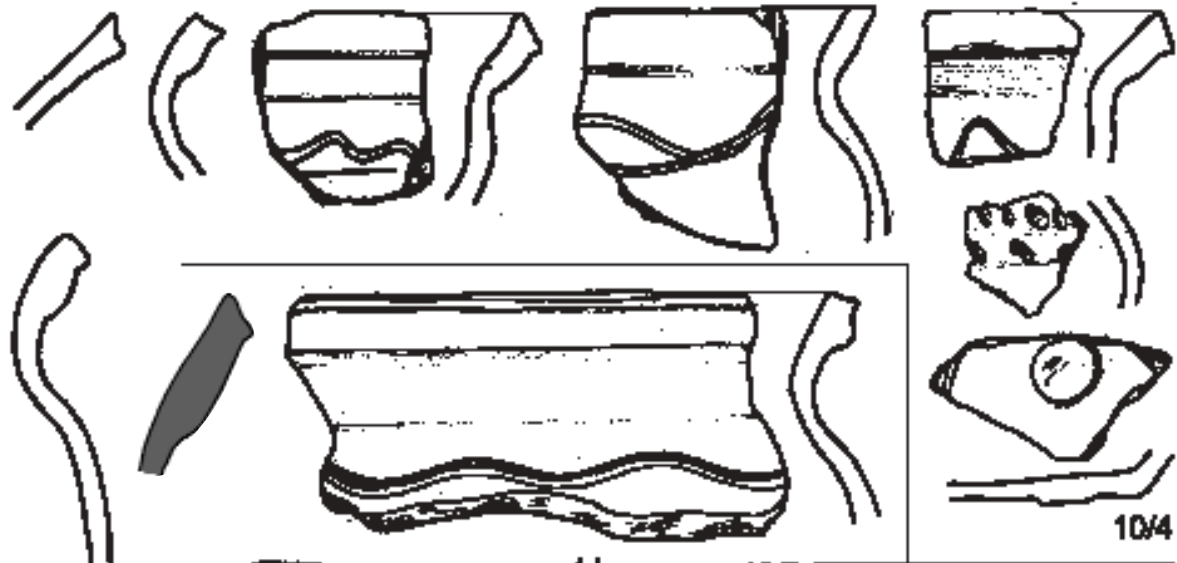
OBR. 12–17. BRATRONICE 1997. VÝBĚR Z NÁLEZŮ S ČÍSLEM PŘÍSLUŠNÉHO OBJEKTU (PŘED LOMÍTKEM) A VRSTVY (ZA LOMÍTKEM). OZNAČENÍ SKUPIN KERAMIKY PODLE ČLENĚNÍ ZDŮVODNĚNÉHO V TEXTU (2.3.).

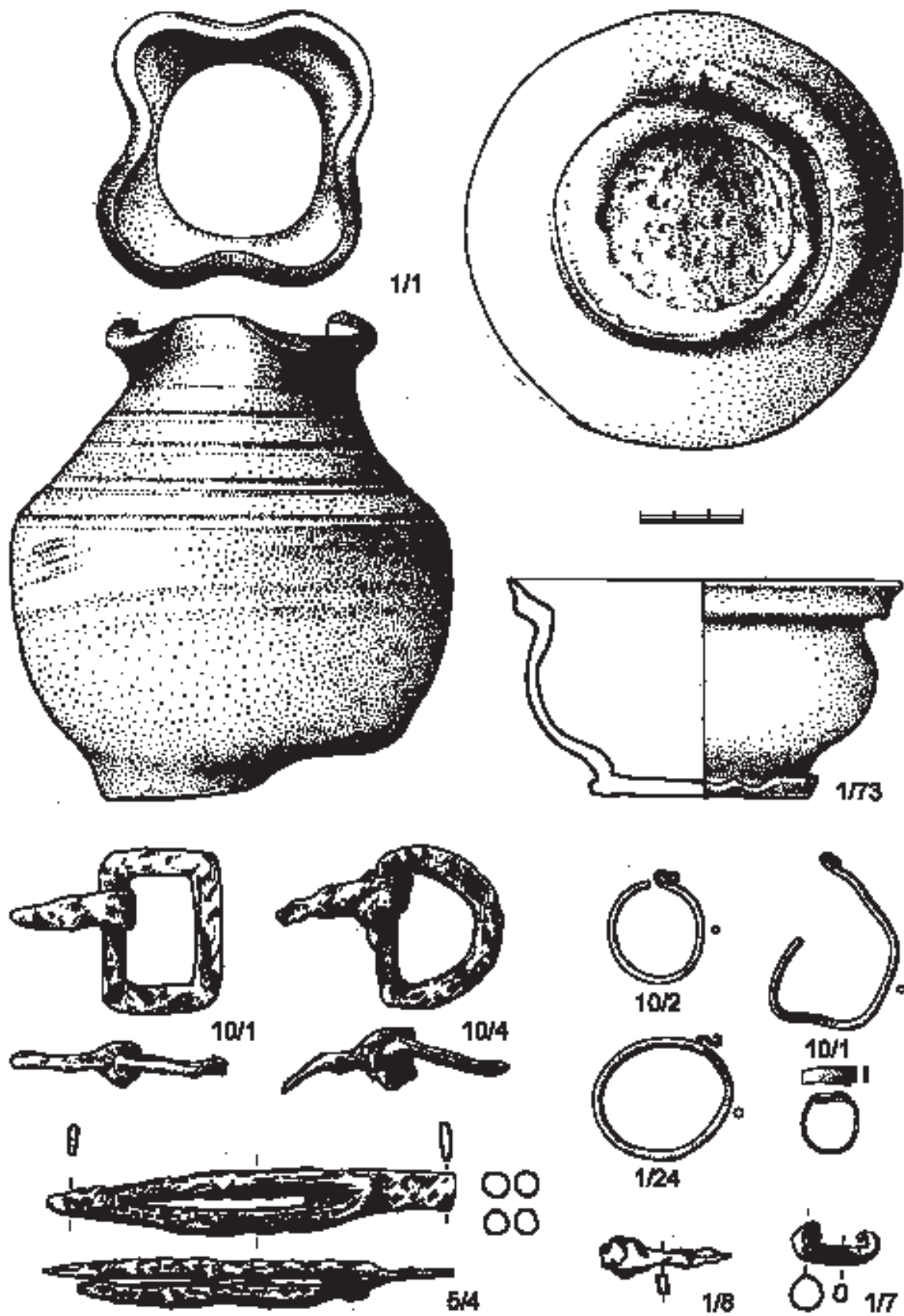

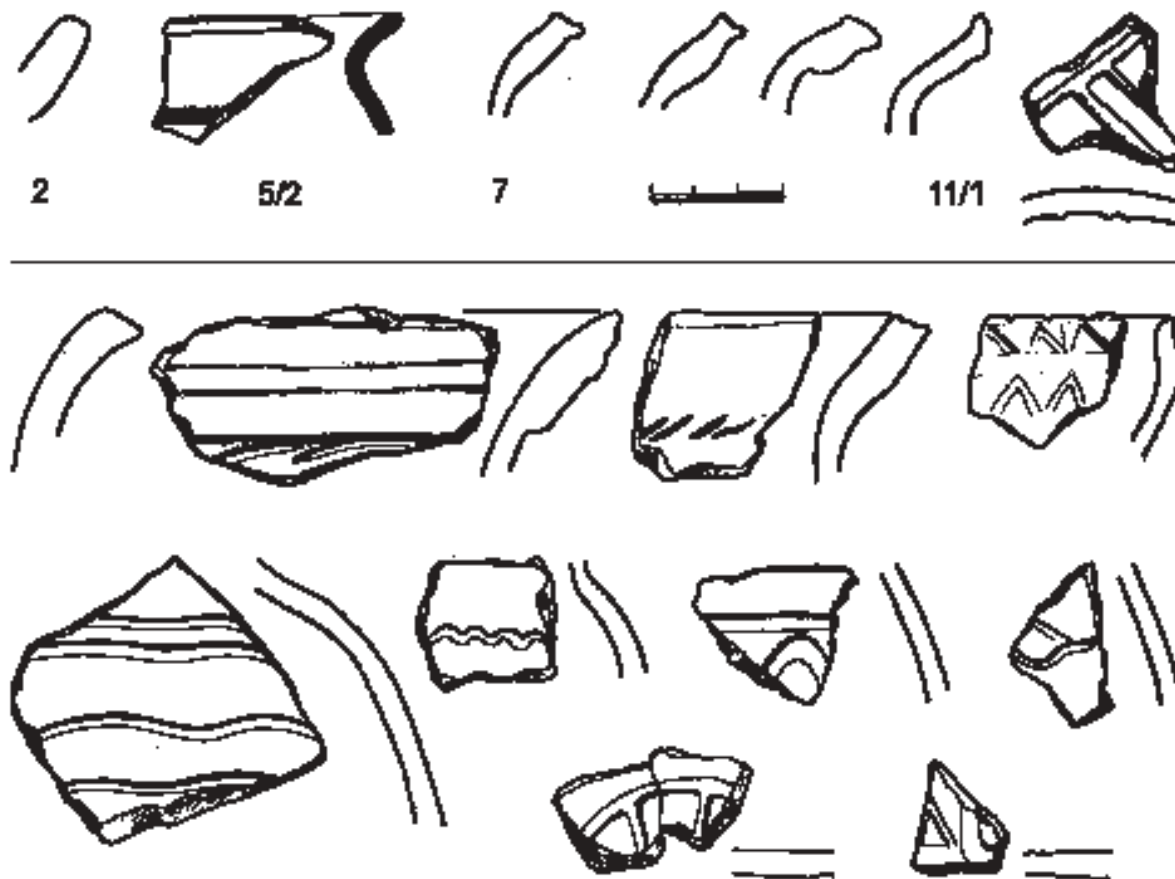

Ia ■ Ib □ II ▨ IV ■ V ■ VI ■

OBR. 18. BRATRONICE 1997. NAHOŘE: VÝBĚR Z KERAMICKÝCH ZLOMKŮ ZÍSKANÝCH Z VÝPLNĚ OBJ. 2, 5, 7, 11. DOLE: VÝBĚR ZE ZLOMKŮ SHROMÁŽDĚNÝCH SBĚREM V OKOLÍ OBJ. 10.

loviny či do druhé půle 13. století, zastoupeny jen sporadicky. Zánik sídliště proto kládeme do doby kolem poloviny či do starší fáze druhé poloviny 13. století. Druhotně uložený keramický materiál v zásypu objektů pokládáme za reprezentativní vzorek nádobí užívaného po dobu života na sídlišti.

Otázkou zůstává, zda změna majetkových poměrů, k níž došlo někdy mezi léty 1233 a polovinou 14. století (viz 2.1.), souvisela s topografickou a strukturální změnou osídlení na dnešním bratronickém katastru. Odůvodněný předpoklad o vzniku falsa hlásícího se do doby vlády Přemysla Otakara I. (*CDB II*, č. 378, s. 422) ve druhé polovině 13. století by pak mohl naznačovat dobu uskutečnění majetkoprávní změny. Tyto otázky však neovlivňují výsledky aplikace poznatků o vývoji pražské keramiky 12. a 13. století, podle nichž můžeme polohu zkoumanou na pozemku cihelny ztotožnit se vsí Bratronice, jejíž existence byla písemně zaznamenána na konci první třetiny 13. století.

3. KŘIVOKLÁT A ZBEČNO

Převažující část souboru keramiky z výplně objektů odkrytých v Bratronicích i souborů z poloh v blízkosti nedalekých, výše uvedených vsí (viz 1.) odpovídají charakteristice zlomků vyzdvižených ze základového vkopu příčného křídla na dolním nádvoří Křivoklátu (viz *Durdík 1978*, 312, obr. 5B). Vůdčím typem v keramickém materiálu, který *T. Durdík (1978, 310)* odůvodněně považuje za druhotně uložený, byl i zde tzv. klasicky zduřelý okraj. Obdobnými technologicko–morfológickými znaky je charakterizován též soubor z objektu 15A (*Durdík 1978*, 312, obr. 5C, D). Zahájení výstavby

příčného křídla předcházela zánik objektu 15 (viz *Durdík 1978*, 312, obr. 5A), z jehož výplně pocházejí „mladé deriváty kalichovitého okraje, které se zde stýkají s ojedinělým zduřelým okrajem“ (*Durdík 1978*, 310). Příčné křídlo patří, pokud můžeme dle doposud publikovaných výsledků archeologického výzkumu soudit, ke starším částem dnes známé zástavby hradu 13. století (viz *Durdík 1978*, 309–310). Nejstarší kamenné stavební prvky dochovaného hradu náležejí románskému období (*Durdík 1978*, 309; *Líbal 1992*; *Durdík 1996*, 71, 73).¹¹

Za nejstarší středověké nálezy keramiky získané při výzkumu hradu Křivoklát označil *T. Durdík* (1978, 306) zlomky zdobené hřebenovou vlnicí, hřebenovými vpichy a kolky (*Durdík 1978*, 306, 313, obr. 6). Kromě vrstvy, z níž tento soubor pochází, byl v téměř prostoru analogický materiál vyzdvižen také z několika jamek (*Durdík 1978*, 306). S hřebenovou výzdobou jsme se v Bratronicích nesešli (srov. též *Smetánka 1973*, 480–481). Při hodnocení souboru zlomků keramiky získaného doposud ze stratifikovaných situací v Bratronicích (přes 3500 ks) jsme dospěli k závěru, že nejstarším svědectvím osídlení lokality jsou okraje tzv. zduřelé profilace. Ani tzv. kalichovité okraje z Bratronic, jejichž existence je písemnými prameny doložena k první třetině 13. století (viz 2.3.), na rozdíl od Křivoklátu neznáme (srov. též *Smetánka 1973*, 477). Z první třetiny 13. století pocházejí také první doklady pobytu českých králů na Křivoklátě. V letech 1222 a 1224 zde Přemysl Otakar I. potvrdil dvě listiny (*CDB II*, č. 241, s. 234, č. 258, s. 248), které zahájily řadu písemností vydaných na tomto hradě. Nemáme opory pro předpoklad jiné než polohové a majetkoprávní návaznosti Křivoklátu Přemysla Otakara I. na stejnojmennou polohu, počátkem 12. století již opevněnou, o níž zpravuje Kosmas (*MGH NS II*, 205). Vzhledem ke zdejšímu výskytu zlomků mladohradištní keramiky s morfologickými a výzdobnými prvky, jaké se v nedaleké lokalitě Bratronic, obývané v době Přemysla Otakara I., nevyskytují, nemáme důvod hledat Křivoklát zmiňovaný v první polovině 12. století na jiném místě než je ostrožna s dochovaným hradem (jiného názoru je *T. Durdík 1978*, 306).

V Kosmově době česká knížata meškávala ve Zbečně (*MGH NS II*, 173, 233), podobně jako v poslední čtvrtině 12. století (*CDB I*, č. 300, s. 270; č. 304, s. 274). Sotva si umíme představit, jak vypadala *villa*, v níž se roku 1183 sešel český kníže, salzburšský arcibiskup, pražský biskup, pět kastelánů a přes dvě desítky dalších významných mužů z celých Čech (*CDB II*, č. 300, s. 270) s patřičným doprovodem. O rok později Zbečno uvítalo knížete, pražského biskupa, sedm řádových představených, tři kastelány a řadu dalších významných osob (*CDB II*, č. 304, s. 274). Bez výpovědi písemných pramenů (viz *Kočka 1936*, 274–275) by archeologické nálezy ze Zbečna otevíraly jen prostor k dohadům. Ke „střepům hradištním“, které odtud znal *J. L. Píř* (1909, 406), lze dnes připojit zlomky mlado- a pozdně hradištní keramiky (*archiv AÚ*, čj. 3116/75). Raně středověký původ snad lze přičítat hrobům odkrytým ve značné vzdálenosti jižně od kostela, v uličkách (*Hásková 1970*, 103), a na opačné straně vsi, u kapliček (*Hásková 1970*, 105, pozn. 15). Otázkou zůstává také původ čtyř záušnic z muzejních sbírek s označením „Zbečno“, jejichž průměr se pohybuje mezi 18 a 29 mm (*Sláma 1977*, s. 181, č. 233). Vážnější indicii poskytl nález hrobu v blízkosti kostela: zelené zabarvení na lebce může svědčit o vybavení zemřelé záušnicemi (*Profantová 1989*). Existenci kostela v raně středověkém Zbečnu lze ostatně vzhledem k významu tohoto místa předpokládat: kníže Břetislav se zde s biskupem Heřmanem účastnil mše, Vladislav II. tu trávil vánoce (*MGH NS II*, 173, 233). Dochovaná budova doposud žádné průkazné svědectví o svém raně středověkém předchůdci nevydala (*Volfová – Žižka 1994*; *Durdík 1997*). Odkrytí druhotně použitých gotických fragmentů v jejím zdivu

¹¹ Ve spodní části zdiva válcové věže, kterou *D. Menclová* (1972, 251; též *Durdík 1978*, 308; *Durdík 1989*, 15) pokládala za výsledek první stavební etapy, byly nedávno rozlišeny dvě stavební fáze (*Razím 1994*). Někdejší označení věže za *donjon*, výjimku v rámci celé střední Evropy 13. století (*Durdík 1989*, 29–32), bylo po stavebně historickém průzkumu označeno za neopodstatněné (*Razím 1994*, 73).

(Volfová – Žižka 1994, 27–28) otevřelo otázku skutečného stáří kvádrů, nalezených v sekundární poloze v blízkosti kostela (Škabrada – Smetánka 1975; srov. archiv AÚ, čj. 2195/93).¹²

Přes pozornost archeologů a stavebních historiků věnovanou Zbečnu tak prozatím hmotný protějšek Kosmovým zprávám poskytují pouze dva náhodné nálezy s nejasnými okolnostmi. Vznik třmenu nalezeného kdesi v okolních lesích (*Píř 1909*, 121) byl *L. Košnarem (1982, 66; viz též Košnar 1991)* zařazen do 10. nebo na počátek 11. století. Vzhledem k možnostem určení doby jeho užívání i s ohledem na nálezy okolnosti poskytuje pro historickou topografii vážnější argumenty druhý nález, poklad mincí s převažujícím podílem jihoněmeckých ražeb. Přes jeho dnešní fragmentárnost lze sotva pochybovat o tom, že k jeho ukrytí došlo ve starší fázi 11. století (viz *Hásková 1970, 109–110*). Zbečno, Kosmovi známé jako dvůr, k němuž přísluší hodnost lovčího (*MGH NS II, 62*), zůstalo významným sídlem nejméně celá dvě staletí, až do závěru 12. století. V pramenech dokumentujících pobyt posledních Přemyslovců se ale již nevyskytuje. Král Přemysl Otakar I. již na rozdíl od svého bratra a předchůdce na trůně, knížete Bedřicha, pobýval na Křivoklátě (viz výše). O složitém vývoji vnitřní struktury Zbečna svědčí situace z 12. či z 1. poloviny 13. století, odhalená na jižním okraji vsi (*archiv AÚ, čj. 966/77*), nález zbytků pozdně hradištního či vrcholně středověkého sídlištního objektu přibližně 150 m jihovýchodně od kostela (*archiv AÚ, čj. 3989/62*) a odkrytí neporušených nádob na severním okraji vsi (*archiv AÚ, čj. 367/89*). Z polohy mimo jádro vsi pocházejí zlomky 13.–15. století (*Durdík 1987*), u nichž patrně nelze vyloučit možnost sekundárního uložení. V první polovině 14. století byla fara ve Zbečně obsazena královským úředníkem (*RDP, s. 43; RBM III, 673*). Jako pozemkový vlastník k polovině 14. století vystupuje Januš ze Zbečna (*AČ II, č. 565, s. 459*). V té době již Zbečno bylo jednou ze vsí v krajině zasažené kultivací.

4. ZÁVĚR

Na katastrech Bělče, Bratronic a v okolí osady Podřeže shledáváme shodné rysy sídelního vývoje, jehož stopy se projevují i na katastru Sýkořic. Proražení lesního pokryvu a počátky středověkého osídlení proto pokládáme za jev probíhající v poměrně krátkém časovém úseku. Klademe-li podle dosavadních chronologických opor pražské sekvence tzv. klasicky zduřelé okraje do mladší fáze 12. – starší fáze 13. století, datujeme tak zároveň i nejstarší stopy středověkého osídlení na katastrech vsí v sídelním pásu východně od Zbečna. Písemné zprávy svědčí o existenci zdejšího osídlení nesporně v první třetině 13. století. Obdobný materiál, jaký určuje počátky osídlení na katastrech uvedených vsí, byl, zdá se, vyzdvižen ze zásypu situací spojovaných se starší fází výstavby kamenného Křivoklátu. Před publikací výsledků dlouholetého výzkumu hradu by však bylo předčasné hledat kauzální vazby mezi prosvětlením východní části křivoklátského hvozdu, vznikem uvedených vsí, přesunem rezidenční funkce ze Zbečna na Křivoklát a stavební aktivitou na hradě.

Nové vesnice vznikly na spojnici Prahy a panovníkovy občasně rezidence. Ve 20. letech 13. století jí už byl podle písemných pramenů Křivoklát, postupně, díky stavební aktivitě Václava I. a Přemysla Otakara II. nabývající podoby výstavného hradu (viz *Durdík 1978; Durdík 1979; Líbal 1992; Razím 1994*). Jeho umístění v lese, patřícím k majetkové doméně Přemyslovců, a především jeho účel, vymezený loveckou zálibou panovníků (*Durdík 1979a*), činí v našem chápání z Křivoklátu 13. století specifikum v rámci vývoje českých kamenných hradů, kterého lze při sledování obecných tendencí tehdejší fortifikační architektury využít jen omezenou měrou. Obdobně jedinečnou

¹² Předchůdce dochovaného kostela, zasvěcený sv. Martinovi, je písemnými prameny jednoznačně doložen až k roku 1330 (viz *Kočka 1936, 279–280*).

pozici má v kulturních dějinách raně středověkých Čech dvůr ve Zbečně, spojený s úřadem lovčího, i Křivoklát známý Kosmovi. Ze širokého okolí těchto dvou lokalit, dvora a hradu, neznáme žádné doklady osídlení ze starší fáze mladohradištního období, které by naznačovaly jakoukoliv strukturu hospodářského zázemí. Za kdysi ceněnou vlastnost mladohradištního Zbečna i Křivoklátu tak lze pokládat právě jejich odlehlost, narušovanou v mladší fázi 12. století nebo počátkem 13. století. Poklad mincí ukrytý ve Zbečně v první polovině 11. století dokládá význam lovecké a reprezentační rezidence (srov. též Kosmovu zmínku o Zbečně, vážící se k počátku 11. století – *MGH NS II*, 62). Otevírá se tak otázka počátků záměrně udržované knížecí lovecké domény, srovnatelné s revíry merovejských, karlovských i dalších říšských panovníků (viz *Bosl 1963*, 2–3). Na rozdíl od Křivoklátska byly lesy při falcích Ottonů a Sálců již v 11. století svěřovány do péče místních šlechticů vyznamenávaných titulem *forestarii*. Přes dlouhodobé prosvětlování, těžbu dřeva i nerostných surovin, rozšiřování sídlištních oblastí i výstavbu hradů zůstala tamějším hvozdům funkce loveckých revírů mnohdy až do novověku (*Bosl 1963*, 6–8).

Nejstarší stopy středověkého venkovského osídlení v sídelním pásu východně od Zbečna se vyskytují v polohách mimo zástavbu dnešních vsí. Zaniklé vsi u Bratronic a Bělče zaujímají vyvýšenou terasu pokrytou spraší. Méně obvyklá a pro stálé osídlení nevhodná je poloha v údolí Stříbrného potoka na katastru Sýkořic, z níž pocházejí indicie výrobní činnosti. V těchto polohách, osídlených v době ustavující se farní sítě, bylo nalezeno několik záušnic. Jejich průměr se pohybuje mezi 23 a 67 mm. Čtyři z nich byly vyzdvíženy přímo ze sídlištních objektů v někdejších Bratronicích. Keramické zlomky, které je doprovázejí, a souvislosti lokálního sídelního vývoje svědčí o jejich používání v první polovině 13. století. Žádná z poloh zaniklých vsí na katastrech Bělče, Bratronic, Sýkořic či poblíž Podřeží neposkytla podněty k úvahám o jejich osídlení v závěru 13. a průběhu 14. století. Jako nejmladší materiál tu shledáváme keramiku, kterou řadíme k polovině či do starší fáze druhé poloviny 13. století. Zprávy o kostelech v Bělči a Bratronicích z poloviny 14. století svědčí o existenci těchto vsí v dosavadní poloze již v předchozích desetiletích. Z těchto poznatků vyplývá závěr o zásadních změnách poměrně mladé sídlištní struktury, které se odehrály ve druhé či třetí třetině 13. století a natrvalo ovlivnily obraz zdejší krajiny.¹³

PRAMENY

- Archiv AÚ*: Archiv Archeologického ústavu AV ČR Praha, Letenská 4, Praha 1 – Malá Strana.
AČ: Archiv český II, ed. F. Palacký. Praha 1842.
MGH NS: Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series II. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, ed. B. Bretholz. Berlin 1923.
CDB: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.
— Tomus II, ed. G. Friedrich. Praha 1912.
— Tomus III/1, ed. G. Friedrich et Z. Kristen. Praha 1965.
MHB: Monumenta historica Boemiae nusquam antehac edita. Tomus III, ed. G. Dobner. Praha 1774.
RBM: Regesta diplomatica nen non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Tomus II, ed. J. Emler. Praha 1882.
RDP: Regesta decimarum papalium, ed. W. W. Tomek. Praha 1873.

LITERATURA

- Bosl, K. 1963*: Pfalzen und Forsten, in: Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Erster Band (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 11/1), Göttingen, 1–29.

¹³ Za laskavou podporu při zajištění výzkumu v Bratronicích děkuji J. Frolíkovi. Výzkum by nemohl být realizován bez J. Žegklitzové.

- Čiháková, J. 1984: Pražská keramika 11.–13. století, in: Ječný, H. et al.: Praha v raném středověku. Jeden ze současných pohledů na vývoj přemyslovského města, *Archaeologia Pragensia* 5, 257–262.
- Čiháková, J. – Hrdlička, L. 1990: Technické misky s polevou v pražské keramice 12.–13. století, *Archaeologia historica* 15, 411–417.
- Durdík, T. 1973: Středověké osídlení obce Račice, okr. Rakovník, *Archeologické rozhledy* XXV, 86–87.
- 1978: Archeologie k počátkům a podobě přemyslovského Křivoklátu. Výsledky prvé etapy výzkumu (1973–1975), *Archeologické rozhledy* XXX, 304–320, 357–360.
- 1979: Výzkum hradu Křivoklátu v souvislosti s jeho generální opravou (1973–1978), *Archaeologia historica* 4, 105–112.
- 1979a: Die Anfänge des Burgenbaues im Jagdgebiet der Přemysliden, in: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Tome 1, Bratislava*, 201–210.
- 1985: Sýkořice, okr. Rakovník, in: *Výzkumy v Čechách 1982–1983, Praha*, č. 442, s. 175–176.
- 1987: Zbečno, okr. Rakovník, in: *Výzkumy v Čechách 1984–1985, Praha*, č. 580, s. 233.
- 1989: Grosses Turm der Burg Křivoklát und seine genetischen Zusammenhänge, *Castellologica Bohemica* 1, 15–34.
- 1995: Zbečno, okr. Rakovník, in: *Výzkumy v Čechách 1990/2, Praha*, č. 2097, s. 397.
- 1996: Pozůstatky zástavby s románskými architektonickými prvky v areálu dolního hradu na Křivokláte, *Sborník Společnosti přátel starožitností* 4, 71–78.
- 1997: Zbečno, okr. Rakovník, in: *Výzkumy v Čechách 1993–5, Praha*, č. 1661, s. 328.
- 1999: Nejbližší zázemí hradu Křivoklátu, *Archaeologia historica* 24, 263–272.
- Hásková, J. 1970: Curtis Stbecna a nejstarší doklady její existence, *Numismatické listy* XXV, 102–110.
- Hrdlička, L. 1993: Poznámky ke chronologii pražské středověké keramiky, *Archeologické rozhledy* XLV, 93–112.
- 1997: K výpovědi stratigrafického vývoje Pražského hradu, *Archeologické rozhledy* XLIX, 649–662.
- Klápště, J. 1998: Die Anfänge der jüngeren mittelalterlichen Keramik in Böhmen als kulturhistorisches Problem, *Archeologické rozhledy* L, 138–158.
- Kočka, V. 1936: Dějiny Rakovníka. Rakovník.
- Kolbek, J. et al. 1997: Potenciální přirozená vegetace biosférické rezervace Křivoklátsko. Praha.
- Košnar, L. 1982: Raně středověké třmeny ze Zbečna a Kolína, *Praehistorica X. Varia archaeologica* 3, 53–74.
- 1991: Ke vztahům mezi vikinským a západoslovanským prostředím, *Praehistorica XVIII. Varia archaeologica* 5, 25–84.
- Líbal, D. 1992: Románský Křivoklát – horní hrad, *Sborník Společnosti přátel starožitností* 3, 41–44.
- Menclová, D. 1972: České hrady 1. Praha.
- Nový, R. 1991: Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, *Studia mediaevalia Pragensia* II, 125–146.
- Píř, J. L. 1909: Starožitnosti země české III/1. Čechy za doby knížecí. Praha.
- Profantová, N. 1989: Zbečno, okr. Rakovník, in: *Výzkumy v Čechách 1986–1987, Praha*, č. 524, s. 218.
- Razím, V. 1994: Nové poznatky z opravy Křivoklátu – východní část horního hradu, *Průzkumy památek* I/1, 55–76.
- Sláma, J. 1977: Mittelböhmen im frühen Mittelalter. I. Katalog der Grabfunde, *Praehistorica* V, Praha.
- Smetánka, Z. 1973: Příspěvek k chronologické problematice pozdní doby hradištní, *Památky archeologické* LXIV, 463–486.
- Smetánka, Z. – Vencl, S. 1969: Kolonizační sídliště ve Stříbrném údolí u Sýkořic, *Archeologické rozhledy* XXI, 395.
- Šimák, J. V. 1937: O počátku města Berouna, *Český časopis historický* XLIV, 51–54.
- Škabrada, J. – Smetánka, Z. 1975: Nález románských kvádrů ve Zbečně, okr. Rakovník, *Archeologické rozhledy* XXVII, 579.
- Šmelhaus, V. 1980: Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské. Praha.
- Šoltysová, M. 1965/1966: Problémy listin kláštera sv. Jiří v Praze v době přemyslovské, *Folia diplomatica* XIV–1, 8–13.
- Volfová, E. – Žižka, J. 1994: Kostel sv. Martina ve Zbečně ve světle poznatků z opravy fasád, *Průzkumy památek* I/II, 23–30.

DER BESIEDLUNGSSTREIFEN BEI DEM MITTELALTERLICHEN ZBEČNO

Das Land von Křivoklát, über Jahrhunderte ein bevorzugtes Jagdgebiet der böhmischen Herrscher, hat sich bis heute eine große Walddichte erhalten. Zum ersten Mal ist Zbečno als repräsentativer Fürstensitz inmitten des Jagdreviers der Přemysliden für 1. Hälfte des 11. Jahrhunderts belegt. Eine Schlüsselstellung nimmt der Schatz vorwiegend süddeutscher Münzen und ein in der Umgebung gefundener skandinavischer Bügel ein. Die Křivoklát-Wälder waren Hoheitsgebiet der böhmischen Herrscher bis ins Spätmittelalter. Der Ostteil der Křivoklát-Länder ist heute durch die Dörfer Bratronice, Běleč, Sýkořice und die Niederlassung Podřeže gestört. In der Nähe einer jeden dieser Gemeinden, immer außerhalb des heutigen Kerns, kennen wir eine Lage mit Besiedlung aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Mit Ausnahme von Bratronice, dessen Name bereits im ersten Drittel des 13. Jahrhunderts festgehalten wurde, sind die Namen der anderen Dörfer erst nach der Mitte des 14. Jahrhunderts aus schriftlichen Quellen bekannt. Archäologisch ist die Siedlungsentwicklung am besten im Kataster von Bratronice dokumentiert. Bei der Untersuchung wurden hier Reste eines Dorfes aus dem Ende des 12. bis erste Hälfte 13. Jahrhunderts festgestellt. Dazu gehört auch ein Wohnobjekt mit mehrphasiger Entwicklung. Die Absenz von Material aus dem Ende des 13. Jahrhunderts erlaubt in Verbindung mit den Angaben über dieses Dorf aus dem 14. Jahrhundert eine Rekonstruktion der Siedlungsentwicklung. Das um die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts gegründete Dorf ist im Verlauf der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts wieder verlassen worden und die Besiedlung verlagerte sich an die Stelle der heutigen Gemeinde. Die erhaltenen Quellen dokumentieren einen entsprechenden Prozeß auch in den Katastern weiterer Dörfer.

Das Keramikmaterial aus den Lagen der Dorfwüstungen entspricht dem Keramikkomplex aus der Fundamentgrube der älteren Phase der Steinburg Křivoklát. Auch die schriftlichen Nachrichten aus dem ersten Drittel des 13. Jahrhunderts zeugen von den Aktivitäten König Přemysl Ottokars I. an der Stelle der befestigten Lage, die zum Anfang des 12. Jahrhunderts erwähnt wird. Das steinerne Křivoklát wurde im ersten Drittel des 13. Jahrhunderts zu einem gelegentlichen Aufenthaltsort der böhmischen Könige, das schrittweise zu einer repräsentativen Burg auswuchs. Bis zum Ende des 12. Jahrhunderts wohnten die Herrscher im nahegelegenen Zbečno, das mit der Errichtung einer Steinburg seine Residenzfunktion einbüßte. Identische Grundzüge in der Siedlungsentwicklung der Gemeindegebiete umliegender Dörfer auf der Verbindungslinie zwischen Prag und der herrschaftlichen Residenz lassen auch auf einen Zusammenhang zum qualitativen Wandel des Herrschaftssitzes schließen. Die um die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts festgesetzte Siedlungsstruktur erfuhr im Verlauf der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts Veränderungen, die den Charakter dieser Landschaft für immer beeinflussen sollten.

ROSTLINNÉ MAKROZBYTKY ZE STŘEDOVĚKÉHO SÍDLIŠTĚ V BRATRONICÍCH (OKR. KLADNO)

VĚRA ČULÍKOVÁ

V rámci záchranného archeologického výzkumu na ohrožené ploše v Bratronicích bylo v roce 1997 odebráno pro makroanalýzy rostlinných zbytků celkem 25 vzorků zeminy o objemu 0,2–1 l z výplní pěti zahloubených objektů. Objekty 10, 11 a rovněž objekt 1, interpretovaný jako zemnice, z nějž jsme obdrželi 15 drobných vzorků, byly archeologicky datovány do 13. století. Datování objektu 12 se ukázalo jako problematické: veškeré střepy v něm obsažené pocházejí z doby římské, avšak z hlediska archeobotanického se 4 vzorky odebrané z jeho výplně nelišily charakterem ani obsahem od vzorků zbývajících. Domníváme se proto, že rostlinné zbytky z objektu 12 jsou spíše též středověkého stáří (v tabulce v samostatné kolonce). Některé vzorky z prostoru zemnice, obsahující především malé množství drti zuhelnatělého dřeva, byly odebrány z kůlových jamek, jeden – druhovou skladbou se nijak nelišící – z povrchu výmazu topeniště obloženého kameny. Ve všech vzorcích převládala minerální složka – drť horniny, kaménky, písek, zlomky mazanice s otisky stébel, jiné měly spíše hlinitý charak-

ter. Příměs organických zbytků – zuhelnatělého dřeva a vesměs rovněž zuhelnatělých diaspor – byla ve všech vzorcích malá, odpovídající náhodnému roztroušení v obdobných středověkých kulturních sedimentech.

Zachycené makrozbytky jsou přiřaditelné ke zhruba 25, nejvýše ke 33 rostlinným druhům (determinace zlomků semen nebo plodů je nejednoznačná), z nichž 7–12 jsou dřeviny, ostatní byliny. Získaná kolekce druhů je širší nesrovnatelná se soubory z rozsáhlých výzkumů na území ČR, např. druhové spektrum z vrcholně středověkých odpadních jám v Mostu (cf. Čulíková 1994; 1995) je minimálně desetinásobně bohatší, avšak skladba je velmi podobná – takřka veškeré druhy zjištěné v bratronických objektech byly obsaženy ve většině vzorků mosteckých ze 13. stol. i ve středověkých vzorcích mladších. V materiálu z Bratronice byly zastoupeny z pěstovaných rostlin jen obiloviny, vedle nich polní plevely a druhy rumištní, zcela výjimečně trávy a hojněji dřeviny – převážně užitkové. Značné poškození zuhelnatělých obilok obilovin znemožnilo v některých případech determinaci dokonce i rodu. Mezi lépe uchovanými se podařilo podchytit jednoznačně žito seté (*Secale cereale*), pšenici – a to s největší pravděpodobností jen obecnou (*Triticum aestivum*), ač některé obilky nebylo možno zařadit pro poškození s jistotou – dále ječmen obecný (*Hordeum vulgare*) a proso seté (*Panicum miliaceum*), přičemž žito se jevílo jako nejčastější. Jde tedy o běžný středověký sortiment obilovin v českých zemích s výjimkou chybějícího ovsa setého, jehož pěstování v okolí lokality, která se nachází v klimaticky mírně teplém okrsku, není příliš pravděpodobné. Absence diaspor průvodních segetálů, především v mediévalním materiálu takřka všudypřítomného koukolu polního a dalších, je vysvětlitelná malým objemem vzorků, v nichž se zachytila jen semena plevelů dodnes nejčastějších, produkujících velké množství diaspor, tj. zejména druhů rodu merlík (*Chenopodium album*, *Ch. hybridum*, *Ch. ficifolium*) a svízel (*Galium aparine*, *G. spurium*). Jmenované druhy a dále svlačec popínavý (*Fallopia convolvulus*), zemědělný lékařský (*Fumaria officinalis*), knotovka bílá (*Melandrium album*), rdesno ptačí truskavec (*Polygonum aviculare*), šťovík kadeřavý (*Rumex crispus*), mléč drsný (*Sonchus asper*), peníze rolní (*Thlaspi arvense*), kozlíček zubatý (*Valerianella dentata*) a některé druhy rodu víkev (*Vicia sp.*) sice provázejí v současnosti především kultury okopanin a zároveň patří k nejběžnějším průvodcům nitrofilních společenstev ruderalizovaných ploch v sídlišťích (společenstva třídy *Chenopodietea*), avšak je pravděpodobné, že se ve středověku vzhledem k tehdejší úrovni agrotechniky vyskytovaly i v řídkých porostech obilovin. Zbývající zjištěné bylinné druhy – lipnice roční (*Poa annua*) a sléz (*Malva*) sp. jsou vázány na sešlapávaná nebo jinak antropicky ovlivňovaná místa, jen bojínek luční (*Phleum pratense*) je druhem lučním.

Pravděpodobně veškeré zjištěné dřeviny sloužily jako užitkové. Synantropním druhem, který mohl růst přímo v sídlišťi, je pouze bez černý (*Sambucus nigra*), jehož bobule ovšem sloužily jako léčivo i ovoce. Tak jako na jiných archeobotanicky probádaných středověkých lokalitách se i v Bratronicích ukázalo jako nejdůležitější stavební materiál dřevo dubu (*Quercus sp.*) a borovice lesní (*Pinus sylvestris*). Hloh obecný (*Crataegus oxyacantha*), jehož 1 semeno se podařilo zachytit, je průvodcem křovinatých strání, světlých listnatých lesů, lesních okrajů a slouží též jako léčivá dřevina. Možno předpokládat, že i blíže nedeterminovatelné zuhelnatělé dřevo růžovitých (*Rosaceae*) pocházelo z užitkových, možná i pěstovaných stromů či keřů. Patrně veškeré podchycené dřeviny včetně buku lesního (*Fagus sylvatica*), případně smrku ztepilého (*Picea abies*) i jedle bělokoré (*Abies alba*) byly v území ve 13. stol. autochtonní. V geobotanickém rekonstrukčním mapování (Mikyška – Neuhäuslová 1969) jsou na Bratronicku rekonstruovány acidofilní doubravy (*Quercion robori-petraeae*) a podél potoků dubo-habrové háje (*Carpinion betuli*). Vlhčí biotopy indikují rovněž přítomné uhlíky vrby nebo topolu (*Salix sp./Populus sp.*). V roce 1968 obdržel dr. Emanuel Opravil malý soubor zuhelnatělého dřeva, pocházející z 6 objektů v Bratronicích, datovaných takéž do 13. století (výzkum doc. Z. Smetánky). Určit se podařilo celkem 16 zlomků uh-

Druh, rod, čeleď	makrofosilie	13. stol.	středověk (obj. 12)
Acer sp., javor	u	1 zl.	–
Betula pendula Roth., bříza bělokorá	u	3 zl.	1 zl.
Carpinus betulus L., habr obecný	u	3 zl.	2 zl.
Cerealia, obiloviny	st	1 zl.	–
	zo	1 zl.	–
Chenopodium album agg., merlík bílý	s	4 + 2 zl.	9
Chenopodium ficifolium Sm., merlík fíkolistý	s	1	–
Chenopodium hybridum L., merlík zvrhlý	s	2	1 zl.
Crataegus oxyacantha L., hloh obecný	s	1	–
Fagus sylvatica L., buk lesní	u	1 zl.	2 zl.
cf. Fagus sylvatica L., ? buk lesní	u	3 zl.	–
Fallopia convolvulus (L.) A. Löwe, svlačec popínavý	n	4	–
Fumaria officinalis L., zemědělní lékařský	n	1/2	–
Galium aparine agg., svízel přitula	n	–	3
Galium cf. aparine agg., svízel přitula?	n	2 + 2 zl.	3
Galium spurium L., svízel nepravý	n	–	3
Galium sp., svízel	n	1	–
Hordeum vulgare L., ječmen obecný	zo	1 pošk.	–
Hordeum sp., ječmen	zo	–	2 + 1 zl.
Malva sp., sléz	pl	1 pošk.	–
Melandrium album (Mill.) Garcke, knotovka bílá	s	–	1 ?
Panicum miliaceum L., proso seté	zno	–	1 ?
	plo	1	–
Phleum pratense L., bojínek luční	zo	1	–
cf. Phleum pratense L., ? bojínek luční	zo	1	–
Pinus sylvestris L., borovice lesní	u	15 zl.+drť	2
cf. Pinus sylvestris L., ? borovice lesní	u	5 zl.	–
Pinus sylvestris L./Abies alba Mill., borovice lesní/jedle bělokorá	u	4 zl.	–
Pinus sylvestris L./Picea abies (L.) Warst., borovice lesní/smrk ztepilý	u	1 zl.	3 zl.
cf. Poa annua L., lipnice roční	zo	1	–
Polygonum aviculare agg., rdesno ptačí truskavec	n	1	–
Quercus sp., dub	u	199 zl.+ drť	5 + drť
Quercus sp. + Pinus sylvestris L., dub + borovice lesní	u	95 zl.+ drť	–
Rosaceae, růžovité	u	13 zl.+ drť	–
Rumex crispus L., šťovík kadeřavý	n	1	–
Salix sp./Populus sp.	u	3 zl.	–
cf. Sambucus nigra L., ? bez černý	u	–	drť
Secale cereale L., žito seté	zo	7 + 4 zl.	1 zl.
Secale cereale L./Triticum aestivum L., žito seté/pšenice obecná	zo	2 zl.	–
Sonchus asper (L.) Hill., mléč drsný	n	1	–
Thlaspi arvense L., penízek rolní	s	1	1
Triticum aestivum L., pšenice obecná	zo	1 pošk.	–
Triticum sp., pšenice	zo	5 pošk.	–
Valerianella dentata (L.) Poll., kozlíček zubatý	n	–	1
Vicia sp., vikev	dě	2	–
jehličnan	u	5 zl.	8 zl.
listnáč	pu	4	–
	u	3	–
sklerocia hub			

TAB. ROSTLINNÉ MAKROZBYTKY Z BRATRONIC, 1997. MATERIÁL ZE 13. STOL. TVOŘEN VZORKY Z OBJ. 1, 10, 11. MAKROZBYTKY Z OBJ. 12 OZNAČENY JAKO STŘEDOVĚK.

Zkratky: dě – děloha, n – nažka, pl – plůdek, plo – pluchatá obilka, pu – pupen, s – semeno, st – stéblo, u – uhlík, zo – zuhelnatělá obilka, zno – zuhelnatělá nahá obilka.

líků dubu, 14 zlomků smrku ztepilého, 3 zlomky z krušiny olšové (*Frangula alnus*) a 2 zlomky z topolu. E. Opravil (1968, msc.) pokládá výběr za chudý, avšak relativně různorodý. Rovněž připouští možnost výskytu veškerých zjištěných dřevin v okolních porostech, a to včetně smrku v závislosti na minerálním podkladu. Předpokládá v krajině především existenci kyselých doubrav. Opravilovy výsledky jsou ve shodě s našimi, navíc se objevuje pouze krušina olšová – rovněž léčivá dřevina, která je častým průvodcem světlých listnatých i smíšených lesů a křovin.

Z nevelkého souboru rostlinných zbytků běžných pěstovaných i planě rostoucích druhů, vázaných převážně na živné půdy, můžeme toliko soudit na intenzivní osídlení lokality v době zaplnění objektů, tedy nejpozději ve 13. století.

LITERATURA

- Čulíková, V. 1994: Rekonstrukce synantropní vegetace středověkého města Mostu. In: *Medievalia archaeologica bohemica* 1993, Památky archeologické – Suppl. 2, 181–204.
- 1995: Rekonstruktion der synanthropen Vegetation des mittelalterlichen Stadt Most. *Památky archeologické* 86, 83–131.
- Mikyška, R. – Z. Neuhäuslová 1969: Geobotanická mapa ČSSR. List M–33–XV Praha. Praha.
- Opravil, E. 1968: Zpráva o určení uhlíků z Bratronic (okres Kladno), msc. Depon. in: *Archiv Archeologického ústav AV ČR Praha*.

PFLANZLICHE MAKROESTE AUS DER MITTELALTERLICHEN SIEDLUNG IN BRATRONICE (BZ. KLADNO)

Aus den Füllungen von fünf Objekten der gefährdeten Zone in Bratronice wurden im J. 1997 25 Erdproben (Volumen von 0,2 bis 1 l) für die archäobotanische Makroanalyse unterzogen. Der Großteil der Muster war archäologisch in 2. Drittel des 13. Jhs. eingereiht, nur die Datierung des Objektes 12 ist unsicher, obwohl die Pflanzenreste ebenfalls auf ein mediävales Alter hinweisen. In Gesamten wurden im oben erwähnten Material ca 25 (höchstens 33) Pflanzenarten verzeichnet. Von den gezüchteten Pflanzen waren nur Getreidepflanzen – Saatroggen (*Secale cereale*), Saatweizen (*Triticum aestivum*), Gerste (*Hordeum vulgare*) und Saathirse (*Panicum miliaceum*) vertreten. Die übrigen festgestellten Kräuter sind größtenteils Unkraut- und Ruderalpflanzenarten. Offensichtlich dienten alle festgestellten Hölzer als Nutzpflanzen und darüber hinaus waren sie in diesem Gebiet autochthon (incl. Buche, Fichte und Tanne). In der geobotanischen Rekonstruktionsmappierung waren in Gebiet acidophile Eichen-Buchenhaine (*Carpinion betuli*) rekonstruiert. Dr. E. Opravil determinierte schon im J. 1968 die Bruchstücke verkohlten Holzes aus sechs verschiedenen Objekten aus Bratronice eindeutig ebenfalls in das 13. Jh. Beide Forschungsergebnisse stimmen überein. Das häufigste Bauholz lieferte die Eiche. Die nicht allzugroße Kollektion an Pflanzenresten der üblichen Zucht- und Wildpflanzen liefert den Beweis intensiver Besiedlung dieser Lokalität im 13. Jh.

NÁLEZY ZVÍŘECÍCH KOSTÍ Z BRATRONIC, OKR. KLADNO

JITKA PETŘÍČKOVÁ

Sídliště z 1. poloviny 13. století na katastru Bratronice bylo poprvé archeologicky zkoumáno v r. 1967 (*Smetánka* 1973). Z tohoto výzkumu pochází i poměrně početný soubor zvířecích kostí, analyzovaných A. Novotným (*archiv ArÚ*, NZ čj. 560/69). V roce 1997 k němu přibyl nový soubor, získaný při výzkumu dalších objektů. Jeho rozbor je součástí náleзовé zprávy (*archiv ArÚ*, NZ čj. 4589/99). Výsledky obou výzkumů umožňují vyhodnotit oba soubory osteologického materiálu dohromady.

Archeozoologicky patří vesnické osídlení vrcholného středověku v Čechách k nejhůře prozkoumaným. Dosud publikované archeozoologické analýzy se dotýkají převážně mladších období, navíc svým rozsahem a reprezentativností nepřinášejí žádné podstatné doplnění situace, známé z rozborů velkých souborů zvířecích kostí soudobých měst a feudálních sídel. Přesto nelze ani tyto malé kolekce naprosto ignorovat, často mohou přinést hodnotné a zajímavé informace, byť je jejich hodnota mnohdy spíše marginální. Z dosud publikovaných archeozoologických rozborů je nutno upozornit především na lokalitu Bylany, o. Kutná Hora – 14. stol. (Clason 1968), Karlštejn, o. Beroun – 15. st. (Petříčková 1998), Češňovice, o. České Budějovice – 15. stol. (Petříčková 1997). U několika dalších lokalit jsou výsledky osteologických rozborů zmiňovány pouze okrajově v textu, například Svídna, o. Kladno (Smetánka 1988), Praha 9 – Vysočany (Huml 1980).

METODIKA

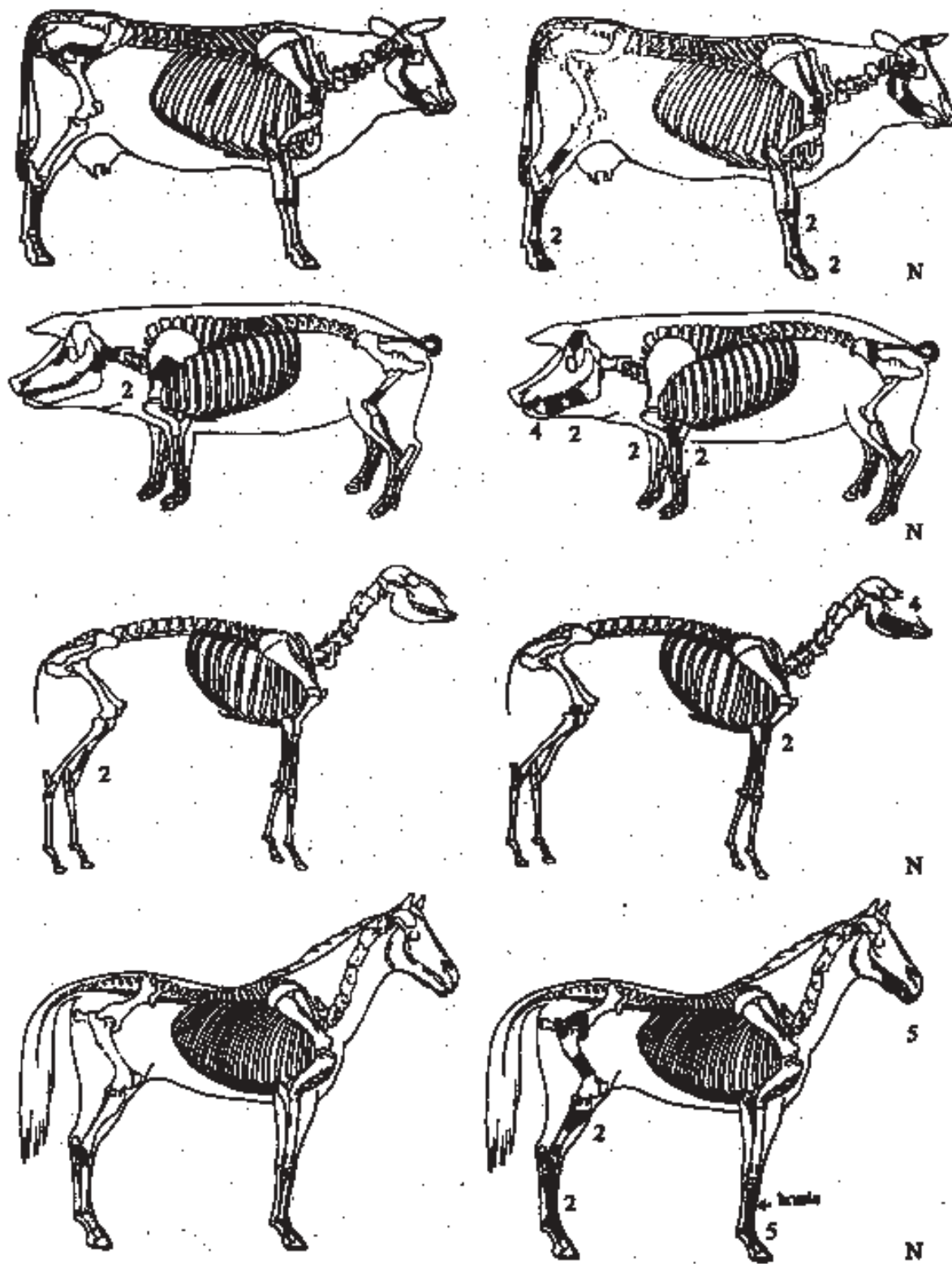
Zpracování kolekce proběhlo standardními postupy. Základem práce je druhová a anatomická determinace, provedená odděleně v každém kontextu. Vzhledem ke špatné zachovalosti materiálu (drobné zlomky, erodovaný povrch) zůstaly cca 2/3 kostí neurčitelné. Minimální množství jedinců bylo stanoveno metodou *Chaplina* (1971), v souboru z roku 1967 jsme mohli pouze přihlídnout k opakování anatomických elementů, méně pak ke stupni osifikace a relativním a absolutním rozměrům. Vzhledem k malému rozsahu souboru není riziko zásadního podhodnocení velké. Rozměry byly odebírány metodou *von den Driesch* (1976). Porážkové stáří bylo stanoveno podle obrusu dentice a sekundárně doplněno stupněm osifikace dlouhých kostí (Payne 1973; Grigson 1982; Bull – Payne 1982).

OBECNÉ ÚVAHY

Materiál, získaný výzkumem v roce 1967, pochází z objektů č. 1, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 23, 24, 28 a z povrchového sběru. Osteologický materiál z výzkumu 1997 pochází z objektů 1, 5, 10, 11. Výsledky archeozoologického rozboru A. Novotného nemohly být podrobeny revizi, všechny údaje byly získány z rukopisu NZ. Minimální počet jedinců (MIZ) nebyl Novotným stanovován, náš odhad je tedy pouze rámcový (u některých kostí chybí údaje o straně těla nebo stavu epifýz). Podrobné údaje o druhovém složení obou souborů přináší tab. 1.

druh	1997 (n/MIZ)	1967 (n/MIZ)	celkem (n/MIZ)	celkem (n %)
Tur domácí	6/2	18/2	24/4	15,9
Prase domácí	11/2	17/3	28/5	18,4
Ovce/Koza	9/2	13/2	22/4	14,6
Kůň/Osel	8/1	33/4	41/5	27,2
Pes domácí	3/1	2/1	5/2	3,3
Kočka domácí	1/1	–	1/1	0,7
Kur domácí	5/2	1/1	6/3	3,9
Zajíc polní	1/1	–	1/1	0,7
Jelen evropský	–	1+(1)/1	1+(1)/1	0,7
Veverka obecná	–	1/1	1/1	0,7
Ropucha/Skokan	(4)	–	(4)	
celkem určitelné	48	87	134	
pták sp.	4	17	21	13,9
neurčitelné	75	128	203	
celkem	127	231	358	100

TAB.1. PŘEHLED NALEZENÝCH DRUHŮ PODLE POČTU KOSTÍ, MINIMÁLNÍHO POČTU JEDINCŮ A RELATIVNÍHO VÝSKYTU.

OBR 1. BRATRONICE, OKR. Kladno. SOUHRNNÉ ZOBRAZENÍ DOCHOVANÝCH ANATOMICKÝCH PARTIÍ (N – VÝZKUM 1967).

Celkem bylo determinováno 10 druhů savců, 1 druh ptáka a 1 druh obojživelníka. S výjimkou kostí obojživelníka (recentní příměs) nalezené kosti tvoří tzv. kuchyňský odpad. Vzhledem ke špatnému stavu dochovaných kostí nebylo možno detailně studovat stopy po členění kostí ke kuchyňskému využití. Fragmentárnost materiálu také značně ztěžuje morfologickou a morfometrickou analýzu souboru.

Mezi domácími zvířaty dominuje jak počtem nalezených kostí, tak minimálním počtem jedinců kůň, následovaný prasetem, turem a malými přežvýkavci (tab. 1). Vzhledem k malému rozsahu souboru nelze tato čísla nikterak absolutizovat. Domácí ptáci jsou doloženi několika zlomky kostí kura domácího. Další drobné, blíže neurčitelné, ptačí kosti patří s největší pravděpodobností také kuru domácímu. Spektrum domácích zvířat doplňují ojedinělé fragmenty kostí psa a kočky. Lovnou zvěř v souboru reprezentují kosti zajíce, jelena a veverky. Tabulka 2 ukazuje podíl domácích a divokých druhů v souboru, tabulka 3 pak podíl savců a ptáků.

	n	%
domácí	127	97,7
divoká	3	0,3
celkem	130	100

TAB. 2. PODÍL DOMÁCÍCH A DIVOKÝCH DRUHŮ.

	n	%
savci	124	82,1
ptáci	27	17,9
celkem	151	100

TAB. 3. PODÍL SAVCŮ A PTÁKŮ.

Malý podíl divokých druhů v souboru odpovídá celkům, známým převážně z městských lokalit, tedy z prostředí, které zjednodušeně přiřazujeme k nižším a středním sociálním skupinám. Relativně vysoký podíl nalezených ptačích kostí stojí zcela v protikladu, v městském prostředí se zřídka setkáváme s vyšším zastoupením než 10%.

Při srovnání vzájemného podílu domácích savců, tedy druhů chovaných převážně z kulinárních důvodů, zjišťujeme přibližně rovnoměrné zastoupení prasete, tura a malých přežvýkavců. Poměrně hojně se na lokalitě vyskytují kosti kura domácího. Podíl hlavních hospodářských druhů v celém souboru přináší tabulka 4.

	počet	%	%
tur domácí	24	32,4	30
prase domácí	28	37,8	35
ovce a koza	22	29,7	27,5
kur domácí	6		7,5
celkem	80	100	100

TAB. 4 – PODÍL NEJDŮLEŽITĚJŠÍCH DOMÁCÍCH DRUHŮ

Zjištěné hodnoty bohužel nelze absolutizovat, sledovaný soubor je rozsahem příliš malý a není rozhodně reprezentativní.

MORFOLOGICKÉ ÚVAHY

TUR DOMÁCÍ (*BOS PRIMIGENIUS F. TAURUS*)

Tur byl svojí velikostí, hmotností a všestrannou využitelností nejdůležitějším hospodářským druhem po celý středověk a zároveň nejdůležitějším producentem masa. V Bratronicích počtem nalezených kostí a minimálním množstvím jedinců poněkud zaostává za prasetem. Celkem byli zjištěni čtyři jedinci v různých věkových skupinách (– 1,5r., 2–2, 5r., –3r. a +3r.). Počet jedinců tura z výzkumu v roce 1967 je pravděpodobně podhodnocen, Novotný uvádí i několik izolovaných molárů, bohužel bez uvedení stupně obroušení. Značná fragmentárnost nedovoluje blíže charakterizovat velikostní poměry zdejší populace.

PRASE DOMÁCÍ (*SUS SCROFA F. DOMESTICA*)

Prase tvoří počtem nálezů i počtem jedinců nejvíce zastoupenou skupinu, v souboru kostí jej předstihuje pouze kůň. Z celkem zjištěných pěti jedinců bylo možno určit rámcově stáří u tří. Novotný uvádí pozůstatky mladého jedince, u ostatních kostí se nedá věk přesně určit. V celku z roku 1997 byly pozůstatky dvou jedinců 2–3 roky starých. Na dvou lopatkách byly registrovány stopy po příčném členění.

OVCE A KOZA (*OVIS ET CAPRA*)

Kosti malých přežvýkavců tvoří téměř na všech lokalitách početně nejmenší skupinu domácích savců. Obtížnost rozlišení obou druhů na fragmentárním materiálu je všeobecně známá, souhrnná čísla mají vždy nižší vypovídací hodnotu. Všichni detekovaní jedinci byli poraženi ve věku nad 2 roky.

KŮŇ DOMÁCÍ (*EQUUS FERUS F. CABALLUS*) A OSEL DOMÁCÍ (*EQUUS ASINUS*)

V Bratronicích tvoří kůň více jak 1/4 všech nalezených fragmentů kostí. Doloženo je pravděpodobně 4–5 jedinců ve stáří od 3 do 15 let. Přesnější stanovení počtu jedinců komplikuje výskyt stoličky osla (*Equus asinus*). Ostatní kosti určované Novotným nejsou podrobněji determinované. Podle dochovaných metapodií bylo možno stanovit kohoutkovou výšku jednoho jedince na 134 cm. Tato výška odpovídá nálezům „středně“ velkých koní známých ve středověké Evropě. Pro srovnání, například arabský kůň dosahuje v kohoutku průměrně kolem 150 cm, těžcí „pivovarští“ koně dosahovali až 165 cm. Stále nevyřešenou otázkou zůstává možnost konzumace koní. Zatímco kosti ostatních domácích zvířat bývají nalézány ve značně fragmentárním stavu a často nesou na povrchu stopy sečných a řezných nástrojů, kosti koní bývají nalézány častěji celé a na fragmentech nenalzáme stopy po bourání masa. V Bratronicích většinu nálezů v objektech tvoří zlomky čelistí a spodních částí nohou, tedy partie, které nenesou prakticky žádnou potravinářsky využitelnou svalovinu. Všechny nálezy z trupu a předních a zadních nohou pocházejí ze sběru na bagrované ploše (1967). Nelze tedy vyloučit, že kosti ze sběru mohou pocházet z prostoru, kde byla deponována celá koňská mršina, následně zničená a rozvlečená strojem.

Ostatní druhy jsou reprezentovány ojedinělými nálezy.

Souhrn

- 1) Archeologický výzkum v roce 1997 přinesl kolekci 127 kostí a jejich zlomků. Z předchozího výzkumu v roce 1967 pochází 231 kostí.
- 2) Celkem bylo determinováno 10 druhů savců, 1 druh ptáka a 1 druh obojživelníka.
- 3) Mezi domácími druhy dominuje kůň, následovaný prasetem, turem a malými přežvýkavci.
- 4) Domácí ptáci jsou doloženi kostmi kura domácího.
- 5) Spektrum domácích druhů doplňují ojedinělé kosti psa, kočky a osla.
- 6) Doplnkem masité stravy byla divoce žijící zvířata: jelen, zajíc a pravděpodobně veverka.

LITERATURA

- Bull, G. – Payne, S. 1982: Tooth eruption and epiphyseal fusion in pigs and wild boar, in: Wilson, B. – Grigson, C. – Payne, S.: Ageing and sexing animal bones from archaeological sites, BAR 109, Oxford.
- Clason, A. T. 1968: The animal bones of the bandceramic and middle age settlements near Bylany in Bohemia, *Palaeohistoria* XIV, 1–17.
- von den Driesch, A. 1976: A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Peabody Museum Bulletin, 1. Cambridge (USA).

- Grigson, C. 1982: Sex and age determination of some bones and teeth of domestic cattle: a review of the literature, in: Wilson, B., Grigson, C., Payne, S.: Ageing and sexing animal bones from archaeological sites. BAR 109, Oxford.*
- Huml, V. 1980: Mladohradištní sídliště z náměstí Lidových milicí, Archeologické rozhledy XXXII/2, 167–177.*
- Chaplin, R. E. 1971: The study of animal bones from archaeological sites. London – New York.*
- Payne, S. 1973: Kill – of patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale, Anatolian studies 23, 281–303*
- Petříčková, J. 1997: Osteologické nálezy z Češnovic, okr. České Budějovice, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 10, 80–83.*
- Petříčková, J. 1998: Osteologické nálezy z Karlštejna, okr. Beroun, Archeologie ve středních Čechách 2, 415–424.*
- Smetánka, Z. 1973: Příspěvek k chronologické problematice pozdní doby hradištní, Památky archeologické LXIV, 463–486.*
- Smetánka, Z. 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna. Praha.*

TIERKNOCHENFUNDE IN BRATRONICE, BEZ. KLADNO

Bei den Ausgrabung einer Dorfwüstung aus dem 13. Jahrhundert im Gemeindegebiet von Bratronice, Bez. Kladno wurden 1967 (Z. Smetánka) 231 Knochen gefunden. 1997 kamen weitere 127 Knochen dazu. Insgesamt konnten 10 Säugetierarten, 1 Vogelart und eine Amphibienart bestimmt werden. Unter den Haustierarten dominiert das Pferd, gefolgt vom Schwein, dem Auerochsen und kleinen Wiederkäuern. Geflügel ist durch Knochen des Huhns belegt. Das Spektrum der Haustierarten wird vereinzelt von Hunde-, Katzen- und Eselsknochen ergänzt. Die fleischschliche Nahrung ergänzten die Wildtiere Hirsch, Hase und wahrscheinlich auch Eichhörnchen.

POLSKÝ KONCEPT STUDIA SOCIÁLNÍ TOPOGRAFIE STŘEDOVĚKÉHO MĚSTA

MARTIN NODL

Studium sociální topografie pozdně středověkých měst patří k nepříliš rozvinutým tématům medievalistického bádání. V našem prostředí mu doposud byla věnována pouze okrajová pozornost a dosavadní výzkum se téměř výhradně omezil na problematiku městských areálů.¹ Z obecného hlediska však není tento stav nijak výjimečný, neboť ani západoevropská historiografie se sociálně topografickým studiím příliš nevěnuje. Dnes již téměř klasická, teoreticky promyšlená práce Dietricha Denecke² neměla na vývoj německého bádání o středověkém městě formující vliv. Nejsoustavněji se touto problematikou zaobírá historiografie polská. Během posledních třiceti let zde vznikla řada zásadních monografických zpracování sociální topografie královských i řádových měst (Toruń, Poznań, Sieradz, Elbląg, Warta, Wrocław).

Studium sociální topografie představuje jeden z možných přístupů k poznání sociálních dějin středověkých měst. V metodických přístupech, jež byly doposud využívány, jej lze řadit do proudu kvantitativních analýz,³ jejichž podstatou není statické zachy-

¹ *J. Marek*: Areál středověkých měst, Sborník Matice moravské 80/1961, s. 227–237; *J. Smetana*: K topografii areálů severočeských měst ve 13.–14. století, Československý časopis historický 27/1979, s. 573–599; *J. Čechura*: K charakteru zástavby v Českých Budějovicích na přelomu 14. a 15. století, Archaeologia historia 11/1986, s. 245–256; Významnou výjimku představuje sociálně topograficky zaměřená studie *J. Mezníka*: Národnostní složení přehusitské Prahy, Sborník historický 17/1970, s. 5–30, v níž autor sledoval problematiku existence národnostně homogenních částí Prahy. Zcela stranou zde nechávám rozsáhlé bádání, které se věnuje z archeologického i architektonického hlediska středověkému městskému domu, neboť polské studie zabývající se sociální topografií až na výjimky nevěnují tomuto problému větší pozornost.

² *D. Denecke*: Sozialtopographie und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt, in: Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter, hrsg. von J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 161–213. Jedinou analytickou práci představuje kniha *U. Portmann*: Bürgerschaft im mittelalterlichen Freiburg. Sozialtopographische Auswertung zum ersten Bürgerbuch 1341–1415, Freiburg 1986. Přínos Portmannova výzkumu spočívá především v analýze sociálních poměrů přistěhovalců a ve studiu jejich integrace do freiburské společnosti. Studium sociální topografie hraje výraznou roli i v jediné německé prosopografické analýze pozdně středověké městské populace od *H. Rüthinga*: Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft, Paderborn 1986. Z německé literatury, jež se v teoretické rovině vztahuje k problematice sociální topografie, srov. především *K.–H. Blaschke*: Altstadt – Neustadt – Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung, VSWG 57/1970, s. 350–352; *K. Czok*: Vorstädte. Zu ihrer Entstehung, Wirtschafts und Sozialentwicklung in der älteren deutschen Stadtgeschichte, Sitzungberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaft zu Leipzig, Phil.–hist. Klasse 121–1/1979; *E. Isenmann*: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtreform, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft, Stuttgart 1988, s. 41–72, s. obsáhlou bibliografií.

³ K teoretickému vymezení kvantitativních analýz středověkých sociálních dějin srov. *F. Irsigler*: Möglichkeiten und Grenzen quantifizierender Forschung in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit, Rheinischer Vierteljahrsblätter 43/1979, s. 236–259; *E. Weyrauch*:

cení určitého jevu, nýbrž naopak snaha o postižení dynamických proměn. Zkoumání sociální topografie rovněž představuje jednu z vhodných možností srovnávacího studia vývoje a každodenního sociálního života evropských středověkých měst. Protože této problematice nebyla v našem prostředí věnována téměř žádná pozornost a protože v obecnějším povědomí nepanuje příliš rozsáhlá znalost polských badatelských přístupů, pokusí se tato studie především o kritické zhodnocení dosavadních přístupů s důrazem na jejich metodologické přednosti a zároveň i limity, resp. s přihlédnutím na využívané typy pramenů.

Počátky polského bádání o sociální topografii lze vztáhnout k 11. sjezdu polských historiků v Toruni, kde vystoupili se svými referáty k této problematice Maria Bogucka, Tadeusz Rosłanowski a Antoni Czacharowski.⁴ Především Czacharowského příspěvek, jenž se zabíral sociální topografií Toruně, dodnes představuje z metodického hlediska jednu z vůbec nejlepších polských prací věnovaných tomuto tématu. Czacharowski použil ke své analýze berní knihu Starého Města Toruně z roku 1394, vedenou topograficky. Protože si však byl vědom toho, že výsledky zjištěné prostřednictvím jednoho typu pramene mohou být jeho výpovědní schopností zkreslené, použil jako srovnávací materiál soupis osob, které se v roce 1398 podílely na vojenském tažení řádu německých rytířů na Gotland. Prosopografickým srovnáním těchto dvou skupin se mu podařilo identifikovat 373 osob, jejichž jména se vyskytovala v obou pramenech. Na základě tohoto srovnání pak určil části města, v nichž sídlili řemeslníci, a zodpověděl otázku, jak majetné osoby bydlely v jednotlivých městských čtvrtích, resp. ulicích. Pro postižení dynamiky proměn sociální topografie Toruně poté použil berní materiál z poloviny 15. století. Srovnání pramenů ukázalo, že části města, kde bydlely nejbohatší osoby, zůstaly stejné.

I když Czacharowského práce představuje pouze základní analýzu omezeného pramenného materiálu, která měla spíše demonstrovat možnost studia sociální topografie než vytvořit ucelený metodologický koncept, přesto představuje svým důrazem na prosopografii metodicky velice nosný přístup. K jisté škodě polského bádání se však studium sociální topografie začalo odvíjet jiným směrem. Přispěla k tomu skutečně rozsáhlá a detailní analýza sociální topografie Poznaně.⁵ Její autor, Jacek Wiesiołowski, totiž položil hlavní důraz na městské prameny (knihy prodeje nemovitostí a rent, knihy zápisů věn), v nichž jsou evidovány obchodní transakce s nemovitostmi. Vycházel přitom z představy, že tyto typy pramenů umožňují provést relativně přesnou lokalizaci nemovitosti a určit majetkové poměry majitelů domů. K volbě těchto pramenů ho však uvedla i absence berních knih pro Poznaň – první berní rejstřík pochází až z roku 1514. Pro postižení dynamických proměn sociální topografie si zvolil čtyři mezníky – léta 1430, 1450, 1470 a 1500. K nim poté hypoteticky vztahoval jednotlivé zápisy. Prostřednictvím knih zápisů věn a trhů s nemovitostmi se Wiesiołowski pokusil určit sociální strukturu obyvatel města a spolu s tím i sociální postavení jednotlivých řemesel, resp. hierarchii z hlediska majetnosti jejich příslušníků. Protože však měl k dispozici pouze prameny, které odrážejí majetkové poměry velice nedokonale, a protože je v nich zastoupeno především majetnější obyvatelstvo, je východisko jeho analýzy z hlediska sociálních dějin středověkých měst sporné. Vlastní sociální topografii se Wiesiołowski věnoval v kapitole nazvané „Ekologie města“ (s. 141–230), resp. v jejím

Zur Auswertung von Steuerbüchern mit quantifizierenden Methoden, in: Festgabe für Ernst Walter Zeeden, hrsg. von Horst Rabe, Münster 1976, s. 97–125; T. K. Rabb: The Development of Quantification in Historical Research, *Journal of Interdisciplinary History* 13/1983, s. 591–601.

⁴ A. Czacharowski: Ze studiów nad strukturą, późnośredniowiecznego Torunia, in: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, ed. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976, s. 137–146; M. Bogucka: *Z zagadnień sociotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w.*, s. 147–178.

⁵ J. Wiesiołowski: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa – Poznań 1982, 1997 (2. vydání).

vyhodnocení. Zde postupoval metodou, jež se pro polské bádání stala klasickou: nejdříve na náměstí, poté v jednotlivých ulicích a nakonec na předměstích sledoval, kolik zde žilo příslušníků jednotlivých řemesel, resp. reprezentantů cechů a městské správy. Tento statistický materiál (obyvatele náměstí, ulic a předměstí rozlišuje pouze podle řemesel, nikoliv podle majetku, který vlastnili) poté použil k rozsáhlé interpretaci, kterou nelze v některých aspektech považovat za metodicky bezproblémovou. Předně, z nárůstu počtu domů (toto zjištění však může být výrazně ovlivněno autorem studovanými prameny, které jistě nikdy nevidují všechny trhy s nemovitostmi; na druhé straně se mu podařilo alespoň částečně vysledovat zastavení postranních a zadních hospodářských ulic, resp. zvětšení jednotlivých předměstí a vznik samostatných řemeslnických předměstí) dochází k interpretaci ohledně značného demografického růstu počtu obyvatel Poznaně, jenž byl způsoben migrací (v pramenech se přímo neodráží a Wiesiołowski ji analyticky nesledoval). Poté se pokouší určit prestižní části města podle toho, jaký počet jejich obyvatel působil v městské správě a ve správě cechů, resp. kolik domů zde bylo zděných, přičemž ovšem nebere zřetel na odlišnou velikost ulic. Rozbor tohoto problému ale ukazuje pouze rozdíly mezi náměstím a ostatními částmi města – obdobnou tendenci přitom vykazuje i sociální topografie stanovená podle berně z roku 1514. Rozdíly mezi jednotlivými ulicemi již nejsou tak markantní – otázkou však je, zda je lze vůbec vzájemně srovnávat, když nejsou stejně velké. Protože však celé období let 1430–1500 autor pojímá jako celek, nemůže se vyjádřit k otázce proměn sociální prestiže jednotlivých ulic. Pokud však skutečně došlo, jak tvrdí, k populačnímu růstu města, pak je to otázka pro sociální situaci v Poznani velice důležitá. Autor je schopen doložit jen nárůst počtu zděných domů a existenci specializovaných řemeslnických ulic. Základní problém jeho práce však spočívá v tom, že neměl k dispozici prameny, jež by mu umožnily určit skutečné majetkové poměry majitelů domů. Stejně tak nemůže odpovědět na otázku, jaká byla vnitřní migrace osob ve městě, jak dlouho vlastnily jednotlivé domy, zda se přestěhovaly do prestižnějších částí města. Zcela stranou pak stojí sociální mobilita, jejíž studium jako jediné může odhalit skutečnou sociální topografii města. Wiesiołowského práce tedy představuje jakýsi statický model studia sociální topografie, jenž je výrazně limitován jak využívanými prameny, tak i absencí prosopografického přístupu. Pro další bádání se nabízí možnost identifikovat v trzích s nemovitostmi osoby, které platily berni v roce 1514. Snad by se tak mohla zodpovědět otázka, jak se do sociální topografie Poznaně promítla intenzivní migrace, kterou autor předpokládá na základě nárůstu počtu domů.

Práce Jacka Wiesiołowského ovlivnila řadu dalších polských monografií. Rovněž Urszula Sowina⁶ vycházela především z pramenů, jež v Sieradzi registrovaly trhy s nemovitostmi. Na základě dvou sond pro období 1432–1457 a pro konec 15. století až rok 1532 se pokusila zachytit sociální topografii jednotlivých městských částí. Protože neměla k dispozici žádné prameny, jež by mohly ozřejmit sociální postavení držitelů nemovitostí, pracovala pouze s členěním obyvatel podle jednotlivých řemesel. Oproti Wiesiołowskému však její detailní studium držby jednotlivých nemovitostí přispělo k odhalení velice intenzivní frekvence ve změně jejich majitelů. Srovnáním dvou sledovaných období dospěla k závěru, že v 16. století došlo v Sieradzi k jisté stabilizaci poměrů, neboť majitelé tehdy drží své nemovitosti delší dobu než kolem poloviny 15. století. Je ale otázkou, zda pozornost zaměřená na nemovitosti, nikoliv na osoby, které měnily bydliště, nevede k pouze kvantitativnímu popisu. Absence berních pramenů pak ze sociálního hlediska tuto práci výrazně limitovala.

To lze říci i o práci Agnieszky Bartoszewicz,⁷ která podobnou metodou studovala sociální topografii Warty. Záznamy o trzích s nemovitostmi z let 1482–1512 jí umož-

⁶ U. Sowina: Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w., Warszawa – Sieradz 1991.

⁷ A. Bartoszewicz: Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI w., Warszawa 1997, s. 180–218.

nily určit sociální topografii města výlučně statickým způsobem a pouze na základě jediného typu pramene. Autorka zde prokázala, že majitelé nemovitostí se velice často měnili, hlavní přínos této monografie však spočívá ve studiu městského přistěhovalectví z venkova, neboť se jí podařilo odhalit, že vesničané si ve Wartě velmi často (především do roku 1486) kupovali nemovitosti, dokonce i v nejatraktivnějších částech města (s. 38–39, 182–187). Vznik nových manželství vesničanů s měšťankami pak svědčí o tom, že se části z nich zdařilo ve městě integrovat. Protože však z Warty nejsou k dispozici jiné prameny, nevíme, do jaké míry zde byla sociální integrace obvyklým jevem a jaké byly majetkové poměry vesničanů a především jejich sociální mobilita vzhledem k původním obyvatelům města. A. Bartoszewicz tak vlastně spíše jen nakousla problém, nastíněný částečně i v předchozích pracích, jenž by se napříště mohl stát jedním z centrálních bodů studia městských sociálních dějin.

Zásadní změnu metodiky studia sociální topografie v polském prostředí nepřinesla ani práce Romana Czaji věnovaná pozdně středověkému Elblągu.⁸ I přes její přednosti totiž zůstala opět limitována absencí prosopografického přístupu. Je však nesporné, že v některých aspektech Czaja dosavadní přístupy překonal, především využitím několika typově zcela různorodých pramenů. Čerpal z berních rejstříků, gruntovních knih, knih nájemců nemovitostí, knih prodejů a koupí rent, knih berně vybírané na vojenské výpravy, knihy městských počtů apod. (soupis na s. 178–179). Ohromný záběr ho zároveň nutil k využívání omezených sond a modelů. Základním problémem všech typů pramenů, které měl k dispozici, je skutečnost, že postihují především majetné obyvatelstvo, které ve městě vlastnilo nemovitosti – v sémantické rovině se v Elblągu rozlišovalo mezi jejich různými typy (*erbe, wurt, bude*). Samotnou mobilitu v držbě nemovitostí však sledoval pouze v letech 1417–1435 (s. 142–143). Při analýze jednotlivých ulic pak ze sociálního hlediska prozíravě rozlišoval mezi držbou nemovitostí příslušníky kupecké horní vrstvy a řemeslnické střední vrstvy, i když i zde by prosopografie mohla jeho jednoznačné soudy poněkud problematizovat. Vedle řemeslnicky do značné míry vyhraněných ulic se mu podařilo vysledovat i tzv. prestižní ulice, jež byly charakterizovány nejen movitějšími vlastníky, ale i delší dobou držby nemovitostí a menším zatížením domů prostřednictvím rent – nic podobného ostatní studie nevyšleďovaly a ani vysledovat nemohly. Czaja ve své práci samostatně pojednal problematiku sociální topografie jednotlivých předměstí v Elblągu, jež tvořila velice rozsáhlý a různorodý komplex. Z obecnějšího hlediska je pozoruhodné, že značnou část nemovitostí zde vlastnili obyvatelé vnitřního města. Charakteristické pro jednotlivá předměstí rovněž bylo, že se zde nemovitosti pronajímaly mnohem častěji než ve vnitřním městě. Na rozdíl od dosavadní polské literatury Czaja podrobil analýze i přistěhovalce, kteří v letech 1415–1454 přijali městské právo v největší části předměstí, v Novém Městě Elblągu. V průměru zde ročně přijímalo městské právo asi 25 osob. Z celkového počtu nových měšťanů se jich poté v letech 1415–1435 asi 40 usadilo ve vnitřním městě, tzn. ve Starém Městě Elblągu, avšak pouze zanedbatelná část zde získala vlastní nemovitost. Hlubší sociální analýza přistěhovalců–novoměšťanů však bohužel doposud čeká na své zpracování.

Zásadní nedostatek Czajovy práce však představuje rozbor sociálních poměrů ve městě a především pokus o stanovení jejich změn. K určení vývojových trendů totiž využívá výhradně statický model, neboť srovnává náhodně vysledované sociální poměry (náhodnost spočívá v nahodilosti dochování pramenů) a z rozdílů vyvozuje dalekosáhlé závěry ohledně krize zámožnosti elblągských měšťanů, koncentrace majetku v rukou zámožných osob a výrazné majetkové polarizace, resp. pauperizace. Je ale třeba podotknout, že tyto autorovy úvahy nejsou s analýzou sociální topografie propojeny. Obdobně pouze na úrovni hypotetických úvah se pohybují názory o demografickém vývoji města, vzešlé z práce s koeficienty.

⁸ R. Czaja: Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu, Toruń 1992.

Poslední výrazný příspěvek polského bádání k poznání sociální topografie představuje práce Mateusze Golińskiego, věnovaná pozdně středověké Vratislavi.⁹ Goliński doposud nejvíce ze všech badatelů ke své práci využil stavebně historických a archeologických poznatků. Na začátku si vytkl cíl řešit tři problémy: stanovit činitele, kteří mají vliv na vytváření městské sociotopografie; vysledovat prostřednictvím berních pramenů obraz majetkových poměrů a velikosti parcel ve městě; určit prostřednictvím berních pramenů z přelomu 14. a 15. století řemeslnickou strukturu městské populace, rekonstruovat jakousi hospodářskou geografii Vratislavi a objasnit hierarchii cechů a přístupnost jejich příslušníků do městské správy.

Základní a nejrozsáhlejší část Golińskiego práce představuje prostorový popis jednotlivých částí města – náměstí, jednotlivých městských čtvrtí a předměstských částí. V rámci těchto jednotek se pokouší o charakteristiku prostředí: stanovení množství ulic, množství a velikosti zjištěných parcel, poměry domovní zástavby, výskyt nemovitostí spojených s obchodem, lokalizace bran, tržišť, kostelů a špitálů. Oproti starším pracem M. Goliński nevěnoval příliš velkou pozornost trhům s nemovitostmi a délce jejich držby jednotlivými obyvateli města. Jedinou sondu provedl pro léta 1400–1404, tzn. pro velice krátké období. Zjištění, že v bohatších čtvrtích docházelo k trhům s nemovitostmi častěji než ve čtvrtích chudších a na předměstí, zachycuje stav, nikoliv trend. Poznání vnitroměstské migrace a sociální mobility nájemníků, kteří tvořili značnou část vratislavské populace a dle Golińskiego intenzivně hledali laciné bydlení v ne-lukrativních částech města či u svých příbuzných, popř. přátel, zůstává úkolem do budoucna.

Při studiu sociální topografie tedy M. Goliński nevycházel z trhů s nemovitostmi, nýbrž téměř výhradně z pramenů berních, které se ve Vratislavi dochovaly torzovitě (především od poloviny 14. století) z let 1299–1469. Na základě berních rejstříků se pokouší o analýzu majetnosti jednotlivých čtvrtí (s. 296–299). Z údajů o výši berně vybrané v jednotlivých částech města určuje hospodářská centra města a interpretuje hospodářský rozvoj či stagnaci jednotlivých městských částí. Tato metoda je pozoruhodná a bádáním doposud nevyužitá, zároveň však zůstává omezena na ryze kvantitativní popis a díky dlouhým časovým intervalům se může stát pouhou hrou čísel. Pro oprávněnost jejího využití pro Vratislav by však mohla svědčit důležitá skutečnost, že v celém sledovaném horizontu zůstávaly sumy vybrané prostřednictvím berně v jednom roce na stejné úrovni. V kapitole „Majetková struktura a topografie“ (s. 309–329) Goliński určuje prostřednictvím berních pramenů zastoupení nejmajetnějších osob, určitých řemesel a nájemníků v jednotlivých čtvrtích na přelomu 14. a 15. století. Z jeho rozboru vyplývá, že nejmajetnější osoby obývaly jednotlivé městské části velice nerovnoměrně, i když nejvíce z nich bydlelo ve vnitřních čtvrtích. Zjištění o stavu na přelomu 14. a 15. století následně autor srovnává s poznatky o polovině 16. století. Naopak bydliště příslušníků nižší sociální vrstvy (s. 330–351) sleduje pouze izolovaně pro rok 1403, opět samostatně pro jednotlivé městské části. Stejně tak určuje sociální topografii jednotlivých řemesel (s. 363–461) pouze k roku 1403. Je otázkou, zda rozsáhlý popis statické situace je cestou k hlubšímu poznání procesů odehrávajících se na sklonku středověku. Za závažnější než zjištění, že v jednom jediném roce ve městě bydlel v té a oné části takový a onaký řemeslník, pokládám otázky, kolik let zde dotyčná osoba bydlela, zda se v případě majetkové mobility přestěhovala do lukrativnější části města nebo zda zůstala věrná svému původnímu bydlišti apod.

Dílejší výhrady je třeba uvést ke kapitolám o struktuře a hierarchii vratislavských řemesel (s. 461–506). Jejich strukturu autor sleduje opět pouze pro rok 1403.¹⁰ Protože

⁹ *M. Goliński*: Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło), Wrocław 1997.

¹⁰ *Srov. B. Mendl*: Breslau zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Eine statistische Studie nach dem Steuerbücher von 1403, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 63/1929.

však vychází téměř výhradně z berních pramenů, není jeho určování hierarchie bezproblémové. Z dokumentů královské kanceláře vyvozuje, že cechy měly určitou hierarchickou strukturu, neboť byly uváděny v určitém pořadí a platily odlišné tarify, neřeší však možné důsledky velikosti jednotlivých cechů. Podíl konkrétních řemesel na městské správě ve Vratislavi je pro nedostatek pramenů téměř nesledovatelný a pro stanovení hierarchie ho nelze využít. Jediným aspektem, který tak autor může pro své úvahy skutečně uplatnit, je vlastnictví patronátních práv ke kostelům a oltářům jednotlivými řemesly, jež ovšem více než o hierarchii vypovídá o navenek projevované kolektivní zbožnosti těchto korporací. M. Goliński prozatím, zřejmě vzhledem k ohromnému rozsahu zpracovávaného materiálu, téměř rezignoval na sledování dynamických změn sociální topografie a městských sociálních dějin vůbec. Právě vratislavské prameny, kde se berní rejstříky dochovaly pro první polovinu 14. století v téměř kontinuální podobě, ovšem dávají možnost ve studiu sociální topografie výrazně pokročit.

Po inspirativním období přelomu 70. a 80. let se nynější polské bádání poněkud začíná točit v pomyslném kruhu a produkuje nové a nové derivace téhož postupu. Středobodem dalšího studia by se napříště mohla stát analýza dynamiky proměn a sociální pozadí individuálních osudů obyvatel města. V tomto případě by bylo nutné opustit ryze kvantitativní model a přistoupit k bádání prosopografickému, nejlépe jak v případě jednotlivců, tak i rodin. Jedině tak by bylo možné spojovat sociální mobilitu či integraci přistěhovalců do městské populace s obrazem sociálně topografického uspořádání konkrétního města. Některé podněty k tomuto přístupu již polské bádání předložilo. I když jsou prosopografické přístupy značně limitovány vypovídací schopností pramenů a jejich kontinuálním či nekontinuálním dochováním, přesto představují v případě studia sociální topografie jedinou možnost k hlubšímu poznání dynamiky sociálního života pozdně středověkých měst. Dosavadní výzkumy totiž dospěly k těmto obecným poznatkům: koncentrace majetného obyvatelstva na náměstí, resp. v několika málo ulicích města; existence specializovaných řemeslnických ulic; existence sociálních rozdílů mezi vnitřním městem a předměstím; častá změna držby nemovitostí. Všechny tyto aspekty však bádání již několik desetiletí předpokládalo (vyjma intenzity proměny držitelů domů) a sociálně topografické výzkumy je pouze pramenně verifikovaly.

Středověký člověk sice vnímal sociální topografii města, v němž žil, jako určitý stav, a to především v případě, když se do tohoto města přistěhoval, avšak postupem času si začal uvědomovat i změny, k nimž neustále docházelo. Velice časté prodeje nemovitostí, které svědčí o nepřilíživém vztahu většiny měšťanů k jejich rodnému domu, dávaly lidem všech sociálních vrstev možnost pronikat do atraktivnějších či řemeslně specializovaných částí města – pokud si samozřejmě koupí nového domu mohli dovolit. Právě studium sociální topografie by se tak mělo stát jednou z velkých možností sledování problémů, o nichž středověké městské prameny bezprostředně nevypovídají. Časté změny bydliště, hledání nového uplatnění a navazování nových sousedských a sociálních vztahů v různých částech města totiž barvitě vypovídají o tom, že středověk byl dobou velice dynamických proměn. Stále se však zdá, že v jejich poznání stojíme teprve na začátku. Pro české prostředí to platí dvojnásobnou měrou.

Tato studie vznikla v rámci badatelského grantu č. 404/00/1540 GA ČR.

DAS POLNISCHE KONZEPT DER SOZIALTOPOGRAPHIE DER MITTELALTERLICHEN STADT

Nach der theoretischen Arbeit von dem deutschen Historiker D. Denecke entwickelte sich in Polen intensiv das Studium der Sozialtopographie der spätmittelalterlichen Stadt. Eine Arbeit über Toruń von A. Czacharovski, in der auf Prosopographie Wert gelegt wird und die zu den bisher reifsten Arbeiten zählt, zog eine Reihe grundlegender Monographien zur Sozialtopographie ausgewählter mittelalterlicher Städte nach sich. Anschließend begann sich die polnische Forschung jedoch in eine andere Richtung zu entwickeln. Die Aufarbeitung des Quellenmaterials von Poznań, Sieradz, Warta und Elbląg

unterscheidet sich in der Fragestellung. Sie brachte zwar eine Reihe neuer Erkenntnisse, methodologischer Verfahren, das Thema Entwicklungstrends und Wandel sozialer Verhältnissen setzte sich aber nur ausnahmsweise durch. Das Werk von M. Goliński über die spätmittelalterliche Stadt Wrocław stellt den letzten Beitrag der polnischen Forschung zur Erkenntnis der Sozialtopographie dar. Die Aufarbeitung der großen Mengen von Material erlaubte es nicht, an eine Analyse der Dynamik der damaligen Veränderungen und ihrer Ursachen heranzutreten. In der prosopographischen Untersuchung sehen wir heute die einzige Möglichkeit für eine tiefere Erkenntnis der Entwicklung der Verhältnisse in der spätmittelalterlichen Stadt und der Überwindung des gegenwärtigen Forschungsstandes.

KOLOKWIUM ARCHEOLOGICZNE PRAGA – WROCŁAW 1998 – PRÓBA PODSUMOWANIA

LECH LECIEJEWICZ

Problematyka początków miast jest stale w centrum uwagi badań nad średniowieczną Europą. Przypomnijmy, że tylko w ciągu ostatnich kilku lat ukazało się kilka ważnych zbiorów studiów, będących pokłosiem konferencji poświęconych tematyce miejskiej zarówno w skali regionalnej (np. *Brachmann (ed.) 1995; Gläser (ed.) 1997*) jak i całego kontynentu (np. *De Boe, Verhaeghe (eds.) 1997; Jarnut, Johanek (eds.) 1998*). Oprócz kwestii dotyczących genezy procesów urbanizacyjnych zarówno w postrzymskiej Europie, jak na obszarze dawnego barbaricum, które od dłuższego czasu wysuwały się w dyskusjach na plan pierwszy, przedmiotem szczególnego zainteresowania badaczy stają się coraz częściej relacje zachodzące między miastami wczesnego średniowiecza a tymi, które w późniejszym okresie uzyskały prawa miejskie.

W tym nurcie badawczym mieściło się również archeologiczne kolokwium Praga – Wrocław 1998. Na przykładzie tych dwóch reprezentatywnych dla Europy Środkowo–Wschodniej zespołów osadniczych zostały rozpatrzone ogólniejsze problemy dotyczące przeobrażeń przestrzennych i kulturowych zachodzących w wyniku przekształcania się wczesnych miast w miasta późnego średniowiecza, wyodrębnione prawnie od swego wiejskiego otoczenia. Ważne miejsce w dyskusji zajmowała sama metodologia tego rodzaju badań. Kwestia ta nabiera tym większego znaczenia, że w specyficznych warunkach historycznych środkowej części naszego kontynentu przeobrażenia te łączyły się w wysokim stopniu ze zmianami struktury etnicznej mieszkańców.

Zaproponowana przez inicjatora spotkania, Jana Klápště, problematyka była w istocie próbą szerszego rozwinięcia jego myśli, przedstawionych nieco wcześniej, na temat funkcji archeologii w badaniach procesów urbanizacyjnych w Europie Środkowej (*Klápště 1996*). Ograniczenie się do archeologii nie oznaczało jednak rezygnacji z korzystania z doświadczeń innych dyscyplin, podobnie jak wyeksponowanie w tytule sympozjum Pragi i Wrocławia nie oznaczało całkowitego pominięcia innych miast czeskich i polskich. W sumie, w dyskusji poruszono zestaw zagadnień, które w istotny sposób wzbogaciły wiedzę o procesach urbanizacyjnych, zachodzących w słowiańskiej Europie Środkowej w ciągu średniowiecza.

Na plan pierwszy zostały wysunięte kwestie wewnętrznej struktury przestrzennej wczesnośredniowiecznych zespołów osadniczych oraz ich przeobrażeń w późniejszym okresie. Praga (L. Hrdlička, J. Čiháková, M. Goliński) i Wrocław (C. Buško, J. Niego-da, K. Jaworski), ze względu na rozmach prowadzonych badań archeologicznych, związanych z przebudową i odbudową tych aglomeracji, dostarczyły wielu cennych informacji w tym zakresie. Ujawniły one, jak bardzo były tam zaawansowane procesy urbanizacyjne w chwili, kiedy mieszkańcy zaczęli uzyskiwać prawa miejskie. Podobne zjawiska obserwujemy też w wielu innych wczesnych miastach zachodniosłowiańskich; świadczy o tym poglądowo m.in. przykład Brna (R. Procházka). Autorzy referatów

pokazali przy tym w sposób przekonujący, jak cennym źródłem poznania historycznego może być analiza ukształtowania terenu, rekonstruowanego na podstawie odkryć archeologicznych.

Z rozpatrywaną problematyką łączyła się kwestia, w jaki sposób w źródłach archeologicznych odzwierciedlają się przeobrażenia kulturowe, które następowały wskutek powstania miasta lokacyjnego. Na uwagę zasługują tu zwłaszcza zmiany w budownictwie i organizacji parceli mieszkalnej, którym niedawno zostało poświęcone osobne sympozjum (*Brachmann – Klápště* (eds.) 1996). Obecnie dyskusję rozszerzono o prezentację niektórych gałęzi wytwórczości średniowiecznego Wrocławia (P. Rzeźnik, K. Jastrzębska, I. Wysocka, J. Biskont, A. Jastrzębski) i Pragi (J. Podliska). Ujawniła ona z całą oczywistością, jak istotnym przełomem w dziedzinie kultury materialnej obu tych ośrodków było kształtowanie się wspólnot miejskich zdominowanych przez przybyszów niemieckich. Niemniej jednak były to społeczności wieloetniczne i w kulturze ich dostrzegalne są również inne nurty a wśród nich rodzimy, nawiązujący do dawnego, miejscowego dorobku.

Dalszym kluczowym problemem, poruszonym na konferencji, były relacje tworzących się w ciągu średniowiecza aglomeracji miejskich do ich wiejskiego zaplecza. Ogólne założenia teoretyczne tej kwestii zostały przedstawione w referacie o wzajemnym stosunku centrum i zaplecza we wczesnośredniowiecznej Polsce (S. Moździoch), cenne metodycznie dane przyniosły wystąpienia poświęcone ośrodkom czeskim i morawskim (M. Ježek, J. Klápště, M. Tomášek, Z. Neustupný, R. Procházka) oraz okolicy Wrocławia (J. Kolenda). W rezultacie dostrzegamy obecnie, że sprawę tę rozpatrywać trzeba nie tylko w kategoriach osadniczych i gospodarczych, lecz również jako część ogólniejszego zagadnienia roli miejsc centralnych w organizowaniu przestrzeni przez społeczeństwa średniowieczne (por. np. *Moździoch* (ed.) 1999). Archeologia, jak wiemy, jest podstawową dyscypliną, która pozwala określić środowisko człowieka i jego miejskich siedzib w średniowiecznej Europie Środkowej. Na podstawie przede wszystkim rozpoznania archeologicznego możemy odtworzyć w sposób miarodajny ówczesny krajobraz naturalny i kulturalny, chociaż oczywiście, ze względu na swe treści informacyjne, niezastąpiony jest tu również dorobek historiografii, toponomastyki i innych nauk. Od archeologicznej rekonstrukcji do ustalenia wszystkich „sprzężeń zwrotnych“, które zachodziły pomiędzy rozwojem miast oraz ich wiejskiego otoczenia, wiedzie jednak długa droga a zasady według których winna być pokonywana wymagają jeszcze wnikliwej dyskusji.

Dobrze się stało, że w publikowanym obecnie zbiorze studiów znalazł się również tekst prezentujący wyniki badań nad przemianami w topografii wczesnych miast kontynentalnej strefy Europy Środkowej (J. Piekalski). Przedstawiony przy innej okazji, wprowadza on dobrze w ogólniejszą problematykę struktury przestrzennej pierwszych osiedli typu miejskiego na obszarze dawnego, europejskiego barbaricum i zmian jakie w tym okresie wprowadziło powstanie miast komunalnych. Porównanie sytuacji na ziemiach niemieckich, między Renem a Łabą i Lasem Czeskim oraz słowiańskich ujawnia zbieżność wielu kierunków rozwoju wczesnych miast na tych obszarach (szerzej o tym *Piekalski 1999*). Pozwala to lepiej zrozumieć, dlaczego niemieckie wzory w dziedzinie prawa miejskiego i rozwiązań urbanistycznych okazały się tak atrakcyjne dla społeczeństw zachodniosłowiańskich.

Cała poruszana przez nas na kolokwium Praga – Wrocław 1998 tematyka, zdawałoby się, że lokalna, ma oczywiście również szerszy wymiar. Przypomnijmy, że oba te ośrodki wyróżniają się nie tylko rozmachem prowadzonych obecnie na ich obszarze poszukiwań archeologicznych, lecz również zasobem informacji źródeł pisanych dotyczących ich średniowiecznych dziejów, wyjątkowo obszernym jak na stosunki czeskie i polskie. Wielostronnością przekazu mogą równać się z nimi na terenie zachodniosłowiańskim tylko niektóre miasta na wybrzeżu Bałtyku. O reprezentatywności Pragi i Wrocławia decyduje jednak przede wszystkim ich geneza, plemienna w pierwszym

przypadku, państwowa w drugim. W toku swego dalszego rozwoju Praga stała się stolicą państwa czeskiego, Wrocław – jednym z polskich *sedes regni principales*, stolicą dzielnicy śląskiej. W obu przypadkach przekształcanie się wczesnego miasta w miasto komunalne było procesem długotrwałym i dokonywało się przy współudziale różnych pochodzeniem środowisk etnicznych. Oprócz rodzimego, słowiańskiego, brały w nim również udział żydowskie, romańskie i niemieckie, przy czym to ostatnie, jak wiadomo, zdominowało w końcu tworzące się tam nowe wspólnoty miejskie.

Rozpatrywane procesy urbanizacyjne były też jednym z elementów ogólniejszego zjawiska a mianowicie włączania się społeczeństw słowiańskich w krąg zachodnioeuropejskiej cywilizacji łacińskiej (por. całość problematyki *Leciejewicz 1989*). Pierwszym sygnałem zachodzących zmian była chrystianizacja mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej w ciągu IX–XI w., zakończona w strefie nadbałtyckiej sto lat później. Jak wiemy *conditio sine qua non* sukcesu w tym zakresie była wczesnofeudalna struktura społeczna oraz istnienie państwowych struktur politycznych. Łączył się z tym w znacznym stopniu rozwój elementów życia miejskiego, czego dobrym przykładem mogą być właśnie Praga i Wrocław.

Powstanie miast komunalnych, według niemieckich wzorów prawnych i przy decydującym w końcu, choć nie jedynym, udziale osadników niemieckich, było dalszym krokiem na drodze umacniania związków słowiańskich krajów Europy Środkowej z łacińskim Zachodem. Inicjatywy zmian wychodziły z reguły ze strony miejscowych władców. Innowacje szerzyli jednak, co najmniej w znaczniejszych aglomeracjach, przybysze a zepchnięcie na margines środowisk rodzimych rodziło wiele konfliktów. Zjawiska te z punktu widzenia antropologiczno-kulturowego określić można jako zderzenie kultur. W rezultacie procesów, zapoczątkowanych w ciągu XII–XIII w., nastąpiła kolejna faza okcydentalizacji kultury tworzących się w tym czasie narodów czeskiego i polskiego (por. tu np. *Kłoczowski 1998*).

Podobne zjawiska występowały zresztą i w innych częściach dawnego, europejskiego barbaricum, na terenie Węgier i po obu stronach Bałtyku. Nieco odmienne były jedynie losy Bałtów: Prusów, Litwinów, Łotyszów, którzy częściowo pod presją Zakonu Krzyżackiego, częściowo z własnego wyboru, znaleźli się w obrębie cywilizacji łacińskiej dopiero w XIII–XIV w. Bardziej zbliżone do procesów dostrzegalnych w Europie Środkowej były drogi wchodzenia w krąg świata chrześcijańskiego Słowian Południowych i Wschodnich. Tam jednak inne wzory odegrały znaczącą rolę, swoiste piętno wywierało w mniejszym lub większym stopniu dziedzictwo bizantyńskie.

Rozpatrując na przykładzie Pragi i Wrocławia tworzenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej, warto pamiętać o tym ogólniejszym kontekście. Przedmiotem dyskusji na obecnym spotkaniu były zachodzące w ciągu średniowiecza zmiany w topografii i kulturze materialnej tych miast jak też związki z zapleczem osadniczym. Na podobnie szeroką dyskusję czeka obecnie zagadnienie funkcji archeologii w poznaniu roli tego typu ośrodków w przemianach, które wiodły do włączenia Czech i Polski w krąg łacińskiej wspólnoty cywilizacyjnej.

W tym miejscu przypomnijmy jeszcze tylko, że forma procesów urbanizacyjnych w obu tych krajach różniła się pod wieloma względami od tej, którą dostrzegamy np. w krajach nadbałtyckich, chociaż i one przecież umacniały w tym czasie swe więzy z łacińskim kręgiem cywilizacyjnym. Nieraz podkreśla się, że cechą różniącą te strefy była akceptacja prawa magdeburskiego na obszarach wewnątrzpaństwowych, lubeckiego zaś nad Bałtykiem. Przykład Pragi, gdzie osadnicy niemieccy już od czasów Wratysława II posiadali własne prawa, potwierdzone rozporządzeniami Sobiesława II z lat 1176–1178, świadczy jednak, że również w tej części Europy Środkowej pozyskiwanie przez mieszkańców miast odrębnych praw było procesem zapoczątkowanym na długo przed aktem lokacji. Podobnie było też nieraz na terenie Polski. Z drugiej strony, w strefie dominacji prawa lubeckiego silniejsze były międzynarodowe powiązania kupiectwa, czego wyrazem stał się w końcu Związek Hanzeatycki. Organizacja ta

umożliwiała m.in. skuteczną penetrację daleko poza granice świata łacińskiego, przez północną Ruś również w głąb Europy Wschodniej.

Odrębnym zagadnieniem jest funkcja wczesnych miast w kręgu cywilizacji bizantyńskiej (por. np. ostatnio *Sedov* (ed.) 1997; *Jarnut – Johaneček* (eds.) 1998, 315–374). Zarówno na Bałkanach jak i na Rusi mieszkańcy miast nie uzyskali samodzielności prawnej. Nie ulega jednak wątpliwości podstawowa rola tego środowiska w przemianach społeczno–kulturowych, które tam następowały, jak też decydujący nieraz jego wpływ na bieg wydarzeń politycznych. Przykład Europy Wschodniej ukazuje zatem przekonująco, jak różnorodne były drogi włączania się społeczeństw dawnego barbaricum w krąg cywilizacji chrześcijańskiej i jak istotne funkcje pełniły miasta w tych procesach.

Jest to temat daleko wybiegający poza poruszane obecnie przez nas sprawy. Z pewnością zasługuje on na osobną, szeroką dyskusję. Sądzę jednak, że przypadek Pragi i Wrocławia będzie podczas niej często uwzględniany.

REFERENCES

- Brachmann, H.* (ed.) 1995: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin.
- Brachmann, H. – Klápště, J.* (eds.) 1996: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte im Ostmitteleuropa. Památky Archeologické – Supplementum 6*, Praha.
- De Boe, G. – Verhaeghe, F.* (eds.) 1997: *Urbanism in Medieval Europe, Papers of the „Medieval Europe Brugge 1997“ Conference*, 1, Zellik.
- Gläser, M.* (ed.) 1997: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. I. Stand, Aufgaben und Perspektiven*, Lübeck.
- Jarnut, J. – Johaneček, P.* (eds.) 1998: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien.
- Klápště, J.* 1996: *Urbanizace střední Evropy jako archeologický problém*, (in:) *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 2*, Wrocław, 23–30.
- Kłoczowski, J.* 1998: *Młodsza Europa. Europa Środkowo–Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa.
- Leciejewicz, L.* 1989: *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź.
- Moździoch, S.* (ed.) 1999: *Centrum a zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej. Spotkania Bytomskie 3*, Wrocław.
- Piekalski, J.* 1999: *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.
- Sedov, V. V.* (ed.) 1997: *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slawjanskoj archeologii. 1. Problemy slawjanskoj archeologii, 11–139; 2. Slawjanskij srednevekovyj gorod, Moskva.*

ARCHAEOLOGICAL COLLOQUIUM PRAGUE – WROCLAW 1998. A SUMMARY ESSAY

Issues relating to the origin of towns generally come into focus in studies on medieval Europe. Let us recall that only in recent years there have appeared several important studies representing the aftermath of conferences devoted to urban subjects in a regional scale (e.g. *Brachmann* (ed.) 1995; *Gläser* (ed.) 1997) and throughout the continent as well (e.g. *De Boe – Verhaeghe* (eds.) 1997; *Jarnut – Johaneček* (eds.) 1998). Besides issues concerning the genesis of urbanization processes in both post–Roman Europe and in areas of the former Barbaricum, which for some time have been brought forward in discussions, the subject of researchers' particular interest involved more and more often relations between early medieval towns and those which in later times acquired charter privileges.

The Archaeological Colloquium Prague – Wrocław 1998 conformed to this research trend. More general problems concerning spatial–cultural transformations, occurring due to transitions of early towns into late medieval towns, legally individualized in their rural environs, were examined on the example of those two settlement complexes representative of Central–Eastern Europe. The very methodology of such studies occupied an important place in discussions. This issue becomes the more important if we consider the fact that – taking into account the specific historical conditions prevailing in the central part of our continent – those transformations were distinctly connected with changes in the ethnical structure of inhabitants.

The problem introduced by Jan Klápště, the initiator of this meeting, was essentially an attempt at elaborating previously presented ideas concerning the function of archaeology in studies of urbanization processes in Central Europe (*Klápště 1996*). A limitation of studies to archaeology did not mean, however, that achievements of other disciplines would be overlooked, just like the exposition of Prague and Wrocław in the symposium title did not imply a complete disregarding of other Czech or Polish towns. In all, several problems included in discussions have essentially enhanced the knowledge of urbanization processes occurring in Slavonic Central Europe during the Middle Ages.

Placed in a conspicuous position were issues concerning the internal spatial structure of early medieval settlement complexes and their transformations in later times. Prague (lectures by L. Hrdlička, J. Čiháková, M. Goliński) and Wrocław (C. Buško, J. Niegoda, K. Jaworski) provided considerable information on this subject due to the extent of archaeological researches connected with the rebuilding and reconstruction of these agglomerations. They revealed the substantially advanced urbanization processes at the times when the inhabitants began to attain charter privileges. Similar occurrences have also been noticed in many other west-Slavonic towns, the city of Brno may serve here as a suitable object (R. Procházka). The authors of lectures have convincingly shown that analyzes of topographic features reconstructed on the basis of archaeological discoveries can be a valuable source of historical knowledge.

The discussed issues included the question in what fashion cultural transformations were – due to the rise of charter towns – reflected in archaeological materials. Particular attention should be devoted to changes in building and the organization of housing sites, a topic recently elaborated in a separate symposium (*Brachmann – Klápště* (eds.) 1996). The present discussion was expanded by the presentation of certain branches of Wrocław's (P. Rzeźnik, K. Jastrzębska, I. Wysocka, J. Biskont, A. Jastrzębski) and Prague's (J. Podliska) medieval manufacture. It revealed quite evidently how the essential turning point in the sphere of material culture of those two centres was brought about by the shaping of urban communities dominated by German arrivals. Nonetheless, they were multi-ethnic communities and other currents including native trends related to the former, local achievements are likewise apparent.

Another key problem discussed during the conference dealt with relations existing during the Middle Ages between urban agglomerations and their rural environs. The general theoretical assumptions concerning these problems were presented in a lecture on the mutual relations between the centre and its hinterland in early medieval Poland (S. Moździoch). Valuable methodological data were revealed in lectures devoted to Czech and Moravian centres (J. Klápště, M. Tomášek, Z. Neustupný, R. Procházka) as well as to the environs of Wrocław (J. Kolenda). As a result, it became obvious that this issue most not be studied solely within settlement and economic categories but likewise as a part of a more general role of those central places in spatial organization carried into effect by medieval communities (cf. e.g., *Moździoch* (ed.) 1999). As we know, archaeology has been the basic discipline enabling us to define man's environment and his urban habitations in medieval Central Europe. On the basis of, above all, archaeological surveys, we are able to reproduce in a competent manner the former natural and cultural landscape, yet the achievements of historiography, toponymy and other sciences are, of course, due to their information content, likewise indispensable. There is a long way, however, from archaeological reconstructions to the determination of all „feedbacks“ which occurred between the development of towns and their rural environment. Principles necessary to accomplish this still require sagacious discussions.

It is well that the presently published collection of studies includes a text on research results of changes in early town topography in the continental zone of Central Europe (J. Piekalski). Delivered at another occasion it contains a comprehensive introduction to more general problems of the spatial structure of the first urban-type settlements in the former European Barbaricum and changes caused therein by the rise of communal towns. A comparison of the situation in German lands between the Rhine, the Elbe, the Czech Forest and Slavonic areas reveals a concurrence in many development trends of early towns in those regions (cf. *Piekalski 1999*). It helps us to better understand why in the sphere of urban laws and urbanistic solutions German patterns became so attractive to west-Slavonic societies.

The subjects discussed at the Prague – Wrocław Colloquium 1998 as a whole may seem to be of a local character yet it does cover a wider range. Let us recall that those two centres differ not only as regards the extent of archaeological researches carried out in those areas but also in the range of information contained in written sources relating to their medieval history, exceptionally comprehensive considering Czech-Polish relations. In the west-Slavonic domain only certain towns on the Baltic coast may correspond to them as regards multi-lateral information data. The representativeness of Prague and Wrocław is decided, above all, by their genesis – tribal in the first instance and

state in the second. Throughout its development Prague became the capital of the Czech State, Wrocław – one of the Polish *sedes regni principales*, the Silesian district capital. In both cases, the transformation of an early town into a communal town was a long-lasting process accomplished with the participation of ethnic groups of various provenance. Besides the native, Slavonic element, there were also Jewish, Romanic and German settlers, while the last, as we know, prevailed in the end over the new urban environment developing there.

The examined urbanization processes also constituted an element of a more general phenomenon namely the incorporation of Slavonic societies in the sphere of west European Latin civilization (cf. these comprehensive problems: *Leciejewicz 1989*). The first indication of approaching changes was the Christianization of the East-Central European people occurring between the 9th and 11th centuries, ending in the Baltic region a century later. As we know, the indispensable condition in this sphere was the existence of the early feudal social structure and of state political structures. To a considerable degree this was connected with the development of urban life elements well exemplified by Prague and Wrocław.

The rise of communal towns based on German legal norms and the finally decisive though not the only participation of German settlers was a further step on the way towards strengthening links between Slavonic lands in Central Europe with the Latin West. Those changes were initiated principally by local rulers. However, innovations were propagated, at least in larger agglomerations, by new-comers while the relegation of native people to marginal positions created frequent conflicts. From the anthropologic-cultural aspect those events could be described as a clash of cultures. As a result of the processes which originated between the 12th and 13th centuries there occurred a successive phase of cultural occidentalization of the Czech and Polish nations consolidating in those times (cf. e.g. *Kłoczowski 1998*).

Similar phenomena took place anyway also in other parts of the former European Barbaricum, such as Hungary and on both sides of the Baltic. Somewhat different was the fate of other Baltic nations: the Prussians, Lithuanians and Letts, who, partly due to the coercion of the Teutonic Order and partly to their own choice, entered the domain of Latin civilization only in the 13th–14th centuries. The mode according to which Southern and Eastern Slavs merged with the Christian world rather resembled processes observed in Central Europe. Nonetheless, different patterns played an important role there, it was the Byzantine heritage which exerted – more or less – a specific influence.

Examining the development of Central-Eastern European towns on the example of Prague and Wrocław, we should keep in mind this general context. Discussions at the present meeting dealt with changes occurring during the Middle Ages in the topography and material culture of those cities and their links with outlying settlements. A similarly comprehensive discussion should be devoted to problems concerning the function of archaeology in cognizing the role of such centres in changes leading to the inclusion of Czech and Poland into the circle of Latin civilization.

Yet, let us only recall that the form of urbanization processes differed in these two countries in many ways from those we observed, for instance, in Baltic countries, although they also strengthened in those times their links with the realm of Latin civilization. It has been frequently stressed that the characteristics differentiating those regions involved the acceptance of the Magdeburg Law on inland areas and of the Lübeck Law on the Baltic. The example of Prague where since the rule of Vratislav II German settlers had their own rights, confirmed by decrees issued by Soběslav II (1176–1178) indicates, however, that even in that part of Central Europe the acquisition of individual rights by townsmen constituted a process which began a long time before the charter act. This occurred now and then likewise in Poland. On the other hand, international links of merchants were more pronounced in the sphere where Lübeck Law predominated – ultimately manifested by the Hanseatic League. Among other ventures this organization penetrated effectively far beyond the Latin world, via northern Ruthenia into Eastern Europe.

A separate problem involves the function of early towns within the realm of Byzantine civilization (cf. e.g. recently *Sedov (ed.) 1997*; *Jarnut – Johánek (eds.) 1998*, 315–374). Both in the Balkans and in Ruthenia townsmen failed to gain legal independence. Yet, no one questions the basic role they played in socio-cultural changes taking place there and their, sometimes decisive, influence on the course of political events. The example of Eastern Europe illustrates convincingly the differentiated ways the societies of the former Barbaricum merged with Christian civilization and how real the functions fulfilled by cities were in these processes.

This theme far exceeds the issues raised at the present time. It certainly requires separate comprehensive discussions. I suppose, however, that the example of Prague and Wrocław will henceforth be often taken into consideration.